Банний Василь Дмитрович, 1917 року народження, Банна Віра Григорівна, 1917 року народження, с. Біленьке Запорізького району Запорізької області[1]

Василь Дмитрович: Я інвалід війни II групи. Прізвище моє Банний Василь Дмитрович. З 1917-го року народження. В Біленькім тут з 1976-го року, як пішов на пенсію. До пенсії я в Наталівці робив в Запорізькому районі. Робив істориком, дєрєктором школи.

Ну... я дуже скупий в розмовах... Правду, вчитель дає тільки правду, справедливості, чесності, добросовісності, уміти працювати. Якщо ви учитесь чи вчилися, значить, я вимагав, щоб кожен учень мислив своїми думками, осмислював кожне питання, над яким приходиться працювати. Також і вам желаю, побажаю, щоб ви думали...

Народився я в Сумській області, Середина-Будський район, село Нова Гута. Звідти виїхали батьки у 1926-му році. Вірніше я в 26-му році, а вони в 24-му в Сєнєльніковський район Дніпропетровської області. Там є село Новий Посьолок, називається.

Чому переїхали? Ну в Сумській області дуже бідно жили, оце ж після революції. Сім'я була у нас велика, а сюда переселення робили. Тут [кільманська] була земля, німецького поміщика [Кільмана]. Це в Сєнєльніковському районі Дніпропетровської області. Ну потім вже після революції він змився чи у Німеччину, чи де він дівся, я не знаю. Ну то я там закінчив початкову школу. Потім за сім кілометрів від свого села закінчив сім класів. А в 1937-му році закінчив технікум політосвіти в Алєксандрії Дніпропетровської області. Там бібліотекарів готували і політработніков. Вчився я непогано, старався, вобщем, як кажуть, думав як шоб учитися. Сім'я у нас була велика, старші пішли працювати – брати, сестри, я з меншими.

...Ну як історія нова, так і стародавнього світу, періоду Радянського Союзу, ну наша, наша історія, в якій ми виховувалися, росли і виховувалися...

А потім закінчив у 37-му році. Направили мене... Нас три чоловіки по технікуму, шо получали солідну стипендію (в той час я на другому курсі 146 карбованців получав, на третьому – 148), нас три чєловіка було тільки в технікумі, ... [Направили] у Кривий Ріг... Міністерство освіти України, МНО – називалось народне, народної освіти. Я приїхав туда, це я всю правду кажу, приїхав і повинен був замінити інспектора по політосвіті в районі. Но я ні до кого не пішов, як кажуть, а пішов прямо до нього взнать, що за робота, чому мене направляють на

[1] Опитування провели Т.Г. Бобко та Н.І. Швайба, 23 червня 2002 р.

його місце і так далі. Можливо мені це було шось незрозуміле для мене, я цікавився всіма питаннями. Ну зайшов, з ним поговорив, він каже мені: "Зараз, – каже, – дуже серьйозна обстановка, і я б Вам совітував піти учитися, продовжити навчання на історичний факультет і працювати в школі. Ви повністю підготовлений для роботи з населенням, я по Вас розумію, а тому, – каже, – там Вам спокійніше буде". А я ж комсомолець. Каже: "В райком комсомола не ідіть, не беріться на очі, ні до кого не йдіть, підіть, – каже, – до дерєктора Вашого технікуму". А нам так, те шо ми здали екзамени, ну все там, – сказали: дипломи получите через рік, як закінчите практичну роботу.

Я пішов, поїхав до дерєктора, Мирон Федорович, і зараз я його пам'ятаю, Пєкасов, фамілія. Кажу: "Мирон Федорович, я хочу піти на політработу тільки в Запорізьку область... – я тут практику проходив, мені сказали – як тільки окончите, приїжджайте ми Вас устроїм, тут в Запорозькій області, тоді округ був Запорозький, не область, а округ. – І другу справку дайте, що я закінчив технікум політосвіти і хочу поступити на історичний факультет заочно учитися в інститут". Ну він визвав секретаря і каже: "Напишіть такі-такі справки". Вона каже: "Ми не маємо права давать такі справки". – "Я, – каже, – вам сказав, – напишіть". Вона одпечатала на машинкє як положено і собі копію оставила. Він підішов забрав ті копії, мені справки ці отдав. Копії забрав – порвав. Ну я поїхав в Запорожьє. Приїхав сюда, а тут був окружний комітет...

Після цього я до дерєктора прийшов, отак і отак. "Знаєш шо, ти хочеш у школу йти?" Я кажу: "Да". – "Займай свою кімнату, – де я коли на практікє був, – переспиш, – каже, – в столовій поїси (столова там була), а завтра поїдемо на 6-й посьолок в органи народної освіти". Ми поїхали туда. Коли він там переговорив, інспектор підходить: "Які у вас документи?". Я ж, шо про середню освіту, кажу: "Такі-то". – "А іще шо?" Показую направлєніє. "А чого Ви туда не схотіли?" Я кажу: "Просто-напросто, рішив шо в рабочому районі, а це ж металурги, в Кривому Розі, – я кажу, – не знаю, ще я молодий, опиту немає". А той інспектор каже: "Завтра Ви почуєте новості і самі зробіть аналіз".

Я приїхав і почув, можливо це і не треба було почути, значить, по радіо передали, що Хотаєвича, секретаря обкому партії, потім там Чумак, полковник в Олександрії був, вобщем декілько прізвищ знайомих, – заарештовані як вороги народу. Тоді я задумався, ну як це, вийти на поверхність, як кажуть, області і стать ворогами народу? Це для мене шось було непонятне. Це мене ще більш упевнило, шо ідти на вчительську роботу, – спокійно, з дітьми, ніхто... Ми ж ото на 6-м посьолкє бу-

ли, він каже: “Пишіть заяву і вибирайте школу”. Кушугум, Малокатеринівка запропонували. Я кажу: “В середню школу, – я кажу, – не піду. Ну понімаєте, шо я практики педагогічної, такої для дітей... Ото я умію з дорослими, а з дітьми як?” – “Ну підіть, – каже, – в Григорівку, там семирічна, там требується спеціаліст. А дальше шо ви думаєте?” – “А дальше, – я кажу, – у Харківський педагогічний інститут Червоної професури”.

Ну і я ото поїхав поступив в 37-му, здав екзамени, зачислили. Які екзамени? Історія СССР, Нова історія, історія України, Росії, потім середніх віків... Диктанта не було. Тільки історія усно, усно по літературі я розмовляв, розмова усна була... Ото поговорили, я здав документи, сказали коли приїхати. Я приїхав на сесію, мені повезло, здав харашо. Дуже харашо по тих оцінках. Ну понімаєте, я сам мислив, що треба перед тим як казать, думав шо говорить. Ну потім зачислили, я приїхав, почав ото працювати...

Довго я після цього не побув. Я женився, правда, в 38-му, а в 39-й рік син у мене народився. Три місяці йому було.

Жінка була з Біленького, а познайомились там, в Григорівці. Вона працювала теж в школі. Вона така горда була, не підступи, даже не схотіла зі мною знайомитись, як я ото приїхав. Директор каже: “Познакомтеся!” А ще вона прєдсєдатель профсоюза була, повернулася – пішла. Зауч каже: “Ну она у нас, – каже, – очень гордая”. Кажу: “Нічого, не хвилюйтесь”. Ну а потім вона зобов’язана була квартіру найти для мене. Прийшла на другий день до мене, пішли, найшли квартіру. Ну як кажуть, познайомились. А тоді у нас новий дєрєктор став. В Западну направлення було і відтіля не вернувся, Ткаченко, із Розумівки сам, да.

А мене 25-го листопада 1939-го року, на п’ятому році, знайшов почтар, постукав у двері. Я открив, він каже: “От Вам повєсточка”. А я був по броні як учитель, в армію мене не брали, не було вчителів, по броні. Ну і розписався, взяв повєстку, тоді через десять хвилин перерва була, я тоді к дєрєктору підійшов – “так і так”. Він каже: “Зараз дзвінок буде на урок (а у мене іще щось було в сьомому класі), ідіть попрощайтеся, – каже, – з Вашими учнями”. Я як класний керівник був. Зайшов: “Добрий вечір! (вже пізно було, в другій зміні ми занімалися) Добрий вечір!” – кажу. Поговорили, декілька слів, потім кажу: “Ну а тепер мені дозвольте відбути, завтра мене у воєнкомат визивають, відправляють в часть, в армію”. Ну дівчата плакать почали, а хлопці так ото – кожен по своєму характеру... [Запис перервано]

Попав у полкову школу, курсантом. Три місяці побув я курсантом. З мене зробили помком взвода там, оце ж при полковій школі, остався

я, робив. Потім у Фінляндію, тож війна в Фінляндії була. В цій війні мені повезло. Приїхав туда, прийняв взвод... Сутки покопалися, по-під снігом копали траншеї, ну шо б вилізти нашим і напасть із тилу. А коли утром, приїжджає командір полка і каже: "Братци, – каже, – фінське правітєльство капітуліровало". Ну ми ото: "Ура!" Повезло...

А пока дійшли, нас 56 чоловік в нашій команді пішли, на лижах пока дійшли до цього місця, з 56-ти – шість чоловік фіни вбили. "Кукушки" там були, ну мене, мене не попало це. "Кукушки" – солдати фінські, сиділи на деревах і ото з дерева, вони були озброєні німецькою зброєю, не нашою. А у нас стрілкова, стрілкова у нас була. Ну це такий епізод.

Потім вернулися знов у полкову школу. А потім зробили тривогу одну, другу, третю, четверту, п'яту і на шосту "ту-ту", і на кордон із Східною Прусією, де зараз Калінінградська область. Ну ми ночами йшли. Вечером йшли, ночами йшли, в темних лісах отдихали, відпочивали. Ну от ідемо 22-го червня вчора, вчорашній день. Вже треба було нам остановиться, укрєпрайон недалеко, кілометрів п'ять чи шість там було. Коли я підняв голову – летить німець, самольот з хрестами. А коло мене політрук прийшов: "А шо ти так захвилювався?" Я кажу: " Смотри вверх!" Ми дружили з ним, одногодки, тіки я помком взвода, він – політрук школи. Він безпризорний був, у нього не братів, ну родичів нікого не знав. Ну потім дальше ідемо, там уже наші кулемети стоять, спарені, "Максими" на машині. Кажуть: "Стріляйте! Розведчик идёт". Лейтенант, знакомий лейтенант: "А, вечно, ты, – говорит, – шутишь – нету распоряжения стрелять". І ми пройшли, коли привал зробили. Тільки, значить, привал – через деякий час нас к командіру полка, генерал-майор Кузнєцов, визвали. А ті вже кричать: "К командіру полка!", "К командіру батальйона", – кричать. Командіри рот за нами, командіри взводов. В полковій школі начальник школи, він считався як командір батальйона. Ну вобщем, я як помком взвода, кажу: "Связной, за мной!" (чотири связних – по чотири отдєлєнія були). Підбігли до нашої підводи школьної, получили патрони, по дві гранати... Бігом, значить связниє, з ящиками связниє...

Только роздали – вперед, там городишко какой-то, названія не знаю. Помню, шо когда останавливались, политрук говорит: "На, – говорит, – тебе деньги – купи масла". Підводи наші і кухня отстали, ну, шоб поїсти шось, сухарі були. Ну підбіг, стоїть два лейтенанта в нашій формі і літовець стоїть. Коли, наче я подбігаю: "Здравствуйте!" – "Здравствуйте!" – "Папаша, – говорю, – отак и отак. Дайте, пожалуйста, два килограмма масла. Потом тридцять рублей (тридцатки были,

деньги такие были), пятнадцать рублей мне сдачи, а пятнадцать рублей возьмете себе". – "Спасибо! Спасибо!" – он говорит, – "Сынок, а куда вы идете?" Я говорю: "На учения". Он говорит: "Герман начал войну. Если вы хотите, шоб вы остались хоч немножко живыми, так Вы, – говорит, – скажите своему начальству, пусть вас отведут на старую границу, может быть там вы его задержите, здесь не задержите. Герман вас буде бить і будуть бить наші". Ну коли він крикнув дочці, котелок я дав, масло накриває, вона готовить мені отдать масло оце. А я говорю: "Мєдхен, ессен". "Мєдхен" – дєвочка. "Дєвочка, кушай масло". Може отравлєно, понімаєш. А вона: "Най, най", – значить, нєту, не отравлено. Ну я взяв... [Запис переривається]

Ранєн був в 43-м году 28 сентября. Ще 28 сентября был ранєн в 42-м году і в 43-м – 28 сентября. І тут порвало кишечник мені, міни розірвались – висотку зайняли коло Олександровкі. Тоді в госпіталь отправили. Три місяці побув, підлічився трохи, слабий. Тоді визвали мене в районо, приказали прийнять семирічну школу, там ото де колись я вчився. Я там зробив середню школу, а в 53-му році виїхав в Наталівку...

Віра Григорівна: Я в революцію народилась.

Василь Дмитрович: Сімнадцятого, [тут народилась] в Біленькому, но не в цьому домі.

Віра Григорівна: Це місцеве, це моя Родіна, приїхали сюди. Проробили сорок років десь в других місцях, а вмирать приїхали сюди, де родились, в те село [сміється].

Василь Дмитрович: [А народилась на вулиці, що] Октябрська зараз.

Віра Григорівна: Да, Октябрська, отам перша, не були ви? Вона колись називалася Царівка, тепер Октябрська.

[А інші вулиці] – ця Павловка називалась, перейменували на Космічну. Там Німецька була. Очевидно це було, знаєте, з чим зв'язано, – з чимся історичним. І Лисогорка була, всі прейменували...

Воно, понімаєте, діло в том, шо тоді як ми ще пішли на пенсію в 72-му році, тоді хотілося ж на родіну. Тут іще були брати, сестри, якось общалися тоді, бо по роботі тоді ніколи було. Як робили, то це вже він був дєректором, а я вчителька. Сказав: "Ти така, шо потянєш тіки вихідний для того, шоб навести порядок, постірать там шось". А їздить так не було можливості. А як кончілось, уже на пенсію пішли, тоді вже стали тут протестувать – доки ж будем так жить, давайте всі до кучі! Ну уже всі померли, а ми ще з сестрою живем.

Василь Дмитрович: [А в родині її було] вісім чоловік.

Віра Григорівна: Мати одна, Дар'я Нікіфоровна, батько помер – я мала шість років...

Значить якийсь-то пра-пра, хтось займався шитвом, очевидно, бо по професії фамілії надавали. Так мама каже, що якийсь-то чи її дід, чи батьків дід займався таким. А як уже батько був, вони були в наймитах, іще коли була така влада, то вони наймиткували.

У нас були Мазарака, потом іще якісь багатії, і вони служили – батько і матір. Да, Матлашевські, Мазараки. Оце у Матлашевського матір була у хаті, а батько по-хазяйству якимось там. І то вони там ото женилися. Мати одівалася непогано. Вобщем, понімаєте, хоч вони і багаті, а відносилися до людей по-чесному. Каже, як заміж виходила вона, – вони їм допомагали справляти і на придане давали, благословили на особисту сім'ю, життя. Було [блюдо] – це їм на свадьбі, як вони женилися з батьком, це їм вони подарили. В мене дочок немає, а сестра каже: "Кому ти отдаси це блюдо?" – "Хай буде... [нерозбірливо]". Це в мене є внучка, материна внучка. Оце я їй отдала...

Багатії ті, то вони жили харашо, но все рівно помагали сім'ям. Нові сім'ї, які створювалися, вони допомагали. Матлашевський, Мазарака. Школа ото красна, ота історична, давня, – ото там вони жили.

Хату самі мати і батько строїли...

Тоді, знаєте, яке було життя: не робили ті аборти, а все родили, скільки родилося. Ото вони так жили, тягли, на таке не дуже обращали вніманає, жили бідно... У батьків моїх тоді запасів не було.

Батько дуже мало пожив. Навіть тридцять три роки, здається не прожив. В нього було, як ми кажемо, інфаркт, а тоді розрив серця, це ж так було по-народному...

Мати була в колгоспі, іще тоді працювали самостійно шоб... нас було восєм дітей і дев'ята мати. Вона прожила отак із нами восьмеро. Знаєте, як це було, як їли, як пили, як жили, як робили – це згадать тільки. Я одна в їх, одна в сім'ї вивчилася. Вони так вирішили, шо я була в школі здібна вчиться як завжди. Ну і рішили, шо хай Вєра іде учиться...

Я отлічно вчилася, ото мені завжди в школі надавали допомогу, тому я і вивчилася. Якось пам'ятаю як мені дали комсомольський костюм (це я вже була в сьомому класі), портупеї, тут етот... Я була непогана, і фігура, я занімалася спортом, і фізкультурой і все, я оце тільки недавно бросила вєлосипед...

[Малою дівчиною чи ходила до церкви?] Ви знаєте, я з дєтства атеїст.

Батькі віруючі, мати віруюча... Я їздила в Трускавець, во Львов ходила в церкву. Мати просить: "Віра, ти вчителька, тебе презирають, то-

бі не можна, но я хочу, щоб ти поставила свічки за здравіє, за упокой". Ото напише вона, я приїду во Львов, там мене ніхто не знає, підем там з дівчатами, поставлю свічки, подивимось. На нас дивляться, як на етіх... Людей багато, всі співають. Обстановка не проста, а львовчане вони вообще релігійні дуже...

І зараз оце до мене син приїжджав із хрестиком. "А шо це ти, сину, віруючий чи шо?" Він каже: "Да".

Ну я тут не була у церкві, я так не ходила... Ну знаю, як було святять чи паски, чи якесь торжество... ото ми були там. Вечерю носили. Це вже було в селі як закон, чи як сказать. Їздили і возили до батьків хрещених, це було. В мене й син хрещений, в мене всі хрещені. Всі в церкві хрестилися. Других я хрестила тоже так... Мати хрещена я багатьох...

...Утворили педагогічний технікум у Нікополі, там [Кольчинський] був директор. Нас білян було багато, мабуть чоловік п'ятдесят вчилося в педагогічному. А ви знаєте, ше тоді було таке дитяче... Це вродє йшов у кучі, – буть із рідними, із друзями, так як училися в школі, от. Ну це я закінчила педагогічний. А тоді пішли вже на роботу. В якому, в 33-му році, да?

А 33-й рік же був, це ж Ви знаєте який він був. Ото говорять про голодомор – ніхто голодомор не створював, це все брехня. Воно не вродило, – отак пекло як оце, не вродило нічого. У мене приїхала моя внучка, вона в Києві учиться... Як кажуть, народ переніс на своїх плечах і вивів таку країну як Союз, – це все, ці руки, – кажу, – людські руки. І ми у боргах не були ніколи, ніхто не ніс, і подачки нам не давали, навпаки ще ми ото помагали усім отим чорномазим і так дальше. А тепер, а тепер є шо, а немає за шо. Ти, – кажу, – живеш зараз, як тобі дідбаба не дасть, так ти кажеш, шо ти голодна. Так шо, ми будем давать – батька вивчили до кандидата меднаук? Внука одного вивчили, тоже в медицінськом інстітуті, і за квартиру платили, і все. А як ми пішли на пенсію, то уже ми не можемо платить так як колись. Пенсія – це таке.

Василь Дмитрович: Забрали. Фактично, запаси ж які в нас на книжках...

Віра Григорівна: Під час війни? Ні, ми не були тут під час війни...

Це ж усі знали. Він в армії був політруком. Там презирали, як приїхали нємці, мене забрав каратєльний отряд. А оно ви ж не знаєте це ж в цей час красні якось вклинилися, шо їх окружили оце в Сенєльніковському, оце було в нас. І оце вони не вийдуть, вже знають шо вони погибнуть тут. Но ми ж не знали, шо вони в окружєнії були. Як вони прийшли, так ми ждали, ось-ось-ось бої тут близько, чуємо. Ну вони

прийшли, ми вибігаємо, зустрічаємо їх. А знаєте, воно, як кажуть, вроде свої, но не всі свої, хтось більше другим, хтось ждав і німця. Ось і до нас вийшло, шо ми взялися, оце всігда варили то їсти, завжди великі кастрюлі, казани. Ходили ж ото плєнні, ми ж кормили, все. Вобщем, бачать, шо ми належимо до тих, хто привітає червоних і тоді як ото приїхали тіки вже нємці, а ці проривалися... Ну один там, значить, каже: "Ми однаково прориваємося, живі не будемо". Він мені подарив платок, такий шовковий платок. Нємці кидали ото із самольотів, а вони підвели і кажуть: "Це для пам'яті, ми все рівно жить не будемо, но ви нас будете згадувать". І я думаю: "Шо ж робить?" Я вже не рада тому платку, я вже не знаю куди я його. Був матрас такий, знаєте, раніше напихали туди з кукурузних оце етіх, клали ото його на постєль, а потом уже кладеш там іншу постіль. Я ото розшила, поміж листя заховала. Вони все рівно як тіки утро, зараз же оце оця розвідка німецька і вже шукають – "Ану, хто тут зустрічав, хто тут як?"

Це було воно не в самому Сінєльніково, а рядом, двадцять кілометрів от Сінєльніково. І ми оце там були. Значить, зараз: "Хто тут їсти варив, хто тут єто..." Там у нас ще у нашій хаті стояв штаб. Це вони скільки були в окруженії, а тепер прориваться, кажуть: "Ми покидаємо вас". А німці прийшли та на другий день вже мене стали тягать: "Хто зустрічав?" Ото уже благодаря тому, шо був у нас там поліцейський, наш, він такий бідненький, но до нас він відносився, як ми там жили, батьки там жили, – по-хорошему. Значить, спасав-спасав уже мене, но канєшно... Всяко було. Так іду уже, що-небудь скажеш – розстрєл і так дальше. Вобщем, уже було так – шо буде, то й буде. Коли спасуся, – нічого.

І брали мене тоді в район, – ану ж, значить, школи давай відкривать при німцях. Визивають мене, а сидить тут нашого дєрєктора бувша жінка. Ми з нею робили разом, і в неї була дочка, в мене син, так ми так якось – дружили. Вона качає свого, я свого... А тоді дивлюся, вона, значить, сидить тут в районо ж, нємець сидить і ще там один, і вона сидить.

Василь Дмитрович: Як її звали?

Віра Григорівна: Валентіна Григорівна. І вона сидить, бачу, наче мене не знає, і він питає (а тут переводчік переводить): "На роботу, значить, треба". А я кажу: "Я не хочу, я хвора". – "Як це так, при совєтах була лучша вчителька, а тепер вона захворіла". – "Я, я не можу робить. Якусь іншу роботу можу виконувать, а вчителювать я не можу". Ну і вона ж тоже ж так глянула на мене з єтім, з одним, як воно називається?

Василь Дмитрович: Комендантом.

Віра Григорівна: Комендантом. Вона з комендантом тим і жила, і дитину прижила, і виїжджала вона, дитину десь кинула там. А чоловік її був в армії і тоді вже, коли війна кінчилася, то вони зустрічалися, він приїжджав сюди. Начінає, вобщем: "От всі жінки такі!" Я кажу: "Ні, Степан Костянтинович, неправда, не всі такі! Ми жили, наші діти не знали не цукерки, нічого, ми жили просто так, як всі люди жили. А Ваша Валентіна Григорівна жила, посвятила себе дитині"... От вона має, кожен день приносе мені то те, то те, то те. ... Так вона, ото з нею посердилася, дитина прийшла – знов цукерки, а вона: "Не треба, не тронь, хай мама тоже заробить твоя, а то вона тоже не хоче". Так шо тоді як уже вигнали німця, тоді вже я робила і тоді вже переїхали...

...Всі якось [раньше], знаєте, один за одного. Завжди, оце ми було їдемо всі зі степу, співаємо, весело там. Сідаємо обідать, всі шо є, маємо, розкладаємо, їмо. Хто шо, чим багатий тим і радий, як кажуть. І люди якісь такі були спаяні, такі всі... доброзичливі. А потім, уже коли стало більш-менш матеріальна різниця, понімаєте? Шо один став багатший, другий... стали не такими. І от ми жили, оце работали 40 років: 20 років в Сєнельніково, 20 років у Наталівці, оце Запорізького району. І от у нас там був наш білянський у нас завхозом був у школі. Ми школьну машину мали, грузову, і ото він був завхозом, вєдав цією машиною. А тоді вдруг він, знаєте, виїжджає (Козиряцький – це його фамілія): "Козиряцький виїжджає десь в Степне". Отам десь коло балки, на низ утуди. Ну а в нас були не збори, а суд, а я була народним засєдатєлєм, судили нашого завхоза жінку за самогон. Ми виїхали в 53-му, а це може так 60-ті роки, ось в такому... Ну і просять: "Вєра Григорівна, шо угодно, який угодно штраф ми заплатимо, тіки не тюрма". Так боялися цього. Ну ладно. Поговорила я з тими суддями, шо так і так, краще ж як буде, що ж людину посадить? А то ж польза буде для держави – гроші заплотять, все ж таки якась та буде польза, а так без пользи. Ну і согласилися вони, значить.

Ну вийшли, суд пішов на совєщаніє, а ми вийшли і стоїмо. Багато в клубі, ото там де фотографірували. А так ми стоїмо: кучка тут учителів, а там робочі (бо там кар'єр у нас в Наталівці), там другі ще. Ось кажуть: "Козиряцький виїжджає..." А я чую, шо вони значить так поміж балакають. А другий пита: "А куди?" –"Та в Степне". А той каже: "Та! Шо там те Степне?! Якби в Бєлєньку, отам золоте дно!" Ага, а другий ще добавляє: "Та, там люди такі вредні, там чужого затопчуть, там погані люди!" А я підхожу, (фамілія того Борщов, у мене учень учиться): "Борщов, ану, повтори, шо ти сказав!" – "Та от, Вєра Григорівна, осьо

кажуть, що туди, туди він виїхав. А той каже, лучше в Біленьку, а я кажу, що там люди вредні". А я: "Та ти шо, там люди вредні? А ти знаєш, що я білянка!" – "Да? Вєра Григорівна, Ви шо?" – "Да, я білянка, я тобі кажу, горло перегризу за білян. Це люди, немає таких людей. Це люди, – кажу, – я їх знаю з дитинства. Це люди доброзичні, спаяні, дружні, друг друга з біди витягають – не може бути цього. Я не согласна з тобою, ти бери свої слова обратно". А він: "Не знаю, Вєра Григорівна, мені так казали, я так і такого враження остався і надалі". Кажу: "Нє, ні, ти забудь це".

Тоді ми переїхали сюди після пенсії. Ви знаєте, отут жили ми, стали ми пльонками заніматься, ми ж не знали як шо робить, ми ж не знали. На городі ото накриваємо, дуги там, вітер. Це ж треба навчиться, а ми ж не знали. А вони ж отак люди збоку дивляться, виглядають і ніхто не помагає! У нас оце отут жила пара молода, так вони на роботу пішли: "Ой, Вася, зірвало у Люби пльонку, ідьом, ідьом швидше". Ще там баба одна була, прибігає до нас, ми її закриваєм, закриваєм шоб же ж не пропав труд, помагаєм. А нам ніхто не помагає. І це ж, вродє ж, білянські люди. Кажуть: "Та, то наплава". – "Нє, нє, – кажу, – це цілком біляни із дитинства. Це вони, – кажу, – осьо, Козиряцький, це всі, вони біляни, ще з пупка біляни". Так шо це не наплава. Наплава навпаки буває краще ніж єто, це маю на увазі приєзжих, бо їх так називають. Да, да, – це як наплава.

Ну і значить так продовжується, так продовжується. Ми вже і навчилися самі, все це робим, но враження у мене вже стало зовсім інше, те як приїхали ми в Наталівку. Оце ж туди часто їздили ми, зустрічаю я цього Борщова, батька, у того син уже виріс. Кажу: "Борщов, беру я свої слова обратно. Біляни змінилися, не ті, шо були колись, – кажу. Поки були бідні, ми всі отак ось були, а як одно таке, другий таке, те з коврами та тому там треба розбуваться на вулиці, бо у дворі коври, ну вобщем отакі, різношерсті стали. Той багатший, той бідний, той... От тоді вже перестали якось дружить, і зараз, і зараз біляни нехороші люди. Вони, понімаєте, мало таких, шоб оце... Ну я, я знаю, що у мене тут померли люди, то я сама не з'їм, я зварю вареник чи спечу оладок, я посидю, повезу, понесу до сусідки, вона ж хвора, вона ж не зробе. Я всі года кормила всіх, а більшість людей, які абсолютно не звертають уваги. Якщо тобі погано, то хай тобі іще гірше б було.

[А приєзжі...] Ну от приїжджають, хароше ж місце. Тут же ж вообще і земля непогана, і на базар оце ж часто, вони ж вирощують, усе вивозять.

Тут як трудиться, і виросли люди в багатстві через шо. Но діло в тому, шо одне вони хватали, а друге – дружність всю оцю отаку, понімаєте, потіряли. Вони вже, можна сказать, зазналися дуже, вже збагатіли, вже їм бідність ніпочом. А другий не може цього зробить. Наприклад, уже ми із чоловіком нічого не зробим, потому шо уже віку дожили, хворі і так дальше...

А ми ж не то шо там робили як люди, – оце ж сюди переїхали. Кажуть, Біленьке – золоте дно. Ну ви знаєте, воно само не дається, як не прикладеш сили. Чому оце зараз серце погане? Тому шо воно уже зробилося, як мотор той: до певного часу робе, а потім не робе. Так шо...

Плавні були, а потім уже їх вирубали і затопили... Да, там плавні! Ожину ми збирали. Там щавель був такий, звичайний, не кінський, а цей. Люди жили з цієї плавні, скот випроводжали туди, оце з весни отдають, а на зиму ж забирають, так харашо...

Василь Дмитрович: Люди там робили...

Віра Григорівна: Спеціальний був пастух такий, там вони так – літують оце до зими, живуть, пасуть людських тварин там. А люди оце їздять. І пором ходив оце в нас через Дніпро, і лодки. І ото приїжджають в обід даже, оце приїдуть із колгоспу на обід або раньше отпросяться – за мішки і до Дніпра, поїхали по щавель, по ожину. А яка ожина там була, "ежевика" – по-руськи!...

Біла Ганна Степанівна, 1924 року народження, с. Біленьке Запорізького району Запорізької області[1]

[Біла Ганна Степанівна, 1924-го року народження]. Тут народилися, на цій вулиці. Раніше вона називалася Тихванівка. Тут просто жив якийся Тихван, не знаю, хто він такий. І ото од цього як начали строїться, застраїваться, і оце назвали Тихванівка.

Ще вулиці називалися Озерка – слєдующа, Дніпровка, Старий базар, Широка, ну які знаю, Кислівка, Ревнива.

Річка, ота шо мост там де є, не Дніпро, – скіки я пам'ятаю, шо уже в здравом умє, – ширше не була вона. Така вона й була.

[Плавні пам'ятаю]. Коли була така як ви, а може й молодша, сіно коровам батько ходив косить, а я ходила ж згрібала. Згрібали, скирдували, возили, через Дніпро перевозили пароном. Пароном отсюди до [Какані], а тоді ж згружали, додому конями возили. А Дніпро було мі-

[1] Опитування провели Т.Г. Бобко та Н.І. Швайба, 28 червня 2002 р.

лке одне врем'я, ото в таку жару, тягли канатами, – коса, пісок і ото тягли канатами. Щас же ото почистили, а тоді ото так тягали...

...І хати [у плавнях] строїлись, і все, ну отакі, шоб на возвишенності, бо плавні затопляли ж. Були хати. І туди посилали на роботу нас з колхозу, сіно стогували, в стоги складали. Там десь скот колхозний був у плавнях. І вообще плавні – то було багатство, така красота, верби такі ростуть! Ото звалили отакі додолу гілля, додолу нахиляються, там лодкою проїзжаєш, – красота така була хороша! Зничтожили...

Там озера були, озера і риба всяка, коропи були, оці карасики. Да, багато там риби було. Рибою там занімались в плавнях...

Озера, підожди, якже ж було? Якось називалися... Кучугури. А потом, отут де наш колхоз Кірова, скот свій вивозили, пасли тьолки молоді, поки до погулу, – вивозили.

Гаманисте було... Ото ж таке, там і люди жили, і воно так називалось – Гаманисте. Кучугури я вже казала. Тоді... щось іще було... Молоді діти їздили од батьків і ото строїли. Ну невелике було, може до десяти хат і було. Не посьолок, а шось таке. Там і магазін був у плавнях од білянського сільпо...

[Діда, бабу] не пам'ятаю. А батько [мій] народився 1896-го году. Звали Степан Кононович Бєлий. Мама – Домаха Семенівна, у 1897-м году родилася. Батько вмер в [19]73-му, а мама – у вісімдесят четвертому... [19]83-му. [Батьки тут же жили, на Тифанівкі].

Батько в армії був, ну ще за царя, а не знаю в якім году, не помню... В 19-м году він женився.

Господарство в них було: корови, свині, кури, качки. Ну більше чим дві корови не було. Корова і тьолка, поки корову не замінить. А свині – по двоє-троє різали у год. І наростки були – хоч бичок, хоч тьолочка, як отелиться корова та й росте, а тоді різали і їли.

[До колхозу в господарстві] коні були, тільки я не пам'ятаю, помоєму троє, три коняки було. І машини були, молотарки, ну вони сходилися з сусідами, косілки, шо косити. Ну корови, свині, як всігда. Всігда були свині, багато не було, по двоє, як більш не було.

Мати і батько наймалися, ходили. Підождіть, як же їх було... Но мама, я не знаю як і сказать... Хазяїн, де мама ходила дітей глядіти, був маминої мами двоюрідний. Так воно вродє би, ну я не знаю як це назвать, чи це вона ходила в найми? Ну платили вони. Вони не пани, ні, просто були багатші. Займалися чим? Сєльськім хазяйством.

[Батько ходив на роботу]... Як його, я вже й забула... Лавочнік був, він у магазіні торгував і їм [лампас'є] давав, так вони ото бігали туди,

так просто. А до Матлашевських наші ні мама, ні батько не ходили. А папаша до когось, підождіть, як же ж його було...

[Скільки батьку] платили? Не знаю, казав, шо лучше жили ми, хватало всього. Лучше, як ото ж тоді при колхозах.

[Батьки потім в колхоз пішли]. Без ніякої агітації. Да, коней забрали, а я не знаю тіки скільки, брички, все шо було, – все здали у колхоз.

Працювали на простих роботах. Папаша їздовим був, а потім вже як постарів, вже він тоді був трохи заболів, в нього радікуліт був, – в саду був, в садовій бригаді. А мама робила в бригаді огородній.

Багатіїв у нас, по-моєму, по нашій вулиці не було. Ну вообще були такі, шо не хотіли іти в колхоз. Не багаті вони були, ну а в колхоз іти не хотіли. Розкуркулення було, но я не знаю його, була ще не той... [І батько потім нічого не переказував], він не такий був, шоб розказував чи осуждав. Папаша йшов сознатєльно у колхоз.

[Про 19-й, 20-й рік, 21-й що розповідав?] А шо, голод був, у 21-му голод, мама цей... батько ніколи не той, а мама про це розповідала. А мама казала, шо курай їли, молоденький рвали, ліпеники якісь там, ну вообщем голод був. І в 21-м году, по-моєму, мама казала, і в 33-м. Ну це вже при нас, при совєтській власті. І в 47-м голод був, ну це вже тоже, це навєрноє був іскуствєнний. Воно, дєвочки, ... я вобще бивший комуніст. То казали одне, а тепер друге, і [чорті-шо казали].

Я член партії з 60-го року. Мене вобще-то агітірували з двадцяти год, після войни, конєшно. Так дурочка не пішла, може тоді б вивчилась на шось. А тоді парторг був у колхозі у нас, покойний Іван Самсонович Мозговий. Вони з батьком умісті парубкували були, жив через хату. І очень він агітірував мене. Ну “альоша”, не було ума, не було правильного понятія. Не знаю, і сама не знаю чого [тоді не вступила].

А в школу пішла я з восьми класів, тоді ж так ото було. Тепер ото дев’ять, а у нас як я ото ходила – восєм, воно неповне среднє було. Далі пішла в тєхнікум, поступила в Запорожьє, два года провчилася і ото ж началась война. І ми пороз’їжалися по домам і ніхто нас не звав більше. То ж мені було п’ятнадцать год, не понімала вообще шо за спеціальність – “глінозьомщік”, куда я в технікум поступила. А тоді вже ж повзрослішала, поняла, шо це нехароша спеціальність і я не пішла у технікум. Ну вообщем пішла, учьотчіком робила, думала “та неплоха робота”. Ну, слава Богу, по роботі мені конєшно повезло.

Работала в канторі, бухгалтером. Вобщем діплома в мене не було, так просто... А поступила... Інструктор з райкома партії приїхав до парторга, а я виходю з бухгалтерії. А вона каже йому: “Олександр Іванович, ти мені скажи, а чого оця ходе – не член партії? Поступай!” А я

кажу: “Та й можна!” І визвав парторг, подала заявленіє, год побула кандідатом, а тоді і замєстітєлєм парторга була чотирнадцять год. Вообщем... І всі нагрузки тягла безплатні, бо не було...

Це в молодості надо було мені піти, дурочкє. Так дура, дура ж... Тоді не дуже багато комуністів було. А вообще, вже як я уходила з роботи (у 85-му году пішла на пенсію), так у нас було 160 з чем-то, я вже і забула. Це тільки в колхозі Ілліча. А ще було і сільпо, і рибколхози, тюрьма, багато. В каждой організації були свої. І парторги свої були. І багато тут у нас було, у Кірова. У нас тут два колхози було – Ілліча і Кірова. І я в Кірова була на работі, ну територія Кіровська була. А в 59-му году уже нас соєденили в Ілліча. Но я комуністом стала у 60-м году, кандідатом...

Під час війни тут була...

Ні, я не була в Германії. Була комісія. Я по серцю, мене по серцю не те... Ну кому визов – приходили всі, який год об’являли. І ще там сиділо три врача. І одна там ото женщіна була, я забула як її, каже: “Пусть ідьот”, а врач-мужик: “Она там пропадьот”. Лікарі були ті, шо робили тут, но не білянські, а прислані вже на роботу сюда. Комісію проходили ото по одному, а тоді на другий день списки вивісили, хто не пройшов і хто пройшов. А як вони, я сама не знала за шо, чому. А потом вже як пройшло, як поїхав цей етап, набор, і мені сказали, що з серцем... І вообще в мене з сердцем було плохо скіки я жила і живу. Там якийся клімат, шо врач каже: “Вона там пропадьот”. І тоді ж мене больше не визивали. Я ото список прочитала, ми всі прочитали, – хто пройшов, а хто не пройшов. І більш мене не той, потом не визивали.

А потом був набор осюди на завод, на ковку чугуна у Хортицю, тут був завод. Це вже перед тим, як нас освободили в скорості, ну може місяців шість були ми там.

[У селі] було таке, шо був добровольцем, а кончилась война, – оказується, шо то був не доброволець, а то був наш. У відє партізана чи шпіона, не знаю як воно.

[Поліцаї?] Ні, на нашій вулиці не було. А були в Бєлєнькій... та їх уже немає! Шоб ваші діти і діти ваших дітей не знали войни, война – то страшноє дєло! Сидиш, ой, ой, Боже ж мій! Ой, а фашисти, може єслі і буде война там з німець... А німці – це ж фашисти! Били нас, ми ж були по сімнадцять год. Война кончілась – двадцять три годи мені було, а началась – сімнадцять. Хотілось же бігать, гулять, вийдем... Був, як же ж його, підожди... Хведір звать знаю. Точно Хведір, поліцай, наш білянський, не Мазепа, і не Казека, забула як фамілія... Так він так нас, дєвочки, бив тими! А яка тоді ж гульня була? Це уже потом і теат-

ри, і кіно було, і п'єси, ходили ж уже такі, і художня самодєятєльность. А ми ж – у траві, і хлопці, і ми ж. А хотілося ж побігти! Та у траві полежимо, а він прийде, пльоткою як щельопне, щельопне! Кому куди попаде, кому по заду, кому по руках, шоб не гуляли. "Партізан?! Партізан?!"

[А партизани?] Один у нас тільки, уже взнала після того. Він був діректор МТС, учився в сільськохозяйствєнній академії в Москвє, – Хіжняк Корней Євсеєвіч. Діти у нього, син – 27-го году, а дочка така як я, по-моєму. А він сам, по-моєму, не дев'ятсотих годів, а так як папаша, десь тисяча восємсот якогось... Він потім батька мого зустрітив, зімою, в одного там коло клубу, в Кірово. Де церква там, там були хатки і він у одного мужчини там жив. Батько ішов у чотири часа утра у млин і він його впізнав. Він каже [пошепки]: "Стьопа, Стьопа, мовчать, мовчать, мовчать!" Це ж ми вже потім узнали, вже як нас освободили, вже як стала совєтська... "Нікому і слова!" Оказується, ото ж він вже перебрався з плавнів, і сюди ото у того жив, ночував. А сім'я возражала, шо він ночує, бо вдруг німці узнали б, то потіряли б усю сім'ю. Ну вообщем кончілось тим, шо його десь впізнав той, хто з ним учився в сільхозакадемії, впізнав його і продав. Поіздівалися над ним страшно німці і всьо, нема. Зловили. Отой, хто вчився з ним в академії, він відкілясь, шо і його посилали, і Корнія Овсейовича посилали в академію. Тоді ж не дуже багато грамотних було. А при німцях він його упізнав, сказав, шо це комуніст і вообщем учився він там... Ну Корній Овсейович погиб, поіздівалися там, казали, і крести на спині випікали... Ну вообщем нема!

[А ще чи були партізани?] Я не знаю, можливо і були.

[До церкви я не хожу]. Я комуніст. [А стару церкву пам'ятаю]. Пам'ятаю, бо я там голку вкрала. Пішла чогось у церкву, дурне, ну дитина. Не знаю, скіки мені там було, ну год може одинацать, отак. А там же усередині церкви ото щелі, плахи, і оце в оцій щелі отака-от здорова циганська голка лежала. Я побачила, нахилилась, видовбала і взяла, прийшла додому, принесла.

Принесла ту голку, папаші показую, а він каже: "А де ти взяла?" – "У церкві взяла". – "Бистро однеси! Де взяла, – однеси туди!" Бо в церкві Божой взяла, нельзя брать. І я ото бігом побігла, однесла, положила у ту щілинку, де взяла...

Мама і папаша ходили в церкву. Вони і вінчалися. А я малою до церкви не ходила. Я саме була в такий період, воно ж було саме колективізація... Тоді, коли я в школу ходила, запрещали церкву. Шоб не ходить, не признавать... ото на уроках прямо було. Казали, шо Бога не-

має, шо це все затуманюють нам глаза, вобщем, в церкву ходить не нада. Закону Божого ж нам не преподавали. І я вообще не знаю ні однієї молитви, нічого. Я була слухняна і не ходила, не ходила в церкву, ні. А голку, то так ото бігали, цікаво було подивиться, як там всередині.

Ну а свята отбували всігда, всі люди, всі. Празднували, аякже! А вкусненьке приготовляєм, мама було вкусненьке готовить. А не через то, шо так ми ото вірили, а через то, шо... ну праздник. Все время: і при німцях були праздники, признавали Рождєство, Паску...

При німцях церква була в хаті. Ну в хаті, в одному з жилих домов. Ходили люди, но пожилиє, возраст такий як мама, батько. Наші не ходили, ні мама, ні батько не ходили. Ні, паску мама ходила, святила всігда. А люди були, ходили...

А я паску не ходила, не святила, не можна ж було. Такого [шоб руки потом перевіряли, чи крашанки красили], не було.

[Які паску посвятили і йшли додому], було зустрічали, так сумки у людей забирали. [Коли це?] А чорт їх знає? Це і при німцях було і ото після войни стало. Ну це жульйо. А так може хто де й той, а я не знаю такого.

А брат мій, 31-го году, Коля його звать, Нікалай, Царство йому Небесноє, – артіст. У Рязані він тридцять сім год проробив. Три года як умер, у 99-му... Так уже як пішов він на пенсію, а робив іще, ну знаєте, грошей же ж мало, хоть і сім'я в них невелика. І каже: “Я піду, мабуть, у церкву співать”. І він походив разів скіки отам у Рязані, – це вже оце, а сюди ж на канікули приїжає. Каже: “Не піду в церкву, не піду, нєт там правди, – крадуть і дєньги ділять не те”... Ну вобщем, не понравилось і не пішов.

Свадьби [до війни і після] – ні, не одрізнялись, робили по тому як до войни робили, так і при німцях одбували. Свадьби одинакові були. Пили водку, самогон, все... Обично ж три дні гуляли. Субота, неділя, а в понеділок – “кури”, а хто багатше, то у вівторок – “мухи”. В суботу і неділю угощає хазяїн, а в понеділок – хаяїн і ми, приглашонні, несем по куриці чи по петуху, хто шо. І добавляють ото, ну вобщем гулянка. А “мухи” – це вже придумують, шоб випить [сміється].

Дарили молодим хто шо: і одіяла, і постіль, і простині, пододіяльники, хто шо. Гроші дарили. Хто шо. Бувало шо телятко хто подарить.

Були такі пісні, весільні. Я як гуртом, так тягну, а так ні. Мама моя не співала, батько лучше співав, тіки та-а-а! У три года раз коли, чи в год, коли там зійдуться, а так не співав. Коля співав, брат...

Біла Катерина Василівна, 1906 року народження, с. Біленьке Запорізького району Запорізької області[1]

Катерина Василівна, фамілія Біла. Я шостого году, народилася тут, у Біленькій. Тут я жила на цій вулиці тіки аж там з краю, а це сюди замуж прийшла ото.

Батька звали Василь. Він хороший кузнець був. Кузня була в його в дворі. Він робив... А оце отаково, він нас тягнув по багачах, наймалася поденно.

А як малою була, в школу ходила, ходила в церкву співать у хор. Співала я альта, не діcконт, а альта. Як де похорон, приїзжяють нас беруть. Їдемо ми туди, у хаті співаємо, тоді до церкви несуть покойника, у церкві співаєм, тоді оп'ять на гроби, на гробах співаєм, це я не забула. Усе то знаю.

Я знаю всі празники. Тепер оце перекрутили, на тринадцять днів вперед, а ми ж тоді по старому, а тепер перекрутили і вже так. Уже не празник, а нема, нема нічого.

[На Святий вечір] діти ходять, вечерю носять, раньше може й ходив хто, ну а нас батько не пускав. У нас оце як голодна кутя, так це так – пішли, воду посвятили, прийшли з батьком додому. Батько ходе кропе, а я з пирогом за ним ходю ото, пиріг у тарільці. А тоді як сонце зайде – сіли повечеряли і всьо. Люди йдуть гулять, коло нас було озеро, велике озеро! І катаються на коньках хлопці, дівчата там з санками. А нас батько не пускав. На голодну кутю ми ніде не ходили. Посипать ніхто не ходив, нє. Не знаю чого, може, шо він признав, шо ходить як просить, шоб дали. А тепер діти ждуть Рожества, шоб вечерю принести, шоб грошей назбирать багато.

Я тоді ото в церкву ходила, так було на первий день Рожества, як кончиться служеніє, ішли зразу до Мазараки, – там співали. Ми співали там усе ж божественне і на припослідку "Многоя лєта" співали. Там нас грішми обсипав він. А тоді був Поздняк, у його був свій магазін, він сам і торгував. І все в його було! Магазін був здоровий. Була в його й матерія, і оця парфумерія вся оця була, і карасін, і дьоготь, та все в його було ото. Так туди було як підемо от Мазараки ото, якраз воно там у вуличку. Оце там він жив, де січас больниця в нас ото. Так туди як підемо, так там і грошей дає, а вже житники були отакі довгі, і начинеті повидлом ото. І ми ото їмо, ідемо й їмо. Од одного Поздняка до другого, то брат його, старіший, ну й бідніший був. У того такого великого магазіну не було. Там ото в другого Поздняка. Тоді отут, на Шалабалі-

[1] Опитування провів А.В. Бойко, 27 червня 2002 р.

вки, тут був млин. І млин, і олійниця в його була, багач був, – тут нам варили їсти. Ми приходили туди, і там ото співали божественні пісні. Відтіля ішли де тепер сельмаг – там Ревенко жив, там співали. Тоді напротів на Павловку, і там співали. Тоді ото через город (раньше ж городи не оралися на зіму), – до Столяра, шо ото млин у його хароший був, ото там. Із Німецької йшли ми на Широку, тут другий Ревенко жив, він співав у хорі баса. Тут уже хлопці чи мужики підсчитують касу, а нас баба вгощає. Я в їх і поденно була, ходила на роботу, так у їх усігда хлєбний квас був. Баба нас квасом угоща, в нас же житники, закусюєм. Начинав дзвонить до вечерні. Там ото побули, пішли у вечерню, одправилось, аж тоді додому. Так шо як устану було на первий день, у чєтирє часа утра, рано ж правилося оце – утріння була, тоді обідня ото, а приходять додому аж ввечері. Ну сита, отака во! Ото ж щедрувать ми ходили.

Щедрували, а тіки щедрувать же ж ходили, так божественне співали: "Рождєство твоє, Христе Боже наш, воссія міру і свєт разума, мнємбо звєздам служащіє, звєздою учахуся. Тєбє кланятіся, Солнцу правди, і Тєбє вєдіті с висоти востока, Господі, слава Тєбє". Оце Рожество співали. А тоді співали: "Христос рождається", а тоді співали "Многая лєта", – оце в нас така щедрівка була. А так по людях я не ходила. Так ми не ходили. На Маланку – нє, цього в нас не було. Цього в нас не було.

Ну а на Паску? На Паску правилось, співали "Христос воскрес!" та і все. Нікуди не ходили на Паску, нікуди не ходили, ото на Рожество приглашали нас і ото ми ходили. По багачах ходили.

Ну в селі багачів було багато, багато! І Ревенки були, і Білі були, тут на бугрі жив, Гурій Білий був отам. І Паталахи є, і Козиряцькі є, є і Хижняки. Багато. Багачів багато було. Білі держали хліб, їздили в степ, сіяли, косили, молотили. Оце такі були багачі. Заводів не було, ні... Ну це вже як став колгосп, так уже там і цеглу, і черепицю виробляли. А тоді багачі, – цього не було. Вони тіки хазяйнували. Вони робили як чорні воли, ото і всьо. Тут один був у нас на тому, коло Дніпра пошти, так у його такі коні були, шо він устає в три часа і їде в степ і вони. Він спить на бричці, а вони їдуть, доїхали туди, де земля в їх там, стали й стоять, отакі-во. Багачі дуже робили, вони мало спали.

Вітряк був у Біленькій. Вітряк був один, ну не довго. А млини були хароші. Тут Стударі були, фамілія то їх Білий, ну а вобщє казали на їх по-вуличному [Столярі] ото. Так вони муку виробляли первого сорту. Млин хароший був. Як петльовка, така мука була хароша. Млини були у багачів. Ну це їх два брати було, і ото млин у їх був такий. Я не знаю чим воно крутилося [яка тяга була], ну а знаю, шо мука була дуже ха-

роша. І батько, ото там заробиш, дадуть пшеницю і змеле на паску, так мука дуже хароша, біла.

Причому у нас батько був такий, він любив шоб гарно поїсти. Було, піде на базарь, там продається риба, багачі ходять, кажуть: "Ой, дорого". А батько прийде, не питає почом, шо, у кузні ж заробе грошей, – купив риби і їмо ото.

...Махно? Ну помню, шо Махно був. А шо він робив, от цього я не знаю, нічого не знаю. Може у Бєлєньке й приходив, я тоді ще ж була мала ото. Цього я не знаю...

Як колхоз організували? Ну отож багачів повиганяли. Розкуркулювали. Хто, хто дуже багатий був. Ну багачі були разні. Було до якого як підеш оце на день наймаєшся (мене батько не пускав на строк, шоб там на місяць, чи як раньше було, – до Покрови), поденно я ходила. Так були багаті такі, шо їли харашо, і ми коло їх ото. І в степ вивозять, усе. А були такі, шо тіки робили як воли, а їли як [слово нерозбірливо]. На степ вивезе жовтих тих, огірків, і кисляка. І ото і всьо.

Хто колхоз організовував? Були тут такі. Були тут такі, шо організовали. У 30-м годі. Наш колгосп був Ілліча. Тут був такий чоловік...

Донька: У нас же ж не Ілліча був, мамо.

Катерина Василівна: ...робив він тракторістом, а тоді, а тоді був прєдсєдатєльом колхоза. Так колгосп був передовий. А тепер нема нічого.

Донька: Ма, ну ще ж вони питають, коли колхоз, хто ж колхоз організував. Хіжняк же був первий прєдсєдатєль.

Катерина Василівна: Я не чую, Галино.

Донька: Ма, хто ж первий був? Первий був Корній же.

Катерина Василівна: А-а! Первий Корній був. Да. Корній той був хароший чоловік, хароший дядько був. За людьми біспокоявся. З 30-го году колхоз почався й то Корній був первий.

Донька: Хіжняк його, ма, Хіжняк? Як його фамилія, ма?

Катерина Василівна: Хижняк. Хижняк.

А тоді вже отож як став колгосп, а нас у батька багато було, і він одвіз мене в город. І я в городі п'ять год у "Комунарі" робила, виробляли ми комбайни там...

Голод 33-й, – я в городі була. І робила дві неділі поки дали аванс. Тіки на роботу поступила, зразу мене приписали до магазіна. На книжку хліб получала, 700 грам давали. Прийду з роботи, половину одірву, набираю в кухоль води, і ото вечеря моя, їм і оставляю на снідання половину. А тоді вже як получила аванс, начала ходить у столову. Ну столова тоже у 33-м бєдна була. Борщ був такий – капуста та красна

вода і всьо. Ніде ні скалинки не було, і картоплини не було. Отак. А на вторе хоч пшоняна каша, хоч макарони, ото отаке-во, ложку там чи дві.

Та я не тіки в 33-м, ми ще в батька як були, у 21-м годі голод був тоже, да. Но в нас була корова, у батька. Я ж кажу, ми не хазяйнували, а корову батько держав. І на городі садили кукуруз, причом білий, звався він "кінський зуб" ото. Батько зробив таку машинку, шо ото накруте крупів. Варили мамалигу – половину води, а половину молока, і їли. І хліба по кусочку отак там всігда давав. Ну хліб хароший, пшеничний, темний, но пшеничний. Ми у 21-м голоду не знали. Люди то конєшно їли і курай, і рогозу їздили у плавню та рвали ото. А ми, ми не бідували. Так шо двадцять пер..., а 33-й – да, 33-й був важкий год. Ну я була, брат у Хортиці був, а я в Запорожі.

І ото год поробила я на станку, як комбайни виробляли, був літєйний і томильний цех ото. Так я робила на наждачному станку і в мене получілось поліпи в носі. Як поліпи мені вирізали, тоді врач сказав, шоб перевели мене на льогку роботу.

Якраз п'ять год пробула [у городі], а тоді вже батько й мати постаріли і сказали, шо: "Розчитуйся, іди додому". А я кажу: "Папа, так я ж всьо равно заміж піду, я ж у вас не буду". Ну кажуть, хоч у своїм селі ото. Так шо я з 36-го году пішла у колгосп.

Ну а я грамотна була, як оці чєтирє годи кончіла, так тепер по десять і по одинадцять ходять! Так вони того не знають, шо ми знали.

Вчилася я тут у Біленькій. Тут четирє годи ходила, а тоді чобіт не було, і вже в п'ятий я клас і не пішла. Школа була, де тепер церква. Ото я в ту школу ходила. Ну це вже я не знаю, хто її строїв.

В школі шо вчили? Ну як шо? І матіматіка була, і руський язик був, а потом уже став і український, і Закон Божий був. Батюшка ходив ото. Ото таке в школі вчили. А тепер дітям преподають...

Донька: Пани були? Пани були?

Катерина Василівна: Га? Та панів не було. Багачі тіки були, ну багачі, я ж кажу, шо робили як чорні воли.

...Старий такий дідок був, він видно ж управляв усим селом ото.

Донька: Ма, де він жив? Де він жив?

Катерина Василівна: Де жив? Ото де красна школа стара. Коло Комунара, де ото стара красна школа. Ото він там жив. І поховали їх у ограді коло церкви обох: і його, і її ото.

Донька: А куди воно ділося все? Могили оте, куда воно ділось? Вона не зна...

Катерина Василівна: Церкву розібрали. Тут така красива церква була в Біленькій! Висока, колокольня була високо, і ото ж я вам кажу,

як тіки винесуть мертвяка з двору, а той уже, шо на горі там коло дзвінниці, той уже начіна дзвонить, бо вже винесли з двору ото. Церква була красива, ну розібрали партійці ото.

Донька: Хтось приказав же? Канєшно приказав.

Катерина Василівна: А Бог його знає, хто ними командував, я не знаю. Ну, мать, же ж кажуть і в городі, і в Москві церкви стояли. І партійці і в церкву ходили. А тут наробили, тут розібрали.

Донька: Вона сама в церкву ходила співать.

Катерина Василівна: Як я ходила співать у хор, так батюшка був Яків, а як його фамилія – я не знаю. А вже послє був Кирило і Петро. Так їх, їх постріляли. Ну за шо їх забрали я не знаю. В якому годі це було? Ну оце ж, мабуть, уже ж було, як оце началась оця розкуркулювать за оте, так то в ті дні мабуть. Ото. І як церкву розібрали і попів побили.

[Розкуркулений] ... як їхав уже, так співав коло мене пісню:

Моя ти голубко, осидь коло мене,
Бо скоро настане розлуки нам час.
Давай поцелуїм, обнявшись з тобою,
І я ще заплачу хоч раз.
Бо може полину в далеку вкраїну,
Бог знає, вернусь я чи ні.
І там десь далеко біз тебе загину,
В далекій чужій стороні.
Ти вийдеш і станеш отам коло тину,
Згадаєш про ласки мої.
Ти скажеш: "Мій сокіл, ой де ж за горами,
Коли він сюди прилетів".
Ти вмиєшся личко дрібною сльозою,
І серце твоє заболить.
За золото щастя ніколи не купиш,
А серденько можна згубить.

Оце він проспівав і поїхав. І так ні слуху, ні духу, де він дівсь – не знаю. Звали його Микола...

Пісень багато й тих, я і церковні знаю. Оце я цю помню, а як так, так то вже нада співать, так тоді я й слова знаю, а розказать я вже так не розкажу. Нема, голосу нема. Ой, Боже-Боже...

Туман по лісочку, дрібний дощ іде,
Добрий вечір каже, ще й ручку дає.
Дівчино, голубко, порадуй мене,

Чи мені жениться, чи ждати тебе?
А він... вона йому каже:
Козаче-дураче, дурак навсігда,
Всю страну об'їхав, вернувсь до меня.

...Котки? ... Маненьке народилося, два місяці, і пошов на роботу. У ясла, у сад ходили і там ото. Співать нам ніколи було дітям. Прийдеш перед заходом сонця, ще ж треба і протопить, чи зварить, бо так як тепер газ ото. А послєднє время робили з восьми до п'яти.

Жили ми вдвох з чоловіком, він був у рибколхозі - рибалив, а я ходила в колгосп, у степний ото. [Чоловік] ... умер, бо він бродив у сінтябрі, а вода вже холодна була. Рибу ловив неводом. Вони і веслами гребли, та їздили рибалили, а то невід як тягли, а вода вже в сінтябрі холодна була і він застудився. І були в його льохкі почорніли, і три місяці полежав і вмер. І осталася я з двома дівчатами. Як він умер одній було дев'ятий, а одній – сьомий ото.

Одна [донька] 40-го году рождєнія, менша, а вийшла в 60-м годі. А ця 37-го году, оця-во, шо сиділа тут дочка. Ця тоже у 60-му виходила.

Дивитесь на хату? Хата горіла... Була під соломою раньше. А тоді вже ото, він [чоловік] робив у рибколхозі, так я написала заявленіє (а він був стахановець ото), шо за мої гроші, тіки пожалуста поможіть, випишіть мені шиферу і ото колгосп поміг.

Хата страшна. Була в мене отут сваха, вона питала в свого батька, батько дуже старий був, а батько вже в батька питав, шо коли вона строїлась, – не помнять. Ніхто не помне. Вона вже дуже стара. Я якби не мазала її, так вона б і досі давно завалилася. Вона не валькова, а на сохах! На сохах. Якби така, шоб кладена, так вона б..., а тож на сохах.

Так як німці були і оце нас же ж акувірували, так вікна були тіки, маленькі вікна були із ставнями. Так я як приїхала з вакувації, так оце од Дніпра і оце аж до отого сусіда, до другого, скрізь побили шибки. Стекла всі побиті були, а туди далі, там ото де я жила, там познімали двері. Як приїхала я з сестрою, а вона мене не бросала, чоловіків наших позабирали у Новоівановці, а в мене ж двоє дітей, то вона мене не бросала. Конячка в нас була, колгосп дав передовик, ну із брички ото. І ми отут значить, діти сиділи на тому, на бри..., у кориті там, і ми як поїхали, ото як його забрали... Він каже, шо додому старався так, шоб поближче все додому. Кажу: "Ти за мене не біспокойся, сам не тікай ото, а то десь уб'ють і знатимеш". Так ми відтіля, я попросилася, пішла до коменданта, шо в мене двоє дітей. А ночували ми у такім домі шо ото, кажу домі, у хліві, де вівці були, солома мокра, а діти ж малі й похворі-

ли. Так я прийшла до його і кажу, а розпитала там у людей, де тут близько село є. Кажуть, тут сім кілометрів до Дмитровки, так я підійшла та й кажу: "Розрішіть мені, в мене тут сестра живе, я поїду сюди, хай, – кажу, – діти хоч той, в мене діти похворіли, соломи мокрі". А вже ж після жовтня нас вакувіровали, уже холодно було, дощі були. Ото. А він каже: "А там война, там фронт". А я кажу: "Мені вже нічого не страшно, аби тіки розрішили". Він сказав: "Ну понятно". Й ми поїхали, і ото там побули, ну ми просилися тіки ночувать до однієї. А вона каже, "Самих вас би пустила, а з дітьми не пустю". Тоді до другої поїхали, та пустила, каже: "У мене вже одні є, і ви, – каже, – побудете". Та чєтирє дні ішов дощ, стали ми запрягать свого коня, я то його годувала, там ходила в степ по полову, а муки я брала, дітям галушки варила та й сама їла. А коня все [обмішувала]. Ото. Не схотів наш кінь, захолов видно, не схотів порожнього передовика того тягти ото. Так ми, там ще один дядько був, у того пара коней, та він нас одвіз на Марганець ото. Там у мене сестра, там можна було жить харашо, ну а ми пробиралися все поближче і приїхали в Мар'ївку. Мар'ївка, сім кілометрів ось тут од нас, і там ото ми пожили. Я не знаю скіки, може неділь три, на окопи ганяли мене ото.

А тоді як уже прийшли наші туди в Мар'ївку, а німці вибралися на Новопавловку, ото вони тікали, тікали. А ми тоді з Мар'ївки якраз на Новий год на совєтскій, ми не довго й були в вакувації. Ну а всьо равно шкоди наробили багато. Було в мене курей п'ятнадцять штук і поросятко було, і я ж усе бросила, дітей забрала й поїхала ото. А приїхала нема нічого ото. Опять же поробили мені тут вікна у колгоспі, як уставляв сусєд, так усередині нема нічого. Оце відтіль, те шо може стіна і відтіля, а всередині порожньо. Тут хазяїни були, у їх хліба багато було, вони хазяйнували ото, так усередині ото порожньо було. Ну випила, добре випила за свою житуху, а пенсія найменша за всих...

Робили за паличку і всьо. Нам аж у кінці, як уже ото кончиться собраніє, як отчьотноє собраніє, – тоді ото розсчітають. Висчітають із нас за харчі, за облігації, налоги які там, а те шо скрізь пальці протече, – це вже нам виплачували ото. А тім же, і пішли з шістидесяти год на пенсію, шо ото молодші робили, так ті ж робили за гроші, каждий місяць виплачували, а ми раз у год ото. І тепер оце получали 37 рублів, ну а тепер оте потрошку набавляли, набавляли то по п'ять, то по три, тепер уже 86.

Співали [раньше] частушки...:

А в колгоспі добре жить, пишуть одиниці,
Батько ходе без штанів, мати без спідниці.

Ото й нам співали таке, як ми в колгоспі робили.

Ще за паличку робили, а тоді вже начали. Те, мабуть, год три ми получали то в кінці года, а тоді вже начали, обліковців повибирали...

...Хліб пекла, а тіки не у вакуацію, та були ж давали. Це ж ми хліб пекли, як ходили на роботу, у колгоспі як були, хліб пекла. Отут була піч і плита надворі. І хліб пекла, уставала утром рано, посадю, а вже тій старшенькій було приказую, шоб вона дивилась на часи. Скіки там пройде покажу її, і вони повитягають, бо я прибігала аж у обід ото. Тут сад у нас був зразу, за тією улицею.

...Печі були, були! І сійчас коє-хто пече. І тепер люди печуть. На дворі була піч в мене, а в хаті не було. Піч робив, ну хто, пічник. Хто же піч ізробе? Пічник.

А в плавні були лісники, лісники були там у плавні. Ото людям сіно ото, чи траву давали, коров же ж держали, так сіно косили. От отам лісники були в плавні. Хазяйнували...

За чумаків я не знаю... Цього я не знаю. Чи були, чи не були.

На вечорниці ходила ж, гуляла. Е-е! Гуляла, гуляла, аякже.

Ми були малі, а дівки ж були, гуляли. З парубками гуляли, як тепло, – на вулиці, на дворі, а як зімою, – по хатах ходили. В хатах гармошка грала, а вони танцювали. І всьо.

Як я дівувала, то в однієї подружки був ухажор, гармоніст, так він до нас ходив каждий вечір! І ото ми ніколи без гармошки не гуляли, ніколи! Гармошка грала, а ми танцювали. І співали там такі вуличні.

Весільні пісні я мало знаю... До того куди її брали, то там співали ми, та шо за вечерею співали:

Вітрець вишню похитує,
А брат сестру розпитує:
Чи ти сестро, хоч обідала?
А вона каже йому, шо:
Я й не снідала,
як снідали – я в печі топила,
Обідали, – по воду ходила,
вечеряли у півночі,
Виплакала свої карі очі.

Оце так співали ми, ото. А вже як молодий приїде, тоді ми співали других пісень:

Засвіти мати свічку, постав на столі,
Нехай люди подивляться чи пара мені,
Хоч пара, хоч не пара, треба парувать,

З ким любилась – розлучилась,
Треба забувать.
З ким не зналась, – повінчалась,
Треба привикать.

Оце цю співали. Тоді співали "Жалуй, ненько, поки я у тебе..." Ой, Боже.

Та жалуй, ненько, поки я й у тебе,
А як піду до неньки чужої,
То не буде воленьки такої.
Шо в рідної мамки у вечір погуляти,
За юпочку та й на уличку,
За віночок та й у таночок...

Оце таку співали. А тоді вже як вона собиралася їхати уже з молодим, так співали вже це як вечеряли:

Хміль хмелями, пшениця ланами,
Просимо (там як її звать, чи Марійка, чи Надійка),
Вечеряй із нами.
Вона отвіча, шо:
Вечеряте, хай Бог помагає,
Вже мою головку журба обнімає.

От забула оп'ять, не доберу як і далі. А тоді такі ж там ото співала, шо:

Свашка не ліпашка,
Шишок не ліпила,
Дружок не дарила.
Одну зліпила,
І ту сама з'їла.

Оце такі-во. Тоді ж каталися, да. Ресорка була в багачів. Ото наймали і співали:

Погонич кудрявий, бєлий, кучерявий,
Поганяй коні скоро, держи вожі ровно,
Шоб нашая пава пилом не припала.

Оце таку співали. А тоді співали:

Ой, люди-люди, вороги
Та переходьте дороги.
Нехай перейде родина,
Шоб була вам жизнь щаслива.

Ну от у мене є правнуки, хлопці... Було кажуть, може в кого є баба жива, чи дід, чи хто, хай вам розкажуть, а ви напишете діктовку ото. Так я розказувала, писали хлопці ото.

Як виряжали [у солдати], співали, шо:

В суботу пізненько, у неділю раненько
Кувала зозуля в саду жалібненько.
Ой, то не зозуля, то рідная мати,
Вона виряджала синочка в солдати.

Ну та й все, шо вона приказувала, [нерозбірливо], шоб вернувся додому. Ну це ж я кажу, це як співать, так той...

Прикмети? Ну було як зайде за хмару сонце, кажуть: “Ага, завтра дощ буде”. Або ще як місяць ото тіки молодик ізійде, як він отако-во, шоб можна відро повісить, ото кажуть тоже на дощ. Отак. А Стрєтєніє було второго февраля раньше ж, так було батько каже як зоряно, так на мед харашо ото. Ну хвате вже...

Я вже по мойму найстаріша. Нема нікого такого, шоб уже дев’яносто шість. Оце недавно одна вмерла, дев’яносто три годи їй було, а в дев’яносто шість я по-мойому найстаріша. Ну а вже і врагу не желаю доживати до таких пор. Важко дуже все робити...

Біла Марія Миколаївна, 1930 року народження с. Біленьке Запорізького району Запорізької області[1]

Марія Миколаївна, 30-го року народження. Тут народилася, місцева, на тій вулиці, на великій. Раніше називалась вона Миколаївка. Гринь там, Гринь, оце шо поставили председатєлєм, ну ото хата нова. А ззаді, де живе Шкуропатиха, то моя рідна хата, де я родилася. Тільки її вже переробили.

Родина – ну мама і папаша... в мене все в голові перевернулось... Копна, – це моє дівоче прізвище.

[Батько] місцевий був, мама нє. Маму привезли з Томаківки, за няньку. Батька у їх вбили, а в матері їх було двоє. Їх двоє бросила, а на четверо пішла і ще прижила. А тоді вже нема нікого їх, не братів, ні сестер, померли, я сама.

Батько був свинарем, він робив у колгоспі. Мати робочою була. Дітей було шестеро, я сама менша. Була Мелашка, Михайло, Нюся, Улан, Поля і я, сама менша.

---

[1] Опитування провели Т.Г. Бобко та Н.І. Швайба, 25 червня 2002 р.

Була Мелашка, на Тихванівкі, недалеко. На ту сторону гробки, а на ту сторону вони живуть. Значить, вмерли вони вже давно. Син один в Москві, помер тут, а один живе, це самої старшої сестри.

До колгоспів не було [у батька великого хаяйства] – бєдность була. Робив, пішов свинарем.

Плавні? Ходили. Ми на ту сторону плавали. Тоді як було понеділок, це були шлюзи закриті, в понеділок води мало. Ну а хлопці, такі як я, пацани, на ту сторону у плавні ногами переходили, тільки видно було їх пальці. Ото вернуть обратно. Ну на ту сторону, оце ж тут Дніпро, кручі, де заготзерно, а вона отак прямо, тільки не тут, а коло Наливача під Лису. Ну далі Лиса, Лису знаєте? Переробця, Наливач, тоді Лиса. Наливач називали так, дерева там були, просто берег називали так, на березі. Росло там дерево та й годі, більш нічого не росло, дерево, кручі.

Ходили ми туди рибу ловить з братом. Ловили хваткою. Хватка така сплетена як ото сєтки, но держак довгий, півтора-два метри, а вона отака завширки. І то він ходе, а я ззаді збираю рибу. Він ходе, надавлює її – “раз”! Тоді ж було мільше як січас, не було такого. І було як кинув оцю ж хватку, а назад викида рибу, лящі, здоро-о-ові такі лящі! А я ходю збираю. Раз-раз, вже у нас лантух (ну кілограм піісят), вже почепили на вєлосипед, поїхали. Їдем на вєлосипедах додому.

Прийдуть баби, немає, не було у їх чоловіків. Прийдуть, мама і хліб напече у печі, пироги... із вишнями, і абрикос, раньше пасльон, олійкою перемазали, хрестиками поробили, – ось прийшли сусіди поїсти. А сейчас?

... Воші били, це вродє би так і нада [сміється], кабачки лускали, сусіди, а сейчас і вошей не найдеш [сміється]. А тоді як вродє би так як закон, не то шо грязні були, а раньше хто?

Грали малими у Матки, Шаматая, – з хлопцями в м’яч. Ото один б’є палкою, а там хватають. Одна партія програла, значить ті будуть бігать, а ті будуть бить, а ті ловить. В Жмурка гуляли, – ага, очі зав’яжуть у того, а ти шукай, шукай. Да...

Ворожили. Як ми ворожили, значить, ага, це під Нові года, Новий год, тоді ото знімали із ноги чобіт і кидали через хату. [Сміється] А бувало, шо й в димар попаде. Значило, шо не іде заміж. Ага, куди цей чобіт упав, допустім, кидаю я чобіт, куди ж він попаде? Отак, чи так, чи так, – значить так ти заміж підеш сюда. По лісі, – сейчас же забори, а раньше були ліси, плетені ліси. І ото ходили ворожили: “Стовпець-молодець...” Ну вобщім, чи за жонатого піду заміж чи за парубка [сміється]. Так було.

Ага, от значить, не помню вже, на посипання чи шо, це я своїм дівчатам розказувала, як це шо... Ага, бігаємо, – отам світится, побігли туди. Присіли до хвіртки, до вікна, шо ж балакають? Як “Сядь”, – сядь там, дитина, – значить заміж не підеш, сидітимеш цей год... Та всяк було!

Були [баби, лікували]. У нас не було на вулиці, а була [Апаліха], коло больниці жила, ви ж не мєсні? Ні? Ну ось недавно чоловік калорадів травив і вмер, оце я туди носила самого меншого сина. В нього був кашлюк. Тоді мені сказали кобилячим молоком його поїть. А база була, там де олійниця, кладова на тій вулиці. Я нанімала, бо в нього був кашлюк страшний, кобиляче молоко пив. Ну хто знав? І досвіт сонця ходила до берега, де пристань, це вже больниця, внизу спускаться. Сюди загозерно було, де хліб здавали, а тут була пристань. Там досвіт сонця ходила і сиділа, поки ото утрішня зоря, водичка ото плющить, і я йому вмиваю тією водичкою руки, ноги розкутую і він дихає. Ну всяк, хто шо казав, то й...

Балакали, шо були відьми, ну я їх не бачила. А кажуть, шо відьма. Кажуть, у білому простині відьма, та й січас кажуть, відьми. Одна тут до мене приходила та й каже: “Одна приходила до мене, відьма, та й видоїла корову”. А вони купили корову у її дочки, вона каже: “Здоїла”. Кажу: “Та шо ти мелеш”. – “Да, да! Тьотя Маруся, от не вірите, молока на утро не було!” Оце так, балакали, шо відьми. А коли відьма вмирає, надо стелю рубать, бо їй важко так вмирать, шо вона за свою жизнь натворила.

Нє-нє, мама нічого не робила, [ні шила, ні ткала], бо було дітей шестеро. Вони з папашею-свинарем тоже помагали, робили. А свиноферма була, де оце зараз тут коровник. А тоді відціль свиней випроводили за гробки, туди аж мама ходили, пішки.

А латала, бєдность була, дітей було багато. Постирають, розказують, а нічим було, як це ми раньше... В глині рудій намочуть прання, воно кисне, а тоді рудою глиною, знаєте, шо мажуть? Постірають-постірають, пополощуть і повісять. Латали, порвалася дірка, латали, – у латках ходили. А щас уже грязне, вже взяли, – згоріло та й усе.

Раньше утюги були – у жар кидали, він увесь желізний і ручка. А гладили, мало гладили, бо не будеш топиться, вугля ж раньше не було. Топили у печах, у плитах, сояхами, носили ми хтозна відкіль скирд соломи на собі, от. Затрушена хата була соломою, долівки, рисяна солома. Так шо утюга ніде було нагріть. А то качалка дерев'яна, ота шо сейчас качаєш вареники, а тоді були здорові качалки такі і товсті. І рубель був, де отут значить вирізано-вирізано, оце так було. Дітей багато було, но ми всєгда чисті ходили. Полатані, у латках, ну а чисті, аби не грязні.

Голову чим мили? Просто водою. Та якими там травами?! Ото дощову воду збирали...

[У войну] я не знаю хто, знаю шо Пащенко був поліцай отут-о, вже немає їх давно. Він і не вернувся сюди. Даже і не знаю, як його звали, а її Шурка було звать. Нєт, жінка нікуди не той... Тут залишилась. [Хтозна як потім до неї населення ставилося], я у невістках була не тут, – на тій стороні Медянки, на Малій Медянкі, ото там. А це вже ми в 65-м году построїли свекрухі хату.

Та і свої були, но нє мєсні були, не німці. Ну на їх казали "жандарми", а жандарми може чи руські вони, чи українці, но коли вони пльотками били, то називали їх жандармами. Но до нас [вони на українській звертались], ну так як ми, да.

Жили в нашій хаті німці з дівчатьми. Ну які? Без чоловіків, білянські... та вони вже померли. Вони у нашій хаті кочували, німці там стояли. Ну як, вони до їх ходили спали, а додому ходили. Самі ходили, мужиків не було, та й ходили. Пили, гуляли, танцювали, співали. Ночували, а в день, конєшно, по домам розходились, чи в день, чи ноччю...

...У войну нас відсіля вирядили. Нас вигнали, – папашу, маму, невістку, у невістки двоє дітей. Брат остався тут і робив капітаном... Ми поїхали обозом, нас вигнали, от. А вещі, де і пшениця, сало було, – закопали тут. Зарізали кабана, забрали корову, тьолку, одна коняка була і одне лоша. Вобщім поїхали ми до Мар'ївки, сім кілометрів тут Мар'ївка, у церкві переночували, нас загнали туди. Погнали нас дальше.

...Як тіки ми до Мар'ївки... Папаша каже: "Мати, зарізали ж кабана здорового, давай коло уборної ями викопаємо, ну хто ж подумає, шо коло тієї нечисти сало? Та може вернимось, нічого буде їсти, та й буде сало". Засолили добре. Ага, ми тіки в Мар'ївку, а вже переказують, – ваше сало вибрали! А один йшов на роботу, Іван його звали, жив недалеко, третя хата скраю. І йому видно було, шо папаша яму рив. А, раз рив, значить шось ховатимуть. А ми зайшли туди переночувати, а вже нам і кажуть, шо вашого сала нема...

Ну ми вже там недовго були, нас переправили на два кілометри вперед. І ото у чужих людей були. Ходили з племенником по соль, шо в нас не було солі. Ми ото ходили до людей, просили солі...

Німці з дівчат здівалися. Насильничали, на окопи ганяли. Так ми тоді сестру ховали, Полю, 25-го вона году. Тоді нас ото переправили вже. А вже знають, шо приходе врем'я, шо наші перестають стрілять на німців. Начинають пекти хліб. А німці ходять ото закутані, натягнуть ото, тут шарфом обв'язать... Напечуть хліба, а німець назло забере той хліб, винесе його, призьби раніше були такі глинобитні... і ото поносом

своїм, шоб ми не їли. Куда ж після його, як у його понос? І ото поскладає... отаке.

А тоді і ми втекли. За Томаківкою 35 кілометрів, там завернули ми, ворота були одкриті і ми з усім гамузом утекли. А вони поперед, до-о-овгий був цей обоз. Якось усі туди, а ми бистро завернули. Преночували там, вони поїхали далі, а шо вже там вони, чи вже зовсім роз'їхалися люди? Шо вони гнали-гнали та побросали, де хто пішов. Но за Томаківкою 35 кілометрів була мамина сестра рідна... А попали ж до цієї сестри маминої рідної, а в неї було днанадцятеро дітей! Я оцього діда [Кольчака], маминого рідного брата, Кольча його фамілія, він тоже помер, дітей не було кому глядіть... Маму забрали з Томаківки за няньку.

Це коли було, не помню, но знаю, шо ми повернулися і кончилася война.

А тоді кончилась война, надо ж тут ідти додому, – тьолку у нас забрали, корову забрали, бричку, коней позабирали, нічого у нас не осталось.

Переправились ми два кілометри, вже коли ми йшли додому, ага, вже кажуть можна ідти, – розмініруваний шлях. І ми по бокам ніде не йшли, тільки шляхом. І тільки нам додому йти, уже ми зібрались додому йти, коли папаша прийшли. А то вони як пішли од нас, його не було. Де вони сиділи, чи в ямі, чи де? Я не допитувалась, наверно ж десь були у наших, не в німців. Чи може десь в ямі сиділи? Ну ми ж тоді осталися, мама викупала папашу, на другий день ми пішли.

Повитрусювали все чисто, побрасили все, там пір'я було, подушки, все. Мені, як самій меньшій, почепили наволочечки і напірники, поскручували і отак зробили наперед і назад. І ото каждий собі потрошечку, носили додому. Скіки ми йшли, нам кажуть: "Далі немає вам ходу, не розмініровано". Ну ми побули поки розмінірували.

А йшли ми назад, так отак од Томаківки скільки під гору наших солдат і німців лежало! Страшне. І офіцери... І їхні мєсні люди ходили з топорами, з пилками, одрубували ноги, пиляли, щоб чоботи забрать. Ну наші, і німці лежать же під горою. Ото ж як наступали, чи одступали, – побили, так і остались. А нам хоч дорогу дали.

Пішли ми, не знаю скільки, і не тільки ж ми йшли, іде низка довга понад посадкою. А посадка отам на горі (там у мене тьолку вкрали чотири годи назад, зарізали), тією посадкою ми йшли, попід посадкою, попід посадкою од Мар'ївки. А брошки, часи, всі цяцьки красиві лежать, а там міни! Тіки нахиляться брать брошку, а папаша: "Доця, не трогай!" Я не тронула, пішли ми далі, ззаді тіки "гуух!". Повбивало лю-

дей, тронули вони за тую брошку. Та там шо хочеш лежало. Просто мінірували німці, зло у німців.

Я бросила школу... папаша вмерли, пішли вони, тут база була недалеко, повибивані вікна були. А вони десь в ямі сиділи, простудилися, а раньше лічить нічим було. Стрептоцид та пініцилін, та й годі. Заболіли льогкими, називалось “сапні коні”, “сапні” – хворі. І вони померли. Померли, у невістки двоє дітей, брат также капітаном був [у водників]. Бросив жінку, невістку, і в городі найшов собі. Він був красівий, капітанська кокарда, біла на ньому вся одежа... Так шо двоє дітей бросив.

Бросила я школу, шостий клас, пішла робить. Пішли ми у плавню робить, на Марачки, на ту сторону. Там од ОРСа, пристані Запорожжя, Михайло ж був у водників, і він мене туди устроїв...

Раньше ж Наливач був, щавель рвали, носили аж у город. А тоді ж уже трамваї пустили, а брат був капітаном. Було не тіки я, нас багато, наривали щавлю і паромом. Дід Гарбуз паромом перевозив нас. Ну у його фамілія була Гарбуз. І він нас ото перевозив, тоді возили ми щавель. Рвали ж у плавні пучками і возили у город.

А тоді на Марачки поступили ми робить. Не тільки я, білян було багато, поки надо було цю бєдность пережить. Там робили, днювали і ночували...

На мені на морді шерсть була отака, то худа така. Ми робили, картошку садовили з-під трактора, хазяйство. Полінкували, сил в мене не було, я на коняці їздила. Вдіться ні в шо було. Понатягаю брата кітіль, сорочку, гола-боса, сідаю, хлопці висажують мене на коня і я коня поганяю, бо сили не було ходить полінкувать. Сейчас трактори ж полінкують, а то ми ходили, їздила я, полінкували. Трактор, під трактор ми садили картошку. Ага, оце замітим рядок, а тоді ходили ноччю крали. А вдень, де робили ми там, у поломах пекли, або до радіатора. То ж мотор у тракторі, прикладали туди, або у радіаторі кидали картошку, варився там у чугункє, спасалися. Поки трактор обійде, картошка попечеться, сіль була, от. Коло нас не було бригадіра, так ми сьогодні садимо, а завтра вбираємо. Ноччу, замітили ряд, і по тому ряду видовбуємо, і у поломи ставимо, ну бур’ян. Ото так ми переживали.

Тоді вже стало уродило тут ячмінь, пшениця, у кого шо посіяно було. Тоді ми поверталися назад із плавні і я пішла телятницею. Робила телятницею поки підросла, зять, другої сестри чоловік, був бригадиром зооферми. Тоді стала дояркою. А тоді пішла я обратно в школу... Це скіки ж мені було? Я 30-го, я знаю скіки? Я тоді, мать, ще два класи походила чи три...

Близнюк Степан Григорович, 1927 року народження, с. Біленьке Запорізького району Запорізької області[1]

Близнюк Степан Григорович, народився 27-го году, 11 апреля 1927-го. Тут народився, тут ми родом, мєсниє.

Батько мій був народжений у 1898-м году, а мамка була 1900-го. Матір звали – Домаха Маркіяновна, дівоче Хижняк. А батька – Григорій Павлович Близнюк, Близнюки.

Діда звали Павло Григорович, а бабушку – Христя... Тут вони жили. Вони тоже [крєстьянє] були... [Баба] у панів там жила, у Мазараки. Мазарака, я не знаю точно яке ім'я. Оце може знаєте, у нас у парку стара школа, ото вони там жили. І вона там у них хазяйнувала, співала. Співала старинні, древні, багато старинних пісень вона співала.

Там був невеличкий хор... і церковні вони у церкві співали пісні, но в основному [старинні]... І дід Павло тоже занімався і співав. І моя мама, тоже часто співали харашо, [чисто, по природі вони так співали].

[Моя бабушка й дєд] жили отут на Партизанській, отам сама перва права хата, з правої сторони як звідти ідти. Бабушка вино робила, самодєльне вино... Занімались вони, хліб сіяли. Люди найняті були все время, сільським хазяйством займалися. Худоба була своя, все було таке своє... Четверо волів... Були і воли, і коні були. Харашо вони жили, неплохо.

Близнюки занімалися торговлею лісом, в Біленькім вони одні такі були. Їх знало все село. Тут закупляли дерево із Дніпропетровської області приїжджали, [Катьощіна] там, Томаківка – звідтіля приїжджали і брали тут ліс. Но в основному люди брали для себе, на стройку, хати строїли і ото брали ліс.

А були ще мєсні тут, торгували... Підчоси були багаті, а чим вони занімались, я даже не скажу... Здєсь база, як же їх, у них ціла конюшня була, занімались... [Розводом коней]. Да, специально занімались конєводством. [Що там були за породи,] не знаю які, рисаки в основном. Там більшість рисаки були. Приїжджали до них закупляли і багато. Даже із Харківської області, звідусіль приїжджали. Вони занімались конєводством, заводили. А як прізвище цих людей, я вже не пам'ятаю...

Батько воював у Першу світову. Був тоді на фронті, і на цій войні був. Тяжело ранетий був, перебитий позвоношник у нього, ребра побиті, вобщем все. Дуже тяжолий був поранетий, ну а прожив восємдесят дев'ять год.

---

[1] Опитування провели Т.Г. Бобко та Н.І. Швайба, 23 червня 2002 р.

[Потім настала революція]. Він даже і ховався во врємя революції. Казав, що від... як вони? Денікінці, банди разні. Ховався, був в Дніпропетровській області, десь скривався, тоді у Токмаку, чи де [сміється]. Там він ховався. [Тоді він більше був за радянську владу], за неї воював.

А потім знаєте, у нас же тут було так – переходили з рук у руки: то красні, то білі, то ті, як їх, хотів бистро сказать... Маруся була тут у нас така, жєнщіна, молода жєнщіна. Ну вона була в відє банди. Петлюри були, бандіти всякі, і вона тоже занімалася. Казали, що вона занімалась цим..., воєнна вона, воювали, отаман вона була. Да, отаманом була. Багато людей було у неї, в основном конна в неї була бригада така, грабітєлі не грабітєлі, я не пойму як вони, як і назвать даже...

За революцію... Тоді їм грець, не будем за те і казать...

Наші батько і мати обоє в колхозі робили, тоді вже колхоз був, тільки організувався. Батько робив на [плем-конюшні] їздовим, а мати робила ланковою, всю жизнь работала...

[А до колхозу] у нас свій кінь був, вівців трошки своїх було, корова була. Но нас не розкуркулювали, здавали прямо самі. Самі здали. Батько работав, мати работала на огороді все время ланковою, так ото так.

[А були в селі і розкуркулені]. Забирали майно в основном. Воно у нас не було такого, шоб виселяли, а просто забирали ото хазяйство, в основном забирали. І машини, свої були машини, і свої там молотарки тошо, коні. Усе позабирали і все. Ну ви знаєте, раньше дві-три коняки, то вже куркуль був. Щас, бачте, машина – 70-80 лошадінних сил, – і не куркуль! І не одна машина, по дві!

[В 33-му] ми не голодували, шоб так як остальні люди. У нас запаси були. Хоча були такі, що брали і квасолю, там була на горіщі. Ходили ВЧК, ховали, лазили. Хто це ходив, грець його знає, були специальні такі, присилали люди, лазили кругом. Ну з місцевих, в селі.

[В партії батько мій не був], і я не був. Ну це не було...

[А з села в партію пішло багато людей]. Багато, партійців було дуже багато. Була специальна партійна організація у нас, у сєльской мєсності. Не було ніяких таких привілегій, а тільки в основном руководітєлі були партійні. Багато партійців, може і рядові були, ну а в партію принімали...

[На селі в 30-х] у нас специально були свої комсомольці, органазації. Вони в основном по сєльськом хозяйстве, занімались специально работою, людям помагали. Де хто плохо жив, тоже помагали бідним, якщо так можна сказать. В основном по сільському хозяйству занімалися, розк...

[Батько, як вони ще парубками були, збиралися] і билися, і... Да, гуляли харашо міжду собой. Більшість гуляли на вулиці. Ігри були Матка і Шамотай. В м'яч, у Кльока називалось, грали, в Кльока. Шамотай – м'яч кидають і палкою б'єш і вибиваєш, а там хватають, де ловиться...

Ну а по клубам – це перед войною. А то більшість по хатам. У нас ото по тій, Побєда, там ото дєтська школа музикальна і театр або клуб. У нас два клуба було, там в основном кіна. Наші, воєнні кіна показували, були ще старинні. Всякі фільми показували. Може коли й були [лекції якісь], но це дуже мало. ["Антирелигійних" лекцій, наприклад], тоді не проводили, не було такого.

Тут у нас була церква, знаєте, мабуть у 38-м чи в 37-м годі... У нас церква була дуже здорова, хароша церква. Церква була страшна! Як називалася, не знаю.

Во врємя [войни знов організували церкву]... У нас свої були люди, організатори, і пєвча була хароша, священик. Не помню як його... Но землі у нього не було. [А в 30-х роках] – тоді були, тоді були землі. Невеликі, а були землі. Якось давали на людину або на члена сім'ї...

Во время войни я тут був, я ж малий був. Приїхали сюди німці, ми купались якраз на Дніпрі, коли чуємо вистріли – бах-бах-бах! Ідем додому, коли до нас зайшли не німці, а румини у парку, ми через парк пішли додому. Ну нас ніхто нічого не трогав. А так все время ховались. Я в основном скрізь ховався: і по чердаках, де тільки не ховався, щоб не забрали у Германію.

Ну румини прості люди, такі як і ми, вони не требували так. Німці, – ті іздєвалися, вбивали, шо хоч брали. Прийшли: "Ага, давай! Нема?!" – значить можуть шо хоч, іздівалися. А ці ні, не так.

Партизани тут у плавнях були. Був Білий, як його... Білий Корній Овсейович. І був Михольський, а по-вуличному його називали [нерозбірливо]. [А чи їх багато було, партизанів?] А грець їх знає! Ну так в основному партизани, мабуть, чоловік нєсколько вони вбили. Тут у німців була охрана якраз по березі, там стояли часові і вони ото напали. Якраз там бункера були, їх ото охраняли, на їх ото напали. А так, вони в основном занімалися в плавнях. [Потім] оцього Корнія піймали. Він приїхав сюди додому, переплив через Дніпро і його таки піймали. З його іздівалися, звєзду вирізали йому на тілі, вобщем іздівалися, а потім убили. Навєрно хтось же ж продав його.

Були і поліцаї, багато було. У нас в селі це були Кравченко... Іван, да. На нього по-вуличному казали [Кецька]. Не знаю чого, так повелося. Кравченко... Лунський був, да... Сич на нього казали, тоже. Оце Ке-

цька був, Лунський був, от. А хто ж іще? Не пригадаю. [А потім що з ними сталося?] Вони ж утікли, да, і оце в Америці потім...

...Їх багато було, вони всі повтікали, як тільки начали отступать, вони почули шо-то, ушилися, ото так. Оце Лунський і [нерозбірливо], – оце їх два, вони у Германії, той, в Америкі були. Відтіля і посилки висилали, вони там тоже жили непогано. Мати і сестра тут жили, на Павловкє на нашем углє, і він сюда все время відсилав відтіля посилки з Америки. [Но люди до цієї матері ставились] нормально. Ну мати неплоха людина була. А чо він пішов... я не знаю...

Я, напримєр, ховався от німців, шоб мене не забрали на роботу. Так у нас штаб, у моїх батьків був. І начальник штаба був наверно ж офіцер великий. Мамка і їсти готовила, кавуни, все оце вони їдять... Він був неплохий парєнь. І як уже отступали, так сам доїхав на коню, заїхав до батьків моїх, попрощався і поїхав. Отакий був, неплохий офіцер був. І мене всігда, я було ховаюсь, прийду додому, мене побачить [нерозбірливо], – дасть там чи шоколадку, чи іще щось там. Вобщем, самостоятєльний був чоловік...

В армії я служив з 44-го по 52-й, 25 ноября. Тоді служили восєм год. Служив в Німеччині, у [Гальсені] був, нормально. У Чехословаків був, в Австрії був, у Вєні був, а потім був у [Патендорфі], Магдебурзі. Там кругом я оце був. А у Венгрії був у цьому, як... озеро Балатон. З 50-го году я попав в Китай. Наші учили китайців авіації. Я воспітатєлем був, як главним совєтніком, я їм там преподавав. Переводчики там були... Їхні гроші, юані, там іспользовали, а моя ставка шла на книжку. Так шо я як демобілізувався, мав свої гроші, а там їхні гроші получав – міліон двісті тисяч. Можна було повністю отак одіться! Костюм купить..., піджака, в столову заходь, – заказуй, шо тобі хочеться. Но за нами слєділі дуже. Бува в город ідеш, за тобою два-три чоловіки йдуть, охраняють. Там же чанкайшисти були. Там ми як тільки явилися, ще війна була, чанкайшисти там... Но у їхньому ми не примали участы. Ми занімалися, я ж кажу, обучали ото китайців. Но в основном жєнщіни вояки там. В мене 44 чоловіки були, всі дівчата молоді. Учились, іспитували... [нерозбірливо].

Потім я у колхозі в основном робив. Работав все врем'я тракторістом, а потом як заболів, желудком страдав все врем'я...

Плавні були дуже силенні. Занімалися тут спеціально скотом. Скот наш колхоз вивозив, начиная от свиней, худоба рогата, зімували там, молодняк в основном. Чотири-п'ять табунів було, і там і зімували. Там садили баштани, гарбузи, кавуни – оце все. Картоплю садили, сіно

всігда косили і люди собі скільки хочеш, і для колхоза готовили, так шо кормів хватало.

[До тих людей, які в 50-ті роки переїхали сюди, відносились] нормально. Тут простота була і наоборот одобряли людей. Нєкоториє приїжали, помагали їм зразу устроїться на роботу...

...Воно раньше робили, заробляли, раньше трудодні були. Хто работав, той жив неплохо. І після войни жили тоже, особенно при Брєжневе жить було дуже харашо...

Василенко Андрій Михайлович, 1923 року народження, с. Біленьке Запорізького району Запорізької області[1]

Це я тут в 23-му і родився.

Моїх батьків звали Василенко Михайло Сергійович і Василенко Горпина, по-українськи, Агріпина Степанівна, от. Батько 1894-го года, а мати 1896-го года рождєнія. Вони уже померли. Мати ось одиннадцять год, а батько уже тридцяти год немає.

Брати були 14-го та 19-го году. 14-го ось одинадцять год як помер, войну пройшов, хірургом був. А 19-го як пішов на каторгу і не вернувся. Пішов він в 39-м. довжен в 41-м вернуться, тут война в 41-м і не вернувся. Там і погиб.

[У Громадянську війну] конєчно ж були революціонери, та чи я їх знаю...

Було налітали і махновці, і Маруся, тут банди проїзджали, тут оце все воно кипіло, шуміло. Маруся, ну бандитка, так як і Махна називали бандітом. Враги совєтской власті. Це все були свої організації, свої армії протів совєтской власті. І главне проти Росії, против царя. Ото їх і називали бандитами. Були і з Біленького до них шли, осьо сосєд був, а доля яка? Ага, ти у Махна був, – у тюрму і з кінцями. Ото і все, бо протів совєтской власті був. Дуже строгі закони, вони були, єсть і сейчас...

Діда пам'ятаю, а прадідів нє.

...У мене прадід [Лупко], [Лупки] їх звали, Лупа. Ну на нас і по сьогоднішній день не Василенки а [Лупки] кажуть. Оце вам і прізвища. Дуже багато! Дуже багато на селі було. Щас воно вже прекратилося. А тоді тіки по-вуличному і взнаєш, за кого разговор іде, а як фамілію скажуть, тоді не помниш [сміється].

Дідусь до революції був етім, у нас сейчас председатель сєльсовєта, а тоді я не знаю як воно називалося, ото він був начальником. Старос-

---

[1] Опитування провели Ю.І. Головко та В.М. Циберт, 26 червня 2002 р.

тою був. Моряк він сам, після революції він грамотний був на те врем'я. Тоді ж і розписуваться не вміли після революції. І читать, і розписуватися, він був грамотний. Ну шо, у прадіда було дев'ять чи одинадцять синів, а у його, значить, оце ж мій батько, три чи чотири, я не помню скільки дітей. Тут менше вже було дітей. Ну а то так і жили.

[Дєд] на Кірова жив. Отділили його, нічого не дали. Участок виділили, – оце тут іди, строй, шо хочеш. Я ж кажу, ні лєсу не було, ні гвоздя не було, ні оцих оно всяких мєлочей.

Хата в дєда була така, як оце і в нас, глиняна, єлі-єлі. Хазяйство тоді він не держав, нічого. Я не знаю, як він жив, но ото наверно там, при сєльсовєте, чи при конторі тим занімався, більше всього. [Земля була], тоді давали по гектару чи по два, земля і держала, і конячка була, і пахали, ну і жили. Діти були і баба була.

Дєд і до нас все врем'я ходив, я до нього, аякже, це я вже добре знаю. Я вже як з войни прийшов, в 48-м, на восьме марта, дєда не застав, він в 47-м году помер. І один дід і другий дід, по материній і по батьковій умерли. Я ось недавно їздив, могилки почистив, пообробляв, ото і все.

Як клали [батьки хату]? Дуже просто. У них була одна конячка, не було ні колодязів, ні води, нічого. Поїдуть до Дніпра, бочечкою на 200 літрів чи на 20 відер наберуть води, привезуть сюди вилить на заміс. Поки люди розколотили, поїхали, а заміс уже сухий. Жара тоді така була у 20-х, 21-х... Як у 47-м [нерозбірливо]. Так шо ото так ліпили. Після революції не було ні гвіздка, на тих, як вони називаються, ось недавно читав, на тиглях дерев'яних. Дерево свердлили і забивали дерев'яні кілочки, гвозді, тиглі. На тиглях. Хата, як би оце обібрав щикатурку, от сейчас роблять всі стіни із кирпича, а раньше ж робили з глини, вона держала. Солому перемішували, а воно там, підбирали чорнозем, я ж кажу, і сухими вальками ліпили. Як би оце обідрать щикатурку, то можна пальцем [просувать ряд у ряд], ото так вона строїлась.

Перейшли сюди, чорні стіни, вікон не було, двері дрючком підоперли і отак года два-три жили. Оце так мої батьки жили.

А потом колхози стали в 39-40-м, ну да. Чи 30-й, чи 29-й, коли начались колхози. Усе, попухлі були в 33-м, і вони, і я був пухлий. Отак і робили.

Розказували, і я ще помню, як це все було, Забирали коров, забирали коней. У нас одна конячка була і ту забрали. Іди в колхоз. Забирали інвентар весь, вобщем усе, даже дойшло шо мабуть і до птиці. Так колхоз нам, мабуть, вернув тіки птицю, чи свиней. А то все позабирали і у колектив згоняли. Ну і в колективі, люди там пухли, робили.

Ви знаєте, де Новопавловка? Ото наша земля аж до Новопавловки, білянська. І ото значить наші батьки вставали у чотири часа і шли на бригаду, от. Бригадір збирав людей і пішечки ото двінадцять чи вісімнадцять кілометрів туди. Робили до заходу сонця. А відтіль в часа на десять, на дванадцять додому приходять. Я батьків не бачив, поки я виріс, 33-й, а я 23-го, мені десять год було, я не бачив батьків. Вони уходять, – я сплю, вони приходять, – я сплю.

Одьожки, конечно, такої як у вас не було. У мене два брати старших, так вони давали своє, шо вже зношене, потрьопане, і мені мати штопала, латала, і я в отакому проходив. На штанах, на рубашкі, як на капусті листя, латок було [сміється].

Десять год, у восім я вже в школу ходив. Бігав по всьому селу та і все [сміється], гасав. Братів по-моєму уже не було: вони вже мабуть пішли один в город, а другий не знаю, у [рабфак] пішли, їх і дома не було. Сестричка була, на три года старша мене. Та чи я помню, шо сестричка робила? А сам учиться я не хотів, хоча пам'ять в мене дуже хороша була. Це вже на старість я і сусідів як звать, фамілії позабував.

А я ж вам сказав, в чом я ходив. Налатані, як на капусті листя, ото ми голі-босі ходили. Яка там форма! Осьо її після войни тільки ввели, до войни такого нічого не було, понятія нє імєю. Хто багатший, той чистіше платечко якесь ситцеве там дитині купить, [чи брючата прості]. А хто бідніший, у дрантю, у латках, на задниці – п'ять латок [сміється].

Мати пошиє торбу із рядна якогось, укинув туди книжки через плечо і пішов. В торбі носили. Тоді, по-моєму, давали книжки і зошити в школі. А може шось і купляли, я не знаю. Писали, – перо, обикновене, чорнило і самі робили, я вже не помню з чого, а то купляли. І чорнильнички були, наллєш туди чорнила, вмочиш, цього не було нічого. Ручку купляєш і пер'я купляєш. У мене десь і сейчас, мабуть, ручка єсть, можу показать.

Ходили, де сейчас школа, там був парк, ну як кажуть, заброшений. Ото там ходили гулять по кустам. Та кіно стали крутить тією шарманкою, от. Поставе, полотно протягне, і ото кіно ходили дивиться, і так то кіно, то може той...

У паралелі, мабуть, було чотири класа по сорок чоловік [нерозбірливо]. Багато було. Сейчас немає дітей, тоді багато було. "А", "Б", "В", "Г", – да, чотири класи. Я був у "А" по сьомий, поки кончив.

Були місцеві вчителі, [Яворов] був, потом Мар'я Григоровна чи як, шо вона перші класи учила, ну були. Тоді ж один учитель був до трьох-чотирьох, за чотирьох мабуть, потом вже два-три. Ось недавно тільки помер Симоненко, потом Городницький, це вже вони перед войною

приїхали до нас, Іванченко, – це все мене вчили. Даже прийшов я з войни, так іще Іванченка застав, Симоненка і Городніцкого застав [нерозбірливо]. Кажу: "Ну як, ми були небалувані?", – "Та, хіба то небаловані?" А ми ходили по партах ходором у класі, і то були ще небаловані [сміється]. А як же сейчас, а попробуй як сейчас.

[Піонери були у школі], обізательно. Піонери в лагерях, піонери! У нас тут дуже було організовано. І спортивні, і шо хочеш. А мене не принімали в піонери, того шо я балований дуже був, кому я нужен? [сміється] Ну були ще такі, конечно ж були... Піонером я був, а от комсомольцем уже, погано вчився, болів. Я не настаював, та й мені не предлагали, потому шо, а потом пішов работать пораньше. Оце ж вам октябрята із первого класа, а потом – піонери, а потом – комсомольці. Я тільки не знаю по яким годам воно числилось. З галстуком ходили, ну надо ж купить, а за шо? Шили з матерії. Та були галстуки, ходили в галстуках, тільки може не всі.

Піонерлагеря, сейчас вони у нас, "Красногвардєйські" чи "Краснознамьонні" – там такі були лагєря, такі отдихи! Нєсколько заводов приїзжало, там дітей поздравляло. Воно ж там бакай, вода, Дніпро, условія, – розграбили! Були і тутешні [діти], і нас посилали. Мене председатель колхоза колись, ну тоді ще не в цих лагерях, а в школі, оце де сейчас театр, біля театра, там школа, мабуть, вже і нема тієї школи. Було ето у голодовку, в 34-му. Мати попросили пекти хліб для колхоза, для бригади, бо тоді ні пекарень! Та ви не представляєте, шо таке голий, як мати народила. І колхоз, і люди ходили, нічого не було [нерозбірливо]. Ну і я повіз хліб председателю у контору возиком, тоді ж нічого не було. На двох колесах, тяжолий возик дали, удвох із сестрою. А він вийшов, каже: "Шо, хлєбушек привіз?" І робочі там робили на току, пересівали зерно. – "Да". – "А чий ти?" – "Отакий-то". – "Так це твоя мамка хліб пече?" – "Моя". – "А ти хочеш у піонерлагер (чи як воно називалось) отдихнуть?" Кажу, а сам же голодний: "Та а чо ж,буду". І ото мене в лагеря, а потом уже брали перед войной багато...

Он, бачите, піч старинна, ото отут [мати хліб пекла]. Ті ходили в степ на роботу, а вона пекла хліба скільки заказували, шоб хватило всій бригаді, я знаю. З утра до вечора, мучиться, тягає [нерозбірливо]. Попотягала отакі миски тяжолі, буханки такі здорові. А тоді голодовка, та ще кукурузний хліб пекли, його ж не стулиш, він розсипається, ну вобщем, шо хочеш було. Другим потім давали пекти, третім давали, ну председатель остановився на її. "Він вкусніший, найлучший хліб Ви нам пекли, продолжайте і дальше пекти і все". Всьо завісіт от спеціаліста.

Оцей год вона хліб попекла. А на другий, третій, четвертий, по п'ятому давали... А люди кажуть: "А шо це, тільки Горпина (а її Горпина було звать) могла собі хліб пекти?" А каждий хоче думать, що раз пекти, то може і собі кусочок останеться. Ну председатель: ["Ну на тобі"]. А ті, – зибке і якесь потріскане, полопане, розпливеться та й усе. Каже: ["Та ні, продолжай ти"]. Ото і все, ото і все. А як той год не пече хліб, то ходе в степ, я ж вам сказав, аж за дванадцять кілометрів.

[А у піонерлагерях] гуляли, їли, кормили, шо там ще робили? Може фіззарядку, може койку заправить, може десь там на екскурсію, я там помню. Піонервожаті були, робили, організовували. [А в що там грали діти?] Ну ви таке питаєте. А Бог його знає, в шо ми грали, може шашки, може шахмати, та усе було. Нас і в школі учителька водила на природу, ізучали, показували, які трави, які цвіти, які дерева, ну вобщем були, усього не запомниш.

У 33-м пухливий був, голодний.

Голод був, отут балакають, шо ето умишлено Україну хотіли, – це все чепуха. Голод був по всій, так як сейчас ось, по всій тій неврожай, засуха, як було в 47-м году. По всій Росії, по всій Україні. На Україні хоч чуть-чуть ще кой-шо було, а в Росії люди мерли сьолами, а в Росії зовсім ніде нічого не було. Ну і приїжали, трошечки у нас вичищали.

У мене, помню як сейчас, глечик був, ну горшок із глини. Глечик чи горшик, як хочте називайте, ну понятно яке. Так було квасолі наполовину там, кіла два, ну з кіло було, і ту забрали! Забирали, бо нада спасать було всю промишлєнность у Росії, всіх людей. А колхоз, чи ті, крестьяне, – думали, хай на землі, як небудь та проживуть. А ми не проживали, а половина сел вимирало то і все. У нас тут хоч плавня, ходили весной уже щавель рвать, ходили ожину рвать, ходили, понімаєш... І кой-хто витянув, вижили, і в тім числі мої батьки вижили, хотя і пухли, но не повмирали. А я наївся лушпин картошки – отравився. Ну не було ні картошки, нічого у колхозі, там на бригаді. Кандьору, ото пшоняного супу заколотять, ну дві-три картоплини. Ну і мати взяла лушпини, думала ж, помию, ну і зварила. Я наївся і отравився, чуть дуба не дав. Ну отак наша жизнь була.

Кандьор, – це куліш, суп, я вам об'яснив, пшонний суп. Це одне і те саме, бо каждий по-своєму називає, на мєстном разговорє. Ось пшоно, бачиш, осьо пшоно і пшоннний суп і він називається кандьор [сміється]. Воно ж три рази, суп пшонний, куліш і кондьор, три номери, – один предмет.

Ви питаєте, а хто на городі робив? Полива не було, електрики не було, нічого не було і ніхто нічого. Капусти не садили, моркви не сади-

ли, помідори не садили, картошки може якийсь там посаде і всьо, якщо була. [Нерозбірливо]. Бур'яни гуляли! А люди пухли і помирали.

А колхоз нічого не давав! Проробив мій батько, я не помню вже в якому це году, вже після голодовки, проробив мій батько год. В кінці года раз давали. Проробив год, пішов у контору. "Підчитайте, шо там мені положено, може в кінці году я шось получу". Считають: "Солому, – соломою, курайом топили, не газу, ні електрика, вот, – привозили? Привозили. Ти раз у день на бригаді їв? Їв". Ще там які услуги були, підсчитали, вищитали ще 10-20 рублів долгу. От так вони жили, мої батьки. [Брехня була].

[Де ж усе брали, якщо городу немає, колгосп не платить?] А я ж вам кажу, бур'ян зривали, їли, кураї, пасльони, все шо. Плавня нас виручала! Всю жизнь, пока оце ось якийсь дурак, ізвінітє, шо придумав із плавні сделать Каховську ГЕС, унічтожив. Тут міліон скота паслося, у людей були корови. Послє розрішили по одній, телята ото там випасалися, і ото молочко, м'ясце раз у год, і ото так жили. Я і сам не знаю, чим вони жили. І самому страшно вспомнить, як я жив.

[Корів розрішили держати], де то в 30-му колективізація, ну наверно після голодовки, 34-35-й, перед войною десь може за п'ять, за шість год до войни. Я знаю, шо як коровка була, так ходили у плавні сіно косить, ото там ми і косим, і загрібаєм, ото там вони [батько] ловили рибу, ми і пробували рибу, і по-людськи поїмо.

39-й год, дали стільки, що в нас чердаки гнулися. Врожай хароший, і дали багато. По три, і по п'ять, і по більше тон везли люди додому. [Нерозбірливо] дали дуже хорошо, там 38-й, 39-й і в 40-му тоже, в цих годах. Оце послєднє, коли дали дуже добре. А хліб, пікарень же не було, ніде ж нічого не купиш, ні булочки, нічого. Жили на свойом хлібові, свиней вигодовували. А шо ті три тони для свиняки, вона їх за сезон з'їсть. А ще і коровка, і курочку може хто держав. А тоді навряд лі, я не помню, шоб наші курей держали, потому шо ноччу пішли і пішли. Нічого в нас не було.

Газет батьки, по-моєму, не читали. Це вже перед войною [нерозбірливо], я не знаю, з якого году Запорізька появилась. Ми ж були Дніпропетровської області, потом Запорізька, потом опять Дніпропетровська, потом опять Запорізька... А книжки, та хто їх читав, чи було время?! Як з ночі до ночі робили. А церковні [книжки], ну церковні, у нас і ікона, можу показать, і досі у нас єсть, ще батьківська. Ото з тих, старих, ще до революції. Повісила мати її, і при совєтах ніхто її не трогав. І ми не возрожали, шо батьки держали, ото і все. [Ікону], та чи я знаю,

при царю ж наверно продавали. Це ж до революції воно ж преобретьоно, откуда мені знать.

Був у нас Миклашевський, пан. Там амбари були, ну склади для зерна. Люди робили на панів, як і пишеться, так воно і було. Пророблять, шо в кохозі год, нічого нема, шо на пана пророблять, – дасть тоді зерна. Сюди-туди, поїли, а весною сіять, садить, – нема нічого. Ідуть до пана, а пан опять їх у раби бере. Ото вся жизня їх була.

Пан построїв, по-моєму і церкву, і школу, і досі наша стара стоїть. Він це строїв, помагав людям, ну от. Я ще ходив [до тієї церкви], поки її не розібрали.

Не помню як церква називалась, церква і все, була хороша, здорова. Мене мати, ще як в школу ходив, один раз, як із школи, заводила, показувала. А потом начали розорять, я забув який там пан був захований біля церкви, – виняли з труни, викопали, вобщем... Хто робив? Власть. [Людям об'ясняли], релігія не должна существовать, – це отрута народа. А шо вона сейчас хорошого дає? Ну от у всіх хрестики, а ви хоч раз перехрестилися? Хоч раз задумалися, як [старики дишуть]. Обругали, об єто саме... Я ось туди учора їздив... [запис перервано]

Ніколи не було, шоб ні одного году, щоб паски не... Ходили, святили, і я носив паски святить і кругом церкви. А тільки хилий, больний, я все время болів. І помню як приносили, вербу святили, я ще сплю, а вони: "Верба б'є!" [сміється], вже посвячені.

Поминки, Паску всєгда, Троїцю отмічали всєгда. Новий рік і Різдво празднували обізательно, обізательно! Ну оце і все, [шо празнували]. А шо оце поначіплялося того Петра, Івана да Степана, та на шо вони нам нужні? Степан? Тоді були святі [Сталіни, Івани], а тепер Степан.

На поминки ходили на кладбіще, несли свої продукти, сідали там біля батьків, провідали, сіли пообідали, ну хто ближнє біля себе там. Так як і сейчас це робиться. Ураз все село не сяде, а компанія, оце ваша могила, того могила, от і в компанії прослали рушники, сіли. А там другі, треті. Хто може і додому, як і сейчас сідають у машини і їдуть до дому, поминки проводять.

Троїця, праздник, – сіли, випили. А сейчас як отмічають праздники, – Івана та Степана, якогось святого...

На Новий год йолка була чи не була, бо ніде було її і купить, і виламать, а всігда на Новий год з'їжжались всі свої рідні, от! Посадив мене батько на санки по снігу, і пішов, повіз мене до кума, повіз мене до свого батька, тоєсть до мого діда. Оце ж колядували, щедрували, оце все вечерю носили, оце все було. І я ходив, аякже! Якась сусідка копій-

ку дасть, а я, дивись, може карандаш куплю чи шо. Тоді не давали так як сейчас, бо і грошей не було, а копійочки дві. Дивись, набігаю якогось 50 копійок, – о, уже щось єсть. Приходив, ну колядував, щедрував, з Новим годом поздравляв. Я вже позабував ті колядки. Збирались конєшно компанією, но каждому отдєльно давали! Як і січас ось вечерю носять: “На тобі, Ваня, на тобі, Пєтя, на тобі, Галя”. Каждому отдєльно давали. Ну тоді більше коржики, горіха, пряника, чи шо небудь печеного. А тоді не було ні канфетів, ніде не купиш, нізашо.

На вечерю носили рис, або пшеницю варену. Рису, ковбаси, пироги, шо в кого є. І сейчас принесе, а тоді було нє, – обмінять обязательно. Забере мати, якщо до мене прийшли, забрали, а свого наложили. Туди пішли, – того забрали, того положили. Обмєн був все время, ковбасами там чи шо ще, пирогами. Обізательно мати щось пекла на Різдво. В послєднє время, в 39-й, 38-й год стало, ми тільки й жили. Коровка була, тільки і жили на блинцях, на пирогах. [Сміється] Та корова була, сир був. Картоплі тоді не було дуже, там овощей, на мучному тіки й жили, тільки й вижили. А потом стали сади ж садить, може з фрукти, вареники з картошкою. Ну шось та придумає, як хазяйка!

У нас вже рис появився, так тоді село було, – усе чеки тут рисові. Полив був з Дніпра, а він же у воді росте. Рисові поля, ну я точного году не можу сказать, ну ще до войни. Як тільки нас в 36-м году мабуть підключили... Дніпрогес в якому? В 33-му, а мабуть в 36-м до нас потянули лінію. І з того періода рили магістралі, чеки, рис. Да, з 33-го, ну а у нас года на два пізніше електрику дали в село. А тоді начали і колхози трохи лутше жить, бо електрика, механізація.

[Рису урожаї були] хароші. У нас ось у краю, там була засолочна, там було арахіс сіяли, рис сіяли, там були переробочні, теплиці були, парники були. Та багато коє-чого було, – все унічтожили, розграбили, розстягли. А ми кров'ю пролили всю землю.... [запис перервано]

Перед війною, десятилєтка в нас стала. Моя сестра на три года старша за мене, вона закончила десятилєтку у войну. А я закончив сім класів, а ходив дев'ять, того шо болів, і не переходив. Я не кажу, шо дуже погано занімався, пропускав багато, бо болів. Сім класів я закончив. Болів і погано занімався, і не схотів вже дальше вчиться, пішов робить, ото і все...

Семилєтку кончив перед війною в 40-му году, пішов работать на водний транспорт. У порту Лєніна трошки побув, а тоді война. Я у водном транспорті робив, працював на черпалкі, прочищали русло Дніпра, щоб ходили параходи до Херсона. Нас потягли аж до Кременчука, туди. І тут началась война, я дома не був, война застала нас оце ж там

під Кременчугом. Там мост бомбили, наші баржи волнами, і вобщем під мостом нас перекинуло, розбило. І ми тоді пішли по цій стороні, по лєвій, до Запоріжжя дойшли. Поки ми прийшли до Запоріжжя пішки аж відтіля, а тут уже Бєлєньку зайняв нємєц. Я додому не мог попасти, от. Ну а потом, коли уже нємєц зайняв Запоріжжя, тоді прийшов.

А потом в скорості в Германію всіх забирали. Ну я ж на учьоті в сєльсоветі не ставав при німцях. Так вони, хто в списку в сєльсоветі, – тих всих і в Германію шурували. А я ховався, ну і не попав в Германію.

Де ховався?... Тут ось яму рив і он у сосєда, у ямах ховався. Мене витягали з ями на своїй вулиці, кажуть "партизан", – бухнув, вистрелив, фуражку [нерозбірливо], в мене кров потекла і я впав, зумлів. Він думав, шо убив і пішов. Так шо... Даже і шрами є, стріляли по мені, шо хочеш було. Вобщем, жизнь дуже весела була. Це все люди вам розказували, по-моєму, такі як і я.

Тут багато ховалися... Був Саєнко з Лисої, лейтенант. Його ранили і він сюди, тут же виганяли, евакуірували ті території. Ну вообщем був він, іще... Люди помагали, аякже ж, ми ж у ямі. Приходе ноччю, откриває, їсти дає, покорме. А потом всих з Біленької стали виганять, і нам діваться стало нікуди без людей. Ну вобщем... [запис перервано]

[Німці], нічого вони не обіщали, вони зразу нічого не робили вредного такого, первий год. А потом начали вже тягти, брать, грабить, в Германію отправлять. Отоді народ і піднявся. А зразу вони, я ж кажу шо, село, так як сейчас у нас, – один міліціонер, староста та і всьо.

Заставляли [на роботу ходить]. Ферми були, бригадір. Один случай інтересний розкажу. Приїхав якийсь комендант із города, от, і пішов же дивиться яке хазяйство на фермах, як їх же німців кормлять. А брігадір по-нашому підходе, каже: "Здравствуйте! Здраствуй, камарад", – і руку подав. А той пльоткой як урізав, раз та два. "Я тобі, свинья русская покажу, какой я камарад тебе". Ото так. Так шо як підробишся, щось не так, були. І я ховався і мене витягали, і я ж кажу, і стріляли по мені, і тікав, і шо хоч.

Тут був комендант, був староста, були поліцаї. А німців не було, німці на фронті, один-два німця та і все. Диктував, як он у нас у районі диктується, [що в селі роби] і все.

Як підробишся, пльоткою били. І розстрелювали, бо одного німця вбили, так он у нас памятник, – шиїсят чи сємдесят чоловік розстріляли там на Лисогоркі. І дітей, і було всього. Ну а хто ж тут буде знущаться, єслі ти сидиш дома, як я сейчас сидю дома. А там староста требує, давай свиняку, давай корову, давай те, давай молоко, давай! Люди

носили, боялися, а як шо хтось не дає, то пльотка та і все. А як убили нємца, – за одного нємца сто чоловік розстріляли. Ото і все.

Поліцаї тутешні були! Сволочей хватало, іздівались, поліцаї в основному іздівались. [А чому йшли у поліцаї?] Во-первих, предлагали, і кажуть шо уже, мол, совєтов немає і Москву вже взяли і все це, брехали, шо хочеш: ідіть служіть! Ну і требували, заставляли. В поліцію ішли люди, єсть такі шо і нічого були, а другі от душі "давали" – грабили, отбирали коров, усе. А після війни Папуча отсидів, шо видав нашого, там ето саме, а ті потікали в Америку. Ось приїжджав годів п'ять чи шість назад, уже ж тепер свобода, приїхав поліцай, живе. Син приїзжав, розвідку здєлав, а потом батько до нього сюди. Так шо повтікали, а ті хто тут був, тих всіх судили.

Наші парашутісти у плавні були, там багато коє-чого було. Там ховалися, там і партизани були і все. А він [Папуча] у поліції був у плавневій, отож когось і видав чи з партизанів, чи з тих. Він з німцями втік, його десь на путі освободили і зараз його польова почта забирала на фронт, польовий воєнкомат. Взяли на фронт, а потом прийшов, все одно судили. Все одно десять год отсидів.

Були і партизани. Тож вони і убили одного нємця. Я знаю, бо і я трошки там участвував. Та нічого ми не робили. Нам не дуже довіряли, а знаю, що були. Я ото достав один пістолєт. Отут-о стояли нємци і один чи бросив, чи шо, а я уворував і отдав, і усе, як пацан молодий. А група була з нєскольких чоловік. Вони связувалися з плавнями, ну а на шо їм лишній, балакать? Це ж село, це ж не те, шо отряд там може. А мій друг там був, у цьому загоні. Оце я до нього, як тільки уворував пістолет, прийшов і сказав. А він каже: "Шо з тобою, на тобі лиця немає, білий такий". Та кажу: "Давай табак трусить, бо кажу, може собак до мене ще, на тій вулиці до тьотки пішов". Кажу, табаком всю дорогу, де я проходив, притрусив, щоб собак. Та ні не шукали. Може і шукали, не знаю. А він не подумав, там і діти у хозяйки були, то він каже: не стало після обєда, то ті навєрно власовці, руські, на конях, у їх робили, багато. Багато дуже людей перейшло на німецьку сторону. Совєтська власть не нравилась, чого. А чого сейчас не хотять іти защищать... Та жизнь така нища, ніщита.

І в мене пістолєт од нємца, пристукав, так пістолєт забрав. Ось як вже прийшов з войни, пістолет закинув, бо за ношеніє незаконного оружія десять год давали.

А потом уже, саме у 42-м чи 43-м році, в 43-м по-моєму, мене мобілізували і пішов на фронт. На фронті був і вигоріло у мене тут-о усе, ранений, позвоношник побитий і контужений. Мене демобілізували,

сказали шо не робить, не нервнічать, не простужуваться. Прийшов додому уже скалічений.

Закончив агрономіческий садоогородній технікум, у нас двохгодічний був у Києві (садоводчиську школу трьохгодічну). І тут у нас МТС була, трошки поробив участковим агрономом, по колхозах їздив, так як оце ви, ходив розпитував, чого ви того не зробили, чого того і указував [сміється]. Учив людей, а сам ні бум-бум [сміється]. Став робити, пока мене не спаралізувало і все.

В МТСі був і старший агроном, агроном по любій отраслі, полєводческькій там, і в каждому колхозі був агроном. Ото поїдеш до агронома чи до садовода і питаєш, як дєла, шо тобі надо, може щось через район потребувать. Ну як і сейчас осьо. Но ви і понятія не імєєте, [як робили тоді].

А 47-й, 48-й год, батьки скіки держалися, а шо, мені було двадцять два чи двадцять три года. Ото проучився два года, пішов робить участковим агрономом, де Смоляна, де та Мар'ївка, Розумовка, Нижня Хортиця. Дорог не було, грязь, зіма, осінь, а це пішки туди по грязі, відтіль по грязі. Дойшов туди, мене спаралізувало, –– на том і кончілась моя дєятельность. Все валявся на носилках, сім год лежав в постелі. І ото лежу, піднімуть мене, поставлять, і ото позвоночник держать, і ото на носилках возили в обласну больницю, на носилках в санаторії возили, і на плечах мене гружчики як якийсь товар піднімали.

А я не виздоровів і по сьогоднішній день, інвалід І-й групи, єлє ходив по двору, а далі, – до угла я не дойду. На костилях на обох, конєчно. Ото і вся моя жизнь, а шо я ще вам можу розказать...

Після войни тут був колхоз Ілліча і колхоз Кірова, а потом їх соєдинили вмісті. Боронами жінки, мужики, борони через плечі, три-п'ять конячок було, і ото пахають, люди волочать, люди все вручну, все полять. Не було техніки всієї шо єсть! А потом начали, коли урожай получили, тоді забирали, нічого в колхозі не оставляли, забирали все у государство! Воно ж от трудоднів, тоді ж палочки були, грошей же не давали. Ото скільки трудоднів заробив, на трудодень по 100, по 200 грам, чи по кілу там може. Ото буде у тебе там 300-400 виходів, ото 300 кілограм получеш, якщо получеш, і ото і все.

Я ж, як агроном, в колхозі був, такий самий трудодень, даже менше платили, чим робочий заробе. Бо робочій каже: “Не запишеш півторадва трудодня, я не вийду завтра на роботу”. А мені колхозна бухгалтерія сказала у місяць сорок трудоднів і всьо. А шо ті сорок трудоднів?

Хіба ви не знаєте системи колхозної, дівчата? Єсть учьотчик при каждій бригаді. Я ж записую каждий день, хто прийшов на роботу і шо

він зробив, подаю учьотчику. Учьотчик нараховує і здає в контору, контора записує, під кінець года, пожалуйста, ось твої заробітки. Так само і бухгалтерії, там штатні трудодні були. Як імієш штатні, – сорок у місяць. По сорок, по шіїстдесят, я знаю скільки, председатель хорошо їх захищав, платив. Ми туди і сейчас носа менше, і тоді носа не всунеш.

[А якщо захворіли на тиждень, то які там трудодні?] Який там ставив, Господи! Мене як спаралізувало, вони пішли у контору до председателя. Грязь, дороги не було, асфальта не було, машин не було, транспорта немає! У бригадіра бєточка, поїхав у степ і всьо. Надо до врача, врач не прийде, по коліна в грязі. Осінню, чи зимою, чи весною. І от мене паралізувало, пішов батько, просе: "Дайте, – уже появилися оці бобіки, вєздєходи, – дайте машину, ну випишіть, я заплатю ж дєньгами чи як там, не даром же, і одвезти сина на комісію". Комісія, – тріпають тебе, лежиш мертвий, а вони два рази на год тебе тріпають, – пройди комісію, бо інвалідность знімуть. Ну і шо ви думаєте, пішов: "Семен Андрійович, надо машину, може ітиме та підвезе, чи може випишете, може попутно возьмите чи ето..." – "Немає у мене машини". – "Та а шо ж, надо на комісію, він криком кричить, надо отправить". Щось риїться в кармані, витяга [грубим голосом]: "На, три рубля, поїдь у город, найми машину і одвези сина!" Так з нами обращались. І по сьогоднішній день.

[Очевидно, про голод 1947-го року] ...Було стихія природня, а це голодомор зробили із такої страни, з такого колхоза, колхоз був трижди міліонер тоді, шо ж вони зробили, сейчас немає...

Я як прийшов з войни, пішов зразу поступив в авіа.., на кукурузники отут трошки поробив там і потом опять на морозах, там одкрито, простудився. Мене й комісували, сказали, шо не робить, не... а потом...

Женився я в 51-м году, жінка з Мелітопольського района. Познайомились в Запоріжжі. Вона тут у Запоріжжі робила.

Ми розписалися раньше, а свадьбу пізніше робили. Батько в неї раньше умер, а мати приїжджала, на свадьбі була, сестри. І сейчас одна осталась, друга от недавно умерла, а одна осєнню приїжджала до нас, обіщала з сином приїхати, як що жива буде.

У придане [дружині що дали]? [Рвана] нижня рубашка і одне плаття, я не знаю, якісь труси були, може я скидав і загубив [сміється], і ото і все, у чемоданчику в неї.

Дружину сюди привів. Свайба була тут, у нас. Наготовили, вся рідня була, всі краянці були. Но тоді ж не було таких средств, як сейчас, шо по двісті, по триста чоловік нагукують. А тоді вже у 51-м, вже трошки больше було, шіїсят чи семдисят у нас приглашонних. А на весіл-

ля ну шо дарували, кусок може якоїсь матерії. Тоді нічим було дуже розгоняться в 50-х годах. За п’ять год ще не востановили государство, в 50-м чи в 51-м году, я не помню.

Наготовили, посиділи, випили. Випивали, хто скільки хотів, хто і під столом ночував [сміється]. Шо я помню? А чи я помню за піісят год шо було [на весіллі], 50-лєтіє вже справляли. Я знаю, що сиділи, випивали, шо було. Були може і ковбаси, може поросятко зарізали, бо я знаю, що купляли у людей бичка. Вобщем все було, те шо і сейчас. Ну сейчас більше з фінтіфлюшками, як кажуть [сміється]. А тоді вже у августі вже чи 1-го сентября, не знаю коли ми, вже були і сині, і перець, і я ж кажу, і м'ясо, все було те шо треба, по просту.

Пили що? Я тоді садоводом був, слив’янку робив. Гнав самогон. Укинув у діжку, броде, перебродило, – на апарат. Як і сейчас роблять. Люба слива, тоді ж вони сладкі сливи і щепані, та і угорки. І груші ось падають, кидаєш у бочку, перетремо, з чого хочеш робили. Бурякову робили.

Тоді судили за водку, за самогон! Сейчас хоч не судять, не отбирають. А шо там апарат?! Змієвичок у чавунчик, і сюди, і він біжить і біжить, примітивний, не так як сейчас. Сейчас роблять дуже, і очищеніе і все, я бачив у людей такі, що раньше і не снилося, як у заводі.

Виноградник у нас був, мабуть гектарів двадцять винограду, вино я робив. Ото ще трошки у колхозі поробив. Сам робив вино, дуже хороше вино. Я виписував із Сімферополя чисті дрожжі виноградні. Виноград, табак і хмєль імєют собсвєнні дрожжі, щоб ви знали. Ви за табак не знаєте, шо він іміє свої дрожжі, і виноград. Оце дикі дрожжі считаються, а то з інстітута мені присилали чисту культуру дрожжей і я робив вино. І не оця гадость, шо оце продається, кислятина. А вино було, держиш виноград, шо він уже сладкий як мед, був прес, вижмеш його, у бочках переграє, а потом заллєш оці ж дрожжі і вино таке, шо воно годами стоїть, не перекисає, ніде нічого. Дуже хороше вино... [запис переривається] Ще робив вино із вишень.

Да, і в прошлом году робив з винограда. А шо там, води налив, отакою ось пробкою [показує], оце пробка, шоб з дірочкою, пожалуста... Ось пробка, трубку в воду, і шурує. В цім году немає урожая почти.

Винограда в колхозі було повно, то в основному... Це примітивно все дєлалось. Це ж я кажу не цехи. Вино продавали і в колхозі. Були як сейчас оце кіоски, одвезуть туди бочку і хлопці ідуть п’ють, купляють, виписують. В бутилки не розливали його, може якась дві-три тони, так розпивали. Діло в тому, шо для того, шоб розливать нужен цех, це ж завод нужен, конвеєр, наливать. Колхоз для себе робив, для людей, по-

купали і хто приїде, – угостить та і все. І самогонку гнали, председателю одвозили і угощали [сміється]. А шо, тоді таких як я оце, надзирателів було дуже багато. Особенно косовиця, приїжджають, інструктора, інспектора і начинають воду варить. Ну шоб урожай зібрали ж вовремя. Так як і сейчас підганяють, так і тоді. І ото напоють, все.

Сади у нас осьо, бачите, їм вже до ста год. Груши, осьо, бачите, ото тоді садили. Самі у плавні брали от падалишніх груш отростки, а потом люди самі щипали. В 20-х годах посажені, оце їм вже восімдісят год, грушам. А потом вже ж і колхози стали садить, купляли. Я от купляв, у мене сад дуже здоровий був, – я сам агроном-садовод.

Як оце унічтожили плавню, значить люди уйшли відтіля. Плавня, – міліони людей, візьміть аж з Харкова до самого Херсона, оце все тут випасалося, оце заготовляли. Там скільки колхозних коров, скота було, овець, всього, пастухи випасали.

Молоко ж здавали, а потом прямо на Запорожьє возили. У нас тоді ще машин не було, а то катір був і паром, і ото по Дніпру. Дніпро нас і спасло. Єслі б не пригородня, шо по Дніпру моталася в город, ми б... Люди все продавали, все шо було. І ото так спасалися.

Скільки всього лєсу, оце лєс тут увесь, з плавнів понатягували. Плавнєвий лєс. Таких же не було, ніхто в Сибір не їздив і не привозив.

А у плавні ходили по дичкі, груші збирать. Та там плавня кормила все. Лєс в основному і сіно, ну і яблуні дикі і груші дикі. А [гримічки] коли-небудь ви їли, дикої груши? Ні? Понятія не імєєте, шо воно таке. Вона невеличка, може оце така як оце, а в середині як повидло, як мед, така вкусна! Це ж груші таке, шо крупніше, вот, а то невеличкі. Всього було, заготовляли. А ожини! А малини! Всього там було. А ви кажете з чим, от із ожиною, із малиною, і з щавльом, і пекли [пироги]. Було з чим, так як і сейчас. Опитна або хороша кухарка вона все зна, найде зробить.

Люди жили в плавні багато, і сейчас, Ярьоменко, він помер, а він всьо время, всю жизнь прожив після войни у плавні. Постійно там були [люди], потому шо там постійно літом був скот, і вони там постійно жили. Оце ж я вам за Ярьоменко кажу, вони все время жили, поки їх не вигнали. Халупку там якусь чи землянку построїли і там живуть.

Там у нас було фамілія, я не знаю, чи він за мєлким, чи за рогатим скотом ухажував, фамілія Звєрєв була. І один раз приїхали з района, поїхали ж на стада дивиться, пішли ж туди у плавні. А він [Звєрєв] в землянкє. А председателем був зразу після войни, не знаю, Максименко у нас, чи шо. Каже: "Семен Андрійович, шо ж ти людей звєрями подєлав?" – "Ну у них фамілія Звєрєв і вони по-звєрськи і живуть". –

“Построй хоть дом тут який-небудь, тут і лєс єсть, і все єсть”. Уже ж цегельня тоді роботала... Ну вобщем построїли там. А там люди, та хто там за людей біспокоївся! Сейчас помирають тисячі людей на балконах. Ви живите, і всі ті, шо торгують, і всі ті, шо роблять і живуть. А шо отакі як оце я, по двору на костилі, як собака на привязі. А там по етажу, 70 рублів вона получає, а 60 рублів надо за квартиру заплатить, за воду, за газ...

Волков Михайло Павлович, 1967 року народження, с. Біленьке Запорізького району Запорізької області[1]

Мене звать Волков Михайло Павлович. Я родом з Львівської області, з Кам’янко-Бузького району, з міста Кам’янко-Бузька. Родився я там 11-го жовтня 1967-го року.

Батько мій родом з Біленької. [Я вже] тут ходив в дєтсадок, в Біленьківську середню школу – десять класів, потім пішов в місто Запоріжжя, вчився на газо-електрозварювальника в СГПТУ № 2, за цирком находиться. Коли вчився в учіліщє, лічноє врємя удєлял учобє в ДОСААФє, учився на підводника. Хотів піти служить в ВМФ, тошо в мене батько, дядьки служили в воєнно-морськом флоті.

Шо я чув [про те, як Біленьке виникло]? Ну я чув так. Вобщєм, в 1775-му році Катерина II розігнала Запорізьку Січ. Як ви знаєте, Біленька находиться напротів плавнів, а ці плавні були частиною Базавлуку. Мене заінтересувала ця історія: як, шо? Читав я “Савур-могилу”, там вичитав, шо про Біленьку. Ну старі люди кажуть, шо їхав Маклашевський полями, степами, дивиться, – там копанка, землянка, бджоли ж, сояхи посажені, гарбузи, і сидить седоволосий, седовусий дід. Маклашевський під’їзжає і питає: “Хто ви такий, діду?” Він: “Я – запорожець”. – “А скіки тобі років?” – “Та, – каже, – я не знаю скіки мені, я вже потірявся в орієнтації”. Каже: “І давно ти тут?” Він: “Давно.” – “А скіки вас тут по степу?”, – “Та, – каже, – дуже багато”. І от Маклашевський вродє би каже цьому дідові: “Давай, мол, я вас всіх зберу докупи, ви будете жить своїм хутором. Я вас не буду не налогом облажувать, не на роботу, ну вобщєм, експлуатіровать не буду. Просто ви будете тіпа як наглядне пособіє”. Тоєсть, ну я поняв так шо, навєрно, етот пан любив тоже історію в якомусь плані, понімаєте? Це шо я чув про Біленьку.

Потом я чув про Біленьку, шо вона названа від річки Білої, шо був білий пісок, цю річку назвали Білой. А тут вроді би Єкатєріна II їхала в

---

[1] Опитування провів А.В. Бойко, 28 червня 2002 р.

Мар'євку проєздом і понравилось їй етот, вродє би назвали так. Отаку я чув народну легенду, так сказать, од старих людей, білянських. І од учітеля чув, од Данилюка Петра Івановича, він тоже так само розказував, і просто од селян. Ви знаєте, це дуже давно було.

Історія як мене заінтересувала? Ну просто сама книга, даже от історія школьна, вона сама по собі інтєрєсна. От міні інтєрєсно було, як оце люди находили ці вєщі там, в яком состоянії вони їх находили, для чого вони іспользовались? Понімаєте? Як вони робились? От мене це інтересувало. Потом в школі серед хлопців була мода: одні собирають марки, другі ще шось, монєти там собирали. От начали якось так, друг у друга дивиться, хто шо найде, хто шо виміня, знаєте...

[А тут] багато шо находили. Наприклад, з оповідання одного чоловіка, – оце річка Біла була, оце в кінці вулиці... В нас послє войни хлопці ходили в школу, а воно була мостина така, і круча там була. А круча була, по разговору, десь півтора метра. От вони берегом, оце як вода впаде, вони кручею ідуть напрямик до пристані, а потом поварачують і в школу йдуть, де усадьба Миклашевського. Там піщане і глинясте дно, пісок етот льодом як горнуло, отож там і розмиває, коси робе. І от вони йшли і найшли із піска торчала скульптурка собачой голови жовтого кольору, понімаєте? Вони за цю скульптурку беруть, витягують, а там тіпа діпломата, тіки кожаний. Відать якогось есесовца, понімаєте, там гільзи, відать ілі отстрєлювався, ілі бой якийся був. Ніхто ж незнає толком шо, а може просто заховав. І коли вони витягли діпломатік цей, він був з кожи, одкрили його, там були на тряпочкє медалі, ордєна німецькі, оцей желізний крест був, якісь документи, ну лічні вєщі, я понял там, видать, були. А у німців мода була, – ручка діпломата, і вони робили животних там, всяких охотнічіх пород собаки, скульптурки, і от воно прикручувалось там всьо. Отаке і находили. І вони отдали оце учітелькє, вона ще їм п'ятьорку поставила за це, от. Оце така історія.

Казали, шо амфори в білян єсть дома, ну в кого, я не знаю. [Находили їх] на території двора свого, може копали чи погрєб, чи колодязь там, ілі яму яку...

Потом сосєдня вулиця, вулиця Патріотична (по старому це Велика Озерка), в кінці вулиці було кладбіще... Наша улиця по старому – це Тифанівка називали. Ну може який Тифан жив, ілі Тифанович, ілі Тифани якісь, понімаєте. Оце ж на Великій Озерці, ну в одних людей хата ж, город, дворище, і один мужчина казав, поливав огірки і попросідали могили. Я поняв так шо, видать, старі могили. Так шо часть улиці находиться на кладбіщє, понімаєте. Я незнаю, може там XVII вєка, може XVIII, может XIX вєка. Ну з тих людей, з ким я обща-

вся – ніхто не знає. Ну вулиця така, єсть тоже старі постройки. Може вона менша була, вибрали якийсь там участок, рішили кладбіще зробить. Ну оце таке я чув.

Потом Бодянський, археолог, тоже розповідав, він находив тут і наконечники стріл скіфські, і кремнієві, прясла, фібули находив, кераміку. Потім Бодянський розказував, шо він в урочище Нова відкопав запорозького козака захоронення. В яких це годах, я не знаю, конєшно, ну факт в тому, шо він розказував це.

Зимівники... Ну я чув таке, шо вродє би на Тарасовом гульбіще в районє Червонодніпровки вродє був зимівник. Отам так по оповіданням, по розповідям, кажуть шо жив казак Тарас, ну січовик уже, пожилий. Оце Тарасове гульбіще – це щас його так називають. Я поняв так шо, ну даже з оповідання "Савур-могили", шо коли йому скучно було, він ото вийде на кручу, крикне ото... А плавня рядом, і пливуть байдачки, дубки, і спливаються побратими, так сказать, до нього в гості. Значить, я думаю, шо там, навєрно, був зимівник. Даже єслі взять по географічному положенню, там дуже хароше місто і для дальнього боя, і для рукопашного бою. Тоєсть, там і байраки єсть, і валуни всякі, і круча отвісна, понімаєте. Ну там дикі міста, понімаєте. От чисто, як вам сказать, брать по історії, запорожці любили такі спокойні міста. Ну таке чув, шо там і природа, і птиці, – чисто такі дикі, як сказать, частина дикого степу. Чи як вам правильно сказати? Ну розказували, що там вродє би печера була на цьому гульбищі. Ну коли Каховку зробили, начало брать берег водою і оно завалилось.

Жовтобрюхів в той пєщєрі багато було, розказували. Кажуть, там було, вродє би, і залізні двері, дубом, досками оброблені. Я думаю пов'язано [це з Міклашевським], потому шо, понімаєте, там круча не просто опадає, а там вона осідає і скіки там оцих інтєрєсних культурних слоїв, понімаєте? Видать там чи остатки моря були ще в дрєвності, бо отакі ракушки до сіх пор там лежать, як оце на Азовском морє отакі, токо вони здорові. Прямо весь берег усіяний. І осьо ж галька, всьо, як на морі, понімаєте. І от ідеш отак понад кручею і ті слої, там і кварцовий пісок, і чорний пісок, потом якійся глей іде, потом кора яка-то, чи муляка воно, – слоями. Потом таке як цемент. Там глина разна, і красна глина, і жовта, така сірувата глина, понімаєте. Я думаю, в дрєвності там може й брали глину для кераміки, потому шо я находив кераміку, похожа вродє би як з той глини зроблена.

За річку Кокайню розкажу. Я не знаю точно в який це період було, яке століття, кажуть, шо була сурова зима, а потом різке потепління, і з полєй, з степу, як сніг почав різко таяти, пішла вода з поля. І вибрало ж

місто таке, шо низовини ці. І кажуть, вродє би за дві неділі вимило такий яр, шо був шість метрів глибиною і шість метрів ще води було. Оце таке я чув. Соми, кажуть, були здорові в Кокайні. Оце старі люди розказували, шо й соми були. Потом казали, шо тут в наших краях були розові пєлікани, осєтри були тут. Уже повмирали, жалко канєшно, царство небесне, а розказували. Мій дід, оце мого батька батько, ловив тут ось в кінці вулиці осєтрів в Дніпрі.

За плавні розказували, шо дуже багато озер було, хутора були там, от. Дуже багато риби було. Сіновали дуже здорові були. Сіна багато областєй заготовляли на зіму. Худобу випасали. Даже з Черкас сюда привозили худобу, шоб викармлювать на сезон, от начала тепла і до перших снігів чи морозів. Я понял так, шо географічне положення плавні добре було. І не зря ото лєгєнду таку я чув тоже в Бєлєнькой, шо вродє би Єкатєріна ІІ із своєй світой їхала, а були ж ну землі, де трава оставлена імєнно на сінокос. І світа Катерини ІІ потоптала все, і вони в суд подавали, шо Єкатерина ІІ потом платила штраф, от. Це таке я чув од старих людей, понімаєте. Я не помню їх фамілії, просто так там чи в магазині в очєрєді стоїш, так розбалакаєшся з чоловіком ілі з жінкою, знаєте. І отак якось воно: там трошки почуєш, там. Ну просто так начінаєш аналізіровать, от...

Я чув таку легенду, шо був Білий, козак. Він як був січовиком, ну вродє би він був родом з цього хуторка, от. Може тут раньше просто посєлєніє було і може його прівлєкла плавня оця, козаки, форма, ето двіженіє їхнє, понімаєте. Може цей чоловік свободу любив. Ну я чув таке, шо коли Січ розганяли, він взяв там ватажку козаків і десь на Кубань, в той район таки. Вибрали собі місто, похоже на наші міста, і там оселився. Тоїсть він попитався спасти часть Війська Запорізького. Отаке я чув.

Білих тут багато. От кажуть, оце вродє би от їхні пра-пра... ну, пращури, так сказать. Вони були із запорізьких козаків. Потом Хижняки, Козиряцькі, отакі фамілії популярні в селі.

[Чи в селі пам'ятають, шо колись їхні прадіди були козаками?] Може хто й пам'ятає. Ну шоб так дуже історієй інтересуватися, це так, мимольотна розмова – і всьо. Ну там кажуть: "Мій там пра-пра... прадід був козаком", понімаєте. Ну він же ж не може доказать, він так чув од батька чи от діда – і всьо. А шоб отак розказати імєнно конкретно: "Да, мій дід, був там, плавали в Кафу ілі ще кудась", – ну я так образно кажу. Ніхто цього не знає...

В козацтві тоже ж такі фамілії, в Войскє Запорожском тоже ж проскакують. Понурки, Білі там, ну і так далєє. Корочє, такі популярні фамілії...

Оце дворище, де зараз ми сидимо, це тут Понурки жили, Дмитро, а хто раньше до них жив, я не знаю. Дєд, бабушки не помнять отчєства вже своїх родітєлей, понімаєте. Таке время було, шо голодовка, ніщєта оця, война, людям було не до цього. Главноє було шо – вижить в етой ситуації, і в то же время ж шоб і діти не померли і всьо...

Я трошки од теми відклонюсь. У нас в роду усі такі хлібосольні, понімаєте, ми по простому живем, я сам тож такий, і батько в мене, й мати, бабушка, сестра. От така історія, чисто з нашого роду. У 33-му році була голодовка. А мій дід, точнєє прадід, жив оце подивіться на ту красну хату, оце напротів. І з бабкой вечором сидять в хаті. В'юга, метелиця, сніг. І баба каже: "Ілья, мабуть овечка привела ягня, ану виглянь, бо шось плачє". Дід та каже: "В нас вівця не должна ще по сроку окотиться". Виходе дід, одкрива двері, – на порозі лежить рогозяна сумка і дєвочка там грудна, плаче. Сніг! Отак замотана в лахміття. Вони бігом туди в хату, розварачують, а там грудной ребьонок. Хтось підбросив, понімаєте. А у діда було трошки хазяйство. Вобщєм, викармлюють. Це в 33-му році було. Викармлюють цю дєвочку, в общєм. Через время підкидають хлопця. Така сама історія, тіки одкриває, а там в рогозяной кашолкє лежить свьорток. Розварачують – там хлопчик, і оцей хлопчик потом, дєд його всиновив, всьо... Дєвочка трошки льогкими боліла, бо застудила, відать, воспалєніє льогкіх било. І коли война началась, німці піймали мужчіну і оцю дєвочку, і оце де Кіровський парк, оце в нас з початку вулиці, де Кіровський клуб, розстріляли і цього мужика, шо він вродє партізаном був, і оцю дєвочку як сообщніцу партізана. А для дєда вона була як рідна, понімаєте. І остався один хлопчик. І потом, як пройшли рока, хлопчик виріс, забрали його в армію, попав він на флот служить, в Сєвастополь. І рішив вернуться на дідове, так сказать, попеліще, в Сімферополі там чи сіло, чи посьолок, – Чістєнькоє називається. Я не знаю, може ви знаєте. Оце там він вобщєм, потом остановився послє армії. В принципі він сирота, понімаєте, єслі так брать, ну просто шо тут як поставили на ноги його, викормили як за сина. Він не забував дєда, він дуже любив цього дєда. Він як батько для нього був, понімаєте. І бабка як мати. Він приїжджав сюда, ну просто по душі було. Я поняв так, він хотів сохранить уваженіє к той хатє, откуда дід родом, понімаєте.

Дід був оттуда, [з Криму]. Він занімався кіньми, в нього плємєнні коні були, він торгував жеребцями... А потом, ну понімаєте, ніхто ж все

не розказує, фразами, хто шо чув. Мол, колєктівізація, то-сьо, корочє, він сюда переїхав. Шо там случілось, я не знаю, но факт в тому, шо інтєрєсна історія. Шо чєловєк нікому зла не желав, помагав. В нього люди робили там на конюшні, він помагав людям. Нада скіки грошей, а той, напримєр, та я тобі долг оддам, насобирає там... Той каже: "Розбагатієш, тіпа, ну хазяйство подимеш своє, от тоді оддаш, а січас не надо". А шо там случілось у них, я не знаю, шо він сюда перебрався. От така історія. То Волкови були, а це по лінії бабушки, – Понурки. Ці корінні вроді би. От оце хата, моя бабушка і її родітєлі не помнили хто її строїв, понімаєте. Отаке я чув. Це хата Понурків, да.

[А сам дід] в голодовку вмер. Хотя другі люди блинчики з кукурудзяной муки їли, понімаєте. А в мене дід з голоду в 47-му вмер, дев'яносто шесть год. В етом дворище, в оцій хаті.

Церква була тут дуже висока. І от коли прийшла радянська влада, як ви знаєте, запрітили релігію, оце все. Красний флаг – і впєрьод. І получілось, шо рішила совєтска власть построїть клуб. А матеріалу для фундамента не було. І от рішили разрушить церкву, узять з церкви стройматєріал: цеглу, фундамент з церкви. Ну вапняк цей же ж, от. І от построїли вродє би з матер'яла церкви Кіровський клуб, – це білий в нас отут... І фундамент вродє би з той церкви. І оце розказували старі люди, шо коли хотіли завалить церкву, трактор гусінічний підігнали і трос там вокруг купола. Там же ж собралась тіпа двох группіровок. Одні, вєрующі люди: "Побійтесь Бога, не руште, хай воно останеться, воно ж нікому врєда нє дєлає". А другі тіпа мол: "Клуб важнєє". Це агітація там, переїздні тіатри, переїздне кіно, концерти всякі там, собранія шоб було, де проводить. Отаке я чув. І це ж кажуть, коли трактор начав тянуть трос, шоб купол завалить, шо в нього аж зад трактора піднімало. Він шкребеться і старі люди казали мол: "Бог наказує, шоб не рушили". Ну в ітогє розрушили. Таке я чув.

Один чоловік був, царство йому небесне, отчєства його не помню, – Безсмертний, дід Федір. Розказував чисто про войну, як тут було. Оця центральна дорога, де остановка в нас, де дєтскій садік, німці іспользували цю дорогу як полєвий аеродром. Штурмовики сідали, привозили там чи провєряющіх, чи якусь еліту німецьку цю, офіцерську. Чи есесівців, чи гестаповців, я не знаю. Ну казав, виходили офіцери з штурмовиків солідно одіті так, кожанка, з хрестами. І потом оце ж вони з початку Біленької сідають на цю дорогу і накатом іде ж сюда до остановки. Потом останавлюються і на стадіоні розварачуються. І опять виїзжає на взльотку, шоб уже бить готовим к взльоту, понімаєте. Потом розказував, коли німці сюда наступали. Мотопіхота, мотоцикл-

сти проїхались, потом тіпа їхніх полуторок, потом тіпа полутанков, воно таке як БТРи, чи я знаю там... В общєм ця техніка. І сразу первим ділом не на людей вніманіє обращали, а первим ділом до Дніпра. І потом од Дніпра начали гнать в сторону Мар'євки. Стрюковка, Мар'євка, виводили в той район, начали зганять людей. Ну таке я чув.

Отправляли в Германію на роботу на заводи. В нас як почали наступать, бомбили то з лівої сторони Дніпра. Оце ж побомбили, а потом авіація, істрєбітєлі почали тут літать. А німці начали вродє би із зеніток обстрєлювать. Ну в них були тут пункти, з яких удобно було обстрєлювать воздушну техніку. І оце за селом дорога на Мар'ївку, де майстерня колхозна. І німці збили один самольот наш. Цей самольот падав, приземлявся в общєм він, а другий самольот, істрєбітєль наш, совєтскій, літав вокруг цього підбитого самольота. І коли той самольот приземлився, льотчики начали вискакувать. Той побачив з другого самольота шо живі, він дєлає посадку. Це ж на полі, представляєте, ну на полі. Забирає цих двох бойцов до себе в самольот і улітає, от. А тут потом німці під'їхали, ну не вспіли. Потом цей же ж самольот горів. Ну тут, я поняв так, шо видать смєкалістий і наблюдатєльний був другий льотчик, йому не безразлічно було, понімаєте. Отаку історію я чув.

Німці так шоб знущатся з людей не знущались. Просто виганяли мужчин з села, зганяли в Мар'ївську церкву. Замикали їх, охрану ставили і потом в опрєдєльонний день їх строїли, одбирали спеціалістів яких, ну у каждого своя спєціальность. Той хлібороб, той механізатор, той там сапожнік. Ну й одбирали. І в мене дід такий худий був, прімєрно мого тєлосложенія, і він умудрився, оце ж коли був закритий в церкві цієй, виламали віконце там і дід проліз, і ще декілька чоловік. І вони в Червонянской балкє переховувались, в байраках, ярах. В них там земляночка була, таке убєжище, от. І потом цілий день сиділи там, в схованці, а потім, коли вже смеркало, полем приходили сюди, де воєнна гора в нас, сюда виходили і дивились на Бєлєньку, де може свєт, оно ж ноччю харашо чуть, от. І потом ходили тихенько в село по продукти, понімаєте.

Проізошол такий случай, шо один із цих бєженців не дождався темряви і вийшов з убєжища подивиться. І якраз попав на полєвую жандармєрію, от. Були німці з такими – мєдні цепі і мєдні бляхи такі. І з ними ще і калмики були на конях, ну таки папахи тіпа казацького пошива, от. А мого діда батько був біля овець, і він тоже такі папахи шив. Удобна була папаха вобщєм. І коли їх оце ж витягли з убєжища, первим ділом ото ж їх побили і калмик папаху хотів, вона новіша болєє була і болєє красивіша шкура була. Він хотів її помірять. А гдє-то 54-й

размєр головного убора, а в того здоровий чалдан такий, понімаєте, начав натягувать – і вона порвалася. І він цієй папахой діда так одпоров! Потом опять же ж їх забрали і в церкву, опять в Мар'ївку. І потом вже дід попав в Германію.

Робив дід ото в Германії на сапожной фабрікє. Ну їх, як він розказував, не обіжали німці, но наказували за порядок, потом за те, шо імущєство портять, спєцовку. І даже мій дід був пострадав із-за того. Вони жили в якойся нємки, а вона тоже з простих, в них многодєтна сім'я була і не було в шо дітей одіть, матеріяла, понімаєте. І дід спєціально бритвой різав штани ілі там спєцовку цю ж, курточку, в таком мєстє, шоб ця жінка потом могла викроїть своїй дитині чи на распашонку, чи ще на шось. І за це дєда, це я розказую те, шо я чув, вродє би німець піймав його на цьому ділі. А там спеціальні були такі ящики, куди спєцовку скидувать, бо там на дробілку і вєтош якусь дєлали. І оце діда піймали на цьому.

А в діда жінка була і її брат, оце ж з цього дворища, його звали Костянтин Дмитрович, фамілія Помилко. Це був в общєм родич мого діда. Ну і тоже ж він в Германію попав. А знаєте, як оце циганська почта, каждий старається земляка найти. Хоть з одной області, хотя би з сосіднього села. І оце ж мій дід по лінії батька і другий дід оце ж по лінії бабушки, вони в одном місті були, рядом заводи були. Один був на сапожной фабрікє, а другий був на фабрікє, де переробляли обув із концлагєрєй. Дуже багато обуві привозили, каблуки, підошви в одну сторону собирали, кожу в другу. І оце ж дід мій по лінії бабушки робив на дробілкє – резину перетирали. І тут получается такий момєнт, шо оце дід мій заходе в цей цех (там свободний вход був), і цей же ж дід, шо по лінії бабушки, якраз на дробілкє зайнятий роботою. І цей же зове, оно шум-гул, цей дід (по лінії бабушки) обарачується і в нього затягує рукав в ету дробілку і одриває три пальця, но руку ще не затягло. І оце мого батька батько – дід, успіває виключить ету машину. Ну пока она остановилась, йому вже пальці оторвало, понімаєте. Йому примяло, а потом оторвало їх. І він його спас, так сказать, його могло полностью туда затянуть. А потом, коли американці зайшли в те місто, де оце ж вони робили, освободили узніков цих.

Дід мій, батька батько, попав на Вторий українскій фронт. У нього єсть красноармєйська книжка, у нас сохранились медалі, там записано де він участвовав. І це ж в Одесі його контузило було, чи снаряд розірвався, чи може розривна яка пуля, шо йому вивалило живот і на голові було од лоба і до затилка отака рубана січена рана була, шрам такий добрий. І оце у діда часто голова боліла видать із-за етого. І це ж коли

бой проізошол, відать офіцери взвода, чи роти, ну подраздєлєнія, начали дєлать прощот людєй, хто живий, хто... Записувать, хто як погиб, хто шо там. І це ж дєд по лінії бабушки до когось обратився там, каже: “Така-така фамілія єсть у вас, у вас тут должен служить, в живих єсть в списках?” Він каже: “Нєт, всьо, бой прошол”. А там розказують так, шо тут люди пособирались в стороні вже, солдати, матроси, хто вижив. А тут побоїщє, понімаєте. І німці, і наші, і розорвані, ну шо хочеш. І каже: “Іди, отам воювали, в том районі, іди подивись”. Він каже: “Ну піду, хоть на труп гляну”. І срєді трупов найшов мого діда, а в нього живот розоравний і кишки лежать на снігу. А живий, балакав, все, просто в шоковом состоянії. І цей же ж дід по лінії бабушки находить дєтскі санки ковані, малєнькіє, ложе цього ж свого родича на санки на спину, ложе кишки оце на живот, фуфайкой прикриває все і в госпіталь. І єслі б не цей чоловік, может бить і мене на світі не було, понімаєте. І мого батька, моєї сестри, может бить нас на світі не було. А просто от так воно судьба связана, понімаєте. Сдєлай одному чєловєку добро, а чєрєз время і тобі зроблять.

І оце ж, коли маненький був, тоже ж інтєрєсно як фронтовики собираюьтся, застолля, Дєнь Побєди, медалі... Ну знаєте, як для дитини, – воно інтєрєсно. Дєдушка розказує: оце я там, оце там. І от каже, вони, як встрічаются на Дєнь Побєди ну і радуются, і плачуть, вобщєм, той каже: “Ти ж мене спас!”. – “А ти мене...” Говоріт, нормальному чоловіку отак єслі це все воспрінять, дуже важко видержать, шоб не заплакать, понімаєте.

Є дві версії про урочище Портмашево. У пана Маклашевського... в нас так його називають – Маклашевський. Одні – Міклашевський. Я не знаю, яка правильна фамілія. Міклашевський? Ну в нас в народі вже переімінували – Маклашевський. І от кажуть, шо вродє би цього Міклашевського був брат Михайло. Ну так як вони любили вродє би французьку мову, в їхньом обіході, в їхньом кругу французька мова була. Вони називали напримєр Михайло, а вони не Михайло на нього казали, а Мішель. І вродє би в цього Міхаїла була задумка зробить судоремонтну верфь. Річка, баржі тягали, і нада був якийся ремонт судну, понімаєте. Даже може не полностю ремонт, шо стопроцентний, а тєкучка. І от він рєшил зробить в урочищі в цьому такий судоремонтний заводік. Там щас фундамент даже єсть. Це нада вам глянуть, шоб ви як спєціаліст опріділились там. Дєйствітєльно тих врємьон фундамент? І от це ж брат Мішель рішив зробить цей порт. І отак воно з народа чи в народі і кажуть Порт-Мішель. Точнєє, не так, заждіть. В народі кажуть – Парт-на-ше-ва, Партнашева. В музєє, коли я із Зоєю Ха-

рітоновною общався, вона каже Портмашево, через "М". А у нас через "Н" проходе названіє – Партнашево, а по научной літературі – Портмашево. І от я поняв так, шо назвали оце Порт-Мішель. Отак я чув. Ну в том районє, я вам скажу, дуже багато археологічних знахідок. Там кераміка, начиная з первіснообщинного ладу і кінчая уже совремєнним. Єслі удачно розмило глину, то за одну розвідку можна найти разних періодів знахідки, начиная, наприклад, от скіфського наконєчніка, і кончая колючєй проволокой врємьон войни, напрімєр, ілі нашим врємєнєм. Єсть фрагменти. Я находив і фібули там, наконєчнікі скіфські разних періодів, од амфор верхні частини, горлишка, ручкі, дніща находив, вєнчікі там всякі, прясла, стрикала находив, находив кремнієві скребки, кремнієві наконєчнікі, просто кремінь. З козацької доби... Кольца, видать, чи з уздечок, мідні, ну такі затерті. Оце Зої Харитоновні як оддавав, вона каже: "Видать, їх іспользовали неоднократно". Може оно там од діда до внука переходило, понімаєте, з рук в руки.

[За Червонодніпровку] дві легенди є, із народа. Одні кажуть, балка ж оце, і там вродє би в давні часи проходили бої. Там географічне положення добре, і там ото ж джерела вибивають. І мов ранені як омивали себе од крові, то ручєйкі красні текли прямо в Дніпро. Отака легенда. Потом, в літературі я вичитав, пороги ж були там з червоного камня, забори їх називали. Тоєсть глиби такі і мєжду ними проходи, отаке я чув. І Шовкун мені розказував тоже про це, про ці червоні забори, шо це чисто природнє воно, просто воно служило как забор.

Чув за Великі і Малі Кучугури... В нас же рибколхоз давно організований. Коли він організований, я вам точно не скажу, бо не знаю. Ну кажуть, рибаки раньше на каюках, на баркасах випливали на рибалку на веслах, а тєчєніє сильне ж було. Труд адскій був. Потом оце ж зімою з простих ниток, повторюю ще раз, з простих ниток в'язали сітки самі. Строїли снасть самі, робили самі поплавки, груза. Груза були і свинцові і кєрамічєскі, я даже находив кєрамічєскі груза. Як батарейка кругла, красного кольору і отвір сплошний. Оце я находив. Потом, розказують, оце ж коли Каховку зробили, начали модернізіровать рибколхоз, привезли якийся мотор, як його щас називають, – мотор-весло. Тоєсть мотор на корму чіпляється, іде такий довгий вал, метра два, наприклад, це я образно кажу, і на кінці винт. І от рибак управляє судном і чіпляє там ще декілька, і пливуть вони Каховкою. Потом пішли ЛМ-и, ЗІФ-и мотори, "Стріла", "Москва", ну разних модіфікацый. Потом пішли "Віхрі" 20-й, 25-й "Віхрь", 30-й. Через деякий час уже й катєра появились дізєльні. І от коли іде путіна у рибаків, нанімають в помощь людей, сітки перебирають, і пригашають старих рибаків, вони їм помагають сітки

строїть. Ну а єслі снасті вже готові, просто помагають їм перебирать сітки, вибивать їх, стірать, набирать в лодку, от. Шо підсказують, як строїть там, знаєте...

І от старі діди розказували, ну їх жалко, шо нема щас в живих, такі історії проісходили. Я не знаю, ви не чули тут ілі вобщє в городє таку фамілію – Риболов, фамілія Риболов. Вродє би в рибколхозі робив такий дід, ну я точно не знаю, чи це фамілія, чи це просто прозвіщє в нього. Цей дід попав в шторм. А на Великих-Малих Кучугурах там єсть домік спеціально для рибаків, там вони оставляють сірники, там можно переночувать і поїсти, от дождя скрится, от шторма. Оце ж коли тіки затопили Каховку, Кучугури ще були здорові. І оцей дід, відать з напарником, пішли рибачить. І от коли шторм проїзошол, саме ближнє місто було оце Кучугури. Вони туда добралися і рішили пересидіть цю бурю. Потом, коли вони утром встали рано, на піску лежали золоті гроші. І вродє би цей дід назбирав їх, понімаєте. Отаку я історію чув. Но потом, кажуть, вродє би цей чоловік дуже рєзко з Бєлєнькой виїхав. Отаке я чув. А другі люди розказували, шо він умер тут, а сини його повиїзжали. Ну він, кажуть, десь жив на верхніх улицях...

Голобородько Євдокія Онисимівна, 1925 року народження, с. Біленьке Запорізького району Запорізької області[1]

Голобородько Євдокія Онисимівна, [народилася у селі] Велика Білозерка, Великобілозерський район.

Оце відтіля де я, там і батьки жили. Я весь час була біля батьків, аж поки не закінчила педагогічний інститут у 50-му році, Запорізький, хіміко-біологічний факультет. І нас направили, це 50-й рік, всіх працювать у Західну Україну. Ото приєднали західні області до східних, і нас усіх туда на роботу, для організації колгоспів, для організації комсомолу, піонерської, і в школі працювати. Ото ми читали. І ото я з 50-го року сімнадцять років працювала у Тернопільській області, Чортківський район. Це я в цей період у Біленькій зовсім не жила.

А з Білозірки ми виїхали коли мені було сім років. А жили на острів Хортиця, отам, де я сказала. А перед війною, от я не пам’ятаю, тільки перед війною років може за п’ять, за шість, отакого, у Біленьке переїхали. І тоді я весь час тут була.

Чого сюда приїхали? Ну... Батько, нас у батька було багато, семеро нас осталося, а було взагалі більше десяти, померли. А батько у кол-

[1]Опитування провели Ю.І. Головко та В.М. Циберт, 21 червня 2002 р.

госп не захотіли іти. Сказали, що я у колгосп не піду. Ми ну пару коней там мали, це ж я знаю, ще тоді добре не пам'ятаю цього. Ну вони в колгосп не захотіли іти. Сказали, що "я в колгосп робить не піду, забирайте, те шо у мене є". А вони нас забрали, сім'ю, і виїхали ми оце сюда, на острів Хортицю. Який рік тоже я не можу сказати, ну як мені було вісім років чи сім. Оце голод, 33-й рік, голод, це ми вже на острові Хортиці його переживали.

Пухлі ходили, вообще думали, що і не виживемо. А отак, якось шо ми всі вижили. Спасла нас весна. Весна почалася, і вже ото почалися травка там, козлики, цибулинки. Остров Хотиця тоді була яка красива, це не передать! Які там балки красиві, скільки там різних оцих квітів, лісових. Там балки, дикі груші, дикі тюльпани, проліси... Це не передать вам тієї краси, яка була на остров Хортиці. А ми якраз ото над Дніпром, отут жили і ми вже почали пастися. Цибулинки вибирать, а як вже зацвіла акація, то вже більш зовсім. Це нам акація, ми не дивилися, що там мошкара полно. Понариваємо собі у цей і сидимо. І то так ми вижили.

[Там людей жило] небагато. Ви даже як будете їхати, даже ще і зараз там хатки єсть якісь, я вже давно там була. Як їдете через великий міст, оцей не на старому, а через великий міст, так якраз оце Дніпрогес на тій стороні стоїть, а на цю сторону, –високовольтні мачти стоять, а воно за мачтами, там отак низинка, там небагато було хат. Воно не називалось ніяк, ну там небагато було хат. Ото ми там жили. Хатку там батько купили чи виміняли за щось, не знаю. Но факт той, що ще вона недомазана була, ми поїхали... Оце да, це 32-33-й рік. Це страшне. Саме страшне, оце пережили ми там. А батько були біля оцих високовольтних мачт вони дежурили, сторожували чи як. Ото гвинтівка у нього була, там все вони, раніше. Ото вони аж там робили, а ми отам жили.

Батьків звали Голобородько Онисим Семенович, а мама – Голобородько Анастасія [Демідівна]. Мама сиротою була, і батько сиротою був, так шо я їх батьків не знаю. Вони дуже рано, вони ще малими осталися сиротами. Ми не знали ніхто, ні старші, ні молодші, хто вони, дєда і бабушки не знаємо. Мама полтавська, з Полтавської області була, раніше ж тоже так їздили, кочували по Україні. Мама була з Полтавської області, вони приїхали, нанялись служить туди до якогось пана у Білозірку. А от батько, за батька точно не скажу. Чи вони були, навєрно вони самі з Білозірки. Но тоже сиротою вони рано осталися, і тоже ото робили там у панів. А тоді побралися, а тоді ми пішли, а тоді вони стягалися, то земельки трохи було. Та й діти попідростали. Тож я сама

менша була, так що я не дуже цього пам'ятаю. Старші, то ті знають, як вони хазяйнували, всі робили, всі трудилися...

[Як батьки у наймах робили] я, наприклад, не знаю. Ну шо вони в наймах, на степу робили, косили, молотили, обробляли, там такого якогось промислового виробництва не було. А так, як економія називалося, вони там служили. Вони жили спочатку ж там, в економії жили, [у хазяїна]. Там вони і познакомилися, там вони і побралися. А тоді вже почали цей, побудували собі хатину. І все так, там і ми в у цій хатині родилися, і ми так були, поки от. І отак вони стяглися трохи ж, було робили. Ні дня ні ночі не було, і дітвора все робила, змалку все.

Батьки [в Громадянську війну] були в Білозірці. Ну вони мені не розказували, ми цим не страдали, не буду казать. Не пам'ятаю, батько про це не розказував нічого.

А тоді надо в колгосп було йти. А їм дуже жалко було отдавать. Цій сказали, що я в колгосп не піду робить. Ну їм предложили, – в колгосп не йдете, – ми все це забираєм, хата значить тоже остається. Ну нічого, забрали вони нас у гарбу, двоюрідний брат батька одвіз, перевіз нас сюда, отут Тарасовка була.

Ой, їхали, – оце я пам'ятаю з дитинства, – як ми їхали плавнями. Тут плавні були такі, Дніпро ж, як ліс був, були понаддніпрянські плавні такі там. Дуже багато було озер красивих, все оце я пам'ятаю, як ми їхали, везли нас тими плавнями. А тоді переїхали біля, знаєте Тарасівка оце тут село. Ото там паромом нас переправили. І ми посідали, пароходом їхали туди до Запоріжжя. Параходів ми ніколи не бачили, це дуже добре. Параход як загудів, а ми всі в крик, дітвора. Дітвора всі в крик, страшно нам на пароход сідать, боїмось [сміється]. [Наквочимо], шось там курей трошки в клєтці було, кури кудкудачуть, кричать. А воно вже вечір був такий. Оце ми їхали. Ми в селі жили, ми нічого цього не бачили, абсолютно не бачили!

А як приїхали уже сюда, де ото ж хатина була, Дніпрогес строївся, і там всякі крани, всякі машини, видно ж було. Це для нас було другий світ, друге диво. Ми нічого цього не бачили, нічого не знали. І вже почали по другому жить, по цьому. Ну життя, кажу 33-32-й рік, оце ми тут були, дуже страшне. А тоді вже, а тоді вже пішли, пішли, пішли. Уже трошки і краще було, і начебто жить було хорошо. І сюди ми переїхали в Біленьку, от. Ну все равно війна, все...

Ми звідтіля приїхали в Біленьку. Я у другий клас ходила. Сюда ми переїхали, а тоді ми починали ходить в школу із восьми ж років. Тепер бачиш з шести, а ми з восьми починали ходить. А я в школу не хотіла йти. Ну от не хотіла. Сестра, вища що за мене, вона з 22-го року, – та

дуже хотіла в школу. У шість років утекла в школу, пішла. А я не хотіла, я гулять хотіла. Я хотіла гулять, там така красота на острові Хортиця, ми не вилазили з отих балок, кажемо: “Ні, ми не хочемо”. А батьки неграмотні ж були. Вчителька прийшла мене записувати, а мама каже: “Та не записуйте її, вона не хоче в школу, плаче, вона в нас така дурна”. Оце я так пам’ятаю, пам’ятаю. Та вже ж мені восім років. А на другий рік уже мені дев’ять, а я знову не хочу. Вчителька ж прийшла знову записувати. А ходили ми в школу, нам далеко було ходить у школу, – через міст, через насип переходили, де це великий. Там де ЦИМЕЖ, там була “ДСК” називалась, ну так як совхоз, ото ми аж туда ходили у школу. Там була школа, тут же нас мало хат було. І я знову не хочу. Вчителька каже: “Так а шо ж тобі вже дев’ять год, дев’ять років, як ти підеш, ще не підеш рік, то тобі буде десять, діти ж у першому класі будуть малі, а ти ж будеш велика, нє, тобі вже треба йти у школу”. А знала, оце точно пам’ятаю, знала одне “О”, а считать тільки до п’яти, більше нічого не знала. Це ж так же думали, що взагалі з мене нічого не буде. А я пішла в школу і вчилась дуже хорошо. Хорошо, тоді ж програми інакші були. Ми ж тоді в школі, цю азбуку скільки вчили, знаємо. Тоді оце таблицю множення, так ми вчили її до памяті, без памяті і довго ми вчили, а тепер все, програми ж йдуть дуже. А ми тоді, а мені легко було, я чогось дуже любила читать. А ця сестричка, що пішла у шість років, що хотіла вчитись, вона була така зубрьожечка. І я всегда раніше у молодших класах була, до сьомого класу, крім грамоти, якщо на п’ятірки учишся, ще давали нам на свято такі премії: кофточки, на сарафан, на платьєчко, якісь там ці красиві книжки, ці от такі. Я ж всєгда прихожу з грамотою і з подарком. А та сестричка ударниця тільки, вона не відмінниця. Мама каже: “Ну учителя не правильно роблять, ця щітай не сидить за уроками, бігає, гуляє, ця не читала... А я багато книжків, я любила дуже читать. Ну уроки мені легко давалися. – А та сидить і сидить над книжками, над книжками, і тій немає премії, а цій єсть премія”. А вчителька ж каже: “Так це ж не залежить від того, хто скільки сидить, а хто як знає, хто як вивчив”. А сестричці давалося важко, вона так зубрила більше, а я ні.

У школі багато там було дітей, багато. Отам де оце ЦІМЕЖ, там був совхоз якийсь. Там людей багато жило, так як і тепер. Оце тут де ми, ну може хат п’ятнадцять було, отаково, і не більше. І там школи не могло буть для нас і це ми ходили...

[Батько сторожував], а мама нами займалась, виховували. Наймалась до людей робить, вони привикли по наймах робить. Там мазали,

там стірали, ну отакого, заробляли для прожиття і нас семеро було. Так шо вони ніде не робили.

Ми [між собою] дружили, ми дружили, були всі дружні. Батько любили трохи випить. Ну ми прожили у сім'ї. Як там батько і вип'є коли, ну частенько було, частенько мама за них даже і на роботу ішли, от. І... но ми не чули, ми не чули поганого слова, які б вони не були п'яні, як би не було, ми від них слова поганого не чули! Мама свариться, там шо випиває, там оце все, а від них я тільки пам'ятаю одні-єдині слова, що вони все на маму казали: "Ой, дурна, ой, дурна, ой, вівця, ой, вівця, ой, вівця" [сміється]. А мама на них "п'яниця" та іще, а таких слів поганих ми не знали, не чули, не чули! І вже як я ось приїхала сюда, в 67-му році мама вмерли. Мамо захворіли дуже, у неї рак желудка, мені надо було там залишить, побудь тут, їхати сюда до них. І так мамо зі мною і не пожили, я закінчила там, приїхала літом, а вони перегодя і померли. А батько мій ще жив п'ять років. Через п'ять років батько помер. І як приходять було, це ж мами не було, я там у тій кімнаті, вони ж тут, я тут сижу, уроки, конспекти пишу. А вони прийдуть випивши і тут же лягають отдихать, лежать і самі до себе там щось балакають. І я почула матюк. Так я так здивувалась! Думаю, Боже, батько могли матюкаться! Це ж вони, ми від них до 67-го року, скільки і після того, ми від них не чули. От в сім'ї у нас не було ніяких поганих слів, абсолютно.

А в мене було любиме слова: це "зараза" і "чорт". То батько сказали, щоб я слова "зараза" не чув, краще скажи сто раз "чорт". І "ідіот" ще було. "Зараза" і "ідіот" – це знаєш, що це? І почали мені пояснювать що це таке. Шо це саме наіхуже і все, шоб я не чув. І вже як я робила тут, ну у вчителя ж ніколи немає вільного часу... Прання, білизна, все це більше у неділю, у вчителя безрозмірний день. Вони подивилися, що я раз в неділю займаюся стіркою, другий раз, тоді мені кажуть: "Так, щоб я не бачив, що ти у неділю займаєшся пранням". – "Так а коли ж я буду займатися, як у мене..." – "Коли хочеш, вибирай любий день, і хоч і ночью. Бо як будеш так робить, я тобі воду виверну і все". Неділя, не то шо вони, якась там містика чи там шо. А просто вони кажуть, неділя дається для того, щоб отдихать. Ні шить, ні прать, щоб я не бачив...

Віруючі вони були всі, і сестри у мене, і брати. Всі були віруючі. У нас троє останніх, брат був 18-го року, тоді сестра із 22-го, а я 25-го року, – це ми були піонери, комсомольці. Вони нас ніколи не заставляли, для нас школа була – закон. Вони нас ніколи не казали, щоб ми там чи не йшли, чи не слухалися, які там праздники якісь. І в церкву вони нас ніколи не посилали, абсолютно, не мішалися, до цього не касались. Для нас школа була, – все. Як в школі сказали, так я і буду робить. А ті

старші всі були до церкви ходили, і все, віруючі. А батько то так казали: "Ну це комсомольці, піонери, не займайте їх, вони колись самі все зрозуміють [сміється], все зрозуміють, а зараз вони слухають вчителів, все". В школі зараз такі закони, значить все. І для нас це було.

У хаті при батьках були ікони, да. У них ікони ще старі були, ще їхні, у нас було до останнього, поки батьки жили, було дві ікони, це я пам'ятаю. Дуже красиві, старинні такі, у таких рамах, Матір Божої і Ісуса Христа. І Микола, по-моему, Угодник, така [металічна] якась була. Це у них всегда ці ікони були з ними. А тоді їх забрала сестра, як батьки померли, і вони були у сестри. А тепер і сестрички тієї вже немає, і ті ікони у дочки сестри. Ото ті ікони батьківські, які їм дарили, коли вони женилися. Вони батьків добре не пам'ятають, ну а воно ж передається по сємєйной пам'яті, ото були ті ікони.

Но вони нас не заставляли вчиться, не заставляли молитви вчить, нічого, нас оце трьох. А ті всі вчили, "Отче Наш" їх вчили, я знаю. Хоть не гармотні, а вони молитви знали, вони трохи читать уміли, а так по тій, по-старослов'янській. В них була і Біблія стара, і не знаю, куди ті книжки і подівалися, всі подівалися. Старші сестри наверно позабирали, були. А "Отче наш", молитву вони знали, їх батьки вчили.

Я пам'ятаю, як сестру учили. Вона розказувала нам, я не пам'ятаю цього, а сестра розказувала. Як оце так одну сестру вчили. Вони кажуть: "Ну кажи, повторюй: Отче наш", а вона каже "Батько наш". Він каже "іншої сили", а вона каже "кури крав". На всі от такі були всякі перевернуті слова. І все. Тоді дальше начав, а вона знову. Вони і другий раз так: "Повторюй за мною те, шо я кажу", а вона знову те саме. "Я тобі третій раз кажу, повторюй те, шо я кажу". І вже, каже сама старша сестра, бачемо батько вже пояс розстібають. Вони їй знову, вона знов. Вони її пояском: раз, два, три. Оце тобі все, побігла. І так батько нас не били, нас було сім, і кожному вони за своє життя по разу. Ну як били, оце сестру цю били за те, що вона "Отче наш" не вчила, так як надо.

Саму старшу сестру, тоже вона розказувала, шо сідають же обідать, сім'я велика, а з ними ще двоюрідного брата батькового (він ще на війні першій загинув) жінка з трьома дітьми, біля батька тоже жила. І її дочка і каже: "Дядько, скажіть своїй Марійці, старшій, щоб вона на вулиці сороміцьких пісень не співала" [сміється]. А вони ж так як сиділи за столом, їли, і ложкою, каже, мене по лобі як трісне! Все, і на піч марш. Оце нас бив. А третю сестру, тоже, здавалося ні за шо, а вона запам'яталося все. А третю сестру, молотили на току і в них же пару коней було, і ця сестра, середніша, вона всегда коней водила. І вона ж ще мала, і коні той хвостом її за голову зачепе, то віжки не так як куди, і

вона ж не бачила, що батько десь близько і сказала на коня: “Щоб ти здох!” – “Ага, це ти так, значить, на коня кажеш, іди сюда. А якби здох, щоб ми робили?” І дали тоже їй пояска. Це єдиний раз. А ми вже самі менші, оце я і сестричка, це я пам’ятаю, мені десь тоже років п’ять було, а їй років сім було. Гуляємо, неділя. Нам сестра сама старша пошила платячка такі красиві, такі світленькі, білі, от. Батьки лягли отдихать в обід. Ми пішли, взяли по кавуну, щоб вони не бачили. Кавуни розбили на дві половинки, теж вибираємо руками і їмо, те капає нам на плаття. Виїли оце, тоді взяли поприв’язували до цих половинок верьовочки і пиляку возимо. Возимо пиляку з вулиці у двір і висипаємо, значить, садимо баштан. Ну а тут вже у нас все чорне і ми вже навозили багато, баштану насадили. Батьки як вишли, як глянули, а ми страшні, шо самі в пиляці, шо... “Шо ви робите?” – “Баштан садимо”. Ага, ідіть у хату. Все, поставили нас на лавку і тоже нам по разу пояску дали. Ми так думаємо, за шо вони нас б’ють [сміється]. Ми добре діло робили, а так получилось. Оце з дитинства так запам’яталось мені добре все. А так, за війну, за війну. Війна – це боляче місце...

Об’явили, ми ж нічого не знали. Раніше оце репродуктори були на селі. Ну ось у нас отут центр, значить, біля клубу Ілліча був репродуктор. Тут же було два колгоспи, ще колгосп Кірова, був і под Кіровим. Ото вони і там. І нічого ніхто не знав, абсолютно. Ніхто, нічого не знав, по репродуктору: “Увага, увага”, – і це Левітан, у нього такий голос, – “22-го червня у чотири часа ранку бомбили Київ, і почалася, почалася війна”. Всі як стояли, хто де був, хто вдома почув відразу, хто йшов вулицею, а репродуктор всєгда ото говорив. Все, началася війна. Началася мобілізація все, люди всі насторожені, збуджені.

Проводжали [на войну] сльозами, і добровольців багато було...

Із Біленької, з Біленької не виїзжали. Ото хто оставався, з Запоріжжя евакуювались, там дітей евакуірували і сім’ї евакуірувались. А з Біленької ніхто даже не евакуірувались. І колгоспи, колгоспи евакуювали, оці там колгоспні стада, оце все відступали. Ну вони далеко не дійшли через те, що тут німці йшли дуже швидко, дуже швидко. А німці тоді ж вже завертали, верталися сюда. То все оставалося німцям. Так же робили тоже, і на фермах робили і все, і німці забирали все собі. Грузили вони і молоко, і масло, і яйця, ходили: яйка, млєко, масло, – це надо було. Робили, оставалися, а так щоб евакуіруваться, – там заводи евакуірували. В Запоріжжі там евакуація була більша. А тут тільки ті йшли, ну яких посилали з оцим стадом, там корови, все, оцево. А так щоб сім’ї виїзжали, не було.

Ми були в окупації тут у Біленькому. Всі сестри у нас, п'ять сестер, чотири у нас дівчат були і два брати. З 18-го року брат, він в армії служив, і повинен був демобілізуватися, раніше ж по три роки служили і по чотири. Повинен був демобілізуватися осінню 41-го, а війна почалася в червні місяці якраз. А він служив у Естонії. І так десь він там попав в перші бої, і ми одержали тільки три трикутнички від нього, листи, і більше нічого не було. І скільки вже після війни ми не писали, куда не писали, кругом нам одна відповідь приходила, шо безвісті, "без известия", "без известия". Так ми і не знаємо, де він загинув.

А сестри ж: у одної вже була дитина, і в другої була дитина. Третьої ще не було, а нас дві менших були біля батьків. Вони в городі жили, в Запоріжжі. Приїхали, як німці уже окупували нас, тут прийшли, вони приїхали ж сюда в Беленькую до батька. А в нас своєї хати не було, ми жили на квартирі. Знов батько виміняв хатину невелику, це вже він після війни строїли. Хатину невелику, бо вже п'ять, і двоє дітей, і нас іще було четверо, це значить скільки нас було? Їх троє, і їх п'ять, три, і двоє дітей, п'ять, і нас четверо, дев'ять душ. Хто нас уже на квартиру буде брать, і ото вони... І ото так ми жили, всю війну, чотири роки разом. І дітвора ж там була біля нас. А чоловік пішов воювать, в однієї не вернувся, а оце у другої сестри, це чоловік, вони жили на ту сторону. Сестра вже вмерла... чоловік [не] вернувся був. Він був у Бухенвальді по-моєму, у концлагері. По-моєму у Бухенвальді, а тоді їх перевели в якісь, шо американці там [кінець фрази нерозбірливий]...

Німців у нас багато в селі не було. Оце були зв'язисти ці. У совхозі ото один був, шо управляв, наїжжали коли, а шоб воєнних було, ні. І зайшли в Біленьку тихо, ні вистріл, нічого, не стрілянини, нічого не було. Були біля Дніпра нам кажуть, ото з Мар'ївки, з відтіля з гори он ідуть уже на мотоциклах, їдуть німці і все. Вони ж не встигли і Дніпрогес, вони ж не зірвали нічого. Так би нас затопило.

А тоді старосту вибрали. Був староста, ходили на роботу, хто в совхоз попав, хто в колгоспах робили. Вирощували, ми в совхозі вирощували для німців, це ж відправляли туди, це ж їхні любимі шпінат, бруква, кольорова капуста. Ну і сіяли тоже ото і огірки так як. І потроху баштан, оце усе. І там один управляючий був. Щось там нам начисляли, ото цими і продуктами давали, а гроші я щось не... Грошами. Ми просто робили та і все.

Ми були тут, робили. У нас батько були якісь такі, вони наперед якось думали, наперед знали, ну так предполагали. Вони нам казали все, шо німці прийшли, шо вони не будуть, шо вони дальше не завоюють нас і вони отступлять, ну на це значить надо час. А нам сказали:

“Так, дівчата, а ви швидше...” Вони у колгосп, от колгоспу вони не хотіли. У нас це ж колгосп у селі був, а Лисогірка – це був совхоз там, переробчик, це совхоз був. І в совхоз прислали управляючого німця, і считалося він набирав рабочих штатних, і воно считалося як німецька колонія. Німець управляв і все. І як почали брать у Германію молодь, а вони нам сказали так: “Ідіть у совхоз, записуйтесь, щоб ви попали в штатні робочі, не в наймні, а шоб ви ввійшли в штат. Не думайте, не роздумуйте, в колгосп ви не підете, а йдіть всі туда”. Ну ми ж так всі п’ять і пішли, туда. Ми в штат попали. І при мені ото три управляючих було. І тоді почали, не скоро, і почали у Германію брать.

Перший набір – у Германію. Значить нам казали так, що на рік беруть, рік там одробите, а тоді цих привозять, а тих нових, значить, набирають. Ну і ми з меншою сестрою ж, з тією шо із 22-го року... А батько якось так зробили, шо ми з одного року, колись вони нас так і записали, шоб вже в Германію як брать пізніше, так шоб, один же рік беруть, шоб ми разом попали, як шо ж ми попадем. Ну а ми ж їдемо з нею з роботи і кажем: “Давай запишемося, ну шо то год, поїдем, побачем Германію чи шо”. Так от расуждали собі, не цей. Прийшли додому і кажемо. Ми не казали “батько”, ми казали “тато”, шо ми запишемося у набір. Вони кажуть: “Куда?” – “В Германію”. – “Так, забудьте, що ви даже казали. Який дурак вас буде вести в Германію на один рік? Що вас будуть возить на екскурсію?” Хоч вони і неграмотні були. “Ніхто цього, і даже не думайте, даже і не думайте і шоб я більше цього даже не чув!” Ну шо ж, батькове слово – закон у нас.

Тоді перший набір – музика, співи, пісні, страшне, як виряжали усих у Германію. Поїхали. Десь місяця через два уже відтіля почали просочуватися листи, шо там у Германії і як їм там. І один вернувся хворий, там уже на туберкульоз захворів і тут умер. Другі набори – це плач, крик, страшне, трагедія, і тікають, і ховаються і все. А нас із совхоза не брали, бо ми штатні робочі. У нас є свій управляючий, шо давав і нагайки, і все. Вони відтіля штатних робочих не брали до самого останнього набору. А вже останній набір всіх, уже всю молодь підбирали. Ну знов нас батько виручили. Вони щось, чимось нам понамазували руки і ноги, ну якась мазь, ну я не знаю, шо вони, шо в нас ото короста. А таких у Германію уже не брали. Вони ж коросту туда везти не будуть. І спочатку ми проходили медогляд, а тоді ото з туберкульозом, ото з такими заразними хворобами, вони не брали. Ну ми в Хортицю поїхали і нас вернули в село, з виразками, з коростою, з тим усим. Так ми в Германію і не попали. Нас п’ять було, і ніхто з нас туда не попав, відвернуло, відвернуло. І знову нас батько виручив.

А тільки ж паспорти у нас же осталися, їх нам видали, видавали паспорти, по тих документах, шо батько зробили, шо ми з 25-го року. Вона і я, а вона з 22-го. А тільки ми вже, ніхто ж не додивлявся до цього. А тоді вже ми додивилися, значить так, вона з 25-го року, родилась 9 октября, а я ж тоже з 25-го року, а родилась 1 сентября. Представляєте, які ми були близнята, які ми були близнята? Ще ж ніхто ніде, ми разом з нею ніде не поступали, паспорти нам видали уже як ми інститути кінчали, нам паспорти із села не давали. І оце ми тоді побачили, та і ми ж питаємо тоді батька, хто з якого року? Вона з 22-го, а я з 25-го. А тільки кажу, я нічого не програла, а ти програла, бо воно тоді по паспорту ти молодше, считай, на три роки, а як на пенсію, – ти переробила три роки. Ти три роки лишні робила. І так вони всєгда.

Під час війни в нас нічого не було. Ми бєдні були, нічого не було. Корова була у батьків, держали корову, а так не було в нас. Хозяйством не займалися, свого городу тоже було дуже мало, бо то виміняли третю частину, третя частина і городу тієї землі. Ми робили в совхозі, в колгоспі не робили, а землі в нас тоже не було. Мама не робили ж ніде, а батько робили, тут маслозавод був, вони на маслозаводі робили. Так в колгосп вони не йшли, і своєї землі в нас не було. І городу в нас, я ж кажу, городу зовсім-зовсім мало, і зараз не давали, бо ми ж не колгоспники були. То ми і не брали на цьому.

А тоді як нас евакуірували, уже всих, як німці відступали, оце ще вам розкажу, бо я вас вже замучила. Як відступали німці, ми в совхозі доробили все-таки до кінця. Вже німці відступали, значить, Запоріжжя на тій стороні. В нас правобережжя, а то лівобережжя. На лівій стороні наші вже, а тут же ж німці. Но село Біленьке, бач, воно стоїть у такому якомусь закутку, воно не було розрушено. У нас може декілька хат було розрушених, бої тут не проходили в Бєлєнці. Вони ішли отими степовими селами. А її, якось отак стріляють звідтіля наші, а відцяля німці туда стріляють. Наші як стріляють, то вони старались так стрілять, щоб не попадать у село. Партизани проходили. Переправлялися в Білозірці. Вони йшли отими степовими селами. А її якось так от, відціля німці туда стріляють. Наші як стріляють, вони ж старалися не попадать, щоб село руйнувать. А падали чи меномети чи там вони, десь там або за селом, ну вообщем вони при цьом не на хати. А партизани приходили ж до нас відтіля, переправлялися і все. І так, считай, місяць було. А тоді уже нас усих німці евакуірують, усих із села виганяють, поперед себе. Женуть або за собою, щоб вони просто як защита чи як, і били, і вже вбивали і усе. Порозвішували оце на стовпах кругом ого-

лошення такі, що всі виїжають, а хто останеться, того на місці розстрілюють.

Ну знов у нас вже більша считай половина села евакуіровалась, уєзжають, уєзжають, уєзжають. Считай уже нікого немає. На нашій вулиці считай нікого не було. А батько каже: "А я нікуди не поїду. Чого я буду їхать, щоб мене десь головою, пристрелили, я вже старий". А нас п'ять дівчат, жінок, двоє дітей, мама, батько і ще в нас вчителька, вона молодші класи вчила. Ми в неї на квартирі були. І ту частину, що біля Дніпра першими евакуіровали, і вона прийшла до нас. Сама жила, калічка така, ну у неї з позвоночником шось, спереді горбик був, ззаді горбик. І вона прийшла до нас, сюда. Ми вже на оцій вулиці жили і вона була в нас. Мама плачуть, кажуть ну шо ти, ми старі, нам вже одинаково, чи застрелять чи ні. А це ж молоді, двоє дітей малих. Тому одному п'ять, а тому шось чи два чи три годіка було в старшої сестри. А чого ж вони, а вони не йдуть, вони не йдуть через нас, не евакуіруються. А батько кажуть, нехай вони йдуть, нехай вони ідуть, но я нікуди не піду. Це уявляєте, як ми прощалися із батьками? А у нас і немає ж нічого щоб їхать, щоб везти. Саночки, це ж зима була, і сніг. І вже останній раз прийшли тут по вулиці ходять німці, "век-век, – хто останній, стріляють і все, – розстрілюєм на місці". Батько не хоче, і іще під вечір ми збираємо всі на возик, якийсь возик у нас був, там посадили тих дітей. А ми ж старші, взяли сумки, такі мішки потроху. І виходимо ж, прощаємося з батьками, і уїзжаємо. Тут оце тільки хата була, отих не було ще хат, отака площа була, виїзжаємо, а німці женуть центральною вулицею, отам де пост почтовий, от і прямо туда. По центральной женуть, чуємо ж "век, век, век", – кричать. А в нас оце ж вуличка ось іде від од цього, і ми сюда і повинні виїжать на центральну. Тягнемо ми той возик, а вже надвечір. Тягнем той возик свій, почав ідти сніжок, іде. Доїхали за вугол сюда, доїхали туда і ми вже не можемо іти, вже нам важко. А дітвора почала плакать. А ніхто нас не жене, німці там векають, ото по тій дорозі. Старша сестра і каже: "Куди ми йдемо, чого ми йдемо, куди ми дійдемо, нас першими постріляють із дітьмами. Хто нас жене, вертаємося додому і все. Що буде, те й буде. Все, вертаємося до батьків". Бистро розвернулись, приїхали. Мама, "та чого ж ви вернулися, та ж..." Вобщем, ми розгрузились, розгрузилися. В хаті залишаються тільки діти. А тут уже усі повиїзжали, ніде нікого немає. Тут хата була в нас іще одна, на двох же ми, – половину ми виміняли, половину ні. Та жінка виїхала, шо жила з нами, забрала дітей, все, немає нікого. У нас двері були, отак хата оце центральна стоїть, оце наш куток був на вулицю. Дві кімнатки тут в нас було і коридорчик на вули-

цю, наших дверей не видно, а ця пооткривала свої двері, так як нікого ж немає вже. А наших дверей не видно, наші двері відціля, вікна позавішували, батько лежать в одній комнаті, у другій – оце двоє дітей, мама ж уже старі і оце вчителька. Понатягали на себе ми всі лахміття, ходили, щоб німці не бачили. Вона тоже. Вони остаються в хаті , а ми п'ять ховаємося, – то в погріб, такий сарайчик там був, то в погрібі сидимо. То такий окоп був викопаний, аж там на городі, – то там сидимо.

І от одного разу вже мені надоїло сидить в погрібах оцих, і щось я зайшла в хату. Тільки я зайшла в хату, побула ну може хвилин п'ять. Мама каже, німець іде. Куди ж мені хоч ховаться, бо я ж не тот? У другій кімнатці, де батько лежать, оце груба розділяла, в хаті груба розділяє хату, і тут було віконце. Тут батько лежать на кроваті, вікно закрите, темно, а між грубою отака ніша була. Я думаю, встану сюда в цю нішу. Як зайде німець, буде дивиться там. А дітям ми всєгда казали, як німці заходять, щоб ви плакали. Як він зайде може до батька, батько зразу нашатирний спирт, вони ноги натирають. Воно воняє дуже такий запах, не цей, і вони вертаються. І буває як зайде він сюда вже, так він встане, може встане до мене спиною откриить вікно, шоб подивиться, що там чоловік лежить, батько там лежать, ну і не бачитиме мене. А він зайшов, та і став не спиною до мене, а став отак, і наган в нього в руках, і ото ж мені ще була тоді смерть наверно. І наган в нього в руках, ну такий молодий, не старий німець, молодий. Я його очі пам'ятаю до сьогоднішнього дня. І він же отак одкрив, діти почали, плачуть там, вчителька стогне, мама стогнуть, батько ж тут в тому, на цей. А він одкриває вікно, шоб подивиться, хто там лежить і все, ну а я перед ним отак стою. Він злякався, він же міг на мене випустить пулю відразу, поперше він злякався, а я вже стою, я стою. А мама знає, чо я там стою, і мама ж сюда прибігли. А він тоді одійшов, як почав кричать до мене "партизан", і чого не на війні. А у нас німецьку викладали, так що я німецьку трохи знала, добре мені пригодилась, хоч слова ж то я знала трохи. І він на мене ж почав кричать, а мама впала на коліна, за ноги його, плачуть, кричать, щоб він же не стріляв. А він тоді сам уже трохи одійшов і питає в мене, що чого не евакуіровалась? Бачила, шо висять об'яви і все, чого не евакуірувалась? Ну а я ж йому кажу, які слова знала, "фатер кранк, мутер кранк", це я знала "двоє кіндер" малі, малих. Вчителька тоже такі слова німецькі знала. І кажу йому половину понімецькому, половину шо знала. А він тоді зовсім зм'як, бо я шось почала шпрехать до нього. А мама, а мама ж біля нього на колінах стоять. Він тоді ото ж подивився... А дітвора ж там кричить, [кілька слів нерозбірливо]. А дівчата ж, а дівчата ж, вони ж бачили, що німець, а ті

там переживають. Що ж там, прислухаються, чи стріляє, чи не стріляє. Ой, ну а йому в нас, олійниця тут була, і у нас зерна, просто саме чисте зерно соняшникове, мама ото всегда нажарять в жаровні, і ми, це для нас був празник...

...Ви пишите, оте шо я балакаю? Та ви шо? Та я ж говорю... Та не нада писать, не нада. Я якби знала, я б нічого не говорила. Я думала, я говорю, як... Ой-йо-йо. Каже: "Завтра, щоб вас тут не було, бо як прийду, тоді, значить, усіх перестріляю", і пішов. А німці, уже німці тоже, оце де церква зараз, тут був до кінця зв'язок їх. Связісти, вони ж останні ідуть. І по вулиці провод був проведений оцих же зв'язківців. І сестра старша всегда утром рано йде, ще темно, чи є ті провода чи немає. Як є, значить ще німці у селі. І це якраз було ж перед Новим роком. Пішла вона. А на другий день, значить, мама кажуть, що тільки ідіть. "Куди ідіть? Куди ми будемо йти, як ми будем йти. Ніхто нас не жене". – "А прийде". – "Ну а прийде, прийде. Шо буде, то буде, нам нема куди йти і все, нікуди ми не йдем". Торби наші стоять все. І на другий, через два дні ми пересиділи ще оце так, ждали шо може прийде. А через два дні сестра пішла по проводи, а проводів немає. Забігає, каже проводів нема, рада така. Все, значить всі німці вже пішли, отступають. І почало розвидняться, а тут наші з тої сторони. Ой наші! Біжимо, зустрічаємо, цілуємо, Боже мій. А вони ж тоже такі всі замучені. Такі, ой. І все. Отак ми осталися. Усі цілі і живі. Село пусте, ну може, не знаю, де хто може ще такий був, що остався на якісь вулиці. А то нікого не було, пусте.

І німці вийшли, відступили, а на горі, ще видно по тих селах, де там дальше, вони ще мабуть тиждень, чи два стояли... Так ми вже торби свої не розв'язували, якщо тільки вони будуть вертатися, бо ми ж тут вже не останемось. Будем бігти, хай і нас до Дніпра переправляють, переправляють туда. І було так, шо вже осьо начебто вони, німці наступають і все, от вони зараз у село будуть заходить. І тоді і батько піднялися, за свої всі шмотки і до Дніпра. І ото тоже так пам'ятаю, командир там: "Шо таке?" – "Переправте нас на ту сторону, бо німці наверно вертаються, ми тут оставатися не будем". – "Так ви шо не вірите у нашу силу, у нашу перемогу? Я вас можу перевести, но відтіля тоді я вас не перевезу сюда, не перевезу сюда" [сміється]. І ми вернулися, звичайно німці не вернулися, і так ми нікуди не переїзжали. Значить, ще нам судилося, наверно, пожить. Ну оце такий випадок в мене був у житі, що смерть ніби моя.

Партизани були. І в селі були партизани, і у плавнях були партизани. В плавнях звичайно багато, і в селі були партизани. Ми їх не зна-

ли, бо нам же ж ніхто не... А шо були, то були. Один, значить так, оці ж партизани, що ми знали, що вони були. Вони одного німця вбили, оце ж вони тут жили, ну вони ходили. Так ми ж не були самі у партизанах. Нам ніхто не міг казать, бо це ж таємниця. Хоч би чи віриш, чи не віриш, ми ж ніколи там чи видав, чи не видав. Ми не знали, но вони були. І німця одного вбили. Ну ніхто ж не видавав і нічого. І за того німця розстріляли по-моєму п'ятнадцять чи двадцять чоловік. Оце тут у брацькій могилі, де оце солдат стоїть, вони були заховані в одному місці, а тоді їх ото всіх сюда. І розстріляли десь двадцять один чоловік. Через те, що не видавали німцям. Партизанів не видавали. Навмання, вистроїли і щитали і хто який попав. І за одного німця вони розстріляли, бо не видавали, не видавали ж партизанів.

Ну ж були такі, які знали. Ми то не знали, село тож не знало все. Ну а тоді вже як, чо я кажу, шо партизани були. По-перше ми, як німці тільки связісти вийшли, то перші партизани прийшли. Вийшли ж усі партизани, ті шо були тут, ховалися і все. То вони перші, тоді уже звідтіля переправилися.... Вони і у плавнях ховалися, і в село вони приходили. Тільки ж таємно приходили. Вони ж узнавали, скільки де німців. Вони ходили там по селам, по інших селах, де стоять, по скільки чи шо вони. Це все партизани вишукували, вивідували, а основні їхні місця знаходження, то в основному це вони були у плавнях. Оце не буду казать скільки, не буду казать. Не знаю їх числа, не знаю.

В нас німці считай не стояли, у нас німців мало було. Ну от такого, щоб у людей забирали що, їх таких не було. Оце вони могли там зайти, курей там забрать, там яйця, ті шо заїдуть, як тільки приїхали, то це вони кругом ходили, брали. А тоді, як відступили, остався тут староста, і німців тут дуже мало, оце у совхозі тільки управляючий. І дуже рідко приїжджав. А то все через старосту, через їхні оці загони продовольчі, наверно, все відправляли німцям. А так, я ж кажу, не було в нас тут такого. Бач там де вони проходили, де села зовсім позносили, де села зовсім попалили, де вішали, де. Ну у нас тут, оце ось стріляли, тільки за партизанів, кажу двадцять одну людину.

Не знаю таких, [які потім з німцями пішли], я не знаю. Я тоді не вникала в це, в ці вєщі. Якби я була доросла, то може зовсім, щоб знала людей.

Багато людей [з війни не прийшло в Біленьку], но я не скажу, бо я число не знаю. Оце брат мій, шо без ізвєвстія, ми скільки не писали, не знаю. Оце ж по-моєму там число, у обеліска, оце що стоять, викорбовані імена.

Тут німців [до війни], може хто і був з німців, євреї були. У нас отут-о у Біленці, у Біленці німців не було. Це село українське, українське село. Євреї були, декілька сімей, тут врач була єврейка, вчителька була єврейка і сім'ї їхні, і вчитель фізики тоже єврей. Ну євреї були. [Ну вони приєзжали да], а місцевих не було.

Після війни я школу кінчала Білянську. Закінчила школу, потім інститут Запорізький. Я у 46-му році десятий клас закінчила, і в інститут поступила, якраз студентські наші роки. Це роки були післявоєнні тоже страшні.

В 46-47-й рік був дуже великий голод, післявоєнний. Неврожай був великий, після войни все кругом розруха. І неврожай був великий. Голод був у 46-й – 47-й, це вже я була студенткою. Я його пережила. У 46-47-мі, це якраз студентські роки.

А голод був 46-47 рік, це так: нам давали, батьки мені не могли, бо у батьків не було тоже нічого. В селі у кого був запас, то може такого голоду не було, у більшості. А багато було таких, шо і в селі дітей відвозили в город, бросали на базарах, і ходили батьки ці дивилися де, чи їх забрала міліція, чи не забрала цих дітей. Вони ж ходять, плачуть. Не забирали ще в дітдом, тоді вже пізніше здавали, де шо могли забрать. А хто і не здавав, а сам помер з голоду, а діти так і осталися у цьому. Так шо нам, у інститут я поступила, нам так, видавали книжки, хліба нам давали по 200 грам, і все. Раз давали тільки обід по талончику в інституті, а обід цей, так – або суп із пшона, або якийсь там борщ, де картоплина плаває, а там пшонина і ложка каші, і все. І все.

В колгоспи тоже неврожай був дуже великий. В колгоспах тоже нічого, считай, не було, не було. Був дуже великий неврожай. А ходили ми, в нас юбки були ото плащ-палатку, ото такі цвітні. Це модна була юбка. А випускний, а випускний це тепер як глянеш на дітей, так де ми там. Нє, ми пережили.

Я інститут закінчила в 50-му році, їхала на роботу в Західну, у мене нічого не було. Мішок був конспектів, книжок, подушка і одіяло сіре, німецькі такі сірі, суконі. Взуться, одіться, ото така московочка була, на ноги у мене одні були якісь такі черевички, все. Більш нічого у мене не було, бо не було за що купить і не було і де.

В моєму житі, на мій вік припали дуже важкі часи. Не дай Бог нікому, ні вам, ні вашим дітям, ні внукам, ні правнукам такого пережить. Дитинства у мене не було, не було. 32-33-й рік, такий голод пережить, ми опухлі. Після голоду надо було тоже ж, не зразу ж все появилося. Дуже шоб так дитинство в мене... Так тільки почали, що дійсно, дитинство почалося більш-менш похоже на щасливе якесь дитинство, – вій-

на. Все, кончилося дитинство. Юності не було. Оце юність була – 46-47-й рік. Тоже голодні, холодні, інститут кончили. Ні взуться, ні одіться, нічого. І відразу, закончили інститут, як кажуть Бендеровщина, називали тоді Бендеровщіна. Нам даже дипломи не дали, бо ми повинні були їхать і робить у Західній саме менше три-чотири роки. Тоді як одробиш, диплом получаєш, і можеш там виїхати куди захочеш, тоді вже поїдеш. А там же якраз, якраз ми попали на організацію колгоспів, піонерська, комсомольська організація. Там же ж не хотіли в колгосп ні записуватись, ні йти, а ще займи були. Взагалі там дуже важко було в перші роки. Люди, там то що кажуть ото бендеровці, – неправильно, не всі ж Бендери. Там людей дуже багато хороших, які нам помогали, які нас і ховали, і все. Так що це даже обідно, щоб так називали. Бендери тоже ж, не можна так казать, не можна так казать. Ну от пропала така юність, ти бачиш.

Думаю, ну от старість буде, складали шось на старість. Думали, ось на пенсію підем уже, хоч може щось хороше. Добрий день, старість, – бідна і немає, бо нас те, шо ми складали, те воно мертве. Все, нічого, на голову єдину ту пенсію, а що на неї можна робить. Як єсть такий не анєкдот, а воно правда. Значить питають у Кравчука... Кравчук був президентом першим нашим і обіщяв нам життя на п'ять "Д": демократія там, добро і так дальше. Ну от зустрічає він пенсіонера і питає, як ви поживаете, як шо змінилося ваше життя. Та як ми поживаємо, отак ми поживаємо. Ви нам обіщяли п'ять... Ви не записуйте цього...

Хутори [навколо Біленького], – оце ось хутір Червонянський називається, оце хутір був, шо ось іде в строну Тарасівки, на горі тут, туда. Тепер там дачі в основному. Там хуторок був, назививався він Червонянський, так він і називається Червонянський. Діти із цього хуторка ходили у Біленську школу. Це я не знаю, чого він називається Червонянський, не знаю.

Оця сторона [Дніпра], Правобережжя, – це Тарасовка, Біленьке, вони не підлягали затопленню. Виселяли тільки ті, які близько, це плавні у нас тут були. Оце Тарасівка, Біленька, Розумовка, – по ту сторону плавні. Плавні були дуже багаті, там багато дуже озер було, там красота. Там в озерах риби скільки, сіна там стільки. Це всєгда оці села, Біленьке так само, на весну, на літо скот, молодняк переправляли поромами у плавні, вони там паслися до самої зими. Ожини там дуже багато було, дичини багато, в озерах риби різної: коропи, щуки, в'юни, там карасі, лини, дуже багато було. І люди там у плавнях ще садили, в основному, баштани. Там кавуни, дині були прекрасні дуже. А Дніпро так це вже було – чисте! Вода як дзеркало, зайдеш – видно пісочок,

рибочки маленькі плавають, ну як дзеркало. Нахиляйся, пий і не думай нічого. Це що зараз отут-о, яке страхіття, яка екологія. Так це ж за моєї уже пам'яті, за моєї пам'яті, як змінилося оце місце. І сама Біленька. Як Каховку построїли, ото ж через те воду підняли, плавні затопили, де були села що під затоплення, їх виселили. Вони дуже великий убиток зробили. Каховка себе не оправдала, уже пізніше писали і по сьогоднішній день, ця ГЕС себе не оправдала ніяк. Вона принесла дуже великий убиток, і Дніпро, оце від Дніпрогесу і дальше до Каховки, вони ж перетворили на море, і на водорослі, шо страшно ж зайти, муляки кругом, піску того вже і близько нема.

А тож було піщане, пісочек білий як ідеш, коса по ту сторону в плавнях, ідеш, пісок рипить, білий як сніг. Чистота така була. І воду ми ніколи не мали поняття, шо там її кип'ятить, з Дніпра всегда пили, брали носили все, ну з колодізів, де до Дніпра далеко. А тепер же страшне. А багатство яке! Скільки колгоспам ці плавні: сіна заготовляли там, ожина. Це дика малина, вона так як і малина, тільки темно-темносиня, дика, а вже на ожині малина прищеплина, а якщо за нею не доглядать, то ця малина перетворюється на ожину. Отут у нас у сусідів, шо таке шо уже з малини ожина. І взагалі там грибів, диких груш, яблук, там дикі були. Там було птахів дуже багато: дикі качки, дикі гуси, і були і звірі там були. Но таких, я знаю чи були там ведмеді чи не були [сміється]. Вовки там були, і зайці. Ну у плавнях більше, я ж кажу, більше птиці. А озера які там, оце латаття біле, жовте. Які там квіти, ці у плавнях, дуже красиво було, це було найкращий місце відпочинку. Тож як там якісь свята травневі чи будь-які, то в плавні всі ідуть отдихать, там красота.

Наверно ж були і такі, [що не хотіли з плавнів виселяться]. Я думаю, що були. Нас не виселяли, то я не знаю. А наверно ж були, не хотіли. Тих, що переселяли, їм відшкодовували їхне, шо там яке в них господарство було. Все ж там будинки були, скільки, він який, будували там куди, ті місця вказували, куди вони переселялися. Там будувалися і вони туда вже переселялися. Не було так, що вивезли і лишили. За шо ж і кажу, і так убиток великий, і так убиток.

[Зітхає] Село було дуже красиве, а зараз воно стало не таке. Немає хазяїнів хороших. Село було дуже гарне, дуже. В селі було майже три озера. Ото де Кіровський клуб, цього ще ж не було нічого, там три пам'ятники стояло. Пам'ятник Кірову, потім Леніну та ще комусь, третій чи партизанам, ну третій не знаю, забулася. Там озеро було дуже красиве і парк. Тут де клуб був, оце від Дніпровки, там така красива алея. Друге озеро було там, як на Мар'ївку їхати, дуже гарне, велике.

Третє озеро було за селом. А тепер вже ні одного озера нема. За ними ж, за всим надо ж доглядать. Як запуститься, як не доглядать, не цікавиться ним, то шо ж буде, нічого не буде. А ось оцей парк, Комсомольський, називався це Комсомольським парк, шо оце біля клубу, біля Ілліча. Як там же це красиво було, спочатку як його посадили, і алеї і сквери, які були скамеічки гарні, і то такі кам'яні прямо, ну я не знаю як їх тільки порозтягали, куди їх порозтягали. Біля клубу тепер немає ж ні одної скамєєчки. Літній парк був, оцей літній клуб був, отут біля де оце ж зимовий клуб, а тоді построїли літній клуб. Літній кінотеатр, можна так сказать. Ну да, там кіно і концерти приїжджали і артисти. Де ж їм? Нема. І приступка немає, і стіни ті порозтягували, ні скамейки, нічого нема. Нічого немає. І парк який, який він тепер, ви ж ідете і бачите, яка там грязь...

Єрмакова Анісія Наумівна, 1921 року народження, с. Біленьке Запорізького району Запорізької області [1]

Анисия Наумовна я, родилась 1921-го года – Башкирская АССР, город Белебей, Белебейского района вернее сказать, ну и все, хватит?

Почему сюда приехали? Во время войны это дело было. Я сюда приехала в первые годы после войны. Вернее сказать, я не стесняюсь теперь, я работала заведующей по столовой, а была не опытная, тогда ж некому было работать в войну-то. Вот я работала и меня татарка, буфетчица, обманула на 80 килограм хлеба и я побоялась, чтоб не попасть куда не надо. Села и поехала куда поезд везет. И я попала сюда в Запорожскую область, детки, в таком возрасте была как вы.

Я в совхозе работала раньше, вот совхоз был по соседству. А сюда меня муж перевел, он здесь белянский, местный. А он вот умер, восемнадцать годов уже как нету.

[Когда приехала сюда] село было, конечно... А че, все будете записывать что-ли? Было село конечно не большое, не в таком виде, как сейчас. Сейчас более изменилось в лучшую сторону. В лучшую сторону и дома построились хорошие, а было-таки бедно, война ж тут прошла, бедно было. Хлеб давали черный, неважный, не такой как сейчас мы едим. И село конечно было гораздо меньше, а теперь уже удвоилось, дома лучше построены и все на свете лучше.

Где работала? В совхозе я работала по пчеловодству. Я агрономическое знание имею по пчеловодству. Пчеловодству я училася шесть

---

[1] Опитування провели Ю.І. Головко та В.М. Циберт, 27 червня 2002 р.

месяцев в Башкирии, а потом сюда обратилась, чтоб мне работу дали, а они мне предложили учиться. В Орехове я училась еще год. Я училась полтора года и так что, за мной остался агрономические знания по этому делу.

В колхозе одни только были пчеловоды, одна пасека колхозная, в колхозной пасеке – 75 уликов. Три человека нас там работало. Они уже умерли, нету их. Они, когда я работала, они были старенькие-старенькие, их уже нету. Вы знаете, они о знании ничего не рассказывали, потому что у меня знаний больше, чем они знают. Они не рассказывали мне такого что, и не подучали ниче. А работали согласованно. Я отвечала за все, они старенькие, но я их держала в виду того, что они опытные. А потом на подучение из курсов молоденьких, которые учили их на пчеловодство, на практику ко мне присылали таких, два дитя. Они работали на практике со мной вместе. Когда была война, дак мужчин-то не было никого, одни женщины были. А уже теперь наверно женщин-то там нет. Теперь не вижу, вернее сказать, ничего вот тут не знаю. Тут по-моему и пасики нету ни какаой, все оно ушло на смарку.

И я по пчеловодству работала, а сюда перешла, я здесь не работала. Четверо детей у меня выросло, пока их вынянчила...

Муж был местный, белянский. Отец его с матерью на Павловке жили. Дочка у них погибла в Германии, а сын остался. Сын значит мой муж был. А дочка, от забирали молодежь отсюда-во в Германию, а из Германии, туда мало, никто не повернулся считай, все погибли.

Я у них жила, а как же, мы ж на улице не жили. А потом они отмерли, в том доме живет моя дочка. Как его батьки меня прийняли? Ну как, если он меня брал в семейную жизнь, конечно ж я сама к ним не прийшла, взяли они меня.

[Как относились ко мне?] Не знаю. Свекровь трошки скуповата была, за отца не могу обидеться, а свекровь была таки жадная. Один раз поесть я картошки нажарила, да она и то скандалила. Она неважно относилась, но я все терпела. Терпела, пока не купили вот эту хатку. Мы купили ее, только у нее крыша была крыта рогозою, а я была еще молода, безтолковая. Та думаю, там за деревом не видно, что она рогозой покрыта. А вона два года просуществовала да как ливень прошел та у меня в пяти местах потолок провалился. А то я уже заремонтировала после этого, и так и живу. Купили мы ее кажется за две тысячи и закрыли вот так вот. Уже не помню года.

У его батькив яко хазяйство было? Коровка вроде была, ну может коровка и поросенок, а больше ничего не было. Хата средняя, можно сказать большая была. Она и сейчас там стоит.

Свекруха что варила? Ну что прийдеться конечно. Огород у них был большой. Но один год был такой не урожайный, как в этом году. Как раз в тот момент, когда у меня народилися дети. А у меня первые дети народились две дочки, близнецы. Тут мне пришлось трудненько с ней пережить, но пережила...

Выезжала я опять до отца с этими двумя детьми, они там плачут, до бабушки до дедушки поедем, бо они ж там считают себя не дома. Они отакие маленькие были, идут по улице, песни поют, а то сядут за хатою, да плачут, поедим до бабульки, до дедуньки. Ну мне пришлося, а он правда выехал, взял другую жену. Другую жену они взяли или он выехал с ней в Западну. Пожил-пожил там немного, а выпить-то любил. Ну и видно выпил, да они там ему, этот, подняли ушки. Он там и любил кулаком размахнуться, ну они его и размахнули, они его избили как следует и он там бросил, сюда приехал. А там дитя осталась, и на то дитя он выплатил алименты. Вот как нехорошо, правда.

Родители мужа, и батько и маты, в колхозе, колхозы ж тогда были, на поле работали. Как говоряться куда пошлют, куда бригадир даст наряд, туда и идешь.

Голод был в 47-м году. Я помню, как в Запорожье, здесь я так не видела, а вот в Запорожье, я ж тогда в Запорожье была. Идет человек по дороге, идет, идет и падает ото на дороге. Это вот было в 47-м году, я по-моему еще в Запорожье была. Неурожайность, неурожайность, неурожайность. Вот сейчас видите, разве пора теперь картошке желтой стоять? А не пора, она ж еще не выросла, да? А она от чего пожелтела, она не от мороза пожелтела, она пожелтела от засухи. Вот тебе уже, как говориться, мне уже приходилось такой год переживать. У меня как раз двойко детей было грудных, в этот год. Трудно було с питанием-то, а все-таки пережили и живы осталися.

Я в плавнях была и работала по пчеловодству с пчелами. Там стояли с пасикою, стояла в плавнях. У меня пасика была 75 пчелосемей, колхозных, как называли раньше. Вот с этой пасикой я кочевала по плавнях. В плавнях была по работе, в случаях работы. Пчелам же растения, им надо с чего-то собирать медок. А з чого? Там железняк рос, такая трава медоносная, железняк, потом верба, а они и пергу собирали и медок собирали.

Один раз, помню, три центнера меда накачали сразу, с пасики накачали и в кладову отправили, в распоряжение колхоза. Это крепко связано с климатическим условием. Если условия позволили, не сбила ненастная погода, значит больше они наберут. И вот засуха, что будут спрашивать, а в этом году плохо будет...

И вот я поэтому делу и работала. Не одна, багато, вот например, эта пасика с Беленькой, вот эта с Марьевки, вот та с Розумовки, вот таким манером было. Вот до каждого колхоза, в каждом колхозе. Даже правительство заставляло держать пчелы, потому что пчелы необходимы в опылении растений. Вот например, дерево растет, вот теперь пчел-то мало держат. Вот у меня деревья выросли, вот абрикосы, – две-три абрикосины, больше нету. А почему нету? Оно и отцвело хорошо и все, а вот оно не опылилось, пчелы не было на опылении, она не опылилась и плоду нету. Вот почему пчел заставляли держать. Просто, чуть ли не приказом, чтоб была пасека у каждом колхозе, в каждом этом деле.

А частные пасики тоже были, у кого пять, у кого семь, у кого десять, а у кого и тридцать [уликов] було. Частные держали, тоже в плавни выезжали с пчелами. Ну я уже не помню.

А, вспомнила, я в работала в областном управлении города, в Запорожье. А это ж сезон, они закупили пасику в том ..., 75 уликов сразу, и меня туда забрали. Вот таким манером оно вышло.

Я года за два-три, за пять годов могу развести большую пасеку. Вот таким манером она берется... Разводить у нас не было согласия разводить, потому что с ними трудно проворачиваться, а так 75 содержали конечно. А один год был вот такой сухой, да погибло очень много. Ну а потом директор говорит, давали все условия и когда можно было по три центнера меда купляли, а когда надо было они по три центнера сахара давали на поддержку, восстановить обратно это количество.

А еще скот туда [в плавни] переправляли, коровы там держали. Через Днепр, вот Розумовские там эти, которые поблизу живут, там скот содержали. И ото по плавням Днепр переезжали лодками, коров туда доить ездили. И в плавнях люди жили редко, редко просто жили, там и зимовали в плавнях. А такие приблудные, приезжие, не приблудные конечно, а приезжие, около их старались находиться поблизу. Поселки, поселков не было в плавнях. Ну вообщем занимали плавню, она была всем доступна, со всех сторон. Вот хто мог туда, тот и приехал.

И рыбу ловили рыбаки, ловили, в учереждения рыбу сдавали, специально рыбаки ловили.

Я тогда, когда я сюда перешла, то муж тут в поле работал все время. Все время на поле работал. Ну нет, хто привычный ловить, тот ловил, а мы не ловили. У нас не было этого.

Коренные беляне, не могу я сказать, хто такие. Я не знаю, их наверно уже мало, выродились. Я щас посмотрю, вроде бы красивший на-

род, как сюда я поступила. А сейчас то горбатый нос, видать не нашей нации, их большинство живут...

Я мало знаю людей, я ж неместная. Это со старыми людьми нужно разговаривать, а молодежь меньше знает...

Іванова Віра Данилівна, 1922 року народження, с. Біленьке Запорізького району Запорізької області[1]

Іванова Віра Данилівна: Хижняк Данило Мартинович – батько мій. Мама – тоже заміж вийшла, то Хижняк, а так була Нужна, а також Хижняк Васька Феодосіївна, це моїх батьків. А то я, родилися я, оце дом построєний на нашом дворищі... Батьки мої були середняки, шоб такі дуже бідні, ну середняки. А жили, ну жили як... Свої землі іміли, конячку там, бричка, коровка. А тоді у 28-м году началась колективізація – здавали коней, коров і йшли в колхози. Зразу хорошо було, і хліб пекли! А тоді вже хуже стало. Ну всяко бувало, було і хорошо, було і той... А вже жили оце після войни, при Брежневі найлучше жили. А так, вже другі пішли, Горбачов той пішов, розорив все...

Так само середняки були [дід і баба]. Я не бачила ні діда, ні баби, а на фотографії. Дід служив у Криму, двадцять п'ять год служив...

Жінка, присутня при опитуванні [сміється]: Ото так жили хорошо!...

Віра Данилівна: Пішки ходив на той, ну як сказать... не довершу вже як сказать... на побивку. Раньше було казать, іде на побивку чи на місяць десь там, чи шо. Моряк був, дід. Іде пішки аж із Севастополя. Прийде, ляльку бабі зробе і пішов в армію. На місяць ото відпускали до дому. У моряцькому приходе, ага, ото мої дід та баба такі. А [баба] сама тут хазяйнувала.

[В хозяйстві у неї була] ну конячка, корова, троє дітей було, – два сина і дві дочки було. Ото вже підросли та помогали. А тоді повиходили заміж, поженились. Батько мій тоже пішов в армію, война була. Та, мабуть, з Германієй була чи шо, попав у плєн. Чотири года... три годи служив і чотири годи у плєну був у Турції. Ну я не знаю, чи як война була із Турцією, чи я знаю шо, шо попав у Турцію. І ото каже: "Так страшно було, такі гори у Турції, шо такі камінчики кругленькі. І ото носимо, – каже, – брьовна, отако, так напряму не можна ходить".

Жінка, присутня при опитуванні: Кругом гори.

---

[1]Опитування провели Ю.І. Головко та В.М. Циберт, 23 червня 2002 р.

Віра Данилівна: Да. “А як, – каже, – як зірветься, то вже його там і не найдеш”.

Ну вернувся він, ще ж не було совєтской власті, ще тут жили. Ще то хатка в їх була. І брат ото був, брат жонатий, а тоді він оженився уже. Оженився, – на десять год була мама менша за нього.

Ну жили як, я ж тобі кажу, середняки були. Щоб дуже погано... Каждий год на Паску було порося ріжуть, на Рожество порося ріжуть, і так і хліб був. Той, навезуть скирдочку пшениці, поскладають у снопи, а тоді ото коняка, тьорка, і ото розстеляють хліб і труть тьоркою. Той полова, зерно тоді візьмуть. Ну хліб був свій. Самі пекли.

[Після революції] були банди. А які – хтозна. На старім базарі..., забула як його фамілія, тоже був бандіт. Так сімейство все вирізали. Порізали батька і матір і іще, а хлопчик маленький був та під діван заховався. І вони як вийшли, а та дитина сиділа-сиділа, тоді вийшло із дому і до сусід. А вони здумали, що десь пацан був вроді б. Вернулися, а дитини тії не має. І той хлопчик ото до сусідки, сусідам розказав. І отой як той, так я вже, як же вони визвали. Красотка фамілія якась у нього була. Вродє Красотка. І ото їх половили і повішали на площаді. Нє, це ж ми тоже малі були. А розказували.

В 33-му? Да, голодовка була тоже в 33-м году. Грець його, чого голод. У 22-м голодовка була, в 23-м голодовка була і в 33-м і в 47-м. Ото голодовки були. [Про 22-й, про 23-й год] мама розказувала, і батько розказував, шо в їх було придбане хороше, все носили в Запорожжє і міняли за кусок хліба. Ну чогось не вродило, а чого, хтозна.

А тоді вже як колективізація началась, то вже у 33-м году дуже була велика голодовка. Позабирали все із горищів, і квасолю, і з погрібів усе позабирали.

Жінка, присутня при опитуванні: Сильний слабого жав, так як і січас жнуть...

Віра Данилівна: Були тут такі ото, у селі були, які вони чи партійні, чи які вони. Оце, Моторного батько був, потом на Павловці – Чиженок, оце такі були. І то обгрібали людей, страшне...

[Як тут колхоз з’явився, хто організовував колгосп?] Я вже позабувала як. Там в районі, в районі... Ні, тут не було, тут уже ж район... Я вже позабувала.

Батьки зразу вступили в колхоз. Конячку, корову, бричку, ну шо таке було, то таке для того і позабирали. Позабирали, віялка була зерно віять – забрали.

Жінка, присутня при опитуванні: Не дали, а позабирали.

Віра Данилівна: Були, були, [що не хотіли йти в колгосп], а тоді таки і пішли. Ну уже ж землі позабирали в людей, і тоді і те, нада йти було, – землю ж забрали.

Жінка, присутня при опитуванні: Ой Боже, Боже добрий.

Віра Данилівна: Батько пішов зразу в колхоз, а тоді пішов в совхоз, він і сейчас у нас мабуть, совхоз, і він туди пішов робить... клав груби, ото магістралі робили. Називалося... як же воно називалося, та організація. Ну вобщем, робив батько все время, а тоді заболів...

Мама в колхозі, – шо заставлять, те і робили. Кухаркою на степу робила.

Жінка, присутня при опитуванні: Чорноробочі.

Віра Данилівна: Да, чорноробочі.

А ми дома, дома були. Отак навпротів сусідка жила, ото вони спрягалися з ними, і нас ото, ждемо ми їх додому. Вона корову прив'яже нам і той ото, біля порога лежимо, ждемо їх із степу... Да, дві сестри було ще. Я сама старша, 22-го, та 23-го сестра, а та 26-го, – погибла у Германії.

[Чи гляділа молодших сестер?] Ні. Ну вже як більші стали, то і пололи, і копали. За день город скопали, – півгектара. За день скопали! Ото такі ми були трудяги дітворою.

Кажуть мама, там що зварите їсти, чи супу, чи що. Галя зарізала курочку і варимо суп, а воло не викинули, усе повикидали, а воло не викинули. Папаша каже: "Добрий суп, ну нічого всьо, а воло не викинули". Да, заставляли робить. Ну небаловані були. А співали, мабуть, усю ту свою долю проспівали. До того співали втрьох, оце пісню на слова не знаємо, а на голос, і співаємо! Ягоди рвемо, оце мати заставе там ягоди рвать, ну таке все...

По-вуличному називали, я позабувала. І нас називали. Ще папашиного батька та діда називали і нас називають Бабаки. А хтозна, чого [сміється]. Уже не називають.

Наша вулиця була Рюховка, а тепер Партизанська. Це – Рюховка, то – Гарбузовка, далі Медянка, Миколаївка, Ремесляна. Ремесляна – на кінець, це вже після войни пострілили там. А сюда – Павловка, Німецька, Лисогорка і Царівка. А на тій території, оце я вже там не знаю, як там називалися. Там тоже, – Придніпровка, Дніпровка, Базарна, Широка. Широка вона і є Широка. Дніпро, – Дніпровка, Тихванівка, Озерка вже туди.

Центральна була Рюховка, – це як раз по центру. У кінці, де базар наш був, сейчас, якраз була церква построїна. У кінці нашої вулиці, трошки туди далі, – ото там була церква, здорова трьохкупальна церква.

Такої церкви нема ніде, як у нас була. Її розібрали тоді. А як вона називалась, я не знаю. Ото була трьохкупольна. [Я її бачила], красіва церква була! Оце як уходиш, доходиш, – ворота откриваються, красиво! Одні ворота і другі, і прямо прослані застели, аж у вівтар. І вівтар, усе видно, так красиво було.

Багато ікон там було! Красиво було! Що іконів багато було, а шо стіни всі були обмальовані священиками, Ісусом Христом, Божей матірю, Ніколай Угоднік, все то було.

Строїв її Маклашевський, мабуть, пан. Ну такий був великий чин, багатий був. Ото у нас школа стара, може були, ото його дом був. Нє, ну хороший був дядько, хороший, людей не обіжав. А тоді той, він виїхав у Америку. Ну вже ж революція, і все порозтой...

А церкву розібрали. У нас був духовий оркестр, почти духовий оркестр наймали їх, чи я знаю, порозбирали ото. Ну заставили їх. Дзвіниця у нас була така здорова, що як ізняли її звідтіля, кинули до долу, – так вона отак загрузла у суху землю [показує на півметра]... А вона мідна. А де вона взялася, хтозна, куди її забрали... Я не знаю, у Хортицю вивозили, ікони, все той. А де вони його там подівали.

Батьки мої ходили до церкви. Кажду суботу, було мама йде, кажду суботу йде і у неділю. Бабуся у мене була, мамина мати, тоже було. І ото багато їх було, бабуся йде, всі тоже. Раньше ходили... Стоять, слухають, що батюшка проповєдує.

Самі читать уміли, вчилися у школі. Моя мама читала, уже було 85 їй год, і журнали виписувала. І оце сидить, кажу: “Мам, ну що ви ото там бачите?” – “Іди я прочитаю тобі”. І читали. Батько було у тому возьме, де ото клуб був, в бібліотеці. Знаю, що “Тихий Дон” брав, читали. І яку ж книжку ще, забула, читали, таку хорошу! Товста така, читали ото і мама, і ми.

А у мами книжки богомільні були. Була богомільна книжка. Така товста, була, і там багато по-слов’янському. Я не могла читати по-слов’янському, а вони читали по-слов’янському, моя мамо. Розказували, шо там. Почитають та розказують. Я не той, не читала, якось ми, а вони читали.

У школу ми ж ходили і були словники ж, по-німецьки ж училися... Пишиться ж і перводиться. І мама як пойняли, вивчили по словнику, слова замічали і вони ще балакали по-німецьки. І оце німці прийдуть, як особено евакуірували нас ото на Павловкі, німці ж ото ходять, мама по-німецьки до них побалака і пішли.

Тепер і по-англійські, і почому, да, а тоді по німецьки. І знаю, шо так “амерен геретан...”, – трудно мені було якось учиться. А по-

германські умію читать, читать і переводить. І приїхала якась комісія по-німецькому, визивають мене саму перву в школі, до доски, прочитать. А тепер не знаю нічого.

Школа моя – сім класів. Ото історія, оце німецька, географія. Ніде ще не вчилася. Кончила школу і пішла в колхоз. Зразу нічого, так робила, а тоді поставили ланковою. Робила ланковою, дві женщіни пожилих робило ланковоми, і я третя робила ланковою. Возили мене і у райісполком, передова була ланкова.

Давали премії якісь, як була ланковою, но я вже позабувала. Давали і сейчас, ну як книжка трудова, ну дали якусь медаль за... роботу. Та возили ж в райком, чого вони мене возили [сміється]? Розказували там, а от забула, який там главний був у райісполком тоді. Як шо робить, як шо той. На Василівку дорогу строїли, знаєте, де Василівка? На Василівку строїли дорогу, о, і туди мене тоже возили. [Духова] їздила і мене туди брали, возили на откритіє дороги тієї...

Як война починалася, нас тоді не вакуіровали. Я знаю, шо воскресенье було, дощик пройшов, і так хорошо на дворі! А на клубові радіо було, кричать: "Внимание, внимание, ровно у два часа началась война у Києві". І зразу мобілізація, і всих тих мужиків і побили. [Багато за войну в селі людей погибло]. Забирали ж в армію і забито.

У войну тут були, да [зітхає]. Тут були, а тоді евакуіровалися, вигоняли. Но ми далеко не поїхали, на Новопавловку виїхали. А то далеко позагоняли людей, а ми їхали і самі задні, їдем. А вже вечеріє. А сніг отак упав! Їдемо, як на Тарасівське по межі, їдемо і самі задні. І тут верховий поїхав наперед, а тут посадка, а ми раз, – всі крутнули коровою і кіньми, попід... Якби догнав, побачив, так вони б вистріляли в нас. А то ми тоді поїхали, поїхали... А там скирта здорова, під'їхали під солому. Тоді тьотка кіньми повезла дітвору туди, там скидала, приїхала і нас (я і сестра) забрала, і у Новопавловкі ото ми жили. Жили, аж поки в январі місяці начали отступать німці. А ми тоді вже додому.

А як прийшли в село німці, бачила! Я ще біля магазіна була, кажуть, мед будуть давать [сміється]. Побігли за медом. Побігли. А людей було страшне за тим медом! Коли наші тікають: підводами, бігом їдуть до берега, а вони і не вспіли і переїхать, німці забрали їх. Тут тільки наші поїхали, – ось мотоцикли, вже німці заїхали, вже стріляють, уже біля скульптури вже постріляли. А ми бігом! Прибігли додому, біля угла ні той, людей, німці вже мотоциклами поприїжяли: "Яйки, яйки, яйки!".

Чоловік, присутній при опитуванні: У нас у дворі стояли.

Віра Данилівна: У їх стояли і у нас. У нас добровольці з Кубані... Хлопці-добровольці, біля коней ухажували, усі кубанські. І дівчата кубанські, і хлопці кубанські. І дівчата на Павловкі жили. А в нас жив і німець, той був сапожник... і портний, поляк, був шив, ага....

Чоловік, присутній при опитуванні: І калмики були...

Віра Данилівна: І каже, оце нам каже: "Мамко, мамко, а там, – каже, – простітутки живуть, кубанські". І ото вони де шо, понабирають і везуть до нього, і перешивають їм. Ой, було, шо хочеш і при німцях...

Були і партізани... Я ж не знаю, що вони робили. А я знаю, як ми були доярками, полягали спать. Спимо, коли будять нас, окружили нашу хату. І утром повставали ми, коров подоїли, і у поход на Тарасівку, партизанів шукать. І пройшли, а де ж їх шукать, чи вони дурні, чи шо, партизани, вони поховалися. А була у нас учотчіця, – табак їм ото доставала, їсти давала. І була у нас одна, партизанка, доярка, як її... І своєму братові сказала, шо отак і отак. І як би той, найшли, так нас би і постріляли.

[При німцях був колгосп], да. Начальником був колгоспу [прізвище нерозбірливо], да? Простий чоловік.

Чоловік, присутній при опитуванні: Це до німців був председателем і во время войни тоже був.

Віра Данилівна: [Колгосп] акувіровали, конечно, акувіровали, я ж уже розказувала, як ми втекли... Акувіровали.

А раз був хтось, забула хто, убив, німця. І за того німця двадцать восім чоловік побили. На Лисогорці окоп був, і ото над окопами стреляли туди в яму їх. Взяли, постріляли за його, двадцять восім душ...

Після війни людей приїхало сюди мало, багато побито. Побито, ой-йо-йо скільки людей!

А бачиш, після войни зразу... ще война йшла і нас забрали на Дніпро, на правий берег, туди нас. На колхоз дали скільки-то душ, щоб туди видали, і ото ж поназначали і забрали нас. І ми потікали, потікали, втекли відтіля. Ну там би робила б, щось би робили там, заводи б чистили там, то шо... І голова узнав, шо потікали ми, так тих дівчат судили, а мене зразу притой..., бумажку мені прислав і бистро явиться в МТС. І ото я явилася в МТС, – мене учить на помошника комбайнера. І я вчилася, і вийшла не помошником, а вийшла комбайнером. Оце вчуся, багатенько нас вчилося, і хлопці і дівчата, розкаже оце учитель, який там предмет. "Підніміть руки, повторить". Ніхто не піднімає, а я підніму, повторю. І ото мене саму перву визвали на той, щоб я не підказала нікому, – на комбайнері. Багато нас училося, ну наверно не хватало чоловіків. А вчили ото...

Робила помошником на комбайнері. Кажу: “Не хочу комбайнером”. Помошником робила у одного комбайнера, у другого комбайнера, у третього. А у одного робила такого страшного, такий сердитий дядько. Приїдить із району, а у мене плаття не можна було, бо живіт чухаєш, замазаний. А так юбка і кофточка, “Даніловна, а живот какой?” – сміються. А приказали йому: “На Хижнякову не кричи, не той”. Бо він було гляне на мене, а я знаю, шо йому подавать. І ото він, як вони поїхали, а він каже: “Вєра, як ото я кричу, – каже, – матюкаюся, то я не на тебе, то я сам собі, ти не обращай вніманія,” – каже.

А один раз поламався комбайн, на стаціонарі стояли з оцим же дядьком. А місячно було! І у нього рука боліла, а мотор треба ізнять, підлізти, открутить і знять, і опять там поробить, по темну! Поробить, він розказує, я поставляла там, позакручувала, ідемо до дому. Ідемо до дому і я, як коза, попереду біжу! До Павловки дойшли, він каже: “Вєра, може тебе провести, боїся ти?” – “Ні, ні, ні, я сама, я сама!” Ну сезон, сезон працювала.

На тому тоже, – рис, той зимою, тоже була там помошником. Потом на стаціонарі, тоже мар’ївський був комбайнер, тоже там була. Ото де тільки не була я. І дояркою робила, ото. Чого вони ставилися до мене, чи гарна була, чи я знаю, чого вони всі ставилися хорошо до мене.

Вже після войни, оце вже в колхозі, то більшість де б не той, у бригаді, кругом я кухарила. Бригадір забрав, а я не хотіла кухарить. І один раз, ще була дівчина, і той бригадір взяв і прив’язав мене до дишля, віжками, щоб не йшла полоть. “Ой, ну що ти, – кажу, – я не буду”. – “Будеш варить”. Ну раньше ж і снідання варили, і причом галушки. Зварила ото галушки, зажарка ж хороша. Приходять вони снідать, а я плачу: “У мене галушки не получилися і я не хочу кухарити”. – “Ні, ні, а ну давай, давай. Ой, які добрі галушки, ой-йо-йо!” – “Так, – кажу, – ви ж то...” І заставили кухарить. Зразу я не кухарила, а зразу була помошником, була помошником у однієї бабушки старої. А тоді ото і мене поставили кухаркою, після войни. То до войни трохи, а то після війни. Кухарила все врем’я! І біля комбайнів, і біля трактористів, де мене тільки не возили, особенно у жнива. П’ять комбайнів ходе, – кухарка одна, не дають мені ні помошниці, ніде нічого. Дві каструлі 4-х відерні варю, ото то, і голова колхозу всегда приїжав обідать.

Ранком біля комбайнів не варили нічого, тільки обід варила. Борщ варила, на вторе нічого не давали, тільки борщ зварить і всьо. Ото борщ. Ну так м’яса скільки хочеш і всього. А на откритому воздуху борщі такі були добрі!

А коли ще ми пололи, пололи люди сонях, кукурузка, що там посіяно, – ото варили снідать галушки.

А в тракторній бригаді, там і вторе варили, кашу яку-небудь. Ото борщ, кашу і як трактористи єсть, остаються на ніч, то вечерять оставляєш їм. Біля тракторів було чотири года, з трактористами кухаркою. Тоді до другого тракториста, там була два года. А то в бригаді і в бригаді, все врем'я варила їсти.

А зімою скільки кукурудзи було в колгоспі, картошки. Як не картошку в погрібі перебираєм, то кукургуз перебираємо. І зімою в колхозі була робота. А сейчас і сейчас немає роботи. Щас, шо ти, молодьожи оце з нашої вулиці....

Зразу після війни платили, як, палочка. Палочка, ото. А тоді ото ж давали, і давали шо ж, у кінці году. Дадуть ото там по скільки, чи по п'ять копійок на трудодень чи по десять, чи шо ну получаємо ми там. Хто 50 рублів, хто сто. Мужики то більше конечно получають, а ми то 70 рублів. Хто як ходив на роботу. І хто там вистачав. Цілий год немає грошей, так ото живем, а грошей нема. А тоді як ото получимо, тоді вже купимо, чи сахарю чи шо там. А мука то була, бо давали ж. А так...

Голова колхозу у нас хороший був, Максименко, наш голова колхозу! У нас колхоз був міліонер. І довго був, а тоді вже став Устіянов, поставили після того.

Голод після войни? Був. Іскуственний голод. Забрали все кругом у людей... Пухлі були, страшне...

Що їли? По плавням люди, більшість у плавню ходили, очерет ріс чи шо. І ото там брали і ото те і їли. Ми ото якось, як чоловік мій робив уже в тому, ото в Смолянкє, трактористом заробляв, то якось не голодували. Такий був тракторист, шо раньше трактора були, які? На отих кольосах. І оце було поломається трактор і не справляють трактористи і все, а у нього трактор робе. Спічку десь там уткне і робе, був хороший тракторист. А тоді як перейшов уже у село, як пішов у колхоз, вивчився на шофера і тридцять год робив шофером у колхозі. На тракторіста учився, де був у дєтдомі, там десь він вивчився, а вже на шофера вже вчився, як ми поженилися. Так три місяці в Запорожжі вчився.

Коли я заміж вийшла? В 46-м году, в іюні місяці. Приїхав мій чоловік у своє село, Новгород. "І нема, – каже, – нікого мужиків, один я і дід старий один. І дядько оставляв, сина вбито, а я шоб в нього остався за сина. Не схотів я. Їду на Україну". І приїхав сюди на Україну, приїхав у Запоріжжя. А сніг, – каже, – пішов, і іде пішки. Поспитав, куди іти, і іде пішки у село. А їде, коли, – каже, – їде, доганя вже до Канівського, догоняють санки. Коні і санки, люди каже, сидять. "Гражданін, де

ви йдете?” Каже: “У село Біленькое”. – “А ну садітєсь, – ну я ж, – каже, – у воєному, садітесь ми підвезем”. – “А де ви будете їхать?” – “А от туди і отуди”. Ну стали біля Медянки, пішов він туди. Ото там побув, а тоді тут у сусід, трактористи, і він пішов в МТС. І ото прийняли і ото вижили, в старій хаті він був ото. Посовітували йому, щоб тут женився, і ото вийшла заміж.

Ото ні свадьби не було, нічого, ніхто не сватав. Ні за шо було свадьбу гулять. Свадьби були, були, а в нас, у мене не було свадьби. А сестра моя ішла заміж, то була свадьба вже. А мені не справляли нічого. Пішов він у сєльсовет узнать, там сказали, шоб був тільки пашпорт у нього. Ото він тиждень на роботі був у Смолянкі тракторістом і пашпорт як получив, і получив хліб, і ото приїхали. Приїхали і пішли ми в сєльсовєт, розписали нас. І ото так ми начали жить. Зразу жили у своєму домі, у нас. У нас жили, поки начали строїться. А тоді построїлися, тоді вже тут жили.

А батьки в нього померли, з Новгорода він. Ну а я ж вам кажу, що був поранетий в Германії, лежали в больниці. І був один, ну чи із Польщі, чи що, в нього була баришня тут, із Біленькій. Каже: “Коля, як будеш іти, їхати, у Біленьку їдь, і я приїду туди”. У нього тут баришня, Тома. Ну ото щось він не приїхав, може погано було, бо не приїхав. А він ото приїхав та і оженився.

В 58-м году начали строїться, восени причом! В августі місяці начали строїться, і три шари поклали і кончили. Такі шари великі були. А в 61-м году уже зайшли восени у хату. Вистроїли.

На хату... заміс міситься великий, завозять глину. На другий день утром вже люди сходяться, душ двадцять-тридцять людей. І ото качають у солому вальки і ляпають. Ну у нас дядько дуже товсті стіни поставив, нема вже його. А тоді мазать, – чоловіка наняли, обрізав стіни, повирізав. А тоді [чоловік] заробив лісу шофьором от колхоза, аж в Архангельську. Колхоз весь ліс дав на хату і на вікна, ну на все дав колхоз. Поробили все нам, постругали все і поробили. А мазать, – позамісили заміс гарний і жінок погукали, сусідок, і ото обдряпали всім замісом, в середині кругом подряпали. Тоді дранку Ніколай сам підбив, дранку сам підбив. І я сама ото лазила, попідмазувала дранку. Оцево сама під дощечку помазала. А тоді вже тьотка Полька [Прилипка] спальню і передню стіни вимазала, за сто рублів. А зараз ще стоїть і спальня там чорна. Там сусідка в нас була, Кірієнчиха: “Давай я тебе вымажу”. Ну давайте. “Я не дорого возьму”. Я кажу: “Чи дорого чи нє...” І ото місила я сама, а вона мазала під дощечку.

Ото місила, така яма була викопана, і ото місю, – глина руда і конячий кізяк, не коров'ячий, а конячий. І ото скільки кізяка, скільки і глини, не більше. Наносилася і глини, і всього.

Вікна і двері? Мамин брат за трудодні поробив і повставляв сам. І вікна двойні, і двері, і все він сам і повставляв. А полів не було. Тоді настягалися на поли, і в сіни. Поли послав там один дядько, послав хорошо. А в залі, – уже син робив в мастєрскій, а в магазині продавалася фанєра товста така. І ото Ніколай купив і Ваня зі своїм другом у залі і у спальні послали.

Чоловік мій [план хати саам придумав]. Я кажу, нашо таку здоровену, – одинадцять з половиною дліною, а шириною сім з половиною метрів. Фундамент сам ставляв, ну і я ж ото помогаю там.

Жінка, присутня при опитуванні: Тьотя Вєра, вони питають глибоко чи ні, метр чи півметра?

Віра Данилівна: Півметра, півметра фундамент ото викопав. А тоді каміння навезли, і ото колотив цемент. Отут-о на углу, як раз в углу на стіні. Раньше свиней держали за двором, біля воріт. Ото саж построять і тоді, коли трава підросте за двором, випускають свиней і пасуться...

Жінка, присутня при опитуванні: Тоді ж такого воровства не було як січас [сміється].

І там була яма, так ото в ту яму докопався до материка. І ото закидав і цементом заливав, щоб не сідала стіна. Сам, сам, багато сам робив. А я у мазкі багато робила.

Віра Данилівна: У нас іще [в дворі] стояла тут будка, називається. Конюшня була, будка, погріб у будкі, і навєс над тим...

А оце та вже я забула, в якому году, та вже Ніколая вісімнадцять год немає, а це при Ніколаєві. Везе машина оці ж плаги, гукає мене, баче, що ще не обкладена хата. "Вам не нужні плашки?" – "Та чьо, нужні. А Ніколай, мій чоловік, – кажу, – у тому, у гаражу, поїдьте, як він те..." Поїхав він, коли розрешив. Вигрузили ми з шофером попід заборові, гроші заплатила і він мені каже: "Хай оце так лежить, поскладена, і хай і дощ іде, не закривайте, вона буде укріпляться хорошо". І ото тоді одного мужика найняли, я подавала, колотила йому цемент із піском, а він обклав хату.

Корову держала, молоко, що продам, шо провію, сир та сметана. Діти ж, – хай п'ють. Сир і сметану роблю уже у неділю. Ото поставляю там де той і ото провію серед того, о, сир і сметана. На базар як коли понесу сир, бо сир у мене був хороший. Тільки принесу і зразу розберуть. У кого корови не було, той беруть.

Дома з сиру, з сметаною коли пиріжки, коли вареники. Ну всєгда я у неділю, у мене діти ж, чоловік, я ж должна у неділю все наготовить. Борщ з м'ясом зварю, кашу зварю яку-небудь, пиріжків напечу, жаркоє зжарю. І це ж щоб на цілий день було їсти. Хочеться щоб добре було вже в неділю. Серед будня....

А дітям в школу, якщо спечене ото там, оте даю. Діти були не балувані у мене, такі спокійні. "Ой-ой-ой, які у Вєри Івановши хлопці! Всєгда поздоровкаються". Ну як це так, до людини йти та не здоровкаться...

Дома усе готувала, і пекла. Ото приїду із степу, – кури встрічають, корова встрічає, свині стрічають, собака і кішка стрічає, понаготовляю їм, подаю, а сама на город. Що-небудь ще пополю. А тоді приходю до порога, корова прийшла, – здоїла і начинаю варить їсти. Плита посторoїна була, начинаю їсти варить. Зварила їсти, дітвору повмивала, повечеряли, лягайте спать. А сама ще тісто замісене, або пирогів ще спечу, плита ще ж гаряча або хліб печу. Галина кричить: "Тьотя Вєра, баба Вєро! Уже 11 часов, 12-й, хвате вам уже, лягайте спать". Кажу: "Я хліб посадила". Було, було.

На хліб дрожжі ж були. Дрожжі розпустю, – воно підходе. Тісто на воді, на воді найдобріше. На молоці не той, не такий хліб. І ото поки я собі зварила їсти, поки той, уже і хліб підійшов. Підійшов, замісила, замісила раз, підійшов, лист на чотири хлібини, – плиту ту ще під той, розгорнула, жар зверху попілом засипала, іще чим там перекрила, посадила на три ножки. Півтора часа посиде і витягаю хліб. Щоб дуже білий і не той, ну хороший хліб, хороший. За півтора часа як сидить, значить ото він вже спікся, це ще мама сказала, що півтора часа надо. Вона так само пекла.

І паски було у грубі мама пече, а я вже і забула як я пекла. Та в духовкі тоже пекла, у плиту садовила. Раньше форми високі були і плити ж раньше не такі ставили, як щас для вугалля. А такі високі плити були, чи курайом там топили, чи бур'янами разними. А тоді розгортають жар, уже паски готові ставлять, підійшли. Бомажечку, як бомажка загоряється, значить ще жарко дуже, як тільки зарумяніло бумажка, – садовлять. Садовлять ото і час. А тоді витягають, паски вже готові.

А в тісто клали яїчки, на солодкому молокі начиняють дрожі. Ванільку, чи сметану сиплять, ну щоб добрі ж були паски. А мама не прикрашали, так. І я не прикрашала, – оце напечу і не прикрашаю. А раньше крашанки вибивали, хорошо по самий білок, вибивають із сахарем, а тоді як витягнуть, вони гарячі, ото помажуть і біле воно, біле. А то пшоно продавали покрашене та ото притрусювали.

Пекли штук шість-сім пасок, вони стоять до Рожества і не черствіють. Я цей год спекла у духовкі, тиждень була до того, аж на сорок святих. Три неділі стояла паска, я і забула про неї, і не зацвіла ні грама.

На Паску ходили, син мій, той святить. Ми нікуди не ходили, до нас оце сестра приходе, ото приносе паску мамі.

Я шила сама. Матерію набереш у магазині там. [А нам, як малі, було мати] платечко пошиють, або юбку. Мама – коноплю, тоді ж так ткали на сорочки, у мами її був верстак такий, ото там вона ткала собі. На рушники ткали ото, помню. Вишивали на рушниках такі розочки, гільце, гілочки, листочки, петушки, або голуб і голубка напротів отак. Красними і чорними нитками, іначе ми не вишивали, тільки красні і чорні. Вішали рушники на ікони. Ні, мені [у придане] не давали. А у мами два рушники [з приданого] так і лежать десь. І ото простиня вишита, ще мамина простиня, ще там молодою вона вишила і той... І оце і досі ще жива. Да, десь так листочками, листочками так красиво. Сестра моя тоже собі вишила, тоже красиво.

А я і не вчилася, в колхоз пішла. А сестра моя уміла вишиват і шить. Я кружево плела. Проше таке було біле, то таке воно кріпке. І ото з проше плела я крючком, мама навчила. А потім ті кружева у подушки ото із-під, таке красиве там, а то у подушку і у простінь. А Ніколаєва сестра із Ленінграда, він їздив, так він прислав, дала так, – простиня вобще кружевняна виплетена...

[Які пісні співали?] Та вже і позабувала, які пісні співали... Весільні. Ото почуємо, шо молода ж їде та співають. А ми співаємо ото.

На весілля були спеціальні пісні. Так то співають, а на весіллі там іначі. А про шо пісні були, ну про молодого та про молоду, співали. Ну дружки ж, дівчата там, п’ять чи шість, старша дружка. А мене всегда беруть, і в Мар’ївкі була, виводчиця була, первой брала. Ну співається пісня і співають, а біля мене сидить вторка, починає, а я вже виводю, без мене не заспівають [сміється].

Оце Таїса їзде до мене, сидю дивлюся, ще там ми жили, дівчиною я ж була. Це ми вже з чоловіком хату построїли. Дивлюся, отако в це время ресорка під’їхала, молода сидить, старша дружка, співать, а виводчиці немає. “Та я не буду іти”. – “Вєра, та ідьом”. І в Мар’ївку їздили і де ми тільки не були. Ага, той, без мене не заспівають.

Раньше було свадьба, – починає молодий, у молодої справля будку, будка називається. Танцюють, гуляють дівчата молоді, молодьож. А тоді вже на яку неділю свадьба, розписуються, розписуються, тоді молода... вечерять ждуть. Знаю, Вєрка Сарачиха ішла заміж, сидимо за столом, ждемо молодого, вже всі дружки, все. Коли і молодий при-

йшов, прийшов, поки викупили молоду ж, от тоді вже свадьба началась, повечеряли, танці, співи. От так.

Жінка, присутня при опитуванні: [Викуп за молоду] – хто бутилку, хто гроші, хто шо як.

Віра Данилівна: З бутилкою йдуть на свадьбу, і дарують молодій чи гроші, чи там шо, чи хто підодіяльник, якісь простині.

Ну хто шо дав. Дарили і скот дарили, раньше, раньше, раньше. А тепер ні, тепер тільки гроші дарують. А в придане, ну там хто простінь, хто підодіяльник, то таке. Це рідня давала, а такі – давали гроші.

Як же називається... як уже свадьба пройде, так гукають там їхніх, молодого батьків гукають...

Жінка, присутня при опитуванні: На сходини, сходини.

Віра Данилівна: Да, а тоді вже ті туда, тоді і її батьки гукають, їхні рідню. Співають [на сходинах]. Балакають.

Жінка, присутня при опитуванні: Водку п'ють... з буряка.

Віра Данилівна: Водку п'ють. Скільки днів свадьба? Два дні. Субота – свадьба, у неділю вже похмиляються, а у понеділок – кури. Приносять по куриці, хто гуляв, і той...

Жінка, присутня при опитуванні: Завершають.

Віра Данилівна: Називається кури. Ото вже всьо. А хто хоче випить, то ще йде і у вівторок [сміється], чаюють, чай п'ють ото.

Молоді одіті красиво! Тепер не надівають таких фатів, як раньше була. Фата красива, дліна, плаття длінне. А сейчас до пуза причеплять, і плаття, оце поки... Шо то за молода? Тепер багато заказують, а раньше самі шили. Самі, самі шили.

Моя сестра як ішла заміж, сама шила плаття собі. Тоже купляли фату. А молодий у костюмі. Ні, тоді тепло було, – вишита сорочка. У неї чоловік був здоровий, метр дев'яносто, мать, було йому, хороший дядько був. Так ото той, купляли, у нього костюм був. І костюм був, а то вишита сорочка була. Прийшли, я знаю, прийшли ж, за столом сидять усі чисто ж, і молода сидить. Ось і молодий же ж прийшов із своїми. Прийшов, і пока, а в мене вже було двоє дітей, як вона заміж ішла. І Колю принисли, були вони у сусідки дітвора, принисли, а Вані не було, він маленький. Не сів за стіл поки не принесли малого! Тоді аж сів за стіл. Ото свайби були хароші...

На стіл що хоч ставили, особенно м'яса отак було. На другий день і борщ було варять, пирожки пекли хароші, із вижарками. Тоді ж раньше вижарки були, не так як щас, самий жир у тих вижарках. Жаркоє хороше, пирожки. Ну не було оцих ковбас, як сейчас, сирки, ковбаси. М'яса було повно! Тарілки м'яса. кортошка. Каравай пекли, шишки

пекли. Потом гільце, у каравай повстромляють гільце красиве, конфети почіпляють на гільце.

Ну все мати ж, хазяйка [готовить]. Ну гукає там ще жінок. Кухаркам платили на платья, бутилка водки, хлібину. І печі були, у печах пекли. Щас такі шишочки маленькі попечуть, а раньше шишки були здорові, гільце здорове!

Роблять тісто самі, на гільце – прісне роблять, шо воно розсипається, як їси, так розсипається. А шишки – на дрожях, і туди ж всього і ванілі, крашанок наб'ють, хороші шишки пекли. А каравай такий здоровий, і то зубцями разними подєлають його.

Шишки роздавали, як дарили, – і шишки давали. Там кума чи сестра, чи там кого поставлять і вони ходили із кошолкою, одна і друга, і дарили. А як чоловік і жінка, – по дві шишки давали.

Пили на весілля самогон. І купляли водку як гроші, а то самогон гнали самі із сахарю, із буряків сахарних гнали, із шовковиці гнали. Ми например із мамою, як тоже, уже тоже троє дітей у мене було. Троє? Да, троє, і хату ж начали строїть. І грошей, 40 рублів було як начали ми хату. Та добре, шо ото чоловік був шофером у колхозі, та хлопці машинами помагали землю возить. Не дуже і пили, потому шо знають, шо. Так ми з мамою ні сахара, нічого, із шовковиці гнали, із груш гнали, з абрикоса гнали. Передавимо і у бітоні, чи в каструлі воно там грає ото сок, той з усим. Грає, а тоді уже як гірке, щоб не перекисло. Як гірке, – і начинаєм гнать. З абрикос було хароше, бо вони щепані, солодкі.

Ганяли [за самогонку], ганяли! І апарати у людей забирали і все. Ну у нас не той, уже сочуствовали, шоб строїться.

А плавні! Ото плавні були у нас. Хороша! Після войни робила я дояркою. Вивезли нас у плавні, а у моїй групі була корова, бура, конячка, бричечка така. Везу молоко в плавні до берега, везу і співаю! На всю плавню! Приїду, згруземо на лодку, бідони порожні поставляєм, їду назад, співаю. Доїхала до Сапатого, і-і-і! Повно води! Як же я переїду? А дно видно-видно. І широченько переїджать, так як наша хата і друга хата, аж туди. А дно біле-біле пісок. Кажу: "Бура, що ж ми будемо робить? Давай їхать." Їдемо, доїжяю вже до середини, бідони мої осьо випливуть з гарбички, а вона вже пірнула, тільки аж ото вуші. "Ой, бура, давай, давай, бистренько, бистренько". Уже начала, начала, виїхала, виїхала, бетони не викинула. Ото так було мені тоже. А тоді на другий день дуже вода пішла і приїхали забирать. Так вода йшла, страшне! Так ми, уже всі попере..., а я боюся і все сідать на той. Ой [зітхає].

Ну єсть садили городи у плавнях. Люди там жили, не багато. Одна хата там була, одна хата. Мої свати там жили, моєї сестри Галі свекор і свекруха там жили. Гнатович, Гнат Семенович Коваль, а сваху Наталка звуть, а як по-батькові вже забула. Сюди вони переїхали у Біленьку, тут у них і була хата. А то у плавні, як лісник він був. Вони тоді переїхали на Медянку, вулиця Гарбузовка, Медянка, – там вони жили. Тепер там мій син живе. Вони построїли нову хату із сестрою моєю, а ту продали, а тепер вони померли, тепер мій син там старший живе.

Оце Біленьке було, а туди далі там Мар'ївка була, село, Новопавловка, [Виводова], туди дальше були. І оце совхоз у нас образовався.

Після войни до Бєлєнького багато з Руминії переслали. Там вони самі українці, а чого вони там жили у Румунії, – там спеціально таке чи село було чи шо у Румунії і їх виселили. І вони всі приїхали у Біленьку. Тут багато їх приїхало. Ну їх з Румунії вислали.

А місцеві до них нічого, прийняли їх та і все. І вони нічого, такі хороші люди були. Вони по-українському балакали, так як і ми.

Козиряцька Валентина Микитівна, 1916 року народження, Козиряцький Володимир, 1938 року народження, с. Біленьке Запорізького району Запорізької області[1]

Валентина Микитівна: Валентина Микитовна Козиряцька, ну а була я Кузнєцова. Це вже восімсят шість год прожила [сміється]. З шістнадцятого я, да.

Родилася я зовсім у Росії, а батько білянський. Вони виїжджали на землі туди, тоді було давали землі. Там в Росії землів багато було, а люди не дуже робили. А хахли, вони, знаєте, гребли землю.

Володимир Козиряцький[2]: Це в 35-м сюди ми приїхали...

Валентина Микитівна: [Батько мій народився] у 1886-м, – Микита Микитович Кузнєцов. Йому було дванадцять років, як вони виїхали у Росію, бо він казав: "Мені було дванадцять років, як виїхали". [Куди?] Ну це тобі було Самарська губернія, Балаковський... місто Балаково, – оце туди виїжджали на землі. І в Саратов виїжджали, багато виїжджало. Які там і пооставалися, які поприїжджали після войни, у розкулачування саме тоді.

[Народилася] там, ну українки ми. Там тоді не українки казали, а малороси.

---

[1] Опитування провели Т.Г. Бобко та Н.І. Швайба, 27 червня 2002 р.
[2] Син Валентини Микитівни, присутній при опитуванні.

[З Біленького ще виїзжали туди]... ну їх нікого немає. Троценки були, оце що Троценко ось. Криці по-улішному, а так Троценко фамілія. Тоді етот... Плечун, ну це хлопці були, на Рюхівці жили. Це його батьки були, це знає Гриша, я в школу з ним ходила, там [Патюшка] був маненький. Тоже немає їх. Плечуни були... Прокіп Плечун був там. Немає їх.

Володимир Козиряцький: Це вже, считай, що їхні батьки, умерли.

Валентина Микитівна: Те ще дуже давно. Оце із цих одна я, мабуть, тіки осталася. А оце шо ті, ото нема нікого.

[Як те місцеве населення ставилося до нас у той час?] Нічого, в нас там большинство було село – українці, село Єгорівське. Балакове – там город, так як у нас Запорожьє, так там Балакове – оце город наш був. Ну воно тоді бідно було, не було ні магазінів, ні... Хіба тоді так було як січас? І ото там село було, ставок такий здоровий, кругом ставка оце самі оті... хахли [сміється].

[Коли гралися, українські діти], ну ми канєшно як оце гуляєм, ми якось не дражнилися нічого. А кац... руські, – ті "хахли" на нас. "Хахол, хахлушка...", – а та друга, не дай Бог, обідить. А наші: "руський, руський" [сміється].

У школу я там ходила. Там школа була така дерев'яна, велика школа, і не було перегородок. Оце клас первий, оце другий, оце третій [сміється]. Як там хтось сказав – засміялися всі! Ото так. Там три годи я проходила. Одна учителька була, Букварь на трьох, книжка на трьох, задашник на трьох. Оце прийдеш із школи, – ой, і їсти хочеться, і надо скоріше мені повчить уроки, бо прийдуть возьмуть, а в неї возьме іщє третя. Ото так учились.

[Які там були люди?] Знаєте, дєтка, як ти добрий, так усі добрі люди. Усі добрі люди. І там добрі, і там ті... руські. Вони... добрі такі, ну сказать вам по-нашому, шо вроді не такі дуже трудолюбиві. А українці, – ці ж гребуть землю [сміється].

Ну а там, там родючі землі... Туди українці наїхали: і в Саратові оце були, і оце в Самарі були, крізь ті українці були – виїжджали на землі. Бо тут земель мало було, а українці люблять землю робить. А вони зразу порозживались... Так у нашім селі не було, шоб там фабріки чи заводи, а вобще скот, землі, хліб обробляли і здавали.

В нашім селі не було млина. Був млин, так се як він чи государственний, чи який був...

[Українці там займалися] зємлєдєлієм. Там не було ні фабрик, ні заводів, ну нічого там не було. Зємлєдєлієм і все. Тоді самі хазяйнували, зерно собі..., а там здавали в Балаково, 25 кілометрів – Волга, оце

ми на Волгі. Там ото туди приймали зерно, шо ми підводами возили. Отакі-во пара коней і бричка, мішків наложемо, везем у город здавать. Обоз називався, обоз. І оте здавали там, а над Волгою... на Волгу грузили, де-то вони на параходи...

Урожаї там хароші були. Землі там дуже хароші були, там скіко гуляло земель, страшне! Скіко оте там займали оце, а руські... – нє... Десятину-дві, а більш не той. Оце на сезон наймають наші, українці, до віялки, тоді ж там молотили, – ото там одгортать, усе. А вона сутки побула чи там два дні і всьо, – тяжело.

А вони [руські] жили так, – ото дерев'яна хатка маненька, як ото в нас кухня, то в них сім'я там живе і вони там не те...

Єсть такі, що були... Ну дуже мало їх було. Кулугури називалися. Вєра була кулугурів, так як оце отут-о ті... бабтісти, а там кулугури. Така релігія була, – кулугури називалися, а як вони по-правілу, я не знаю.

[Там і] Російська православна церква була. Тоді вірували всі. [Українці ходили до цієї церкви]. Руські і українці – це одной віри. Ну я ходила ще мала, церква не у нашім селі, не в українськім, не в хохляцькім, а в руськім. Там Андрієвка була – руське село, і там отож поставили церкву. Хахли і руські, всі совмєсно поставили. Не помню, коли її ставили, не знаю.

[Служба була] на руській, на руській, не на українськиий. На руський. Ну ми ж тоже там жили, все ж знали руський, і руські знали наш, а ми їх. Там же жили.

Та може і січас [та церква] стоїть [сміється], може і січас стоїть, не знаю. Ми виїхали відтіля в 30-х годах, то воно все стояло. Дерев'яна, ну лісів там не було, а ліс доставляли.

Дома там такі... лампачні клали, не цеглові, а лампачні. Лампач робили отакий-о, ну як кирпич, тіки що з соломою, – здоровий такий лампач...

В українців хати, – клали такі ото саманні, під дощечку мазали і вобще здорові хати робили. Ото такі і ото так кухня. Ото хата здорова і коло хати або конюшня здорова, було постройка така длінна, коней, коров ото... Там дуже багато вовків було, бо землі багато було гулящої, так там лисиці, вовки. Так загоражували отак як оце кухня, загоражували двори досками. Купляли ото у Балакові, так як у Запорожжі купляли, привозили (самі привозили, бо коні свої були). Привозили доски і ото ставляли од вовків отаке заввишки, бо переплигне, сатана, і вкраде вівцю.

[Кришу вкривали там] желізом. Я помню, що у нас під желізом, красне желізо було. А то черепиця, робили там черепицю. Ну де черепиці, ну не нашому в селі, де робили я не пам'ятаю, не знаю.

І ставили дерев'яні дома, а щоб мєбєль була у хаті там, одежі... ну якось тоді ще не було такого, не було. Голі дома стояли і все.

Там ставок був. Оце отак ставок був, здоровий-здоровий, і кругом ставка оце улиці. Оце українці жили. Зелено, красиво було, ставок глибокий був! Такий, що і параход пройде, дуже глибокий був. Називався ставок та й усе... Пруд! "Пішла до пруда" [сміється].

[І по вулицям, по хатам, можна було впізнати що це українці живуть]. Да, да, білі хати і... А тоді начали уже не мазать, начали... там совхоз був "Сольоний". Або село Сольоне і там совхоз був. І той совхоз почав продавать хати. Наші українці уже зажили, хліб здають, получають гроші, тоді розжилися українці. Уже і трахтора покупили, появилися оці "форзони" маненькі. Я помню "форзон".

Володимир Козиряцький: Американські.

Валентина Микитівна: Да, "форзони". А тоді уже стали на двох, вони ж тоді не дорого були. На двох там ми з вами купили трахтора. Появилися зразу сєпаратори, коров багато було ж. А так щоб хтось купляв там, щоб здавать куди молоко, – оцього не було. Як, куди його зімою, то так оце на сані сіна, і ото такі мисочки, що у тарілки молока поналивають, заморажують і везуть у город. Хороше молоко заморажувать. Купляють скіки вже там, не знаю, кружечок ото чистого молока. А так, щоб хтось там приймав чи скупляли, оцього я не помню, не було такого.

Я знаю, шо [у батька мого]... три корови було, бо я отака мала, а корови були хароші... і така спокойна була. Сидю, посадять мене мама, ноги простягну і дою. Мама дві-три здоїть, а я одну тяну. Тоді не було, так свої училися. А коней небагато було. Верблюди були, там із-за Волги привозили, там же ж еті, татари були оце. А вони занімалися цим... спікуляцієй коней, ну й купляли. Ну він вигодний був, верблюд. О-о-о!... Він більше за троє коней у хозяйстві. В хозяйстві він дуже був харoший, сильний. Йому корма ото таке: полинь. І як випряжуть його в обід, то він зразу шукає попіл, де попіл. Він ото на попелі лежить-лежить і назад запряжуть його, і він ото й не їсть, аж опять вечором їсть. Стригли їх як овець, в'язали платки з верблюжої шерсті. Особенно як молоді оце верблюжата, на їх прямо як пухове, м'якеньке. І так і пряли, і все робили [сміється].

І батько, він не те... він не середняков, він робив... крестянство, ну а то він якось от сільсовєта більше робив. Ото своя коняка і він у сільсо-

вет, і поїхав. Ото такий був. А вобще крєстянство і земля була, все. Ну небагато, небагато в нас землі було.

А мати тоже по-хозяйственно. Там вони [познайомилися], у Росії. Вона з села... Туркенівка. Село було тут десь, вона з Туркенівки, а тоже виїзжали туди на землю батьки, і там вони і те... Ну папаші було дванадцять год, а мама були 1888-го року, моложе...

Володимир Козиряцький: І фамілія у неї Турченко дівоча.

Валентина Микитівна: Да, Турченко, Мотря Ігнатовна.

У мого батька та матері нас четверо було. А в маминого батька було дванадцять душ дітей, і всі повиросли. Які у ту, Гражданська не Гражданська, а як його, Володя, називається? У войну погибли два...

Володимир Козиряцький: Ну в Першу мірову.

Валентина Микитівна: У 19-м годі вона була, да? Там два дядьки моїх погибло, а так повиростили всі. Ну вже ж нема їх, нема нікого, бо вже ж годи... А це брати мої отут-о... у Вольнянському, у Миколаївському, – це мої брати двоюрідні. Родних у мене нема вже, а двоюрідні.

Ну а скіки вони [батьки] жили там, скіки вони мічтали об Україні!!! Папаша. Скіко мічтали об Україні! І оце, як стали такі розрухи, розкуркулювання оце стало, поїхали на Україну.

В Росії дуже було плохо. Ну там не давали, організували отой... Вобщім, в 30-м годі розкуркулювання було. Багато таких, що жили там так: землів багато забрали, своїми руками, наймали там тіки на сезон. А так не було, щоб такі куркулі були, шоб було машини там чи шо – ні. Просто землі багато держали, скотину і все. Оце такі були вони.

Нашу родину не розкуркулювали. А дєд був, мамин батько, ну його не трогали, в нього сім'я була... дванадцять дітей. Він якось роздав усе дітям... до розкуркулювання, построїв хатинки такі і сам... Бабушка, правда, вмерла, ще я була там, так бабушка вмерла. А дєд уже аж послє войни вмер, вже я вам точно не скажу в якому році, ну там в Росії.

Володимир Козиряцький: По-моєму, не після войни...

Валентина Микитівна: [Перед тим, як повернутися, батько приїздив сюди, взнавав]. Тут же ще були його... рідних не було, а двоюрідні. Галко був рідний дядько, а то двоюрідні все були. Він приїхав сюди, взнав як, шо. Його хорошо прийняли і він пішов в колхоз.

Ми приїхали [сюди, на Україну], – зразу в колхоз та й усе. Вже колхози були.

Тут у колхозі батько робив і чабаном, робив. Німці гнали його, гнали. Він такий красивий, борода у його була, а сам молодий і так лице молоде... Вони не вірили, що це в нього своя борода і побили його, він почками заболів і в 44-м годі він умер.

[Чи казав батько, що жаліє, бо повернувся, чи там він краще жив?] Нє, нє. Знаєте, як началося там розкуркулєння, все... Хто куди що збував, продавав там, ну вобщем... нічого в нас не було. Уже колхоз був, уже ми послєдній год у колхозі робили там, у 30-м годі. А саме сюди в 35-м, отаково.

Зразу вроді і скучала я... Ми, тоєсть. Ну сестра вмерла в 34-м годі. Саша, двоє дітей, оце ж Шура і та осталися, сироти осталися з нами. Так шо ми їх і сюда привезли. Сестри чоловік женився та поїхав десь в Узбєкістан, чи де він поїхав там, я забула вже. А діти, дві дівчаток осталися з нами, у нас. Папаша і мама оце їх воспитували. А тоді він приїхав забрав, і война началася, так він десь вивіз їх, вони бідні... І як вони вже прислали пісьмо туди в Росію, а там була тьотка, з Росії прислали нам. Так папаша тоді написав лист і свій адрес, і приїхали вони сюда.

Ну а я дівчина була, та шо мені... Конєшно, тут луччє зразу було. Там голод був страшний. Мені було десять год, – в мене вже пара коней і я боронувала. А коні молоді були, іде-іде і впаде, бо голодний. Нічого не давали ні скотині, ні людям. Нічого не давали. Тих вивезли, якби ті були... а хліб забрали в них. Якби той хліб та й роздали людям, так люди хоть би не роз'їхались, а то нічого. Бо й хліби позабирали, і картошку, все. Так ми ото, куди не кинься, так нас ото на Волгі... Права Волга, там лісозавод був. Ну тяжело було! Нас не приймали на роботу, бо ми нєсовєршенолєтні були, – брат і я. Ну нам по п'ятнадцять не було. Це ми їздили... брат їздив у сільсовєт, так нам по году підставили, тоді нас прийняли на роботу. Роз'їхалися, бо нічого, ну нічого не було! Сіять землі – забрали, наші забрали, що ми не маєм права сіять її. Коней, – все забрали. І колхоз не в состоянії посіять було, і не було чого. Ну й роз'їхалися люди...

Валентина Микитівна: ...Це дєд наш помнє ще [тутешнього] пана, ми-то не застали його. А він ще, це ж їх коли оце панів роз...

Володимир Козиряцький: У 17-м чи 18-м.

Валентина Микитівна: [Розповідав], що якийсь оце був дуже хороший пан. Він крестьянам помагав. Це, примерно, ага, здохла корова, а тоді 40 рублів була корова. Ага, приїхав бідний, в його здохла корова. Він дає гроші: "Купи собі корову". Оце тільки він такий каліка був.

Володимир Козиряцький: Маклашевський і Мазарака, а хто з них був...

Валентина Микитівна: Він дуже людям помагав, той, шо був каліка...

Тоді Розумовка, як її було звать... шо осе Розумовка. Тоже він село начав строїть. Стрюковка, отут Стрюковка.

Володимир Козиряцький: Це вже Дніпропетровська область.

Оце в церкві похоронили були [когось з панів], а потом як церкву ламали, у нас тут мєсні комуніти були. І отам витягли гроб... [нерозбірливо].

Валентина Микитівна: Оцей, шо в церкі похоронили його? Мазараку? А оце вже в 36-м году нє, та в 36-м... розібрали вже, я знаю, стіни стояли. І у церкві гроб той викопали, і роз... там же коло церкви палили костьор палить. Так відтіль як приїхали з Києва, як дали їм... "Это, – кажуть, – труп". Чи він заспиртований був, не знаю я. І всьо, одвезли там, що осталося не догорівше, на кладбище, з почестю поховали.

Ну це ж із Києва, влада, совєцькі вже, совєцькі. А наші, як кажуть, "не так пани, як підпанки". А наші руководителі: "О..., це був пан, то другоє, так його спалить!"

Тут ми вже церкву не застали, вже розібрано було. А ще у Росії, там у совхозі, так ходили по дворах: "Чи ви віруєте, чи не віруєте?" – "Не віруємо", – а в душі віруємо. Не помню, в якім годі ми були там, шо ходили питали: "Чи ви вірююте чи не вірююте?" – "Та не вірюєм".

Казали так, бо тоді начинали придираться, мол, ти молода, в Бога віруєш. Сказать "хай Бог милує", – так це тебе засудять, як... Ну комсомольці це ходили. Комсомольці, сочувственні, тоді партійці... У нас, у Пашиної сестри, баби Катерини, чоловік – з 19-го году був член партії.

[Коли приїхали сюди, хату] свою строїли, глинобитна. А криша... оце тут жили багаті і робили черепиці.

Володимир Козиряцький: Солома. Зразу ж під соломою.

Валентина Микитівна: Зразу під соломою, і рогозою.

Володимир Козиряцький: Вже після войни соломою перекривали.

Валентина Микитівна: Рогоза. У плавні рогозу різали, рогозою укривали. А тоді начали оті черепиці. І вже тоді колгосп. Соломою тепліша була, ну і те... і рогоза. Канєшно там то текла, то під черепицей конешно лучче...

Плавні? О-о, ну в 55-м году, 54-м году плавні той... А там були землі! Там колхоз, дуже колхозові поміч була. Сіна косили. Оце літнього врем'я парони... ну той Днєпр був узщий, менший, бо воно ж не заливалося. Даже оце... трамвай іде – "тщ-щ-щ" – по піску і став. А тоді як затопили, а сіна, а дрова! Тоді ж угля не було, не іміли понятія. А топить то так, то кирпичем, ну ви не знаєте, що це кирпич коров'ячий? Топчем його, а тоді ріжемо отаково на квадратики і сушимо. І цим кирпичем топили, та й дрова.

[У роки війни тут була, в Біленькому]. Уже Володі було чотири рочки, чи п’ять?

Володимир Козиряцький: Ну война началась, три года було.

Валентина Микитівна: Да, він 38-го году. А нас оце, тут жили, німці начали [акуіровать]. Вигнали нас із хати, ми ото там у кухонькі жили, а потом...

Володимир Козиряцький: Це німці виганяли, вже коли ото освободили Запорожьє, вийшли, на лєвій стороні Дніпра стали. А вони ж по Дніпру оборону зробили, німці... Обвал Дніпровський. Вони оце одселяли отсюда всіх цивільних людей подальше од лінії фронта, німці. Нас туда погнали, в Дніпропетровську область Томаковський район.

Валентина Микитівна: Розтягли тоді коней. Хто коровами, хто лошадями, хто чим возить. Оте що-небудь положе і ото гонять... здоровий конвєйер. І ото, ой-ой, скіко ми страдали!

Ми як були в евакуації, ну може, Володя, ти не помниш... малий був. Ліда була, дочка в нас, вмерла, – їй було восімь місяців чи год і восім місяців їй було. Ой, як ми страдали! Яка вона мала була...

Та були тоді добровольці... о...

Володимир Козиряцький: Сич був оцей, поліцай.

Валентина Микитівна: Да, да, ці були, я й забула за цих. Лонський був і Сич був. А тоді був баби [Гардачки] брат, я забула як його... Вони в Америку... Він вже після войни, я почту носила, так він присилав [Гардачкі] письмо отам десь із Росії. Там, де ми жили, десь він відтіля присилав пісьмо. А ці повтікали з німцями за границю. Вже після войни присилали пісьма. Ну нема вже їх. Сич, не знаю чи ще живий, приїжджав. А Лонський... А Лонського, мабуть, немає. Вона-то вмерла, я знаю, а от за нього не знаю.

Володимир Козиряцький: Це його Сич по-вуличному, а фамілія Хижняк.

Валентина Микитівна: Сич, – Хижняк. А це тут ми, – Сич [сміється].

Володимир Козиряцький: Та тут почти у кожного прозвище... До войни він жив на вулиці, вона Німецька називалась, а сейчас – Краснознамьонівська. Після войни її переіменували.

Валентина Микитівна: Німецька – це ще вона до войни, там мєсні німці жили. Мєсні, тут які були, мєсні німці.

Володимир Козиряцький: На Україні тут німців багато було.

Валентина Микитівна: Їх наші як зразу заступили, вони тут були. Які їхали туди у Німеччину, а які тут були, і воювали з руськими. Поприїзджали, їм і дома отдали, і все, потому шо вони учасники Вєлікой

Отечественой войни. Руські, вони німці, а ті тіки тут вони жили у тому...

Партизани тут були, но вони ж не показувалися...

Володимир Козиряцький: Тут вони вбили одного німця і ті зробили облаву – 28 чоловік, по п'ятнадцять-шістнадцять пацани були, а то мужчини, через три-чотири дома... І у ривчак. Ну це у Дніпро воно там... Колись називалась вродє...

У нас учитель історії села Біленького, він ще живий, то він де-то вичитав, що називалася річка Біла... Він даже в архіві був...

Валентина Микитівна: "...А на екзаменах, хто?" – "Ніна Архипівна Правдючка". – "О, тоді здадуть, бо вона допоможе". Ото ходе по тим, ходе, десь суне записочку. А тоді [сміється], вже в город їхали ми з Володею, а вона стоїть на остановкє, уже вона не робила. То я кажу: "То як же не взять таку учительку?" Розказую їй: "Ніна Архиповна, так це дуже добра, здадуть на екзаменах". А вона каже: "Ну як ви думаєте, ну жалко, бідні ходять-ходять, мучиться-учиться і отак ще не здадуть. А програму, – каже, – дуже велику дають, жалко їх". І так вона і січас... Чоловік умер, раз помер і всьо, хароший чоловік був.

Сюди, дівчата, як колхоз став не тіки на область, а і в Росії багатий, так сюди, особено руських, западники, як плав! А колхоз приймав і приймав, багатий колхоз був. Так оце тут построєні отуди улиці і отуди улиці. Ну нічого, робили люди. Оце западники, білоруси, так ці вони був такі робочі. Ну а чого там вони відтіля [їхали]?

Даже їздили наші, ну організовували людей. З сім'ями сюди приїжджали, давали їм усадьби, вони строїлися. Помагав колхоз, і робили на цегельні, цегельні робили...

[А по-вуличному як тут звались?] Всяк... тепер і не вспомниш. Ну по-вуличному, примєрно, діда звать було чи Митро – Митрохвани. А тепер уже, бач, немає. Тіки по фамілії називають...

І Довгаї були, – вони Білі були, а Довгаї називали, бо він довгий, високий був. Малиновські – це фамілія, так Малиновські і були. Рукаси – Чайки назвались, чого їх Чайки? А фамілія – Рукас. Там Козиряцькі... Та їх багато тут. Одних – Цигани, бо у їх дід був чисто циган, його німці брали, думали, шо він циган, а вони циганів ліквідірували. А він точно такий як циган був. І так їх Цигани, а по фамілії Козиряцькі – мало. Нас ніяк не називали, Козиряцькі і все... [Гаврили]. Фамілія Хижняк їх, а вони Ковальчуки. Бузини... Козиряцькі фамілія, – Бузини.

...Саша наш, малий був, казав німець: "Як звать?" – "Гузно". Ну його фамілія Філоненко, а так Срачки... Срачки і Срачки. А наш малий же був і не вспомнив, що Срачко, та Гузно [сміються]!

Козиряцька Тетяна Володимирівна, 1926 року народження, Козиряцький Іван Павлович, 1925 року народження, с. Біленьке Запорізького району Запорізької області[1]

Тетяна Володимирівна: Я 26-го року, мені сємсят шість год уже, дєвочкі, сємсят шість. Сємсят шостий, чи сьомий вже піде? Од мая місяця.

Тут я родилася, ходила в школу – сім класів. Началась война. Война началася в 41-му році, а в 43-му мене забрали в Германію. Ой [зітхає]. Робила на заводі, воєний завод “Фольсваген”, може ви чули? Була почті два года. Це мені було восємнацять повних, девятнацятий. В мене ж, бачите, інсульт був, я така...

А забрали нас... Село здорове було, мабуть три чи чотири набори чоловік. Мій [чоловік] їхав, мабуть, первим чи другим набором, тоже ж забрали. А нас прямо ноччу вивезли і як же ж вивезли? Ми в Хортиці, погружали нас, я не знаю чи в Хортиці, чи де воно, там станція. Нас погружали у вагони, і ми утрьох чи учотирьох дєвочок, захватили свої ще чємадани і втекли. Утекли. Одна нємка руська нас у Хортиці забрала і посадила на городі, у кукурузу, у кукурузі така балочка і ми там сиділи. І в одної з наших дівчат батько лісником робив в плавні. І злякався чи я не знаю, Артеменко фамілія його, каже: “Дівчата, їдьте! – бо і дочка його була з нами, – Дівчата, їдьте у Германію, бо і нас поб’ють, і вас поб’ють”. Вагон уже отходив, а нас кинули у хлоп’ячий вагон. Вагони були оці, шо телят возять, скотину вобщєм. Ні вікон, ні дверей, ото розсовується оця двір, з цього боку німець сидить і з цього, вооружоні, – це як встаєм на остановкє. А так тоже одкривали, а ноччу їхали при закритій – боялися, шоб ми не втікали. Ой!

[Де завод був?] Оце ж місто я не знаю, Штадт назививався. [Штадт Дес Кадеехвагенс], а завод – “Фольцваген”, от. А кажуть, там один парень приїжав із Запорожжя, казав, шо якось іначе назививався наш город, но ми знали його як [Штадт Дес Кадеехвагенс]. Коли ми приїхали в Германію, того ж году в августі, як оце нас забрали, десь 26-го августа я з дому їхала і десь уже в октябрє, через місяць, попали ми в Германію. Ми начали просить адрес, додому написать пісьма, а нам сказали: “Ваша область занята руськими”. Ви представляєте, скіки ми, якби ото батько тієї дівчини не прийшов, ми вже були б пересиділи і пішли б

[1] Опитування провели Т.Г. Бобко та Н.І. Швайба, 22 червня 2002 р.

додому, чи де сховалися і не попали в Германію. Область в октябрі була, 14-го октября був освобождьоний город. Ото так нас вивезли.

[Німці ставились] дуже погано. В лагері було нас тринадцять чоловік. Жили за такою сєткою великою вдвоє чи втроє. У чотири часа будили, бігали ми, той, ішли на завод, на роботу. Давали нам такі дерев'яні гольщуги, бо не було в що вбуться. Це, шо з дому, воно ж тапочки, літом же в августі брали нас, от. Годували погано. На сніданок давали нам півлітри баланди з лушпинь, з картопляних, ще немиті, з піском, отакі ростки білі. Це півлітри. Да, дєвочкі, це я не брешу. В обід давали літру баланди, морква варена або буряк варений, а однажди прям трави накосили і траву давали. Ой, дівчата, хай і їхні німецькі діти не попадають в таке пекло, як ми були ото пошти два года. Німці ставились пагано до сорок, до того году, поки Пауліс, ото під Волгоградом армія розбита була. Тоді, значить, стали хоч обращаться так чуть-чуть. А то... штовхання, биття. Ну в 44-м году, це я за себе розказую, у сорок... ще бомбили нас. Бомбили вроді англічани, так нам казали, бо бомби ті, які зроблені в нас на заводі не розірвалися в Лондоні, а там марка була. То був Страшний суд! Їдуть, вагони горять, в лагерь попали бомби, там кишки висять на проводах, там стіклом побило бараки...

В бараках було вєчно холодно, щілини такі і зімой, і літом. Ой, по 45 чоловік у комнаті жили. Ну вобщєм, ніякого, ніякого нічого. Раби були ми, да...

І оце ж в 44-му году розбомбили наш завод. І я кажу мастєрові... мастєр мене не любив, не то шо я перед вами... Старий уже, він-то по тих годах нам старий був, а він може і не старий був, такий фашист, трохи набокуватий, в очках. А менший його заступник, той старий вобщє, сивий, – той добрий. Той було чулки принесе, баче, шо ми босі. Положе, щоб ніхто не бачив, бо їм за це концлагєрь, єслі вони будуть з нами общаться. То хліба кусочок у газетку загорне, положе. Ну і розбомбили завод і ходим же без діла. Станки демонтірують, перевозять до бауера, взяли той, як вам сказать, в аренду, і там наші станки повстановляли, шоб робить. Я робила педалі, оці, шо в машинах. Ото з конвеєра виходили отакі машини. Вони, конєшно, воєного образца, як "бобіки" наші оці.

... "Мастєр, я останусь дома, у лагерь піду", – потому шо ходимо, сквозняки, в мене ячмінь цей напав. А голодні ж як собаки. Ну ще ж нам шо давали: ото півлітри баланди, півлітра в обід і хлєб, ерзац-хлєб. Ну наш батон представляєте, шо ми покупаєм, – уголочок або на два, коли на три пальця, ото по батону попаде, отакий заввишечки. Ну воно

не хлєб, наш хлєб так хлєб, а то там мабуть і висівки чи тирса, чи Бог його все то знає. Голодні як всігда, питаю в мастєра: “Можна мені остаться?”, – я кашляю! А він мені каже, і фашист, а каже: “Останеся в лагері, есесовці заберуть тебе в концлагерь”. А я не повірила ж та й осталася, нас дві осталося в комнаті із днівної зміни. Ліди вже нема, вона померла. Нас положили дівчата під матраси, заправили кроваті. Поліція зайшла, провірила, – нікого немає в комнаті і ми пішли в баню, в лагерну. Пішли в баню, заскакує одна дєвочка, а в їх ночних, хто робив ноччу, отакі повязки і написано ["Нахт шахт"] – “Ночная смєна”... Заскочили есесовці, [нерозбірливо]. Нас багато в лагері оказалось і нам пришили саботаж. Посадили всіх в бункера, при заводі там такі комнати, ну кажуть, що бункера, де ховалися от бомбьожки. Поставили параші і їсти нічого не давали. Це я була днів два або три там. Дівчата мої, одна з Балабіно – Нюра Швець, і оце Марія Борозна зо мною була (це ми з одного села, а Нюра з другого) мастєрові кажуть, шо в ночь будемо... А станки наші вже перевезли і скоро вже привозять і рабочіх. “А Таня як?” А він каже – “Заберу завтра”. А не йде по мене. Тоді привела його Нюра ця. Приходе, улибається, так поглядає: “Татьяна, – каже, – як діла, Татьяна, харашо спать у бункері?” ["Гутен шевахен ін бункера?"]. Я кажу і плачу ж я. Каже: “Завтра заберу”, – пішов. Ми один проз один, так і перегортаємся як у бутильковї, перекидаться всі гуртом, іначе не піднімеся, нічого.

І оце саме страшне, дєвочкі, шо я попала на роботу на канал. Тут же біля завода шов канал – одгружали деталі, привозили цеглу. І нас заставили цеглу вигружать. Вузько, хто в баржі, а ми ж один одному передавали. Нас охраняли гестапо, бо завод наш був гестапівський. Ой, будь вони прокляті. І я якось стояла, і я ж така мала, худа, в те время мені повних восємнацять год, можете собі представить. Да, 43-й год, я з 26-го году, – сімнацять повних. Значить, есесовець баче нас усих і як причепився до мене, – я йому не так роблю. І кричить, і тупцюється, а ті стоять, дивляться... Ну шо мені дєлать? Я не імєю права не прерікать, нічого. Передаю ту цеглу, а він каже, шо будєш дєлать гімнастіку. Отож дають три цеглини, присідаю з ними, з цеглою, а слабий, худий, голодний, – а собака тоді рве, собака отака, овчарка. Но тут загула тревога. Ну воно ж війна, самольоти, тревога гуде, нас построїли, повели к бункерам, по бункерах.

На утро я вже так боюся йти, думаю, шо ж це буде? Прийшли, розставилися всі. Я так глянула – вже не той офіцер, шо тоді до мене кричав, в очках такий, ну в те время йому може було год тридцять п’ять, може йому і тридцять було, хто його знає, як я була молода. Іде і пря-

місінько до мене, йому шось оті хлопці сказали, шо були з ним. Підходе, це точно, дівчата, я злякалася, а він каже, ну можна по-німецькі казать? Він каже: [повторює німецькою мовою]... Це ж в їх, ми ж бачите по-літературному, а в їх каже: "Який вік?" А я кажу "Сімнадцять". – "Ай-я-я, нох юндер!", – каже, – "молода". "Чо ти, – каже, – тут?" А я кажу: "Нас забрали солдати, ноччу вивезли". – "З якої області, – каже, – який город?" – "Запорожьє". – "Гебіт?" – це район. Я кажу: "Хортиця", – тоді ж не було Хортицького району. "Дорф?" – "Село?" – "Бєлєнькоє". Він і каже, значить, питає мене: "Батько і мати є?" Кажу – да. "Брати і сестри?" Кажу – є. Присідає він на землю, малює Днєпр пальцями, і якось він казав як на заготовітєльний пункт, я, дєвочки, уже забула, оце зерно. Тоді каже: "Шуле – школа, парк, театр, самольотом построєний". І я приїхала додому, глянула на той Кіровський клуб, а він дєйствітєльно построєний самольотом. Ви представляєте? Він каже: "Я в Бєлєнькій був і я тебе, – каже, – сьодні випустю, – каже, – лізь у баржу". А воно вже утро, прохладно. А у нас у цеху Сервія була, руминочка, дуже харашо по-руськи балакала, ходила німцям по какао, молоко, красіва така, та ви шо. І каже мастєрові, шо дай мені Таню, шоб вона мені помогла ящик нести. Я ж іду, вона мені какао бутилочку дасть ілі кефіру. Ну ось вона мчиться та Сервія, відкіля вона, як уже Богом дано. Така іде: "Таня, почему ты здесь?" – "А я, – кажу, – я ж хотіла остаться до врача піти, я ж простужена, кашель". Вона їм переводе, німцям. А він їй каже: "Іди, бери її мастєра і щас ми її випустим". А вона каже: "Я пойду..." Паразітка, работать так надо, а прийти – не прийде, не забирає. Через время (я ж уже влізла в баржу, а цеглу подаю) летить руминка та і летить мій мастєр. Халат, фартук і поглядає, а тоді мені і каже: "Шо, виспалася в бункері?" І підходе до цього ж офіцера і розказує йому, шо вона в мене просилась, но я не розрішив, сказав, що обложать есесовці і заберуть, а вона не послухала. А офіцер каже: "Вилазь", – і йому каже: "Забирайте її, бо як прийде друга зміна, ви вже в його не заберете її, забирайте її". Він мене забрав, дали вони мені пайку хліба і я йому кажу: "Не надо мені хліба, Ліза хай забере мій хліб" Зо мною дєвочка. А він каже: "Ліза заробє, а ти йди", – каже, – [фраза німецькою]. Ну не є Бог на світі, га? Я така малєнька, худінька дівчинка, єдіне це мені помогло. Так я хотіла, кажу: "Ото "Жді мєня", якби шоб у мене здоров'я було, гроші були, я б мабуть..."

...Робила на участку сортоіспитатєльному, от. А тоді мене забрали у колхозний радіоузел, послали вони мене на курси, да. І я після того работала, я уже і не помню скіки год я проработала ото, пішла заміж.

Пішла заміж за цього мого дєда Ваню. Це було – 55-й год. Пізно ми женилися, то було і голод, і вдіться ні в шо, і дома сиділи, і скромность була... Ми? Лірічєска встрєча, дєвочкі, скромна і, мабуть, із 49-го по.., год шість зустрічались. Ми встрєчалися дуже харашо, ісключітєльно! Він прийшов з армії, демобілізувався не по тому, а заболів там льогкими. Поки він болів, лічився – ми не женилися. Потом врачі йому розрішили жениться. Ви можете мені не повірить, я була од його незавісіма до того, шо свататься, так же ж? Він каже: "До тебе не можна дотронуться було", – строга, скромна, непогана була на вид...

А у колхозному радіовузлі... Там тєхнічєска чісто работа. І решилі в направлєнії... А в мене документи є, шо кончіла з отлічієм, на п'ять, шоб в мене були батьки, то могла я й далі вчитися. Ну і сказали, шо здать ключі цьому Мочьоному. А до мене зайшло два члена партії, зайшов секретар сєльского совєта – Василенко Петро Павлович, і зайшов Ніколай Григорович, мабуть, Білий. Він уже погіб і Петро Павлович помер. Кажуть: "Таня, не отдавай ключі". І сіки я йшла, мене визвали в кантору, скіки я йшла, всі кажуть: "Не отдавай ключі". А як же я не отдам? Я прийшла – їх повна кантора. І голова колгоспу Максименко, він був Герой, каже: "Отдай, Таня, ключі, я тобі роботу найшов, підеш на хверму учьотчіком". А я ж скромна, якби я так лаялася, знаєте, а я взяла та і пішла. Прийшла, розказую, свекруха, каже: "Ні, ніякої хверми". Пішла я у бригаду робить. Пішла я у бригаду робить, поработала і в степу, і скрізь, а тоді в мене ж оце, бачите, зоб. Сонця він не любе, врачі операцію не дєлають, бо в мене серце плохе. Ну й шо, дома сидю, сидю дома, в мене приступ на роботі був, сонце повліяло, – дома сидю.

І то я пішла додому, не робила, а тоді мене прийшли опять визвали в радіовузол. Бо ті понапивалися, себе повели партєйці погано і їх... Доробила я до того як реструкція – АТС і радіовузол соєденили вмісті. Обратно [Цимбал] із городського каже, шо дєвочок-дєжурних, женщін не буде, – значить, я увольняюсь. А тут саме уборочна, і мене пріглашає районний вузел підмінить третю тєлєфоністку. І я пішла. Пішла, з удовольствієм приняли мене. Ну шо, я поробила временно і усьо, а тоді на постоянно одна ушла і мене взяли. Я проробила тринадцять год і тоді пішла на пєнсію. Оце так, дєвочкі.

А за село шо я можу вам сказать? Ми ж не старожили. Тіки скажу шо, – мати моя з Черкаської області, Євдокія Омельяновна. В то время село було ще маленьке, тіки там ото, де сєльсовєт – вулиця, Старий базар ото казалася вона. Служила вона у багачів, моя мама, була сиротою. Приїхала із Черкаської області, маленькою батько завіз. Батько –

рибак, на дубах на якихся через... плотіни не було, через пороги їхали ото. Це вона мені розказувала, мама. Тоді ще шо можу сказать, те шо знаю? Оце ж вона вийшла заміж за мого батька.

Батько, уже не батько, а дєд, – нажила його кріпосна дєвка, яка жила ще за кріпацького права, у пана ключницею, і прижила цього дєда. У якого пана? Я не знаю як, чи Маклашевський, чи може другий який був, я, дєвочкі, цього не знаю. Да, но від пана. Ця кріпосна дєвка була дуже красіва і він дав фамілію Красотка, дєда, – Трифон Іванович.

А вже батько мій од його і од баби Мелашки, його жінки – Владімір Трифонович. І я була Красотка. Оце так, дєвочкі. Кріпосна та жила дуже довго, була довго і мама розказує, шо [вредна була]. [Вредна] була, ну тоді таке строге время було. Хат було мало, люди хазяйнували самі. А тоді ж ото революція...

Дєд Трифон на базарі був рубщіком м'яса і продавав м'ясо людям. А батько мій в то время, – так уже розказують старі люди, як я була в колхозі учьотчіком робила, – казали, шо батько був дуже грамотний. Два таких чєловєка було – одна женщіна, Лідія Михайловна, я забула який год, і він, матєматікі сильні були. Так він і так робив, і робив прийомщіком у млині... Ну млин, це вже за колхози я розказую. А тоді батько робив у пекарні, це вже при совєтськой власті. А тоді я не знаю, чим вони робили. Служили він на Дальнєм Востокє, батько. Він десь 1888-го, от мабуть такі года, да.

Шо він розказував [про революцію]? Шо я можу вам сказать? Я на таку політику іногда толкаю, шо ще і отвєчать буду, хай їй грець. Шо він казав? Він оправдовував Лєніна. Казав, шо "Я перед Лєніном преклоняюсь, а Сталін, – казав, – дурак". З нами він таких речей, тоді нас воспітували в школі знаєте як, Боже сохрани! Ми були всі за те, шо Сталін хороший, даже протіворєчілі батькові. В батька було шестеро дітей. Брат кончив ремесляне, Іван. Ніколай пішов в армію і був офіцером, там він і помер...

У війну батько і мама були тут, евакуіровали їх на Марганець десь. Усе село тоді, берегова сторона, та все село почти, ото так.

Дожив батько і до війни, дожив і послє война, і помер од голоду. Заробили ми на сортоучастку – і я, і брат, і батько – скіки хліба на гарантійних трудоднях! На другий год отдали, а в 46-й – нікому ні зернини. Ото таке, дєвочкі. Шо я можу вам сказать?

У 37-м году чекісти у нас зятя, моєї сестри чоловіка, ноччу прийшли, забрали. Хтось продав за шось, хтось шось сказали їм. Ну він був чоловік приєжий, а з нею жив, гарний чоловік був. [А за що його за-

брали?] А тоді багато. Оце ти на мене сердися, шось доложила і мене забрали, репресірували – казали.

[До церкви маленькою], дєвочкі, не ходила я. Я й досі не хожу. Не потому шо я в Бога, в Бога у душі може і є, но я нічого не понімаю, я современна [поміхається]...

Дядько мій, – Порфирій Трифонович Красотка. Як ото я прийшла вже з Германії, проходила фільтрацію тут, то мені сказав той з органів, шо як же ж так, дядько – партизан, а ти попала робить на своїх людей... А шо я могла робить? Як мені, Господі, три місяці сімнацятого года. Шо я могла, куди я піду, шо я тоді? Тоді ніхто нікуди не йшов.

Партизани – у нас плавня була, тепер її вирвали, а тоді плавня була. І от він там був [дядько]. Був там дирєктор школи, Пазюк Іван Самійлович, оце ж дядько мій, Порфирій Трифонович, Корній Овсійович, – голова колгоспу був, хто-то там з учителів ще. Ну словом так, дєвочкі, – дядька німці вбили. Він приїжав по заданію сюда в Бєлєньку і хто-то доложив, і поїхали лодкою, і його на берегу розстріляли. [Той, хто доложив], – я його бачила, і жінку його знала, і він ходив у дядьковій кожанкі, – Михайло Лисечко. Ну він не вернувся в Бєлєньку, а де він?

Да, ото таке. Оце дядько партизан, а батько мій старий вже він був в те время. Ніде він не той. Правда брали їх, но шо-то вернули. Перемичку зірвали і дєда мого, тоже із сумкою ішов, шоб в армію, но сказали: "Ідіть, нам своїх ніяк переправлять".

Плавня? Там всякі організації були, колхози стояли, і скотина там була колхозна, і багатство велике було в плавні. Трави, сіно люди косили, дрова, городи. Хутора там були. Було Вовче Горло, тоді...

Іван Павлович: Болото, яма там була, глибока яма.

Тетяна Володимирівна: Яма там була, так як вона звалася? Помийниця може?

Іван Павлович: Помийниця, то річка така була.

Тетяна Володимирівна: Ну ото таке, ми такі. Він робив пчоловодом все время, виїжали з пчолами у плавні. Вивозили скота, доярок туда. Словно, велике було..., а тоді ото таке – Каховку...

Іван Павлович: Лісу багато там дуже, риби було багато. Рибколхози ж були.

Я сам 25-го году. В селі я родився, тіко не в цім дворі, конечно, а в селі.

Тетяна Володимирівна: На другій вулиці, у дєда свого.

Іван Павлович: Війну де застав? Війну застав дома. А в 42-м году погнали в Германію на роботу.

Тетяна Володимирівна: Він тікав, в тюрмі сидів все время.

Іван Павлович: Працював на заводі. Робив на пороховому, місяць поробив, – утік відтіля. А потом попав на чугунно-літейний завод, там робив я два года, от. А потом втік обратно. Ото попав на такий завод, ну на завод одинаково, в Берліні.

Тетяна Володимирівна: І били дєда й голодний тоже був, було всього, дєвочкі. То була страшна історія...

Іван Павлович: Батько мій – Павло Лаврьонович Козиряцький. Сам як казав, селянин. Як уже колхози організували, то робив все время в колхозі, або в майстерні, майстеровим він був, або пчоловодом. Він ціле время робив пчоловодом. А мати в колхозі рядовою. До колхозу ну чим займалися, чим вони могли займатися? Селянством займались, землею. Пчоловодом вже при колхозі. А їх було, скіки ж їх було, багато братів було: дядько Грицько, батько, дядько Петро і Вовка. І каждий імів свою спеціальність, так дєд учив, шоб каждий син імєв свою спеціальність. Дід рано вмер, ні діда, ні баби не пам'ятаю. Мати моя [190]4-го, а батько – [190]1-го року...

Тетяна Володимирівна: Ой, якби він був живий [батько Івана Павловича], він би вам порозказував [сміється]. Про Махна знав... і мати розказувала.

Іван Павлович: Махно сюди наїжав своїми той... Заскочив в село, молодих хлопців засватує, або коней лучше підбере і гайда. І була ще тут така Маруся – отаманка, бандітка. Жінка, да. Командувала своїм отрядом. Я не знаю, скіки їй років було. Банда ні, невелика була. Ну грала тут по Україні і в Біленьку заїжала не раз. Так як і Махно.

Тетяна Володимирівна: Грабили.

Іван Павлович: Залізуть да наберуть, і кого надо пошмагають або вб'ють, це таке діло.

Тетяна Володимирівна: То тіки тепер вже і УПА, і Махна признають, а тоді вони були...

Іван Павлович: [Як хлопці молоді збиралися?] Були досвітки, дівчата [сміється]. Хлопці кругом дівчат [гуртувалися] [сміється].

Тетяна Володимирівна: Ой, дєд [сміється]!

Іван Павлович: [сміється] Ну так а шо ж хлопці робили?

Тетяна Володимирівна: У нас уже з ним не було досвітків. Ми в клуб ходили.

Іван Павлович: А раніше були, були досвітки. Собираються там, ну село ж не було таке здорове, чи на тім вуглі, чи там може в кого зімою, так у хаті. У тих або в тих. Вобщем, гуляли, не скучали. Тепер дужче скучають, оте повилупляють очі в телевізор і ніде й не ходять.

Тетяна Володимирівна: [Сміється] Я сама виросла на Дніпрі. Батько мій жив біля Дніпра, вулиця Озерка. Так ми тіки бовтихалися та коров у кручі пасли. А граться – ну чим ми там гралися? Куклу не було за шо купить, дівчата, тряпочні... На вулиці в м'яча гуляли. Ото, як воно звався той м'яч, Ваня? Гілками ото били?

Іван Павлович: В м'яча, вобщєм... У цурки.

Тетяна Володимирівна: [Як лікувалися раніше?] Ну, дєвочкі, в 40-х – це ще повністю медицина була на своєму широкому профілі. Не те шо тепер – гроші давай. Ми лєчіліся безплатно. А народні ліки? Та ні, по-моєму, ходили в больницю, правда, Ваня?

Іван Павлович: В больницю. То таке, може живіт там заболів, чи може там [бишиха] казали.

Тетяна Володимирівна: Ну народне воно, хвороба, – опухала людина, температурила, казали – бих напав. А шо за бих був [сміється]? Свинка, навєрное, а ми казали бих. Свинка була, корь був, все було...

Копна Галина Петрівна, 1929 року народження с. Біленьке Запорізького району Запорізької області[1]

Очолював це село перед революцією пан Матлашевський і пан Мазарака, оце де велика школа красна. Я оце тіки не помню, чи Матлашевський був отам де больниця, а Мазарака там де школа? Вам про якого казали, шо де він був?

Ну ото та пані його, Матлашевська, їздила по всім світі і їздила у Японію. Бариня, сама стара, поїхала в Японію і в Японії взяла архітектуру і построїла оту красну школу, стару, бачили? Воно кругле і там двох чи трьохетажне... ото зданіє, шо там за школою, од Дніпра, ви побачите, – воно кругле, там всякі такі той... І привезла з Японії багато всякого растєнія: рози, піхти, і там був у неї великий сад, була та... басейн, купалися. І дуже було красіво. А тоді, коли вона вже вмерла, це я вам розказую за того, то тоді вже там осталися менші. Як уже стала оця революція, то вони половина повтікали, а половина з голоду тут померли.

...Оце шоб я не спутала чи це Павлові сестри ходили чи оті, шо в школі. Вони ходили по подвір'ю і міняли собі на харчі то глечики, шо в їх було, то посуда, ходили міняли в часи революції, іменно перед революцією, в часи революції. А тоді десь вони подівалися, десь видать позабирали. Ходили вони попід дворами, а непогані, кажуть, були люди,

---

[1] Опитування провели Т.Г. Бобко та Н.І. Швайба, 22 червня 2002 р.

непогані, хазяйни. Вони занімалися, – оце село, степ у їх був, земля і скотина. Ну оце їхня була земля і вони хазяйнували, люди робили, а вони жили...

[А Мазарака] оце тут, де оце больниця, це тут був Павлік його було звать. Це їхній син, цих старих. І він був інвалід, горбатенький, у його скаліоз був. І коли вже старі повмирали, то він став хазяйнувать сам. Хазяйнував як? Построїв ото больниця там у нас здорова, а то малий корпус туди. Там душ 20-25 койок держав і людей кормив собственими продуктами, молоко їм давав. Кажне утро робив обход, спрашував як вас кормять, як до вас обращаються, в чім ви тут нуждаєтесь... Дуже хорошо обращався. І построїв здоровенну церкву, де щас автостанція, де ривчак виритий. Там була дуже красива церква! Я її не пам'ятаю, мій чоловік мені розказував та й люди всі знають, ті шо старі. Дуже була красива церква. А з нею сталося те, шо з усіма церквами сталося. Вже як після революції стала совєтська власть, хоча й не дуже стала... Було ж таке тоді, шо борьба з релігією, ну і ануліровали оці всі церкви. Построїв він оце церкву і построяв чи чотири, чи п'ять школ по всій території Біленького. Оце де зараз почта, тоді оте зданіє він построїв, де... ну вобщем чи п'ять, чи шість школ построїв. Діти вчилися, усі діти вчилися. А коли він був дуже слабий, так він попросив людей: як я вас, мол, содержував і до вас скіки добра зробив, я вас попрошу, я оце церкву построїв, я як я умру, похороніть мене тут де клірос, де співають у церкві, шоб я у своїй церкві лежав... Всередині, там де клірос. Невеличкий він такий був, горбатенький, і жив для народа. [Сам ходив у церкву], ну тоді всі люди ходили, тоді ж були не такі грамотні так... Він дуже любив співать і любив хор, навєрно ж і сам співав. Ну ото як умер, так і похоронили його в церкві. Там зробили такий той, і там його похоронили. Ну як уже стала, ну як би сказать, чи совєтська власть, чи шо, ну становлєніє було, да... то був приказ всі церкви поламать. Поламали ту церкву, полізли поскидали ті дзвони, які він робив і викопали цього Павлика, і викинули в кручу отуди, де викидали собак. Ну в якому це році? Та як же, це ж я вам кажу як стала радянська влада. Це ж тепер уже воно робилося. І викинули його отуди, там глинище у нас, глину брали. Туди його викинули, а церкву розібрали.

Священників же усіх арестували, вивезли на сєвер, туди на Вологду. Аякже, усіх же вивезли священиків. Оце таке я чула. Я тоді не жила, а це так мені розказували мої старухи. Звали їх, – бабушка була Оришка, це свекрушина мати, а матір було звуть Наташка, Наталка Трохимівна. Трудящі були люди, от. [А прізвище їх?] Та не нада, дєвочки, не нада, це ж село, цього нєльзя балакать... Я вам розказала то, шо

мені розказували і всьо. Можете записать, шо це по расказах Плечун Ірини Івановни. Це моєї свекрухи мати, вона це значить 61-й год, от 61-го года откиньте 81, який то був год? [1880-го]. Оце так, оце вона все розказувала.

Вони самі в панів не працювали, потому шо там і у їх були свої робочі... Сказать би, шоб заможно жила, оця Ірина Іванівна, шо я вам кажу. Вона, дєвочки, вийшла заміж за вдівця молодою дівчиною, бо не отдали її одразу заміж... Ірина Іванівна, вона була сама в Мар'ївкі і коли вона виходила заміж, то у їх була велика сім'я, а вона сама менша. І прийшов сватать з Біленької там парєнь, так брат її так побив, так побив, шо сама менша, шістнадцять год, а нас чотири брати, нам нада жениться, а ти значить... Так він її так побив, шо [казала ноги порізав, ото так поров тим...]. Шо придане забирає і вони должні ще чотири брати, батько должен їх поділить, це ж до революції, а вона менша, і тут вона заміж! І того хлопця тоді забрали в солдати, шо її сватав. А брали раньше на двадцять год, не тепер як на два годи, а на двадцять год. А там якраз у селі в одного хлопця умерла, він уже жонатий був, умерла жінка од родов і осталась мала дитина. Він оцю Оришку забрав до себе, шоб вона дитину цю гляділа. Оришка – Іріна Івановна, по-нашому – Оришка. І він її, дєвочки, забрав до себе, шоб вона йому дитину гляділа. Ага, раз у тебе дитина єсть при кому, значить його взяли тоже на двадцять год. І осталася вона з чужою дитиною у його хаті. Ну навєрно вже вони там були дужче знакомі як він пішов, так у неї народилася від його дитина. А може вони рішили, шо ти будеш моя жінка і оце тобі тут все, і оставив з маленькою дитиною. Не вінчались, ніде нічого, він же вдівець. Як тіки жінка вмерла і дитинка народилась і він її взяв, і все. І осталася вона ото там з малюсінькою дитинкою, сама в положенії, паралізована свекруха і паралізований його брат. І жила вона там двадцять год сама! Він був на Японській войні, в мене шкатулка була з Японської войни. Розказував як вони там в плєну були в Японії, як їх везли отими морями всякими, скільки їх там у трюмах вимерло наших руських солдат. Звали його Трохим [Ілльович] Плечун. І оце ж бабушка Оришка, – Плечун. Оце він був на Японській войні, і не доїхали вони, їх у Києві той, і тут уже друга война. І факт той, шо двадцять год був солдатом і раз тіки якимсь путьом його мимо везли, шо він побачив свою дитину, ото шо народилася після його, її було дванадцять год дєвочкє. І хазяйнувала оця Ірина Івановна, оця дєвочка мала, паралізований брат і баба лежача. А яке хазяйство? Коняку держали, десять гектара землі, самі ж хазяйнували. Ото вона так робила. І уже дочка ця виросла, вже їй було шістнадцять год і вже її заміж беруть, і беруть за-

між сюди в Біленьку. Тут був млин у цих людей, багаті люди були, взяли її сюди заміж цю Наташу. І вона пише батькові пісьмо, де він там служив, шо "Благословіть мене, тату, я заміж виходжу". А він каже: "Як же я тебе, дєтка, буду благославлять, як я тебе раз в жизні бачив і то тіки ноччу, як ти спала. Хай вже мати тебе там благословляє". Раньше благословить, значить розришить. Вийшла вона сюди заміж, а Оришка ж ця жде ж свого чоловіка. І прийшла тєлєграма од його, шо на такі-то часи, на такі-то дні я вже освобождаюсь, прийду додому. Вона ж каже: "Галя, – ми з ней дуже по-хорошому жили, ми її забрали сюди, – якби ти тіки бачила, я і двір долівку мазала, я так його ждала, так любила!" І на той день прийшла друга тєлєграма: "Ваш муж скончался в Кієвє в госпіталі от рака желудка". Так вона каже: "Я на собі порвала і ту одежу, я вже заморилася сама хазяйнувать і ждать, і дочку вже заміж отдала". Вона так кричала, шо кажуть чуть було на десяток вулиць, шо то Оришка так кричить. Ти бач, яка судьба, це ужас! І тоді вона, бідолага, тут революція ж уже, – банди, страшні банди. "А я, – каже, – хоть і сама була, а хазяйнувала харашо. В мене хата помазана і чиста, все. А банда шо, – каже, – тарабанять у вікно, вибили вікно, [і сунуть заграбарку], совкова лопата, і кажуть: "Поклади дєньги, які в тебе є, бо зараз закрутим і запалим!" А вона, а раньше можна було держать оружиє. "А в мене, – каже, – був револьвер". Ще, каже, я як здавала хліб, тут був прийомний пункт у Хортиці, там була колонія, в колоніях правили німці. Тут Катерина Перва вона ж одала землі німцям. У пісні є шо: "Катерина, вража мати, шо ти наробила? Луччі землі України німцям подарила." Така була пісня, її тоді заборонили. Це така була пісня. Ну це її співали ще до революції, но вже її тоді забороняли. Бо цариця Катерина, їм це не наравилося, шо таку пісню співають...

А банда – це були іменно місцеві. Знали, шо місцеві, шо простягнули, "А не то щас запалим!" Так вона як возила оце ж у Хортицю хліб здавать, німці принімали хліб, так виміняла револьверчик отой. Німець каже: "Ірина Івановна, ідьот революція, знай, шо до тебе прийдуть. До тебе прийдуть, ти живеш не хуже, банда прийде. Так здай оцей хліб, а я тобі за цей хліб дам свій старий револьверчик...", чи шо воно таке. Я, – каже, – взяла дурочка, – все отдам, заберуть, конфіскують, революція йде. І тут тобі ну може тиждень пройшов от сили, а тут, – каже, – у вікно лізуть. Як стала за тим і прицілилась, попала одному в плече, ліз уже... Отаке люди переживали. Вона ж одна живе, ну представляєте? Уже свекруха вмерла і брат. І як получіла баба ізвєстіє, шо помер чоловік, а брат же ж тоже паралізований, так він, каже, отако руками сплеснув і розрив серця получів і вмер той брат. І вона осталася

сама в хаті. І вона як вистрілила, вони де й ділися. Ну, каже, я поняла, шо якось каже попала. А через врем'я тоді ж узнали, хто ранетий. Вона прізвище не казала, казала, шо був хлопець, звали його... Сидір. І ще вони лазили значить по той... Но а раньше ж які були суди, вони і там, і там, і там були. Ну факт той, шо оцю банду виловили і зробили самосуд. Це до радянської влади, це во время уже цей заварухи. Побили отих бандітів, десь за село вивели і побили дрючками. Ото раньше так, не було міліції тошо, за селом люди побили.

[А радянська влада як вона приходила...] Тут був один спеціально такий парєнь, на його казали Сич. Сич, – така кличка, не знаю чого. Вони і досі так називаються, – Сичі. Хтозна-де цей парень був, він приїхав і став людей агітіровать, оцих багатих усіх, шо давайте... Людям бідним не дуже харашо жилося. Він сам був місцевий, іменно місцевий, а приїхав звідкілясь він, де він був хтозна, може десь в армії служив. Ну він уже агітірував людей ходив, що давайте помагайте, совєтська власть іде, та давайте банди всякі тут – то Тройка, то Маруся, то Денікін, то Петлюра, ото залітають, граблять, б'ють – страшне, що робилось. А Красна армія як ішла – вона людей не грабила. Там були бідні люди, вони тоже не знали, куди воно поверне, так як люба власть, ну а йшли. Ну факт той, шо совєтська власть побєдила.

Конєшно ж багачі проти були, ті шо мельниці свої мали, свої землі. А такі як оце голота, їм вже набридло в них робить може. І тепер оце, яке хоть чуть-чуть виперлося у бізнесмени і начинає ж уже з людей здіваться. Понятно? Так я і кажу... А село було зажиточне, дуже люди були трудящі. Хліборобством займалися, свої землі, кажний свій надєл, хто хотів робить.

Були й такі торговці. В Біленькій таких не було, а в Мар'ївці була там баба, на неї казали [Мудрушка], так вона держала свою лавку. І ото снабжала людей. Було в лавці, казали, і сельодка, і мед, і крупи разні. Шо вона поїде в город, набере товару, тут вона і синька, ну чим торгувала. Тут вона, баба, жила і снабжала все село. Ми називали її баба Мудрушка...

А хто не хотів – той пив та лазив по хатах і людей убивали, банда і тоді була. Ну і все, дєвочки, стала совєтська власть, розваляли тут церкву.

[В якому це році] я ж вам ото кажу, считайте в якому році, підождіть..., чи 16-го чи 18-го года. Ну ви ж по історії знаєте, коли зробилася совється власть, а в мене питаєте...

...Як оце приїхав оцей парєнь, шо я кажу, Сич, як приїхав він, так він багатьох агітірував за совєтську власть. І шо ж воно тоді зробилося, що багачі востали і цього Сича вбили. Вбили цього Сича. Ну за те, шо

цього Сича вбили, уже я приїхала, де НКВД, "три тройки" називалося, то взнали, хто це мог убить цього революціонера і випитали так у людей, хто це мог таке зробить. То люди виказували, шо могли оті, оті й оті і вказали й батюшку. Так забрали були сорок душ заложників, невинуватих людей, хто зна, хто вбив того Сича, но забрали таких підозрілих, які хорошо жили, і в те число попав і батюшка. І їх ноччю розстріляли усіх, отам у тім зданії, де ["алкогольстрой"]. Там вобще фірма, на нашій вулиці саме крайнє зданіє, а тіки роблять там самі алкоголіки. "Ритуальні послуги" – це магазин, це вже торгують, а на тім углу там і [просорушка], там і труни роблять, довге таке зданіє. Так там була школа і сільсовєт, і ото туди звезли ті сорок душ, і там ото в сєльсовєті, там було зданіє таке, і там їх зімою постріляли. Так так кров текла, анука сорок душ убить, кров текла з того зданія і сюди на вулицю по снігу. Кажуть, скіки видно було снігу, стіки було крові. І скидали їх туди на ту саму бричку, де й отого раньше Павлика, і вивезли туди в кручу.

Люди криком кричали, волосся на собі рвали! Аякже? Нехай твого батька отак заберуть? [А як населення потім ставилось до радянської влади?] А ніяк не ставились, жили собі тихенько. Обізвешся – на Сєвер підеш. Ото таке було. Чи файно робили, чи нефайно робили?...

За звичаї, відьом на селі не знаю, не пам'ятаю, про це наші баби не згадували. А баби-повитухи були конєшно, шептухи, повитухи були. Отам на вуглу баба жила, шептала дітям. Ну були такі, шо дітей приймали, ну як родяться. Все було. Ну а тоді все запретили. Не стали оці баби шептать явно і в больниці стали принімать дітей, ну навели порядок. При совєтській власті тоже було харашо жить...

Корявка Віра Трофимівна, 1913 року народження, с. Біленьке Запорізького району Запорізької області[1]

Я тут народилися, на цій вулиці. З тринадцятого року, а в сентябрі 16-го – годи мої.

Батько – Трохим, мати – Дунька. [А коли вони народилися], – оце вже я вам не скажу. Я не помню, коли вона родилась, мати. Оце я вам вже за матір не скажу.

Сім'я була наша п'ять чоловік. П'ять чоловік було. [Де батько з матір'ю працювали?] Зразу я не знаю, а тоді як я стала уже ж, – в колхозі. З 30-х годів ми поступили, мої батьки. У 30-х годах ми робили.

---

[1] Опитування провели Т.Г. Бобко та Н.І. Швайба, 28 червня 2002 р.

А де раньше працювали? За це вже я вам не скажу, я не знаю. Застала я вже тільки колхози і ото вже як в колхози повлазили і там працювали, у бригаді робили, ото таке...

Бабу застала, а діда – ні. А бабу застала, бабу звали Марфа, материну матір. А то вже більше я не застала... Повмирали, оце одна я осталась...

[Революція 17-го року?] Ні! Я цього нічого не знаю. Батьки – нє, я цього нічого. Оце там вам розкажуть, туди далі, ідіть до Білої Катерини, вона все вам розкаже.

І за панів нічого нам батьки не казали. А були тут пани, да! У саду, там де ми... там був пан багатий, людей держав. Люди робили, він людей годував і платив людям. Держав степ, люди на степу робили багато. У саду ото, там де ми..., там великий пан був, Мазарака назививася. В його все було, хозяйство велике, – і коні, і корови, і вівці, і свині, і гуси, і качки, і кури, – велике хозяйство. Людей багато держав, степу багато, а люди ж робили. А він сяде на тачанку, поїде, провіре, як люди роблять, – харашо...

...Там варили, усе варили. Борщ, і вторе, і перве... Людям готовили все, все було, в нього велике було хозяйство, було шо людям готовить. Степ заробив, все на степу садив, усе було. Він дуже багатий був, Мазарака! І ото все він занімав, і корови, і свині, і гуси, та скіки там всього було! Казала тітка, дуже всього багато було, дуже багато було! Ну а панам отдєльно, отдєльно [варили], таке саме, тільки отдєльно.

Людей не обіжав, ні, не чуть було, не казали батьки. Моя тітка там робила. Вона робила коло Мазарачихи. Та її взяла і вона її обслуговувала, вона тільки одну оцю знала, Мазарачиху. Ото моя тітка. Вона їй одежу, ото тітка знає, яку їй одежу давать, харчі носила, гулять з нею, водила. Ото так, Мазарачиха була, багата... Кажуть, красива, красива була Мазарачиха! Сильно була красива. Но года тоді ж ще молоді були, а ми ще діти були, ми ще ні чорта не те... А це тітка мені розказувала... Дітей не було. А як перевернулася власть, їх розорили. Розорили... [Куди вони поділися?] Ну я вам за це не скажу. Розорила власть, розмели, розвели, а вони виїхали...

...[А тоді] держали люди робочих, і моя мати робила у дядька. Як жнива, на жнива, на степу в'яжуть. А тоді навозять зерна у двір, машина гуде, людей багато, молотять зерно.

Були кулаки. Їх же розкулачували! Їхнє майно цінували, продавали, їх вивозили, кулаків, бо вони верталися по домах. Хто вертався не скажу. Є, були люди верталися, були. [Хто купував те майно їхнє?] Біляни. Вони пустили ціновку дешеву, а біляни є у нас жа-а-адні, чорти!

А цей дядько пустив ціновку, не дядько, а були такі, були... І вони купляли, наші, наші купляли, біляни купляли, бідні купляли у багатих. Оце таке.

...[Гуляти] я мало ходила, бо бєдно жили, нема в чого було одіваться, по правді вам сказать. Так я мало... А вийду коли погулять, – у кіно ходили із подругами. Підем у кіно і розійдемось, та додому, додому спать ідемо. А кіна разні були. І воєнних багато було, разні, а які я вам за це вже і не скажу. Кіна разні були.

...А ходили хлопці тоді і з гитарами, і з гармошками, і балалайки. Ну я це дуже рідко ходила, дуже рідко, бо не було в чому... Я мало ходила...

З чоловіком своїм познайомилася оце на цій вулиці, на нашій вулиці. Оце він [тут] жив, а я туди трохи далі. Ну там уже хат намає у березі, поваляла круча, круча поваляла, там нема хат...

Хата ця давня-давня, їй вже годів багато! Ще батьківські батькі, це... більше вже ста год. Хата стара вже, стара хата, стара. Криша була зразу соломою вкрита, а тоді перекрили батьки, поняли? Слома, ви знаєте солому? На степу косовиця, а чи там є на степу шось, чи ні. А ви їдете автобусом, видно степ, чи є на степу шось чи нема? Ну а будуть косить. Ото таке. Раніше були хати під соломою у людей, а тоді як уже став шифер, стали люди перекривать.

У хаті три кімнати – кухня, передня і зала. Є сарайчік. Тут дядько жив великий, багатий, – чоловіків батько. А в голод вони все попроїдали. Я сюди прийшла, так уже не було нічого, поняли ви? Вже должні кумекать! Держав усе, а в голод усе попроїдали люди. А я прийшла сюди, вже нічого не було. Я в невістках сюди прийшла, так нічого не було.

Я вам не скажу, в якому це голод, після войни ж був голод. Це ваші може матері знають, а ви то ні, а матері должні... Пухли, на дорогах умирали... [Я] пухла, а не вмерла.

Шо ми їли у голод? Сьогодні шо-небудь. Поїдем у плавню, щавлю нарвемо, наваремо бульону, поїмо, а назавтра нічого не їмо. Сьодні похлібаєм, а завтра ні, тоді післязавтра стакан крупи купимо і ото зваримо. То винарвемо із буряків листя, кришили, і щавель, і стакан крупів купимо, бо нізашо було. Ото таке ми їли.

А в плавні шо ж там, там же нічого такаго не було. Люди їздили рогозу копали. Рогоза, мука, матерженик пекли. І ми їздили.

Да, люди рибу ловили, ловили. А мої брати вудками підуть до берега і піймають. І отакої наваремо, і ото так. А люди ловили, і он сейчас рибаки ловлять.

А раніше по плавнях ятирі ставляли рибаки, ятирі ставляли. Ви може і не знаєте, шо це таке? Ятир був плетений з ниток. І ото ставляють, і ото туди риба влазе, дірка така і риба влазе. Він витягне ятир, – і риби повно.

А риба разна була по плавнях – линь, карась, щука, рака ловлять, толстолоб, лящ...

Плавні я знаю! Плавні – там ліс був, тоді вирізали, воду пустили, позаливали. Я в плавню ходила, щавель рвала і траву возила корові, корова була. Це я знаю, плавні. Дрова возили ми і зімою, і літом, зімою – саньми, а літом – каюком їздили. Плавня була велика! З самого города і аж до Нікополя ліс був, а тепер немає. І тепер нам плохо, шо намає чим топить...

А то і верби були, і осокор, і [в'язьок], оце дерев'я разні, разні, здорові! Верба! Он і в мене верби понасажувані, он, підете подивитесь. Оце город мій і одразу Дніпро [сміється]. Мій син насадив у нас верби, так он які здорові верби! А садив кілки, кілки такі садив, і ото понасажував. І оце люди садили. Це ж мій город, 50 сотих, – я дала людям половину, а половину сама. Но я вже його не садю, бо в мене нема сили. Цей год трохи посадила...

...Була церква. У нас була церква хароша, і батюшка був харoший. Не знаю [як батюшку звали], оце я вам уже не скажу. Правив харашо людям. Пєвча була, пєвча. Я любила, часто ходила у церкву, харашо було в церкві. Дівчиною я бігала в церкву. Я не співала, не співала, а ходила Богу молилась. І паску ходила святить, на усюночну. Батюшка святив паски у чотири часа утра. А тепер я не ходю, не знаю як він святить. А раніше ото так.

Правив батюшка, як хто вмре, – пєвча іде, батюшка іде, похороном праве. Брав за це хто шо дасть. Батюшка помогав. Похорон де, як там бідний, він нічого не брав. Поховає покойника і усе.

А в хазяйстві у батюшкі нічого не було. Він правив у церкві і ото тим, шо правив, ото з цього і жив. Була [в нього сім'я], аякже, сімейний був чоловік. У Біленцій жив, на тій [переї...], отам, а я вам не скажу на якій вулиці. Жив, жив у Біленьці він...

[А на якій мові він правив?] ...Я вам оцього не скажу, бо я дівчиною була, воно мені не дуже, а в церкву ходила, любила.

Батюшка, батюшків було багато. Як ото на праздник, на Миколая, так тут у церкві обід був і батюшки всі з'їзжалися, обідали в церкві. І тепер так, кажуть. Я не була, один раз онук як розписувався, мене гукав, так я була в церкві...[Запис перервано]

Церкву строїв багатий чоловік, багатий дядько. Його в церкві ховали, того багатого чоловіка, він дуже багатий, і церкву ото білянам строїв... Ворота були, охраннік там жив, дід, той шо дзвонив, жив у церкві. Не в церкві, а в хаті...

А церкву разорили, бандіти!

...Як оце врем'я настало, комсомольці церкву розорили. Це давно-давно було... Я це вам не скажу [рік], це давно було. Та то грамотний може і запомне, а я ні. Я знаю, шо розорили. [Сама] бачила! Я бачила! Я ж ходила в магазін, – бандіти розорюють церкву, комсомольці!

[Чи питали в людей згоди розорить церкву?] Нікого вони не питали, вони самі розорили та й усе. Тоді їхнє право було, перевернулася власть, вони що хотіли, те й робили. Ото таке.

[А батюшка?] Уже врем'я перевернулося, батюшки нема. І вони, їм не надо було... У Мар'ївці церква стоїть і [їй] проти нашої далеко, у нас була красива церква! Ото там на площаді, де базар, отам церква наша була.

Ну я з вами не буду довго балакать, бо в мене дєло є...

Кригіна Надія Іванівна, 1916 року народження, с. Біленьке, Запорізького району запорізької області[1]

Я із 16-го року. Сама народилася в Дніпропетровскій області, на Криворіжжі. Ну а живу тут вже 53 годи.

Мою маму звали Перчун Федосья Григорівна, а папу – Перчун Іван Петрович. Мама була 1888-го, а батько тоже такий же, цього ж году. [До утворення колгоспів] вони самі хозяйнували. Сіяли, хлібороби були в селі. Жили вони в селі на Криворіжжі.

Сюди переїхали в 54-му, по-моєму отаково, після войни, – я і двоє дітей, без чоловіка.Тут сестра жила моя, я до сестри переїхала. Звали її Чумаченко Любов Івановна. Вона там де і я народилася...

При нємцах, як ми жили на Херсонщинє (чоловік відтіля був), у Рубановкє, то було так. Ото ж у клубі одкрили церкву, говіть стали всі, знаєте? Ну нємци це ж все ставили, шоб була церква, шоб крестили дітей, тоді знаєте, до війни не було. У войну це було, в 41-му, в 42-му, були вже нємци там. Я ж не тут жила, а там. То всяк було, всяк було. А раз батюшка як напився, та за ним почали гнаться собаки, так він хрест ізняв та й хрест на собак [сміється]. Це ж позорно, шоб на собак хрест знімать та кидать... Отакі були батюшки, дівчата. Це я сама не бачила, це балачки...

---

[1] Опитування провели Т.Г. Бобко та Н.І. Швайба, 23 червня 2002 р.

І після войни ми жили у Херсонській області, а сюди решили переїхать до сестри.

[Як ставилось населення до приїзжих у 50-х роках?] Ви знаєте, хто як. Хто може і недовольний був. У нас одна була така: "Ой! З усіх балок, – каже, – вас чорт наволок!" [Сміється] Це небіляни, – вони щитали, шо це не люди, бо приїзжали до них. Їм це не дуже нравилося. А хто його знає чому, ну знаєте, каждий по-своєму. Ну не погрожували, нічого, нє-нє. Цього не було.

Спочатку я жила в плавні, поки лєспромхоз був, а тоді тут купила хату і сюди переїхала. У плавні там були хозяйства, я робила од водників. Там городину садили, склад був, дояркою була. Там всякі були організації. Лєспромхоз займався лєсничеством, но звіру там не було такого. Може і був ісключительно десь там один чи два вовки, а так шоб були вовки там, якісь звіри, – не було такого.

А риба була в бакаях, щука, карась там, отака-о. Та для себе діти ловили, в мене син був Льоня малим, то ловили і вудкою, і корзинками. Якось вони там по-своєму привчалися ловить. Ото таке.

[Перед тим як затопити плавні], конєшно ж попереджали, шоб вибиралися. [Но гроші, компенсацію] – нє-нє, цього нічого не давали. Сам, своїми срєдствами хто умів, так і робили.

Я купила, ну хатка старенька була, не ця, а тут на Павловкє, вона вже старенька. А потім ту продала, а цю купила уже як прожила, в колхозі робила, робила все врем'я.

Хати раніше були – дерев'яні сохи, а тоді вербою, а тоді валькували, ну вона вже дуже стара... На сохах, – це дерево, дерев'яні сохи. Тепер же, бачте, то глинобитні, то вальковi строїли. А тоді на сохах, та вербою плели, та валькували, – то вже така старинна-старинна хата. А кімнат в ній – дві спальні було, зала, кухня. Піч була, топили у хаті, да. І тоді топили, і сейчас так само. Хто як зуміє. А вугілля купуєм з того часу, з якого живем...

А в плавнях, – та які там хати були, то землянки були, то там із верби такі мазаночки. Які там хати, їх там позатоплювало... Всякі були, такого там не було, шоб чи продать його, чи шоб хтось купив. Воно ж там нікому не нужне було.

У плавні хуторками жили. Там так було – чотири-п'ять земляночок разом. Були сім'ї, там же хто де робив, той там і жив. В лісничестві свої квартіри були, а у водників свої.

Я у водників робила послєднє врем'я, ну оцим занімалися – городину садили, сіно косили, і свій скот вирощували. Дойні корови там були, не багацько, ну а було. І робочі були, робили, з Бєлєнької були.

У Василівкє там кантора була главна – це заготскот. Тоже вирощували, бичків брали василівських, були на Скельках, були. Це як робочі, так робили, їздили там по дєлам яким-небудь. Напримєр, Василівка була от нас 25 чи 30 кілометрів. А як надо, то в хазяйстві були свої коні, то їздили кіньми туди через плавні, туди ж води не було. Ну єслі там 25 кілометрів та кіньми, бричкою, – часа два...

Свої городи там садили. Там же плавня була – там місцинка, там місцинка, про свої городи самі садили люди. Ну знали, конєшно, де чий город. [За землю не сварилися], нє-нє. Дехто бакаї викарчовував такі, шо вони там рогоза та разне те...

Бакаї – це така місцина, лощина така здорова, там ото рогоза росте, разне той. Ну а земля там така хороша була, угноєна. Її розчищали і самі садили. Я сама так робила.

Хутори, пам'ятаю, Вовче, – це [волость] іще, вони так і назывались. Вовче – це було лісничество, Марачки – це були водніки. Та там багацько, то Яшник, – така назва була, а хтозна чому, то... їх хуторів було багато. Марачки... Лісничество – Вовче називалося, Вовчий хутір, ото так.

Людей, які там жили, вже позабувала, вже восємсят шостий год мені. Позабувала і фамілії, їх уже багато і нема на світі. Це я найдовше живу...

Кулап Марія Яківна, 1922 року народження, Кулап Василь Опанасович, 1923 року народження, Козиряцька Галина Василівна, 1948 року народження[1], с. Біленьке Запорізького району Запорізької області[2]

Марія Яківна: Я до війни ще працювала вчителем і після войни вчителем.

[Чого вчителем вирішила стать?] Ну так получилося, я знаю [посміхається]. Я була поступила на агронома, у технікум у Нікополє. А потім я приїхала додому, а батько каже: "З колхоза та у колхоз ідеш!" А я тоді затєяла, поїхала... А педучилище воно німецьке було, це ж колонія була німецька, перший год вони перевели на російську мову. І я тоді, і другі з нашого села дівчата тіки дев'ять класів кончили, а хто десять класів покінчали. І нас прийняли без екзаменів на другий курс, а їх на третій курс. Мене прийняли без документів, без нічого. Там був

[1] Донька опитуванних.
[2] Опитування провели Ю.І. Головко та В.М. Циберт, 22 червня 2002 р.

директор цього пєдучилища, він колись робив у школі, отам МТС у нас була, там школа, він був там директором. Він багато білян знає, він там все, і він так до нас віднісся, до білян, і прийняв без нічого. А я тоді написала, шо поїхала туди, забрала свої документи, ото і кончила там. Тоді не училище називалося, а технікум. Я другий курс тільки кінчила, а тоді війна у 39-му році з Фінляндією. І то вчителів в армію не брали, а то позабирали в армію вчителів і недостача учителів було стала. І останні курси інститута і училища (технікума) послали робить. І я поїхала робить в Андрєєвку, районний посьолок. А тоді пропрацювала, а літом приїхала як заочно. Шо ми там робили, як заочне, нам там лекції почитали, здали. Но вони ж тоже заінтересовані були, вони ж знають, шо ми не винуваті були, шо нас одправили. Ну і готовилися, конєшно. І ото там здала за третій курс, получила диплом. Отак.

До війни я як працювала, 38-39-й рік, яка у нас ставка була? – 25 рублів. На таку ставку прожить було дуже тяжело. З дому взять шонебудь, приїду, – мені стидно, бо я вже пішла на свій хліб. Так ми були полуголодні, отак. Часто вечором шо ж ми їли? Кусок хліба, цибулину з [нерозбірливо], ну не було. Так шо хорошого нічого я не бачила.

Робила я в молодших класах, а тоді ж в молодших класах вчитель все читав: і фізкультуру, і пєніє, і все. Сечас уже пєніє і фізкультуру забирають, а тоді все читали. Тоді невеликі класи були. Залежило від території. Оця територія одна, – до цієї школи примєрно, а в Андрєєвці там декілька шкіл. Одна школа охоплює з таких-то вулиць, друга з таких і це залежало од цього, невеликі класи були.

[Про воєнні роки] Тоді так: до одного підемо, гуляймо у карти, то до другого, по хатах ми ходили. А так ми боялись, потому шо німці не дозволяли. Так єслі зустрінуть, одразу в управу, ну вобщем тяганина. Ото так...

Ну а в Германію брали, – це ж по повістках... Першу повістку я получила, – не поїхала. А тоді вже друга повістка прийшла і за другою повісткою ото вже поїхала...

Збирали тоді, я вже не помню, до управи. А тоді підводи були, там вєщі складали на підводи і відправляли нас до Верхньої Хортиці на желєзнодорожную станцію. Отам ми пішки йшли, аж до Верхньої Хортиці, ото через Мар'ївку, Новослободку, і ото аж туди ото. І хто нам шо буде казать, на роботу та і все, хто нам шо буде казать. Ми і самі не знали, шо ми будем робить. Ну і тоді з наших не чула я, щоб хтось там губились в дорозі, так шо...

Була я в Магдеборзі, в городі Магдеборг, на великому заводі ["Польте"], це воєнний був завод. І там ми робили. Ну шо, чим ми... Ми

були, як січас тюрьми, ото огорожею, огорожа була така, бараки були дерев'яні і ото ми так жили. Нас сопровождали, і з собакою другий раз. Отак нємєц приходив по нас у лагєр, забрав, строїв і вів нас туди у завод. А там шо скажуть, те й робили. Я наприклад там на станку робила. А я там знаю, залізяччя, шо вони там робили, [перестановщицею була]. Хто де робив.

Жили ми у дерев'яних бараках. Як тюремщики, огорожені ми були там і жили там.

По дванадцять годин працювали, з шести і до шести, у дві зміни. Один тиждень ми були із шести вечора до шести утра, а другий тиждень, наоборот, з шести утра до шести вечора. Отак.

А кормили, кормили шо ж, – бруква і морква. А картошку в мундєрах як ізварять, то це для нас праздник, шо це картошка в мундєрах. Отак. А тоді нам давали як до підливи, ото як картошку дадуть, ті... устриці. То ми ж до цього не привикли, як бачили ті ратиці, так ми і рвали, і шо ти хоч, не могли ми їсти. Ото моркву зварять, а тоді [з чогось зроблять гущу] з порошкового, кидають, шоб вода була густіша. Або бруква, знаєш шо це такоє? [Калараба] і бруква так само. Отак нас і кормили.

Ходили одягнуті в тому, шо своє ото брали і ходили в своєму... А тоді на завод давали тряпки, но єсть такі тряпки, шо ціле плаття, ціла юбка. Ми вибирали, риємось, – ага, плаття підходе, вибирали собі плаття чи юбку, чи шо. Ото ті тряпки ми вибирали і ходили. А тоді давали нам обуваться, [шуги] так називали, дерев'яшки ото, ходили у тому.

Чоловіків у нас не було у лагєрі, це був тільки жіночий. Я не знаю, де чоловічі були.

Я сама тікала [звідти] два рази [сміється]. Йшли-йшли ми, нас шість чоловік одійшли із строю і пішли. Ми були в городі Магдебургі, а там нас задержали і одправили в концлагєрь... Там був чоловічий концлагерь. Ми там побули з півдня може і нас тоді розібрали до хазяїв і ми робили там у хазяїв. А тоді одна із нас взяла, написала в лагерь письмо і по тому письму обнаружили нас. Тоже дурочка така, ми вже і не раді були що з нею зв'язалися... І нас вже відтіля, де ми робили, поліцай взяв і повів у зданіє концлагеря. Ну там страшне: крик, шум в концлагерє. Ми посиділи трохи, довгенько його не було, а потім вийшов відтіля і нам ото каже: "Зуміли втекти, а яка-то, – каже, – дура, отака-то вас викрила (наша білянська) і оце у вас так получилося". Тоді із лагеря прийшов поліцай, забрав нас. Ще нас у бункер туди посадили, у бункері розки получили ми [сміється]... ну а тоді послали назад. Наказали нас і послали на свої місця.

А тоді другий раз я тікала вже сама, без нікого. Купила білети, там уже познакомилась з однією, а так сама поїхала. Поїхала у місто [Зальцвєдель], там робила я у хазяїна місяців чотири, це вже в кінці... В хазяїна на полі я робила, не на кухні, ніде нічого, а на полі – пололи там, снопи в'язали, складали снопи на гарбу, – це я вже навчилася там [посміхається], ото так. Там шо я втекла, із тих мєстних українців ніхто не знав, шо це я... І хазяйни не знали. А там були хлопці перед цим, ми познакомились, вони в Магдебург приїзжали скотину привозили, і ми познакомились. І він дав адрес і по тому адресу я поїхала туди. Ми розказали, шо це я сусідка, от, ну і там осталася. А дєд [має на увазі чоловіка] он робив, так йому за це і марки не платили. Ото одробив і все... Ну прибилися, це конєшно не лагер наш, а піща була така більш-менш... Що хазяйни самі їли, то й ми їли. Кухня була, – вони за одним столом їли, а за другим столом українці сиділи, я ж не одна там була. Вони може їли і лучче, там колбаски і прочеє, а як на роботу йшли, робили [штулен] нам: намазували хлєб з смальцем, з салом в середині – [нерозбірливо] називалось. І кофе давали ото запивать. Два сніданки було: у сєм часов, у дев'ять часов, а тоді обід, ну і вечеря. Вечеряли разом. Хто у хазяїв жив, то там неплохо було, а той хто в лагере, то дуже плохо, тяжело було.

[Ставилися хазяї до нас] обикновенно. Я вже так шпрехала нємножечко, так шо вже... Злого вони мені нічого не робили, ні вони мені, ні я їм. Всякі люди бувають, і там всякі люди бувають.

Ой, а поверталися, хто як міг. І туди товарняки були, так хоч закриті були, а відтіля вже до воінських частей присоєдінялися, от... Тоді іде якийсь ешалон, товарняк, і ото кажуть: "Їде туди-то", чи Запоріжжя чи куди. І ото ми у товарняк сідали, голодні і холодні. Не їсти, ніде нічого. Як тут встала в Запоріжжі, приїхала додому, а тут мама на шостому місяці. Ну зчистила мені мама картошки, я як поїла і як захворіла желудком. Щас же голодна була, потом наїлася, от... Голодні були. Туди їхали, то своє ж ми брали, а верталися, – ніхто ніде не кормив, ніде нічого, хто як міг добирався та й усе.

Зразу ж приїхали, ми у КГБ, у ту міліцію, нас там допрос був і ото допитували все. Мене приймав начальник міліції у Хортиці, то він мені зразу сказав: "Ідіть, устраівайтесь на роботу". І я сейчас же пішла і устроілась на роботу і тут робила. [Закінчила я пєдучилище], тоді у Верхній Хортиці, а тепер на Бабурці це училище. І увесь час цей робила, без перериву, і в мене сорок років стажу. Правда, мені ще посчитали роки війни, шо я там була. А так тридцять п'ять років, я весь час працювала в школі. А тепер мені аж страшно, як я могла стільки пропрацювать.

Це вже після війни, я стала тут робить, так у нас було по 40-45 дітей у класі. Я вже пішла заміж тут, стала робить, дуже тяжело було. Перевірка зошитів, ану попробуй стіки зошитів перевір, і математика, і руській язик, і український язик, оно дуже тяжело. Ну я робила тут у Білянській школі, це була [опорна] школа, було тяжело, надо було робить, на халтуру нічого не получалось.

Ну то я чотири роки читала українську мову, бо в молодших класах було їх два на три чоловіка, які випустили, і не було нам місця. Дві вчительки пішли на курси (на математику і на українську мову). Ну і я чотири роки читала українську мову. Ну я спеціаліст же такий, так мені п'яті класи давали, самі такі шибенники. Я не могла знаходити общій язик. Малі приходять, я їх перебудовую на свій лад, вони вже мене понімають, я їх понімаю. Вони глянуть і уже знають, чого я на їх дивлюся, знайти общій язик. А п'яті класи там тяжолі, ну нічого. Проробила чотири роки, 28 годин було у мене [на тиждень]. А тоді місто появилося...

[А шо тут у войну у селі було?] Я даже і не знаю як тут. Ну наше село воно якось у тупіку було, шо тут таких жертв не було, боїв не було. Обминало через Мар'ївку. Це село у тупіку. Ото як із плавні стріляло, так там мабуть не одну хату, та возлє школи, а так Бєлєнька не пострадала у войну і фронту як такого тут не було. Ну а наші войска приходили тут до Дніпра, а тоді переправлялися Дніпром на ту сторону... Но тут як такого фронту не було.

Галина Василівна: Но німці, папка ж розказував та й бабка розказувала, євреїв забирали, і дітей... Єслі, напримєр, чоловік – еврей, а жінка – українка, і ребьонок, так ребьонка і його забирали.

Марія Яківна: Ну це вже у войну... У нас тут був бухгалтер у колхозі, у його жена була українка. Но дітей забирали на розстріл і його ж, то жінка не видержала, разом з ними пішла і їх розстріляли в селі. Тоді еврейка була врачиха, її тоже розстріляли у ривчаку, за Кіровським клубом розстріляли. Ну а цих, кажуть, шо в город вродє би як забрали, так вони і не вернулися.

Но у нас небагато [було євреїв в селі до войни]. У нас ото еврей бухгалтер був у колхозі та врачиха була еврейка. А так у нас євреїв не було.

[Німці?] До війни у нас нє. У нас отут-о [нерозбірливо] там Павловка село й Виводове, то там були ну якби сказать... посьолкі німецькі, ото там вони жили. А в нас не було. Тоді оце Верхня Хортиця, там тоже німці жили. Бабурка і Верхня Хортиця, сєлєнія були німецькі,

німці тут поселялися. А їх же вивозили, наші ще вивозили, а чи поверталися вони, чи ні, де вони ділися, я не знаю...

[Як война почалася чи евакуіровали колхоз?] Колхоз, чи етот, МТС, брали свої трактори та машини і виїзжали, евакуїровались. А куди вони евакуїровалися, я не знаю. По-моєму, вони покамєсть доїхали до опрєдєльонного місця, так вони розтрусилися, а тоді вже хто в армію пішов, а хто вернувся додому уже ні з чим. Ну шо там, скотину гнали, шо вони далеко заїдуть? Конєшно, шо нє. Я знаю, я робила якраз до війни в Андрєєвськом районє, в Андрєєвкє. Так там німці були, кар'єр, і зупинилося там. Там було багато наших, гнали в евакуацію і там вони і осталися. А німці зайшли, куди вони дінуть? Так люди ото самі брали отих овець, різали, тоді і німці брали, і мєсні люди брали... Вивозить вивозили, а далеко ніхто нікуди не завозив.

Партізани? Ви знаєте, кажуть, шо було там декілька чоловік, партизани вони считалися. Воєнних переправляли, кажуть, но шо вони... Яка в їх робота була... Отут у нас сусід був, вродє він приймав участь, но фактично, як розказували, так його брат старший був у партизанах. Він був поліцаєм і помогав партизанам зброєю... Я говорила там із знакомим [на другій вулиці], так він розказував: брат його, Павло, оцього сусєда, він помагав зброєю, як поліцай. А меньший брат, каже, приписався, шо він був у партізанах і пенсію получав... І вулицю нашу назвали Партизанська, от, а він фактично і не був. І от одного разу, коли вже наші тікали, шо офіцер остався тут, нікуда не той... Ну і один парєнь звернувся до їх (це ж він поліцаєм був), шоб приховать же цього до першої можливості, а тоді ми його переправимо на ту сторону. І вони не взяли його. Так тоді той парєнь, шо приводив, определив його до однієї вдови. Чоловіка її репресіровали і так вона і жила з дочкою, і перебував він у їх. Це вже я взнала, це її дочка-вчителька і була директор школи у нас, і вона оце в позапрошлом році тут була, тут сиділа і розказувала. І вони того офіцера передержували деякий час, а тоді вже той парєнь взяв його і переправив на ту сторону. Но він живий-здоровий, потому шо получали вони потім письмо, шо він живий-здоровий. Ото так.

[А у плавнях] не було таких [партизан]. Ну плавня як плавня, там уже як партізани, так нема було де ховаться. На Київщині там ліса, там той, а в нас тут нема, не було такого. Ліс-то невеликий, у нас не було такого.

А там у плавнях нічого такого не росло. Дерева, всевозможні дерева, ожина була, щавель був, сінокоси були. Коров випасали, своїх держали. Колхози переганяли даже дойних своїх коров, робили табір та-

кий і пасли коров до глибокої осені, пасовиська. А тоді якомусь дурню надумалося уничтожить всю цю плавню. А тепер риби немає, одна вода. Корови в літнє время голодні стоять у нас, бо посіють там пшеницю, чи город, чи шо, і косять там. Дадуть там жменьку цієї полови і корови голодні в літнє время, а то був корм даровий, даровий корм, природа давала. А ці зернові культури були іспользовані у діло. Отак. Це просто у нас як вредительство якесь робиться, було в нас, єсть, мабуть і буде. Уничтожить отаку плавню! Шо дров скільки було, люди брали для топки, а сінокоси, а риби, там озера... А риби скіки там було! Я знаю, ми ж як держали там город, і я в літнє время тоже часто там. Возьму удочку, стану у озері і рибу ловлю, карасі і лин особливо там, от, ловила удочкою. А п'явок повно було, начепляються п'явки до ніг [сміється]. Ви не знаєте, шо то п'явки? Знаєте? Чорні отакі і всасуються...

Галина Василівна: То тіки не ті п'явки, шо продають в аптєках, похожі, но то зовсім другі. Но тоже вони... Но то можна одірвать та усе.

Марія Яківна: Не одірвеш, надо потрусить сильно, вона сама собою отпаде. Ну як побачу, шо вона ще не всосалась, так візьмеш ногою і вона одлетіла, а як усосеться, то тоді не одірвеш її покамєсть вона не насосеться.

Була природа хороша. Тоді як тіки літнє время, – ми городи не поливали, в нас часті дощі були. Ага, хмарка набігла над нами, вже тікаєм од берега, бо зразу буде дощ. І городи ми не поливали, а тепер природа змінилася, всьо. Ось у Бєлєнькій шо, оце один дощ був, а в нас дождів не було. А то ліс, ліс притягує, це ж ліс, іспарєнія, а тепер змінилася природа, в нас дождів немає. Хто-то просто вредітєль і все, унічтожили і все, а пользи ніякої.

Да, жили і люди там. Іванівське там, тоді ще якісь там посьолки були, хутори були малесенькі. Там по десять-двадцять хат, такі вони построєні із лісу, отак обплітали, ну отакі вони. А Дніпро ж вузьке було, шо там, раз-два, переплили да і все. Дніпро не широке тоді було.

Галина Василівна: Ще я була мала, ото їдемо на ту сторону, коса була купаться. Захотілось пить, черпаком набрали, напилися з Дніпра, а щас попробуй. Це я вже в 11-м, вже школу заканчувала, – це мамкине дворище. Тут її родителі умерли і оце вони построїли тут хату. А там ми жили коло Дніпра, я там виросла, – це папіни родителі там жили. Так бабушка ходила постоянно на Дніпро з коромислом за водою, для чаю, для того.

Марія Яківна [посміхається]: І я стала там жить у їх, а я коромисла ніколи не носила. Наділа те коромисло, присідаю, мені давить у плечі, не могу носить. Покаміст навчилася носить воду на тому коромислі

[сміється], да. А тепер ніхто не п'є, даже купаться опасно. А там в озерах брали воду, там же ж вода близько, воно ж чиста вода.

Галина Василівна: Вони ж поселялись і так навєрно близько коло води.

Марія Яківна: Да. [Ще там був хутір], знаю, Іванівське, тоді Пушнина, по-моєму. Іванівське, це я знаю, це ми там жили на Іванівськом. Ну а тоді вони повиїзжали хто куди. Хто на Кушугум, отам у другі села, хтось і сюди, хтось отут став жить, хто куда. Нормально їх приймали, чого ж? Приїхали та усьо. Нічого їм там не відшкодовували. Там побросали хати, а шо з собою привезли та й усе. За це я не знаю, [чи відшкодовували їм]. Та ніхто там не відшкодовував, вони там строїли хатки такі, знаєш, із лози та пообкидали там, ну таке. Ото так.

Но після війни [у селі] стройка велика пішла у нас. Багато построїлося хат, причому не тільки так, а то перестройку робили, старі хати розвалювали, нові хати построїли. Уже цеглові такі пішли, більш-менш культурніше стали.

Ну щас в нас вулиці змінили назви.

Галина Василівна: Ну давно, давно, я вже вийшла заміж, уїхала, тоді вже після того поміняли вулиці.

Марія Яківна: Ця називалася Рюховка. А чо Рюхівка: оце де ми живемо і це вулиця отут-о, і це наш город, – було озеро, і свині тут брювкалися, хрюкали, ну от називалася Рюхівка. От по цьому наче і Рюхівка назвали. А сейчас Партизанська по імені тих партизан, шо я вам розказала..

Озеро, – я помню, ще була мала, дитиною, ще у школу не ходила, ото як дощі або шо, воно і заливало, воно і не оралося. В нас город тут великий був, то гору тіки займали, а низ ні. Ото озеро там було та і все. І то я беру вагани, сідаю у вагани і катаюся, буркуюся як порося у тому озері [сміється]. А тоді вже як построїлися, шо вже люди стали той, то стали під городи забирать землю, то почали орать городи. То воно вже заоралося і засипалося воно, но всьо равно як дощ або шо, так у нас там вода...

Галина Василівна: Потому шо там трошки гора, а тут низовина. Потом як начали орать, а тут з тієї гори постєпєнно начало сюда...

Марія Яківна: Сосєд орав, так він отак всплошну орав, то ті бугри трошки розтягували.

Галина Василівна: А раньше, оце ж де хата, тут бабушкіна усадьба була. Тут хата посередині була, от. А оце ж їхні городи були великі. А тепер кажу: "Мам, шоб ви робили, ви б цьому ладу хоч би дали". Страшне. А тоді начали вже, приїхали вони після войни...

Марія Яківна: У 47-му році.

Галина Василівна: Пообіцяли золоті гори їм, вони ж поприїжджали сюди. Ну оце ж їм одрізали городу, дали їм. І так у багатьох. І тут раньше отут хата була, а цієї не було, аж там була хата стара, вже нову построїли. Було рідко хат, а щас же ж по дві на [старому місці].

Марія Яківна: Городи тоді різали, хто робочий, – п'ятнадцять сотих і всьо. Наміряли, а то одрізали... Цим же дали нашим сусідам, він як колхозник, давали двадцять п'ять сотих. Нам п'ятнадцять сотих. А то город ще оставався, – давали секретарші, от. Вона просто займала, садила тут огород, тут вона не строїлась, нічого, а садили город. Так шо...

А то ще була Гарбузовка, оце ж Побєда – Гарбузовка. А чого так її назвали, я не знаю... Тоді Медянка, а тепер Гвардєйська. Це надо у сільській раді спитать. [Медянка чого?] Не знаю, медяники там все пекли, кажуть, медяники із кавунів. Раніше ж садили кавуни ж ото, баштани. А як уже почався баштан, там отакі кавунчики беруть, дають їм харошо поспіть, а тоді на тьорку розтерають, проціжують, і з того соку... Ну були листи здорові, отако ширини і метра два довжини, становили на вогонь, підставочки робили все, і воно варили-варили і получався сгусток такий, сгущона маса, мед. Причому хороший мед я вам скажу, я ж це ще застала. Отак мадяники і Медянка називалась.

Ото біля Дніпра, там Старий базар, раніше так називали.

Галина Василівна: Хіба біля Дніпра?

Марія Яківна: Да, там де больниця, там раніше був базар колись, от. Ну і оце Павловка і наша вулиця, ці аж туди вулиці були. Мабуть вулиць три, чи шо, шо оце старі посєлєнія. Кислівка – це Кірова. Оце старі. А тоді наша вулиця була оце, як би сказать, – одна полоса, а тоді перерізає дорога, раніше не було, а тепер перерізає дорогу і дальше вулиця тягнеться. Вона ж довга за цю, ми кажемо, це Мала Рюхівка, а то Велика. Чи той, це Велика, а то Мала. А вона ще більша за цю. Отак.

[А чого село називається Біленьке?] Я даже не знаю цього, ніхто вам так і не скаже цього. Старі люди жили, но в нас же тепер... не знаю.

Ставки [були по селу]. А тепер хазяйнів немає, все зруйнували у нас у селі, все зруйнували. Після війни у нас председатель колхоза був малограмотний тракторіст, Максименко його прізвище було. Так він дійсно був хазаїн, наш колхоз був міліонер. А тепер стали грамотні і зробили так, що в нас уже нічого нема, все зруйнували. І оросітельної системи нема, повитягували ще хороші труби, здали на металолом. Це ж начальство все це. Будинки, насосну тоже, в нас була хороша насосна, там мотори сильні, тоже розорили і поздавали на металолом. Ну даже будинки і ті поваляли колхозні.

Галина Василівна: А це про шо каже? Шо воно у нас без хазяїна, нікому нічого не надо. В селі можна ж услідить за цим...

Марія Яківна: Ставки оцей же председатель, він кожного року чистив їх, понімаєте? А сейчас вони засорилися, заросли очеретом. А відчистить? Там же родники близько. А тоді як орошеніє було, у нас по магістралях бігла вода, і бігла даже усюда у ці ставки, наполнялося іще, запускали малюків, риби, особливо дзеркальний короп. У нас було риби багато, колхоз продавав оцю рибку і доход це був. А тепер все це... Цегельня була, а тепер і цегельні нема, нема нічого. Довели село до краю, до гибелі! До гибелі. Всьо! Колхоз був мільйонер, а тепер люди порозбігалися. Дехто єсть у колхозі, но в основном ті, шо їм вигідно, шо вони живуть за счот колхоза, бригадіри і прочеє. Бо купляють машини і все, і живуть вони, а платить ніхто нічого не платить. Ото зерно їм дадуть скіки там, на тому вся ця платьожка. Отак селяне живуть. Конєшно, многіє живуть за счот своїх городів, сіють огірки там, помідори, і все таке. І у нас тепер базар, приїзжають скупщики кожного вечора. То було утром, а то з вечора приїзжають, скупляють, а хто возе у город, у кого транспорт свій, або врем'я є. За счот оцього наші люди і живуть, а так вони за свій труд нічого не получають. Отак ми живемо сейчас, отак колхозники живуть.

Василь Опанасович: Добрий день, дєвочки...

...І в 33-му і в 47-му [розповідає про роки голоду] на поїздах, на товарняках... І на буферах сиділи, і зверху сиділи.

Марія Яківна: Чіплялися та й їздили. Жизнь була, – маліна. Отак.

[Сміється] В [дитинстві] в мене кукол не було! Не так як січас, кукол не було, шо ми там гралися. У гилки гралися.

Василь Опанасович: Гралися, тоді ж дорог не було, асфальтових. У пилі було, як свині...

Марія Яківна: [Сміється] Посеред дороги сідали, нагортали пиляку, а тоді підіймали угору, кидали один на одного! Яка там ігра була!

Василь Опанасович: Ото такі ігри були. У м'яча гуляли ще. У підкідного. Значить, дві групи, одна група стоїть у полі, а друга стоїть група (п'ять-шість чоловік), – м'яч б'ють. Вдарив м'яч, полетів, а друга група должна пробігти туди і назад, шоб м'ячом не вдарило. А вдарило, – все проіграв... Ілі схватив, ото зразу пригають.

Галина Василівна: Крем'яшок ти казав ще.

Марія Яківна: Ну які тоді ігри були, не так як сейчас.

Василь Опанасович: Ну шо то ігри були, ну я тоді ще був маленький. От Паска, праздник тоді, на стіл, це все, – це праздники були. Тоді робили гойдалки такі великі, ну і шо вони [нерозбірливо], їм платили

шо-то. Ну це дорослі вже такі діти, ну і там по два, по три чоловіки, по чотири сідало... Ну оце такі були праздники. Ну дівчата ходили з хлопцями, у нас був тоді ж парк Мазараки. Де щас школа, там був красивий парк, дуже красивий парк.

Галина Василівна: Це помєщечій.

Василь Опанасович: Помєщечьє зданіє ще одне сохранилося, – школа. Дуже красивий був парк. От ходили у той парк, там був кінотеатр лєтній. А в дєтствє ще, де щас клуб, там був старий кінотеатр, дерев'яний. Була там нефтянка стояла, запускали її, дінамо була і крутили кіно. Оце таке було. Німе ще, а там пишеться.

Ходили як дітьми були у кіно, но дньом ні, а так тіки вечірні сеанси. Це я помню сейчас, було кінофільм "Чашка чаю". Я втік із дому і все ждав покамість те кіно, то я його добре помню, бо прибіг додому шо аж утром, мені ще й чортів дали. Цілу ніч це ж нєфтянку крутили, це ж поки її завели, а вона не заводилась. Пока завели та кіно мабуть йшло часа три. Тоді ж як, часть поставили, – крутять руками.

Марія Яківна: А він був як оцей пацан. Вийшов на вулицю, темно, і плаче, не знає куди додому ідти [сміється].

Василь Опанасович: Ну от, ото такі кінофільми. Мультфільми тоже трошки були.

Марія Яківна: Но тоді не було, щоб в організованом порядку ходили, як сейчас.

Василь Опанасович: Це тіки вечором був кінофільм, потому шо дорослим... Це ж нєфтянку пока заведуть, півдня її крутять потом. Там два колеса здорових таких, і от за їх беруть, туда-сюда розкачують, підводять під (це я вже тепер знаю) такт держатєля, а тоді ривком, – раз! Якраз получається удар і шар там такий, нагрівали його до біла лампами пояльними і вспишка получалася, начинав двігатєль работать. Там спеціально стояв такий механізм і той механізм зроблено так, щоб коли валік крутиться, під сжатіє воздуха вприскувалася нєфть. Нєфть загоралася, получався взрив і начинав работать двігатєль, – називався четирьохтактиний двігатєль... Ну ето я сейчас знаю, а тоді ж я цього не знав.

Оце ж [вже] електрика була. Оце нєфтянка, стоїть дінамо-машина, нєфтянка крутить дінамо-машину, вирабатує дінамо електроенергію, подає туди по проводам в кінобудку, там стоїть кіноапарат, зажигається дуга в кіноапараті (два електроди) і дає сильний свєт. Там ще одна лінза стоїть і друга, і от проектірує кіно.

А стаціонарна електрика з'явилась уже в 38-м году. Це вже у нас у паркє одкрився кінотеатр лєтній. Там стояла вже проекціонна будка,

там було вже два кіноапарата, вже вони йшли так як надо, вже не крутили руками, а од електроенергії. Принцип такий був вже як і сейчас, і звукові були. А в хатах з'явилась пізніше. Я жив не тут, а возлє Дніпра, де больниця. У нас з'явився свєт у 37-м году. У нас була сапожня, батько сапожником був, десять чоловік робило людей. Нам зробили свєт і був у нас вже свєт. Люди ходили дивиться шо воно таке.

Марія Яківна: А відкіля ішов свєт?

Василь Опанасович: Ішло од Дніпрогесу.

Марія Яківна: Ну тут же село було підключено, а ви тоді брали.

Василь Опанасович: Ну да. Прийшов він у совхоз первим долгом. І сейчас совхоз де він був, там він і єсть. А тоді од совхоза пішло сюди у колхоз, колхоз Ілліча первий...

...Радіофікація проходила почти по всім селі... Ну радіо, знаєте, наушнички, єлі-єлі, а все-таки оце вже йшла радіофікація. Потом пішло лучше, лучше і лучше. Пішов свєт вже у нас у 39-м году. У нас уже, можно сказать, елєктрофіціровали село, не все, конєшно. Ну як тепер улиця називається в нас... Старий базар колись називалась, а тепер вона як називається?

Марія Яківна: Стадіонна.

Василь Опанасович: Стадіонна, а та вулиця колись називалась Старий базар, бо там був колись базар.

Марія Яківна: Біля больниці, де сейчас больниця.

Василь Опанасович: Вже коли я ходив у школу, то вже нас водили, на Павловкє, а сейчас вона називається Космічна, – там був радіовузел. Якраз відціля прямо через город. Радіовузел вже був соврємьонний, вже по хатах були точки нормальні, нас водили туди на екскурсію.

[А чого вулиця Павловка називалася?] Не знаю. Ця називалась Рюхівка, це була Павловка, слєдующа, – то була Гарбузовка. Оце до войни, ті шо я казав. Медянка, Миколаївка, це відтіля там, од совхоза... Перва – Козача, Ремесляна, Миколаївка, як відтіля ідти, потом Медянка, Гарбузовка, оце Рюхівка, Павловка, Німецька, Царівка. Царівка і ще там було... Раньше так називали вулиці, а я знаю чого? А оце де Запорозька, тут нічого не було. Це все нові вулиці. Де щас базар, – це було голе місто.

Галина Василівна: Там стадіон був, де Старий базар.

Василь Опанасович: Стадіонна це вже його назвали після войни. А тоді там нічого не було. Там був пам'ятник і пам'ятник був колись царю, Миколі II, навєрно. Я цього не знаю, потому шо його по-моєму зірвали махновці. Вулиця називалася Старий базар. Це на площаді, де сейчас ви як автобусом уставали, це там базар. Там був пам'ятник, де

сейчас нєфтєбаза, ото там був пам'ятник. І вмєсто того царя поставили уже пам'ятник Лєніну. Власть коли помінялась...

Галина Василівна: Центральна дорога була, йшла.

Василь Опанасович: Центральна дорога була. [А вулиці паралельні]. Од центральної дороги ішли улиці направо, налєво, до Дніпра і от Дніпра сюди. Оця вулиця була тільки отут до кінця, а дальше вже там не було. Ото сих дорог там не було.

Марія Яківна: За дорогою вулиць не було.

Василь Опанасович: Тіки до оцієї, (**Г.Ю.:** до першого перехрестя), оце до цих пір було село. А дальше села не було. Це вже начали застраіваться, як би сказать, ну уже у наші роки. Я ще малий був, так нам город давали. Я жив тоді на Старом базарі, у нас города не було, так як оце у їх. Нам давали город ось тут на цій улиці туди, де оце сейчас друга хата. Ми ходили з матір'ю туди полоть там, то шо... Так шо тут було тоді зовсім не таке дуже здорове село.

Марія Яківна: Слухай, щас оце центральна вулиця, як уїзжаєте в село, да? Запорозька, доки вона тягнеться?

Василь Опанасович: До... на Тарасовку.

Марія Яківна: Оце все Запорозька?! Вона іде, а називається Запорозька?

Василь Опанасович: Запорозька, до кінця вулиця.

Галина Василівна: А раньше ж вона ніяк не називалась, дорога та й усе.

Марія Яківна: Но по-моєму, оце Запорізька считається до автостанції, оце і все, а дальше вже ні..

Василь Опанасович: А дальше вже ж розвєтляється. Це ж Старий базар вислали куди? Туди на вулиці і другі назвали. Затопило ж там і все, людей вислали звідтіля.

Їх виселяли [з плавень], давали, например, їм наділи за селом. Це якраз у кінці села там давали наділи. Хто хотів, той то. І потом оце ж як устанете з автобуса, підете до колхоза сюда до контори, так з цієї сторони контора, а з цієї сторони нічого не було, це була площа. Оце тут поселилися тоже ті, що на Старом базарі селились. Тепер оце де автостанція, тут тоже нічого не було, все була площа.

Марія Яківна: Церква була там.

Василь Опанасович: Була церква і площа. Оце де автостанція, – це була церква. Церква у нас була здорова, хороша, красіва, не така як в Мар'івкі. Но у нас "постаралися" старину унічтожить. Така ж саме була політика тоді наших "любезних" комуністів.

Галина Василівна: У Мар'ївкі були? Я в Мар'ївкі була, так мені така красива, а тут, кажуть, ще лучше була.

Василь Опанасович: [А як називалась?] Ну церква і церква. Я не знаю.

Галина Василівна: Може називалась там святого якогось.

Василь Опанасович: Розібрали її до войни, у 38-м році. І построїли з тієї церкви клуб Кірова, зразу начали строїть. Відтіль [цеглу давали] і почали строїть...

А церкву – це Маклашевський строїв, пан. Первий був Матлашевський, а вторий – Мазарака. Матлашевський проіграв у карти Мазаракє це імєніє, наше імєніє.

Галина Василівна: А Мазарака був відкіль, з Тарасовки?

Василь Опанасович: Ні, я не знаю звідки він був.

Марія Яківна: Но вони наєжжі, оці багаті.

Василь Опанасович: Да, но у Матлашевського не одно ж було імєніє, у його було нєсколько імєній. І це імєніє програв у карти. Шо там було, нічого дєлать, раз-два, сіли ж, гуляли. Програв? Програв, все.

Ну казали за цього Матлашевського, що пан був хороший. Всі школи построїв він. Оце де сейчас церква, це його, – це школа була. Тут багато школ було у нас, всі построїв...

Марія Яківна: Біля контори оце-во, де почта, там ряд зданій, – це все школи були.

Василь Опанасович: І построїв больниці. Больниця була, – це де сейчас банк. Оце він построїв тоже больницю. Там лежали, було отдєлєніе для больних. А тоді коли панків наших трошки роз... потревожили... ну конєшно потревожили умних людей, які уміли жить. Розтерзали їх, продали їх, розігнали, от...

Марія Яківна: Даже мєбєль, піаніно, все таке викидали і трощили. Питається, для чого це розбивать таку вєщь як піаніно? Отаке робили.

Василь Опанасович: Но я це сам очевидець. Я пацаном був, то бігали ж кругом. Ну і пішов якраз отуди, а тоді ж совхозу отдали оце зданіє, де Мазарака жив. Там ще стояли такі роялі, щас таких немає роялів. І ото ми струни дьоргали на тому роялі [посміхається], хотіли повиривать, а вони дуже тугі були, не по нашим силам, от, ну а бринькали по оцих же клавішах. Побили, потрощили, попалили всьо!

Марія Яківна: Вобщем в їх політика робить ще хуже, унічтожать все.

Василь Опанасович: Як і сейчас політика, така сама. Тут ви пойміть, тільки хорошенько так розберіться. От пожалуста, сейчас там не одна партія у Верховній Раді і один одному стараються... Возьміть Ти-

мошенчиху, така вродє женщіна солідна. Украла гроші, украла, і добре украла! І ніхто ж на неї. Друг її, який украв вобще Півукраїни, утік в Америку і хоть би тобі шо. Америка їх прінімає, дуже вона хороша. Якби вони не покрали оце, мабуть отак ми не жили, так як січас.

Галина Василівна: Більше б пенсії були, конєшно.

Василь Опанасович: А таких як Лазаренко, як Тимошенчиха, – їх там усі сидять у Верховній Раді, всі вони там подлєци. Якби ж вони ще були грали в одну дудку, ну шо ж, помінялася власть, – грай в одну дудку, а вони грають усі. Як батько Махно, – сьогодні за білих, а завтра за красних, і так провоював і усе.

Марія Яківна: На шо западних, оті бандери... Ми ж знаємо, шо вони робили. Вони ж, я як їздила туди в санаторію в Моршино, це Львівська область, так я боялася ходить! Вони на нас дивились зпідлоба як бугаї. Оце всі українці, оці які із Сходу, вони всіх презірали, уничтожали, особливо тих, хто там робив, – уничтожали. Сейчас же вони приєднуються до комуністів! Ну! Один депутат виступає, каже: "Шо ж ви робите? Завтра вдруг прийдуть комуністи до власті, вони вас же всіх розстріляють". Бандери вони такі якісь...

Василь Опанасович: Особєнно там якась УНСО... Така організація, яка воювала умісті з німцями. Я сам знаю, я був у Германії, я знаю їх усих чисто, бандеровців. Нас там щитали ні за шо, – це вобще як шось...

Марія Яківна: В лагерє для заключонних він був. А западніки всі свободні.

Василь Опанасович: Вони всі свободні. У завод він заходить так як і німці, виходить як і німці. А ми в лагерє, – під конвоєм виходим, під конвоєм заходим. Вони робили, так же само як і ми, хто за станком...

Марія Яківна: І в їх зарплата хороша була.

Василь Опанасович: Зарплата у їх була як у німців, так і у їх зарплата. А нам копієчки шось там той...

Марія Яківна: Робим тиждень, гривню, чи той, марку у тиждень [посміхається].

Василь Опанасович: А робили ж ту саму роботу, шо вони.

Марія Яківна: Вони нємцам тоді помагали...

Галина Василівна: А тепер хотять, що вони герої!

Марія Яківна: Шо вони теж учасники Вітчизняної війни.

Василь Опанасович: А вони ішли проти нас, вони ж йшли з фашистськими знаками, з усім, самі натуральні фашисти... У якім году я був у Львові, учився?

От забув в яком году, учився там на курсах два місяці по нових оцих АТСах, по телефонних станціях. Я приїхав туди, – чорті куди ідти, не знаєш же ж. Город такий... [Марія Яківна: покручений]. Якісь там панки були, сідали у таксі, а я шо... "Не знаю куди йти, – кажу, – як попасти мені в учебноє завєденіє"... – "Ну сідайте, ми туди їдемо, там трошки пройдете". Ну правда мене довезли, я там чи троячку чи шо, заплатив. Вони поїхали дальше, а я пішов центральною дорогою. Прийшов, попав туди, куди надо.

Марія Яківна: А вобще вони не скажуть точно адрес, куди тобі надо, такі оце бандери.

Василь Опанасович: А коли я вже прийшов туди, нам надо було пройти бані.

Марія Яківна: Ну да, це як всєгда поселяють в общежитіє.

Василь Опанасович: Ну і пішов я ту баню шукать із чотирма хлопцями такими як і я. Шукали-шукали, де ми тіки, і на кладбищі, і де не спитаю, ніхто нічого не знає. "Осюди йдіть, осюди ідіть", – та як пішли ми у два часа дня та прийшли у дев'ять часов вечора, насилу попали туди. А оказується на місці ми топталися, тіки перейти ту вулочку і всьо. І ніхто не скаже... Шукали, один каже: "В мене друг, разом в армії служили, ось адрес, ідьом, – каже, – найдемо. І так він мені нравився, вмісті служили, тоже дав адрес, приходь, як може колись будеш у Львові..." Знайшли точно по адресу, прийшли туди, – "А тут такого нема, то якась помилка, тут такий ніхто не живе"... Все.

Василь Опанасович: [Після війни людей, які тут загинули, де ховали?] Ну осьо вони похоронені у нас у селі, за Домом культури єсть братська могила. А німців? А я не знаю, у нас не ховали ніде. Може вони їх вивозили, но у нас не ховали.

Марія Яківна: Ну я ж говорю, шо наше село, воно як у тупіку було.

Василь Опанасович: У нас получається так, шо у нас Дніпро іде отаким путьом, отак повертає і тоді так отуди на Тарасовку. Центральна дорога іде Томаківська, вона для воєнної целі, а ми "не риба, не м'ясо".

Марія Яківна: Сюди заїдеш, а відціля не виїдеш, бо там тебе...

Василь Опанасович: Во время войни, коли була война, зірвали Дніпрогес, то Дніпрогес затопив 25 кілометрів. У нас тут така красива плавня була, шо такої надо пошукать. Затопило все! І у нас затопило було все, аж до больниці вода була. Там дуже багато людей тут воєнних осталося. Воду, Дніпрогес зірвали і все потопили...

[Чи багато приєзжих] у селі? Дуже багато. Тут вже тих, коренних жителів, можна сказать, єдініци.

Марія Яківна: Ну старі поумерали, а то понаєзжали. По-перше пригороднє село, от, у хорошому місці, і вони сюди їдуть.

Василь Опанасович: От ви ж молоді? Молоді. Хлоп! Там хлопець із нашого села, от ви вже і поженилися, і ви уже білянська. А коренні? Можна сказать остались оце ми, Біленьчиха оце, і більше нікого нема тут.

Марія Яківна: Оце отут-о, так всі приєзжі. Мало вже тут мєсних.

Василь Опанасович: [А по прізвищам з мєстних, старих жителів найбільше] – Козиряцькі, Ковалі, Кравченки, Білий. І всьо, оце такі шо старі.

Марія Яківна: Да, ще Хижняки.

Василь Опанасович: Я вже тоже приблуда. Фактическькі я то корінний, я тут родився, а батьки мої з Чернігівщини.

Галина Василівна: з 1910-го году.

Василь Опанасович: Моєї матері чоловік був соціал-демократом тоді, не комуністом, соціал-демократом і його вислали відтіля. Там не можна жить, там не можна жить, в городі жить не можна, можна тільки отут, по селах.

Мої батьки як приїхали сюди... А мій батько вже женився на цій матері, вони двоюрідні брати [були з її першим чоловіком]. Ну і яке село, я ж кажу, шо цього нічого не було. Оце де Козача, там нічого не було, там було кладбище. Дальше туди оцево, Кислівка, – Кладбівка, оце все, дальше не було.

Марія Яківна: Кислівка – це старе, а вже Кладбівка, – вже ні.

Василь Опанасович: Кладбівка тоже, но тільки до половини.

Галина Василівна: Де Мочоний жив, да?

Василь Опанасович: Оце ще стара. Оце де тільки кладбище кончається, оце як тільки берем лєву сторону, – оце була Кладбівка. А оце дальше – це нічого не було.

Це не те кладбище, шо на Міра. Там було кладбище перве, а тоді його розорали, розето-самоє і зробили вулицю там Козачу. А люди і не знають, шо там було.

Марія Яківна: До війни ще, це я ще була дівчиною, а там моя бабушка жила на Ремесляной, так я ходила через Миколаївку, через ту вулицю, а тоді городом, бо там тітка жила, через її город. І там бугор такий був, розділяв він те кладбище, і я тим бугром йшла до своєї бабушки. Так уже там не було кладбища. Воно було дуже старе, вже розгорнуте. Вже плани дали, построїлися, вже там дуже давно. Тоді раніше там могилки були та й усе. Це сейчас уже памятники, сейчас мода стала, а тоді нічого не було. Щас не розореш, потому шо памятники. Ви

були у нас на кладбище, ні? Так там було старе кладбище і дорога посередині. А по цю сторону почали вже ховать, тепер там нема місця. А то було старе кладбище, могилки тільки остались невеликі і дерева розрослося. Всі це дерева [ануліровалися], тепер там знову кладбище, на кладбищі кладбище. І оце як ховають, докопують другий раз до труни ото. Ну вже воно заброшене, вже ніхто не знає, чиє воно, шо воно. Тепер оце воно знову на кладбищі кладбище. І воно тепер одне, да.

[І церква зараз одна біля садочку?] Ну це вже із школи.

Василь Опанасович: То із школи. То була сємілєтка. Оце до семи год вийшов, а тоді іди вже учиться далі.

Марія Яківна: Ну тоді ж із шести років не брали, брали із восьми, чи я знаю там. Діти вже постарше були. Я сама у перший клас пішла, там де церква, там я вчилась, там був тільки один клас. А тепер зробили церкву там.

[Чи церковні празники празнують у селі?]

Галина Василівна: Завтра ж празник великий, [Трійця].

Марія Яківна: Завтра, а не сьогодні? Завтра!

Василь Опанасович: Тут усі празнують, церква тепер вже ж єсть. А тіки празнують як? Ми родились вже у той період, коли вже празників не признавали ніяких.

Марія Яківна: Но старики ще ходять. Єсть от старики по-сусідськи, шо постоянно. Як субота, – йдуть, як неділя, – йдуть. На праздники вобще вони ідуть.

Галина Василівна: Ну це ви, а такі як ви, і такі як я ходять, і молодші зараз більше ходять, чим отакі-во, шо жили при совєтськой власті.

Марія Яківна: Я не отріцаю Бога, вєрю в Бога. Як кажуть, як до горя, так до Бога. А в церкву я не хожу. Я не можу там вистояти. Бабка, правда, каже: “Та там можна і сідєть, я сіжу, бо я нє могу, сіжу”. Там не було такого, а тепер там ідуть, кошолочки несуть, продукти. Та те принесе, та те, там єсть кухонька, варять їсти. Після молєбні вони сідають обідать, рано утром як пішла, так приходять у два часа дня. Я б ото вистояла? Я б ото побула два часа, – я б умерла.

Галина Василівна: Ну вони отдихають, а ти робиш на городі.

Марія Яківна: А я роблю, да.

Василь Опанасович: А тоді вобще це празднували.

Галина Василівна: Паски святили.

Марія Яківна: У церкву ходили, да. І по праздниках ходили, і по неділях батьки ходили в церкву. Особливо у нас дід і баба ходили. І оце ми не обідаємо у такі празники, або у неділю ми і не снідаємо, а ждемо

із церкви, як прийдуть з церкви, ми тоді сідаємо їсти, вже обід. Тоді придержувались крепко.

Василь Опанасович: Дитиною брали, мене пацаном брали мати [у церкву], як Пасху святили. [Піп причащав, це я добре помню]. Якусь вишеньку чи шо, шось мені ложкою давали.

Марія Яківна: Як Вербна брали. А паски пекли дома! Форми були такі, отакі завбільшки форми, печі були, просто піч. Знаєш, шо таке піч?

Галина Василівна: Це вже я знаю, бо у нас була піч, паски високі такі, понамазують їх там і красиві.

Марія Яківна: Дома пекли. Тепер уже і форм немає, нема нічого. Ну добре тісто [робили для паски], на яїчках, мука, масла туди положать... Я ці пасхи ніколи не пекла, не знаю.

Галина Василівна: То шо ти з бабою довго прожила, о.

Марія Яківна: Зі своїми батьками я жила, я в школу ходила. А пішла вчиться, ніхто нічого, я їсти не вміла варить, як пішла од батьків. Як пішла робить, так хазяйка мене вчила їсти варить, а то я не вміла їсти варить [сміється]. Що мені було, – сімнадцять год. Я знаю, шо перші вибори були чи у Верховну, чи в районні, чи в які, були оці вибори, – я не мала права ще участвовать, а вже робила. Так шо я не знаю, як воно там.

Галина Василівна: Кутю, це ж всєгда на Рождєство, да, варили?

Марія Яківна: Кутя, озвар. Озвар – це як кампот. Тоді сушили груші, там все з сушеного, були чавуни такі здорові. І ото в углу лампадочка, казали, висіла, засвічують, вона горить, ну свічка. І там в углу були скамейки такі з перилами, туди соломку, сіно простелять, на сіно поставлять оцей озвар і ото пили. І там ікона... Кутю у нас з рису варили.

Василь Опанасович: Ні, не з рису, я забув як воно... кутю із...

Марія Яківна: Із пшениці.

Галина Василівна: Я помню, як я була, так з рису вже варили. Вечерю носили на Рождєство...

Василь Опанасович: Рис у нас появився ще до войни. Рис, ще я був пацаном, вже рис появився. Відкіль вони його везли, не знаю, но уже був рис. Після війни був же тут у нас сортоучасток, виращували рис.

Марія Яківна: А тоді чогось прекратили, чи невигідно, я не знаю чого.

Василь Опанасович: Ну чо ж, після війни ще рис був. А тільки зайнялись вже тоді огородництвом, помідори, огірки іспитували, іспита-

тєльний сортоучасток. Там помідори, огурци, сині, всі овощи, буряки, все-все, – ділянками.

Марія Яківна: Вони вирощували як нові сорти, робили опит над ними, наблюдали, писали все, нові сорти вони виводили. І це опитний участок.

Василь Опанасович: Він і сейчас же опитний. Тіки фактическі його немає, а Козиряцького там все...

Марія Яківна: Шо він там опит робить, над чим? Над пшеницею? Засіває пшеницею та і усе. Вже немає там таких городних рослин.

[Чи були хутори навколо Біленького?]

Василь Опанасович: Ну як, Червонянський посьолок, Портмашево, но його щас нема, затопило. Ну у плавні були хутори.

Марія Яківна: Іванівський, Пушніна? Чи як називалося?

Василь Опанасович: Як же їх називали? Кучугури? Там тоже село було. А тоді ж все затопило. Вигнали всіх відтіля людей і вони построїлись отут-о на послєдніх вулицях.

Марія Яківна: Хто куди, хто у Бєлєньку, де попало вони розкидалися...

Василь Опанасович: Ну і тут оце Мар'ївка, за Мар'ївкою тоже там був посьолочек. Як їхать на Смоляну з правої сторони... Його вже там і нема того посьолочка, його зорали і не видно, шо там було.

Марія Яківна: Ну а таки там одна улочка єсть, туди дальше, чи то другий посьолочек? Єсть, ми було проїзжаємо, так там єсть одна вулочка дальше чуть-чуть.

Василь Опанасович: Нема. Оцей красивий посьолочек, з його вигнали людей у Мар'ївку, а посьолочек той знесли, зорали і не видно, шо там і було.

Марія Яківна: Вася, а дальше за цим посьолком там єсть одна вулочка невелика, там і понині люди живуть. Чи то з того посьолка, чи то з другого, – єсть, Вася. Єсть, я знаю, шо єсть. Єсть!

Василь Опанасович: Долінське ще – це дальше, це – Новопавловка. Долінське ж колись було вправо, а Новопавловка на лєво... Ну а тепер воно все називається Новопавловка.

Марія Яківна: Стрюківка. Ну а балки, балки які єсть у нас?

Василь Опанасович: Червонянська, це за горою.

Галина Василівна: Червонянський посьолок і Червонянська балка. Ну посьолок там прям коло Дніпра, а балка сюда тягнеться.

Марія Яківна: Ближче до Бєлєнької. А чому таку назву має? Це вже такі як ми не знають [посміхається].

Василь Опанасович: Хто його знає, не знаємо. Є у нас курган за селом. Там де орошеніє, там був курган. А потом туди, по-моєму, трошки дальше. Ще його не разорили, там ще єсть якийсь курган. Може, археологи і знають [як він називається]...

Марія Яківна: Вони у них же на учотє, а люди не знають. Ну я не знаю, ці кургани, шо біля [орошенія] були, їх розорили?

Василь Опанасович: Розорили. Як раз на том здоровом курганє канал оросітєльний. Не канал, а орошеніє, катлован. Це воєнні забрали 25 гектар, но тепер вже там нема нічого.

[Чи сюди із Західної приїжжали люди на роботу або жить?]

Марія Яківна: Да, да, да. Були, були. Були і тут дівчатка приїжжали і заміж повиходили, і сейчас вони і живуть. Ну це після війни.

Галина Василівна: В Крим їх дуже багато... Це з 50-х годов.

Марія Яківна: Вони вобще усі западники, оце у нас на літній сезон, вони роз'їзджаються, хто заграницю, хто куди... А тут вони в колгоспі робили. Вони ж малограмотні, в колхозі. .

[Як їх тут приймали?] Приймали, чого ж, робоча сила потрібна була, їх приймали.

Василь Опанасович: Колхоз приймав. Платили їм, видавали їм хліб.

Марія Яківна: Причому в мєсяц можуть не дать того (а вони по договору роблять), того шо їм. Вони їм видадуть все, ще й машину погрузять, ще й одправлять своїми машинами хліб туда.

...[Познайомились ми коли?] Во время войни.

Василь Опанасович: А до войни ми друг друга не знали. Я знав, шо бігала така у красному пальті.

Марія Яківна [посміхається]: Він мене помнить із школи, бо у нас школа була в одному зданії, – я в одному класі, а він у другому. А в мене було пальто красне таке, хороше, воротник чорний. Було пальто таке у мене, тоді ще в однієї старше мене учениці і у історичкі. Оце три пальта було і хароші пальта, тоді такі не носили як у мене було. І він мене запомнив, те пальто [сміється]. А я його і не помню.

Василь Опанасович: Ну я то знаю, бо мої батьки, їх усі знали, моїх батьків. Бо сапожник був один тут такий, і її батьки моїх батьків знали. І потом там де її тітка була замужом на Медянкє (вона Гвардейська щас), [Гречки] називали їх, вони дуже хорошо спрягалися з моїми батьками. Такими путями ми хорошо знали. Я знав її як [Лаленчиху], повуличному, не Козиряцьку, а [Лаленчиху]. А тих, шо на Медянкі жили, там тоже Козиряцькі були, тоже родичі їм, тоже їх Лаленками звали. Там тоже була дівчина така як вона, так я считав, що це вона. А тоді,

коли во время войни тут один був парєнь на Старім базарі, я до його ходив, а він старший за мене... І він мені показав її фотографію, кажу: "Так це ж не вона, вона отака і така". – "То її родня, – каже, – двоюрідна сестра чи шо, а вона оце". – "А, – кажу, – нічого" [сміються].

Марія Яківна: Прийшли батьки, вони там розмовляли, шо вони розмовляли, я вже не знаю. Раз прийшли свати, значить все з согласія молодих. Вони вже домовилися як свадьбу згуляти і коли. На тому і кончилося. Отак-от, так шо...

Весілля у нас маленьке було, у 47-му році женились. Нічого не було, не хфати, нічого, хіба таке як сейчас?

Василь Опанасович: Я прийшов тіки з армії.

Марія Яківна: Розписалися ми вдвох пішли, в сільсовєт без нікого, розписалися, три рублі заплатив він і на тому все кончилося. Ми йшли, зайшли до його батьків, нас батьки прийняли, посиділи, і на тому все кончилося. Ми літом розписалися, а ще до свадьби ще було два місяці. Бо тоді була голодовка у 47-му році, за шо свадьба? А тоді вже осенню, якраз перед школою маленьку свадьбу зробили, невеличку свадьбу, без молодьожі, без нічого, так. Родичі такі близькі зійшлися та і все, така в нас свадьба була.

Василь Опанасович: Хіба такі свадьби як тепер?

Марія Яківна: А він в МТСі робив і приїхав по мене на студебеккері [посміхається]! А в мене було плаття таке, ну не просто розове, а там же воно якось грязь була, як бризнуло мені, – обляпало все плаття моє весільне [сміється].

А придане? Конєшно, шифонєр дали мені, кровать дали, ну постєльниє прінадлєжності.

Василь Опанасович: Я приїхав студебеккером, заїхали у двір, погрузили все, там на вороті стали хлопці, не пускають. В мене шофер був знакомий: "Хлопці, ви знаєте цю машину чи ні? Я щас включу і погорну не тільки вас, а й всю забору їй погорну..." [посміхаються]. Випить я давав, а їм іще щось надо. А він тоді той включає, вони тоді одкрили ту забору, поїхали...

Зразу після весілля жили у нас, коло батьків.

Марія Яківна: Вісімнадцять років я із свекрами жила, со стажем [посміхається].

Василь Опанасович: У мене-то були ще два брати і сестра, но самий меньший я був, а тоді сестра в мене була 12-го году, брат 10-го і один брат 8-го году. 8-го году помер, ну правда, ще коли свадьба була, ще жив. І той ще живий був як ми женилися, дядько Іван. От... Желаю,

шоб і ви так повиходили заміж і прожили, як ми оце з жінкою, скоро по восємсят год буде [посміхаються].

Марія Яківна: А тоді як мій батько один остався, маму поховали, батько один остався, паралізований, інсульт був, прийшлось сюди йти, на время. Взяли дітей, взяли постєль, там одєжа вся осталася... Як приїхали сюди, то так і осталися. Там мати вмерла, батько женився на другій, куди вже нам туди ідти.

Василь Опанасович: Я то в МТСі робив старшим електромеханіком ілі правильніше діспетчером.

Там де була МТС, там єсть тюрьма, з 54-го году. Сначала од завода "Комунар" тут був 24-й цех. Я робив саршим контрольним мастєром. А потом як начали приїзжать з лампасами широкими сюди, понравилося їм місто, – село, єсть куди развлєченія їм куди, і...

Марія Яківна: Завели тюрьму.

Василь Опанасович: Тут був председателем колхоза Макименко і директор совхоза був [Бокунович]. Їх, ну якби сказать, купили можна сказать. "Будуть у нас розконвоіровані, тюремщики-зеки, ми вам будем давать людей на поля роботать, і то і другоє...". І умолили їх. А їх, якби вони не согласилися, тут би цього не було Вони согласилися та й усьо. "Комунар" передає цей 24-й цех на цю колонію і тут приїзжають зеки і всьо. І тут все началось, той розконвоірований, той другоє... А в мене робота така, шо єслі зробить вещь, так шоб вона ж була вещь, щоб вона була согласована зі своїми тєхнічеськими данними, за усією тєхнологією шоб проходила. А вони робили як: придавив, пошло там...

Марія Яківна: Тюремщики, він не схотів з ними работать, тюремщики як тюремщики...

Василь Опанасович: А тоді коли МТС реорганізували, я робив у колхозі завєдующим радіовузла. Така була должность у нас у колхозі, но по найму, я не член колхозу. Мені платили 860 рублів і я був завєдующим радіовузла. А тоді приїхали чиновники з города, пішли подивилися, побалакали. Тоді було видно таке указаніє, шоб прийнять на баланс Міністерства связі. Ну прийняли радіоузел у Міністерство связі і начали строїть АТС, автоматичєскі телефонні станції. От я опять і став же завєдующим, начальник АТС і так і до пенсії доробив тут.

Трудилися все время, всю дорогу. Купили машину одну – "Запорожця", купили другу, ну а це вже третю. Бережу вже, хай, ще може син покатається...

Куліш Віра Іванівна, 1927 року народження, с. Біленьке Запорізького району Запорізької області[1]

Куліш Віра Іванівна, я 1927-го року. Народилася у Кривом Розі, нє в самому місті, а в селі. Село Горовка, Кіровоградської області ми. А от Кривого Рогу ми так, як оце от Запорожжя Біленьке. Так ми, ще я дівчиною була, пішки ходили. Ой дівчата, яка жизнь тоже була! Та все равно, якось ми чи молоді були, нам було хорошо [сміється]. Пішки ідемо у Кривий Ріг, несем буряки, там сахарні плантації у нас були. Несем буряки, бо у мами моеї дитина невелика була, мама не ходила. А я сама старша, нас четверо було. І оце я сама старша, таскаю ті буряки на плечах, продам і, дівчата, купляли ж хліба. А їсти хочеться, поки дійдем, по півхлібини з'їли. Ну ми ж не по хлібині, а очередь велика була. Хліб був отакий як кирпич. І ото було ми купим хліба, нічого, тільки хліб. Корова у нас була, ми держали. Хоч і без батька, батько ж в армії був, война, а ми ото із мамою. Не дай Бог, дівчата!

Батьки мої розійшлись, мама і папаша, і я дівчата, там у батька виростала. Оце в Кривому Розі, ну оце в селі.

Чого вони розійшлася? Її батько був багатий, ну він не рідний її батько був. Їх розкуркулили там у нашім селі і він сюда приїхав, тут робив. І ото дівчата така жизть. А тоді, мабуть, год скіки-то і умер цей дєд, бабушка була, мати її. Ну вона отдєльно із дочкою жила. Ну оце ж дєда розкуркулили, а видно хтось або знакомі, не знаю, я скільки прожила, не питала у мами, чого вони приїхали. А тоді вони писали, щоб і мама, це ж дочка бабина, і мама сюди переїхала. Так вона пішки ішла, тьолку вела [сміється]. І пішки ото йшла, де аж той Кривий Ріг! Пішки ото прийшла. І тут робила вона в колхозі, і ото вийшла заміж, і дітей прижила. Ну я і не знаю, це ще вона чи в 33-м годі, чи в 30-м. Мабуть у 33-м, бо це ж вони колхози соєдиняли чи як? Може у 30-м чи в яким вони годі. Та вже і в 27-м, казали воно началося оце, оце колективізація. Ну мама казала, шо зразу трудно було, а тоді лучше було, стало лучше. Ну як і ми, нам нравилося в колхозі.

А потом я вже в городі стала робить, у Кривим Розі, а мама все время мені пісьма писала: "Вєра, приїдь, приїдь до мене". І я ж поїхала туди. Як я, дівчата, каялась, хотіла вертаться. Ну тут же в селі, не те шо в городі.

А мама тут жила. Тут вона заміж другий раз вийшла і в неї двоє дітей уже було. Мама попала у велику сім'ю, свекруха, свекра не було, бєдность була. Ну казали, шо і дружно жили, і поросят різали. "Тіки

[1] Опитування провели Ю.І. Головко та В.М. Циберт, 26 червня 2002 р.

ми, – каже, – різали не таких, як тепер, шо по году держуть, а різали таких, місяців по десять. Так шо, – каже, – хоч і сім'я велика була, но їсти було шо". За землю вони нічого не казали, навєрно ж не було. В їх не було.

Ой, як їй не повезло! Дівчата, от ви знаєте, як нема счастя, так не буде його з малку чи як, з молоду, як нема счастья... З батьком моїм розійшлися, мене ж мама бросила там, ну батько не дав, бо воно бєдность тоже була, всякі ж годи були. Вона вийшла тут заміж і у їх тут сім'я велика, у свекрухи, у свекрів. Ну всі ті порозходилися, мама осталася на старому дворі, це аж там на Октябрьській. Аж коло майстерні ми жили, ви мабуть не знаєте, бо ви ж не білянські. Діти в мами були. Я приїхала, так Лєна ходила в перший клас, а Вася ще й не ходив, невеличкий такий хлопець. І як ви думаєте, дівчата, оце брат виучився, построїв хату мамі, цеглую, бо він прийшов з армії, а хата в їх завалилася, ну стара хата. А в їх там же води було, там підходила вода. І шо ви думаєте, оце Вася вчився, прорабом він був у Днєпроескавації. І машина укатувала грунт, а він утром, контора ж з 9-ти, заступив на роботу і його машина переїхала! Ну як би ж він п'яний, він і не пив у нас! Коли там гості, то коли там вип'є, а так як тепер оце, тепер дуже п'ють молоді хлопці, і оце таке! Ото машина його переїхала, поки до больниці довезли, він умер. Він такий високий, гарний був. Я мала, це ж от другого батька, то я не знаю в кого, в бабу вдалася, баба мала була [сміється]. І ото таке. А дівчина оце, Лєна, средня, головою помішалася. Можете представить? Оце ж з братом таке, і вона усе плакала та переживала, заболіла головою. І в Запорожжі лежала, так я все до неї їздила, тут уже в свекрів жила, а їздила, бо мама вже старенька була. А тоді її аж у Новозлатополь вивезли, аж Гуляйпольський район. І ото все время до неї їздила. І оце вона два года, як умерла. Їй уже 62 года, мабуть, було, чи скільки, бо вона 30-го года. Оце так, так шо не повезло мамі, страшне!

Приїхала тоді, в селі голод в 47-му конечно був. Ну все равно, шоб дуже так... Ви знаєте, в Біленькій якось тут люди лучше трошки жили. Ну я як там дома була, так там тоже, я на проізводстві робила, там же нам талони давали і хліб давали, і давали як отрєзи, хто хорошо робив. Давали, так шо ми жили. Ну а я то послухала дєда та бабу: "Вєра, поїдь до матері, може там тобі лучше буде". А я така дурочка, було мені дадуть премію, а я дівчатам усе, і на плаття, шо мені дадуть, а я отдам [сміється]. Та, думаю, вони ж тоже такі підросточки.

Но ви знаєте, давним-давно якось лучше тут у Біленькій, я не знаю чого. Ну ось бачите, осьо ж близько Дніпро, тут параходами вони їзди-

ли в город, шо лишне, – вторгували. Та і в нас там, ну в нас там не торгували считай, там де я жила, де батько мій...

Як приїхала я сюди, ну чо, село таке здорове. Ви знаєте, воно тоді не так було культурне, це ж вже дорогу послали, не було доріг. Ну а неплохе, село хороше було. У нас ще отут театр був у Кірова, там театр, то ми ходили. Коли молоді були, ходили в театр всєгда.

З дівчатами гулять ми гуляли, як вобще сходились дівчата і хлопці, а так шоб ми оце гуляли там, чи випивали, – нє. Співали, танцювали, у театр ходили. Співали усякі соврємьонні пісні. Які ото тоді після войни були пісні, такі і співали.

А ще раньше ж гуляли, дівчата, не так же як тепер. Тоді гуляли по хатах, вишивали, пряли [сміється]. Не так як тепер. І мама вміла вишивать, вона ще мене навчила в'язати кружево. Так шо ми з нею бувало вечором до часу ночі, а то до дванадцяти в'яжемо ото кружево. Простині шили, мода тоді така була, кружево і прошва така, отака ж мода. У мене єсть, так дівчата не хотять: "На шо воно нам? Ти знаєш, шо сейчас нема моди на його". І свекруха вишивала, в хаті ж вішала рушники, а куди ж [сміється]? А тіки вже немає тих рушників, шо вона вишивала, нічого.

Я у мами тільки півтора года пожила і вийшла заміж. Тут, за білянського [сміється]. Як я прийшла, у них корови не було, була коза і кури. Це ж я з свекрухою жила. Рідна мама моя жила на Октябрській, вона сама і жила, ото вони построїлися там. А я оце тут жила, двадцять дев'ять год прожила з свекрухою. Я вийшла заміж, свекруха була і він же, чоловік мій. У неї ще діти були, одна дочка, – це построїлися вони по-сусідськи, продали потім і виїхали у Росію. Чоловік там умер її, а вона із дочкою живе, Аллочка 60-го году, і ото вони там жили... Свекрусі було сємдесят сєм год, як вона вмерла. І ви знаєте, вона була така повна, гарна всєгда, не стара така, хоч їй і було годів стіки.

Було весілля на Октябрську. Но тоді, дівчата, тоже не багато ми жили. Мама моя ж, чоловіка її вбили, розстріляли. Бо вони ховалися і його... ну він хворий був, желудком чи шо... А тут же в Біленькій хтось убив німця. І ото за одного німця двадцять сім чоловік убили, порозстрелювали. Бо у мами в городі там бункер був. Ну не німці, а наші ж навєрно копали, я ж не знаю. І ото їх там постреляли і закопали. Той живий, той... Ой, мама як розказувала, так страшне. А тоді, як оце все втихомирилось, як німці одійшли, а руські прийшли, і ото їх перевезли осюди, де у нас остановка, тут в саду їх поховали, була братська могила. А тепер же їх перенесли отуди дальше. Їх викопували, я не бачила як їх там. Ну конешно ж, не клали їх кажного в труну, а так на нари, чи

як. Я не знаю, як їх там, не бачила, не буду казать. Розказували, шо так їх перевозили, ноччу...

А весілля харашо гуляли, у мами ж, і тут гуляли. В їх свої родичі, в нас там свої. Ну в мами ж не дуже багато родичів, а то сусід було багатенько. Ну ми на Октябрську гуляли, так у хатах, у хаті гуляли, не на дворі, а в хаті. Це тепер балагани строять, а раньше в хаті, в хатах гуляли.

Сватали мене, аякже. Приїхав хрещений, свекруха із зятем. Вже ж її дочка замужом була, так із зятем прийшли, посватали. А ми трошки побули та побігли в театр. Ну питали, чи согласна, чи ні. "Та согласна, чого ж не согласна". І ото посватали, а тоді мабуть через місяць... Я ще їздила до батька, батька й мачуху приглашала на свадьбу, вони не приїжджали. Батько каже: "Ми, Вєра, не поїдем, чого ми поїдем, якби це ще в нашем селі, а туди ми не поїдем..." А вже послє батько приїзжав, як ми поженились. Ми мабуть місяця три чи чотири пожили, а тоді приїзжав.

Ну свадьба не така ж конечно була, шоб чоловік двісті, не дуже багато. Може чоловік по сємдесят, по шестдисят було. В мене плаття було розове, шовкове, шили мені. А тоді хвата була, тухлі у мене були такі, на каблучку [сміється], не такі, як тепер дівчата носять.

Придане? Дівчата, яке там придане! Шихфанер старенький, мені мама купила. Ну не було тоді, тоді бєдность була після войни. І в його дуже не було, і в мене. А так пожили, ніколи і свекруха не казала, шо в тебе не було нічого, ніколи нічого. Оце так, троє платтєчків було та мабуть дві рубашки [сміється]. І не багато дарили тоді, тоді ж тоже бєдность була, шоб багато дарили.

Дівчата, ті шо гуляли, гуляли ж на вулиці і ото, чоловік п'ять дружок було. Старша дружка, отож з молодою ходе. Я з старшою дружкою їздили гукать же родичів. Тоже ж на тачанкє їдуть, молода встає і іде, той...

Ну оце ж букет чіпляли тоді, як він прийшов. Я йому привозила букет, мабуть часів чи в дванадцять, чи в одиннадцять дня приїзжали ми дівчата всі, дружки і я. Не з живих квітів, а оці пластмасові чи які вони, ну ви знаєте, дівчата, які тепер так і тоді. Так то специально на свадьбу робили. Красиві такі, букетик білий і лєнточка. Це така мода була.

Були, дівчата, дружки. Ми тачанкою каталися. Тоді машин же не було, у колхозі одна полуторка була. Він собі, я йому привозила букєт чепляла ж, чоловікові ж своєму, із дівчатами, дружками. І співали все, дівчата поїхали, співають. А тоді вже вечором побрались, співали, ну вобщем нічого. Якби воно жизнь, а так...

Покаталися ми, а тоді він приїхав мене забирать і так... Ну пішки, тут же ж недалеко, пішки ми йшли. Багато співали, танцювали молоді ж, ну як усі. Ви знаєте, дівчата, тоді якось бідніше жили, но якось веселіше було. Чи то шо ми молоді були та нам якось було харашо, не так як тепер, а як уже старі...

Дружки на весіллі співали, танцювали, гармошка ж грала. Тепер же баян, а тоді гармошка. Викуп брали, і тухлі ховали [сміється]. Ну це я забула хто... мабуть дружку за тухлю... А, зразу ж викупляли, як приїхав він по мене, викупляли молоду. Коло мене ж сидів брат, він продавав мене. Ну от я забула, скіки він хотів грошей, шоб віддали за мене грошей. Довго! Вони як начнуть ото балакать [сміється]! І я не знаю, хто це з них туфлю украв ще, а тоді таки ж отдали. Ну сказали, шо нада платить. Ну ти і плати, чарку налили та й усе.

І в цигани, і в шо хочеш наряжалися. Як гуляли, йшли ж туди, сюди приходили, приносили снідать, молоді. Так називалось. Приносили снідать, тоже наряжені в циган. Ті прийшли сюди, побули, їх угостили і вони пішли пішки, воно туди не дуже далеко. А тоді наші ходили туда тоже. Ну тоді такий обряд був, а сейчас я і не знаю. Я тепер же ніде не гуляю.

Мама робила на фермі, біля свиней. Там свинарник недалеко і ото вона робила, коло коров вона не робила. А я як приїхала, трошки коло коров робила. А тоді як вийшла заміж, чоловік мені каже: “На шо тобі оті корови? Бросай.” Та ото коли підеш у бригаду, а день у день, день у день тоді, дівчата, робили, день у день. І було неділя, і оце бригадір прийде: “Дівчата, ідіть, у вас матері дома будуть”. Тепер мої дівчата і кажуть: “Мамко, так ти нас і не гляділа” [сміється]. Старша дочка: “Ти нас гляділа? Бабуня нас гляділа, так бабуня”. А ж, кажу, тоже робила. Роблю, іще додому прийду, бросю чи сапу, чи іще щось і іду на грод. Ну тоді не занімалися, так як сейчас, шо поливають. А тоді, осьо немає, скважина не робе, не поливає, а люди поливають.

Я, правда, робила ще на бройлерній, на бройлерах, на фабриці робила. Була тут фабрика, без петухів неслися курки [сміється]. Мене [Павло Павлович], тут з Дніпровської, він мене туди втяг, каже: “Вєра, будеш тут робить, свекруха в тебе єсть, є кому дома, будеш робить”. Так я ото робила, мені нравилося.

Свекруха сама жила, чоловік її в Германії вмер з голоду. І ото гнали його в Германію, а в нього зубів не було, і ще ж він не старий такий дуже був... І той, умер з голоду у Германії. Свекруха сама жила. У неї дочка замужем, син в армії був менший, такий як я, 27-го году. Так шо вона сама жила.

Хата в свекрухи під соломою була, оце ж вона яка була, тільки ми її ото общикатурили і перекрили шифером. Ну не мала, не мала хата, но всьо равно не така ж, як тепер современні строять. Ну ми дурні, шо не построїлись. Мені чоловік було каже: "Вєра, для чого ми будем строїться, єслі в мене дівчата, це як хлопці, так хлопцям надо". Ну надо було построїть нову хату, бо старе воно ж, бо скільки, як кажуть, стару бабу скільки не вкрашай, то вона така стара, хоч і фартух надінь, так вона стара [сміється].

Ми ж [з чоловіком] думали в город, ми ж ще три года в городі жили [сміється]. Значить, поїхали в город, мій чоловік мені каже: "Вєра, я поїду встроюсь, а тебе заберу". Люді було два з половиною годіка. Ну я думаю, Міша як приїде з армії, він тут буде з мамою жить. Коли Міша приїхав в отпуск і каже: "Я не буду тут жить". Ну а шо, чоловік каже: "Шо я тепер вертаться буду?" Він робив на паровозі помошником машиніста. А я поки переїхала, кажу: "Нашо воно надо оцей город, бігать із тими сумками?" Як тут усе, і кабан вже був, і корова була, ми ж вже самі прижили його. А він не хотів, каже: "Я не буду важко робить, я шофером буду робить, а ти будеш ішачить". Воно так і получилося, що він шофером робив, а я ж таки по таких роботах. Хоча і на фабриці, там тоже надо було робить, там не сядеш і не погуляєш. Ото так.

Ще плавню застала. Плавні ж випиляли десь у 51-м, кажись, годі, щось таке. Бо тут же западників наїхало багато і вони ото випилювали. Вони тут єсть такі, шо і поженились, мужчини. Пиляли плавні, це ж такий приказ був, шо дураки, дівчата. Оце не то шо, а ви ж подумайте, скільки скота там було, скільки м'яса було! Там же ж зимував весь скот колхозний, колхозний. Тут же два колхоза в Біленькій було, оце його тепер соєдинили, тепер один колхоз. А тоді два було.

Ще у плавні і сіно ж косили, і я ж кажу, скотини багато держали. А сіно й на зіму, хто не ледачий, той їздив, косили та коровам же на зиму на пропитаніє. Ну і жили в плавнях, небагато там якось жило, ну єсть такі, шо жили. Там же ж були такі хатки, так шо, а тоді... А мені свекруха розказувала, каже: "Вєра, а у войну... – як тут война... чи була война, так воно ж оце Дніпрогес, чи як оце, шо пустили воду, шо плавні затопили були, і казали мамо, – Вєро, так кричали люди, спасайте, спасайте!" Вилазили ж на дерева і кричали. Ну а хто ж мог спасти, єслі залилося тут, Бєлєньку не залили, а ото нижня вулиця там коло Дніпра, там залито було, залили її. Ну так це ж так багато води було, ну я цього не застала.

Розказувала ще свекруха про війну, шо німці, так як і кругом, тут вони стояли. У нас там тоже, хата хороша у батька, так там офіцер, у

нас офіцера. Як тільки ці виїхали, а другі заїхали, так у нас якось начальство жило, офіцери. А дівчат возили з Криму, страшне [сміється]! Дівчата такі гарні, понаряжувані, ото. А у нас раньше хати були наполам, одна хата, ну як зала називалась, чиста, а друга, – там де жили ми...

Приїхали... Кажуть нам: "Дівчата, – ще одна казала нам, – в нас оце три скрині...". Ну хтозна, чого вони. Вони ж може там були, там же у нас война була, і офіцерня ця, попривозили їх... А мама каже: "Нє, дівчата, я вам не дам, подивіться і всьо, і мене не калатайте лучче". А воно ж, ну як молоді...

А тут же був пан, отам, де оце школа. Сейчас же нову школу построїли, а там є стара. Мама казала, шо отут же був пан якийсь, що в нього землі багато, люди робили. Ну не казали, шо плохо їм було, не казали. Були такі годи, шо голод, холод, ну це, мабуть, у 20-м чи в 21-м. Бо мій чоловік 21-го году, так мама казала, шо "Вєра, маненький був, а корови в нас не було, а багатші йдуть от коров в обід, а він, видно ж його ж хтось направив, просе: "млока, дай ока!" [сміється]. Багата женщіна, каже мама, принесе хліба, хліб білий був, хароший, маслом помаже, і глечик молока. Раньше у глечиках було, бутильків же не було. Ну хто багатий, в того голоду не було. А оці ж, шо бідні... Усякі, так як і тепер...

Свекруха розказувала, ой, як вони жили, дєточка, в наймах, наймалися вони. Ну це ж раньше було. Навєрно так, як оце в нас сейчас почти. Тут, де дєтсадік був, отут я послєдні годи робила. Вже в мене стажу багато було, а ще, ну чо я буду сидіть? Пішла, і тут завєдуща [прізвище нерозбірливо] Вєра Леонтівна. Прийшла, кажу "Тьотя Вєра!", – "Ідіть, будете у нас підмінять дівчат, і будете наглядать..." І я ото наглядала, сторожувала, та так, наглядала та й усе. І я ото дівчат підміняла, так шо... А тут раньше багацький, ну багачів... [нерозбірливо]. Шоб дуже багаті, ні, так мені свекруха каже: "Ми, Вєра, в них робили, так вони дітей моїх не обіжали. Поки ми з степу приїдем, так баба дітей моїх і покупає, і накорме, і спать положе". Так шо тоже... Я не знаю, як їх звали, вони вже померли усі. Я не знаю, в яких це годах, це ж ще до войни воно таке було. А тоді воно ж все... Я не знаю, в якім це годі.

Свекруха до церкви ходила, і я з нею, дівчата, ходила. А тепер я оце не хожу, бо я не [говлюсь]. А раньше церква, та! Але я не застала їхньої церкви, там ото ж ограда, чи як воно називається, тепер школу там построїли. То там церква була ж хороша! Вона не казала мені, як вона називалася, но всєгда каже, церква хороша в нас була. А тоді я застала, шо у нас сарай у центрі здоровий такий був, і ото там церква була. Потом ото на [Кислівкі] хату цеглову купили, тоже там церква була, а то-

ді ото тут вони, чи купили, чи... Ну це був чи комбінат, і ото вони купили. Ну хороша церква. Ну на празники великі я тоже ходю.

Були в неї і ікони. А тепер мені вже сімдесят п'ятий год, а в мене немає ніякої... ...Свекруху печатала і чоловіка печатала в Хортиці, так я ото отакі дві іконки купляла.

Раніше до церкви багато людей ходило, багато, дівчата. І січас ходять.

З церковних празників оце ж вони Паску, Рожество... Оцево такі празники всєгда празнували, не то шо там... Пекли всєгда паски. А в цьому году я не пекла, дівчата.

[У паску] туди все, що найлучше. Ну вони сметани трошки, молоко, запарювали. Раніше робили опару, вона тоді не так черствіла. Ото береш там трошки, з пригірця, чуть менше, муки, потім молоко закип'ятили і гарячим заливали, і ото розмішуєш, щоб не було комків. А дрожжі, – як вихолоне запускать. І ото воно пограє скікось, часа два чи більше, більше чим два часа грало. А тоді уже вчиняли тоже молоко, масло не дуже багато. І добрі були, такі хароші. Паски, дівчата, тоже треба хороший доклад і вони будуть хароші. У нас були форми, а січас уже і форми нема. Ми колись комусь дали, і так і не вернули. Ну Ваня мій поробив, отакі формочки були, а тепер на горищі стоять [сміється]...

А свекруха пекла, у нас же піч на дворі була була. Так вже немає тієї печі, ми вже її розваляли. Ну не печем же ми. Хліб я пекла у духовкє, в хаті. Ото спечу собі хліба, а скіки мені надо, я одна... Ми тоді не купляли, а пекли. Тоді якось не дуже так і продавали як тепер, тепер же хліба отак! Скіки хочеш, коли хочеш, підеш купиш. І на базарі, і тут кіоск, і тут хороший. А то возе такий добрий хліб, сірий, пахне, шось вони кидають, я забула, як воно називається...

Свекруха в мене хорошо співала, і така чудацька була. Ну я знаю чого, така вродилася [сміється]. Розкаже шо-небудь, як вони гулилися. В неї оце дочка була, так дівчата тут збиралися і гуляли. А вона: "Ну шось Груні довго немає, я піду, шо вони там роблять?" Ну я це не бачила, це ж мені мама розказувала, свекруха. Наділа біленький платок, взяла простинь, обматалася і пішла. А вони ж як глянули, а воно ж темно було, дівчата як глянули шо оце ж, та давай тікать хто куда [сміється]! Пищать, кричать молоді ж дівчата, гармоніст втік, полякались. Кажуть, якась відьма. Ну мама кажуть, як же воно: "Я тоді у кущі та взяла поскидала і додому прийшла". Прийшла, а дочка кричить: "Ма, ви знаєте, якась відьма нас лякала, ми вже не посходились, потікали

додому”. А мама кажуть: “Отож не нада довго гулять, чого ж ви довго гуляєте?” [сміється]. А тоді вже опосля їм розказала.

Я не знаю [чи були ворожки по селу]. Дівчата, нам ніколи було туди прислухатися, до ворожок до оцих... А дітей носили, отут на слєдущій вулиці, на Партизанській, там була така женщіна, що дітей лечила від младенчєського. А так ми не ходили ніде, ото в больницю тіки ходили, як хворий, ідеш у больницю. А тепер же воно усе платне... [запис перервано]

Дома раньше родили. Свекруха казала, бабка якась, сусідка роди приймала. Тоді ж в больниці не родили. Ну раньше, бачите, дівчата, не було цієї екології і родилися діти хороші.

Було в свекрухи 50 соток городу, великий город. Бо я ото як, ми на Октябрську женились, вийшла заміж. Ой, а весною копали, город здоровий! Ой, думаю, ну чо я вийшла заміж? [сміється] Лучче б я не вийшла. В мами город був, ну сад, а тут були дерева, но мало. І скіки мені оце год, сімдесят п’ять год, стіки і цій груші. Це свекор. Тут же гаража не було, це вже зять поставив...

На городі сіяли жито на зиму, а весною картошку, сояхів багато садили. З сояхів масло били. Тоді у нас там на Німецькій була олійниця, маслобойка називається. А тепер у нас і тут на нашій вулиці єсть, так немає сємочек...

Городину хранили в погрібі. Ну в них не погріб, а яма була, метра два з половиною, отако... Драбину ставили туди, накривали, зверху отакі дверки були, замикались і одкривались наверх. Це ще той, не за мого ряду, а мій чоловік хлопцем копав, чи може брат його. Просто яма викопана і там [дучки] повикопувані були, де храниться картошка. Ну в ямі ще такі робили, шо там і посівна хранилася. А тепер ми з чоловіком построїли тоже погріб, підвал називається. Бо вам скажи, ви ж городські... А тоді построїли літню кухню на підвалі.

[Чоловік мій в дитинстві] харашо занімався. Бо старші, як попросять, так він і помагав, особєнно задачі хорошо, він матиматику вмів хорошо. Ну всяк було [сміється], били його за рибу. Батько їх рибу любив ловить, а він сітки там шось поламав, так йому батько давав, – він хотів утопиться [сміється]. Каже: “Я хотів утопиться, папаша мене побили, за те шо я їх поламав”. Це його батько рибу ловив удочками, удочками.

Як батька не стало, то він сам, так любив рибу ловити, чоловік! Оце ноччу, в два часа ночі схватиться, щоб місто зайнять, тоді надо було місто зайнять хароше коло Дніпра. Аякже, рибалок було тоді дуже багато. І біжить, ото закриху дома зваре [сміється], макухи туда, ото

така сєточка, повісе, і тоді риба ловиться. То вони в плавні їздили каюками. А в плавні риби було багато! Там були такі, ну як ото ставок, но воно не ставок, а такі просто от Дніпра міста, зарослі, а риба, вона ж в зарослях...

Вони якось знали. Оце зять у нас такий, Ваніної сестри чоловік... Ночу біжать за рибою. Так робе сутки, він на машині тут робив, на ЗІЛу, на здоровій машині робив. Одробе сутки, і біжить по рибу. Мамо було кажуть: "Та Ваня, та на чорта вона тобі, та риба!" Тоді не продавали, дівчата, рибу. Тільки для себе, да сусідам було отдадуть. А тут жили, багато в них дітей, шестеро дітей, то мамо було понесуть. "Маруся, на дітям твоїм риби". То було сушать вони рибу, а то було зимою не ловили ж рибу. Ходив, та хіба ж там риби зимою, холодно ж. Та він і застудився в тій рибі...

А сейчас і риби немає. Но ви знаєте, дівчата, раньше і риби багато було. Оце ж плавня була і риби дуже багато було, а сейчас...

Сушили рибу у печі, на листах. Отак кладеться соломка, а тоді отак лозинки наіскось, отакий лист здоровий і ото риба. А риба ж розробляється, присолиться хорошо, і тоді сушили. Топили ж не дуже, а так шоб нормально, шоб же ж просохла риба. Повністю висушували, як недосушена, ще підкладуть соломки чи шо. А її потом хранили у торбинках. У погрібі нє [сміється], буде цвісти. У кладовкє, підвісять на гвіздочок та й висить. То в гараж заносе усєгда. "Ма, я хлопцям взяв до пива". А мама каже: "От, умничек! Я, – каже, – клопочуся, сушу, а ти ото в гараж..."

Варили ж уху, жарили. Ви знаєте, воно ж як єсть, так і не хочеться, а як немає, – з'їв би. Уху, раньше картошку, считай, не клали. А сейчас я як варю, так я картошечки трошечки, потом цибулю цілу, потом моркву поріжу кружочками, а тоді яїчок одне або двоє зварю, потовчу тоді вже як припослідки. І рибу ж кидаєш... Як хороша риба, то і уха буде добріша. Не така ж, як ото карасики. Карасиків не ложимо в уху. Толстолобики хороша на уху риба...

А я ж з мачухою жила, я ж не з мамою, а з мачухою жила. То я дома і борщ варила вже. А так шо, молошне, котлєти, я вже дівчиною готовила котлєти... Оце 20-го, чи 21-го, якраз на совєтський [Новий год], всєгда у нас гості були.

Біляни, це ті, хто тут і родився. Батьки ж місцеві, батьки жили і діти. Но вже померли давно батьки... Тут корінних білян по селу страшне було, а сейчас вимерли, дівчата, біляни. Сейчас самі чужі...

Куліш Марія Олексіївна, 1930 року народження, с. Біленьке Запорізького району Запорізької області [1]

Мене Куліш фамілія сейчас, Марія Олексіївна, а була Паталах Марія Олексіївна.

Я 30-го року, родилася тутечки. Оце де кладова, оце тут я родилася.

Батько був 97-го, 96-го, ну вообщем 6-го году, це ви считайте самі, у мене уже голова не варе. А мамка була 8-го, тутечки родилися. Мамка жила, де оце кладова в нас, ну база сказать. Не на тій стороні, а на цій, це вона тутечки жила. А батько жив на Новопавловкі, недалеко. Жили як вони? Жили хорошо, но война їх розлучила. Осталося в матері троє дітей, а вона дуже дбала для дітей і поїхала по білу глину. Глина обрушилась і вбило її. Батько женився на другій і так жили. Я робила з п'ятнадцяти год на фермі...

Бабушка мамкина, її мати рідна, мамкі було півтора місяця як вона умерла, другу дєдушка взяв. Дєдушку репресірували, ну ото як сказать, розкулачували, він був куркуль. Його вивезли, а її мачуха, ну його друга жінка, жила в нас. Умерла вона у 46-м рокі, у нас дома там, я на Широкій жила. Тепер Свободи мабуть, не знаю яка вулиця, ну то за містком туди до Кірова, отам я жила...

Дєда я не знаю.Оце тільки од людей я чула, мені батьки не розказували... Та хто мені розказував, знаєте, як батько останеться без матері? Це мати може шось і сказать... Знаю, шо оце дєд, мамкин батько, Паталах Дорош Карпович, тут жив, оце де кладова. Так отут в нас сусідка, мабуть хат через п'ять чи через шість, та її свекруха. Він був багатий, я кажу так як є, ото як молотьба начинається, полову носили ряднами у клуні. Так вона було каже: "Ой, я як піду до дядька Дороша, так я вже знаю, шо на весь год обєспєчєна". От він не обєспеча харчами, понімаєте, дєвочки, а лахманиною. І тож дорого стоє, як людина бідна, немає за шов зять, так же ж? А оце попереду тутечки сестра її жила, та й вона каже: "Анюто, я піду з тобою до дядька Дороша, може і я зароблю парочку". Тоді ж спідниці були рясні, ну ви може де бачили такі. Тітка Анюта казала, оце на парочку: ось спідниця, кофта, платок, це він считає шо це парочка, понятно? І шось обуться, – це він купе. А знаєте, як воно немає і дасть людина, так це ж дуже хорошо! "Ну ідьом". А він страшно не любив, і я не люблю, ото як начне їсти та іще прислухається, шо ж воно, не люблю, страх. Я б убила ту дитину, понімаєте, от не люблю. Сіла, наїлася, все, хоч іди роби, хоч... ну за столом так не сиди.

---

[1] Опитування провели Ю.І. Головко та В.М. Циберт, 27 червня 2002 р.

А вона ж, Анюта поїла та “Давайте мені, дядько, рядно”, – пішла, а вона то те, то те. А дєдушка Доріш і каже: “Дунько...” Показав, не сказав нічого, а показав, а вони це вже знають, шо він показує. Каждий чоловік знає своєї жінку, як вона балакає і кажна жінка знає, як чоловік балака. Дівчата, ви може не замужем іще? Ну от батьків бачите, да. Пішла Дунька виносить, а вона ще й сидить та каже сама собі: “Ще щось винесуть їсти мені, – понімаєте, – ще щось винесуть”. А вона так винесла узелок: “На, Дороше”. А він каже: “На, дитино, тобі на день тут хвате їсти, бо я бачу що з тебе діла не буде”. – “Ой, та дядько Дорош, та шо ж папаша скаже, та я ж, Анюта пішла, а я ж ні”. – “Бог з тобою, іди”.

Ой, Боже, пішла додому Марія. Ось Анюта вечером приходе, а мати і каже: “Ну як оце, Марія, я ж тобі казала, шо буть проворніше, проворніше, ти як ідеш, хоч сметаной, – а на їх Сметана і казали, – хоч сметану на голову постав, не зіллється. Тепер як хочеш”. І я після того ніде не ходила, мене отак дядько Доріш обідив, я ніде не ходила, шоб я десь шось заробляла. А Анюта скільки жила до замужу, стіки вона і в нього. Як тільки: “Ну шо, Анютко, прийдеш?” – “Прийду дядько Доріш, прийду”. Я сама не годна, а бач, як не по-моєму робиться, я б його вбила, шо воно не поворотке таке, понімаєте?

Де дєдушка Дорош жив, його собстевенну хату розібрали, там була колхозна кладова. Ото його розібрали, а отуди ото там цеглова хата поставили, то кладова. А сейчас база, знаєте, мені вже 72 года, а це ж воно ж... Ну оце годів мабуть десять чи дванадцять, як перестроїли кладову.

[А хата там була у діда] – сволока такі, не обнімеш. Ну це сволок, ви понімаете, як сволок? Сволока не обнімеш та як розбирали, люди попиляли та ще поли послали. Отакий був раньше ліс. Двері хороші, а тільки шо ж вона, старість, знаєте. А сама хата була із лози. Ви поняли мене? Ставляли стовпи, а тоді лозою обплітали і накидали вальками. А криша в нього з черепиці. Черепиця була, це при моїй жизні тут на Партмашевій робили, ну де вони лічно брали, я не знаю. А вобще-то в Оріхові, там десь Оріхівський район, – там виробляли черепицю.

[У дворі у нього був] підвал і досі живий, стоїть. Підвал і сейчас стоїть як якийсь курінь так сказать, посеред двору. На цій стороні од нас, у дворі комбайн там стоїть, ремонтірується, а отаковочки там з таких камней построєний. І оце ж уже, я ж кажу, мені 72 года, а це ж ще батько його ставляв. І він і досі хороший підвал.

[У хазяйстві у діда] коні були, корови, і вівці були, і кури були, – все було. Все було, в дєда все було, і комбайни. Комбайна не було, брешу, а косарки, сівалки, оце все в діда було. До нього людей багате-

нько ходило, но я оце знаю за цих дві, шо це вони коло мене жили. А так у нього робили оце як молотьба, як молотьба. Землі скільки у діда було, багатенько, но точно не скажу скіки.

Сім'я у нього була, – чотири дочки і один син. Зазраз посчитаю: мамка була, тьотя Улита, Анюта... Всі працювали, працювали, Боже сохрани, дєд у мене не любив нетрудолюбимих. [Чи були вони грамотні?] Дядько Іван, по-моєму, це точно два класа проходив, а за дівчат, їй Богу, не буду брехати, не знаю. А дід Дорош грамотний був, він грамотний.

[Ще до кого люди наймалися?] Ну це наймалися у нас Авраменкі, на цій вулиці, Грицька Аврамовича. Я за їх вам не скажу, там була сім'я величенька. Лаленки, тоже там сім'я велика була. А я не знаю, де їхні, шо їхні, не буду казать. Оце таких, як я знаю.

А папашиного батька знаю, у 37-м году його тоже репресіровали. Не скажу за шо, ну він не такий багатий був, ну а конячки дві імів, коровки там імів. Но вже в нього нічого не було, вже він у нас жив, у нас, у папаші, у сина жив. І ото приїхали, я даже не знаю як це воно при Сталіні оце таке. Но який не був Сталін, дівчата, може ви і великі партійці, мені одинаково вже 72 года, я смерті не боюся. Но при Сталіну було лучше жить, їй Богу, їй Богу лутше. В 52-м году, у мене синові, в 53-му, синові був год, я дуже захворіла легкими, а хочеться год одбуть дитині. Пішла, а у нас був председатель Максименко, може ви чули про нього шо коли, дуже хороший. У нас колхоз був міліонер дважди.

Максименко був председателем колхоза, колхоз тільки після того як война кончилася, самі розори, знаєте, должні пам'ятать, може хто розказав... То не було нічого, а він поставив колхоз на ноги і всього два класи проходив, два класи. Надо не знання, а ум. Ви понімаєте, ум надо, а знання це... А зробили з колхоза ніщету. І він мені, прийшла я, кажу: "Семен Андрійович..." – "Я поняв чого ти прийшла, шо тобі надо?" – "Та хоч кіла три мяса" – я йому кажу. А воно чого, ми в 53-м году строілися. А знаєте як строїться, немає кому помогти, як матері рідної нема, ніхто тобі не поможе. Оце і все. Да, та він так скаже, скіко кілограм, а я кажу: "Та хоть кілограм". – "Та шо тобі два кіла? Десять кілограм!" І муки мені виписав, і олії виписав, і м'яса виписав. "На, іще на придачу і курей". Ото так. А сейчас підеш у колхоз, мій ось син робе, гроші у колхозі є, а не дають, бо нема в колхозі, кажуть, грошей. Но я цьому не вірю, дівчата. Де ви робите хоч? В університеті Запорізькому? А, це ви учитеся. Я понімаю те, шо як немає для любого колхозника, нема і канторщикам. Так чи ні? Давайте балакать. А то канторщики... [запис перервано]

До войни жили, хазяйство було таке: свиня була, корова, кури. У батьків нічого такого не було, бо тоді не можна було, оно знаєте, 33-й – голод. А тоді поки ж устаткувалося, а тут война, оце таке діло.

Я голоду, можна сказать, шо не знала. І 47-го году я не знала голоду, батько в нас був комбайнером, дали, ну вже мамки не було моєї. А в 33-й год їздила мамка в город, оце фрукти які єсть, всі продавала, складала копійки, де яку крупу возьме, де шо. Все вона в торбинки, в торбинки, і оце вона так і прожили. Оце так, дєтки.

[А по селу], ой, кропиву, жалобу, і те їли, це у 33-м. А в 47-м году, це я вже пам'ятаю, так ото плавні, у нас не було моря цього, а були плавні, озерця такі. І ото, кожухи, може знаете кожухи, може в ваших батьків є, а може і у вас... І ото кожухи вкидали у воду, в ті бакайці, озерця, і ото такі трьохгранні як ракушечки якісь чи шо. Вони було ото чіпляються на той кожушок і витягують. А тоді трошки просушували і ото били, відтіль мука випадала. От я не знаю як його, і досі не знаю як воно називається, і ото вони пекли. Ну моя мати, хоч і мачуха, ми цього не робили, а люди це робили.

Люди голодували, дєточка. Дуже багато мерло! В 47-му багато людей умерло, багато. [Колгоспи] може й давали, ну не всим, не всим. Якби оце така бідна як я, так мені оце колхоз, шо мені дав би колхоз? Нічого. А я проробила, мені 72 годи, 39 год у колхозі проробила. Він би нічого совершенно не дав би.

[Як організовували колгосп], дєточка, не буду цього казать, бо я не знаю. І як до революції жили, нічого не буду казать.

У матері моєї свайба дуже велика була. Вона вийшла заміж за троюрідного брата, оце я шо знаю. [А в якому це році], не можу знать. Ну молодою вийшла вона заміж. Сама старша у мене сестра була, но вона померла, 25-го року. А їх дев'ять було. Я осталась на горе жить, а шість умерли, мерли все. Шо народяться, туди-сюди і вмерли, не доживали і до півгода, сильно було младенчеське. А воно може було не младенченське, тоді ж не лічили, а воно може було воспаленіє льогких. А може, Бог його зна, може така жизня, така судьба була, шо так мерли.

Скриня в неї була. Немає її вже, скрині, но була красива скриня, цвітами покрашена, пообдєлована. Чорна скриня, а квіти всякі: і розові, і біленькі, і красненько, і листочки зелененькі, всякі були. [У тій скрині] одежа була, а яка, я вам не можу сказать. Ото таке.

[А самі ми, малими в чому ходили, в що нас мати одівала?] Ну в шо, плаття, було пошиє мамка плаття, а я було на деревину вилізу та порву. Та вєчно рветься буквою "Г". От уже і получила, шо порвала. На счьот цього було трудно, на счьот матерії. Мати сама шила, ручна ма-

шинка була. Сама, як пошила, так ми і носили. А взуття папаша сам шив, він був сапожник, сам шив. Я вам не скажу, чи він вчився де, но шив усе. Комбайнером робив, а це для сім'ї шив, а так він був тракторист і комбайнер.

[В чому батьки ходили, яка у них одежа була?] У мамки карасик був, ну тепер почти таке і носять, [хвант] ззаді. Це як ватяне таке, як пальто, тільки [хвант] із-заді, – карасик назививався. У мамки хороший був жакет, ну осінька раньше називали, осінька. Ото таке. Ой! Платків у їх було, дівчата, – стопи, стопи були платків, які ти хочеш. І так зав'язувались і наперед і назад, смотря який платок, дєвочки. Були, ой. Були в неї три чи чотири аж великі платки, вишньовий, і чорний, і білий. А то такий, чи як стальний чи ну вобщем, це вже я пам'ять, знаєте, дівочки, яка. Так було як кине, назад закине одну сторону, а одна сторона аж усе закриває.

Було при німцях важко жить, із посьолків там легше було наверно украсти, як я тепер понімаю, тоді ж я не знала. Так було привозять коровами, бричками, ото один платок – лантухів п'ять пшениці. І нас платки вивели, отак.

І я тутечки два платки зносила, як заміж вийшла. Конєшно, я не жаліла, думаю, це материна пам'ять, чоловік був такий, що випивать любив. Думаю, колись шелесне і платок останеться якийсь. Я кажу так як єсть, отак. Малою ходили – і коси, і платок. Наші сестри всі так зав'язували. [А по селу дівчата] ну не всі однаково ходили, не всі, ну в брилях не ходили. Ізвеніть мене пожалуйста, я люблю сказать так як єсть. А чоловіки на голову надівали картузи. А взимку пальта були, куфайки, московки у мужиків були. Московки – це от сейчас плюшеві є пальта в мужиків. В мене наприклад у сина є. Я йому купила таку, шуба, ну наче як із кожуха зверху, поняли? Ото так.

Паталахи до церкви ходили, шо ходили, то ходили. Ходили видно і в неділю, бо в неділю вони ніколи не робили. Було бабуся, оце ж вона моя нерідна бабуся, мамкина тоже ж нерідна мати, так було каже: “Дитино, у суботу зробиш, а не вспіла у суботу, тоді зробиш у понеділок. Но в неділю ніколи ніший, ні стірай, нічого. Їсти встала, зварила і надо отдихать”.

Церква була, дєвочки. Це і я знаю, бо я була в тій церкві. Значить, оце де в нас остановка, ви може були, ото яма, – ото якраз там була церква. Красива церква була! Не раз мене бабуся водила. І найшовся один дурак, і розібрав її. Не знаю, як вона називалася, не буду казать цього, дєточки. А тоді церква там у нас, коло школи зробили при нім-

цях. Та то був клуб, то там в клубі була, а так не знаю. Як вона називалась ця церква не знаю.

В церкві навколішки ставляли, бабуся каже: “Вставай навколюшки, Богу молися”. І це все. Но я один “Отче наш” знаю, ми так жили, шо один “Отче наш”. Ну в смислє я не кажу, шо вони так жили, я за себе кажу, шо один я “Отче наш” знаю. А бабуся знала, о-о-о! Вони знали дуже багато. Ну а тепер же я не знаю. Євангелію ще читали. А так вони може шо і читали, я не бачила. А було знаю, кажу: “Бабуся шо ви читаєте?” – “Дітки Євангелія, Євангелія”. Оце у них таке. У бабусі ікони були. Їх мабуть три чи чотири ікони були. Ну вони мені дві дали, вони вже і побилися, такі невеличкі, а ті осталися, я й не знаю, де вони ділися. Оце мені шо давали, це моя мамка як ішла заміж, її благословили цими іконами, і мені вони перейшли.

І мати моя до церкви ходила, но їй було ніколи, ніколи було. Коровами тоді робили, не до того було. А троє нас було, надо було шось і їсти, і вона така шоб усе було в неї. Ото так.

А батько, началась война 22-го іюня, ровно в чотири часа як об’явили. Тут косовиця начиналася, папаші вивозить з комбайном, коли прибігає, Бардиш тут у нас був, в тому, забула як називається, ну де оце стояли усі комбайни, усе чисто. Каже: “Ти нікуди не їдь, Олексій Самійлович, бо отак і отак, тебе забирають у армію”. І ото у нас на нашій вулиці взяли сім чоловік, а два приїхали додому – один без ноги, а папаша приїхав і ще і робив. А то папаша двох заховав сам, як заховав, накрив, каже, лице платочком, накидав землі та і все.

Забрали там в армію, война була, і там він сказав, шо партизан. А ми ж не знаємо, шо там. А тоді в плєну був у Польщі. Ой! А з дому їхав він, так желудком болів, дєвочки, шо Боже сохрани! А там приїхав і каже, на смітниках брав із картошки лушпай, їв, і в мене желудок не болів. Понімаєте? Оце так.

У нас у дворі, дєтка, німці не стояли. А коло нас сусід був, переводчик, а папаша мій був у партизанах. І він прийшов і каже: “Партизани, вибийте, це партизанська сім’я”. Іван було його звуть, да. А Йоська був у нас, ну як, председатель чи якби я вам, і не довершу, так взнав, шо вони у нас оце німці лазять. Він приїхав, шо він з ними балакав, не знаю. А сам він німець був, хороший дядько був! Гріх слова сказать, дуже хороший дядько. Його бідного і не судили, ну хвороба, пережить надо було все і вмер у Донєцку. А тоді каже: “Убить, тіки убить надо, – це сім’я партизани, тошо”. А у папаши мого і у нас в усих були чоботи. В цих менших дівчат не було, бо вони одна 37-го, а одна 39-го году була, ну не було чобіт. А у папаші були чоботи, хромові, знаєте ото воє-

ний хром, папаша сам шив. І раньше із вовни в'язали чулки. Тепер не було таких, то колготи, то гольфи, то ще шось, а тоді з вовни ото як платки в'язали. І оце так пов'язані чулки, надіваєм чоботи, наверх чобіт надіваємо ці чулки, шоб з нас ніхто не зняв. А він, цей Іван Ревенко, бере ногу піднімає і тягне: "Партизани, партизани, вибить, чоботи познімать". Ну якби ото не Йоська, так може були б ми побиті. А під стіною стояли.

У нас були партизани. У нас Корней Авсейович був председатель нашого колхозу Кірова. То він дуже хороший чоловік, і один той шо він з ним учився разом і він його і продав німцям. З нього іздівалися, страх і ужас, вирізали з нього і хрести, і шо ти тільки хочеш. У Василівці, через Дніпро він переплив і в Василівкі він і помер.

А партизан в селі як ми знали? А ми ж чуємо од жінок. Ну от наші такі матері кажуть, шо там партизан, тут ішов у партизан. Ми, одна німкенія у нас, не німкенія, ой, єврейка. Ви ізвеніть, може і ви звідтіля, ну ізвеніть пожалуйста, шо я так кажу. Так вона в нас ходила, я не знаю, де вона взяла... Ти смієся з мене? Не смійся, а то я така, а там будете сміяться, шо я так казала... Так вона ходила, на себе щось надівала, понімаєте. І очі в неї єсть і ніс, і все, но якусь кожу носила. І вона бідна, завтра німці од нас отходять, вже розговори ідуть, шо вже підуть, підуть німці. І її один німець уже убив. Уже і жінка прожила, хоча вона і єврейка, вона людина безврєдна. Як єсть і наші всякі, і евреї єсть всякі, правда. Ото так. Так вони її як роздівали, так ми взнали, шо на неї, ну може тут не надіте, а лице, понімаєте, таке понадіване. А шо воно, якісь маски... Це люди розказували, ми не бачили.

Була така евакуація у нас. Об'явили, що евакуація, евакуірують нас за село, туди то Мар'ївка, то Виводово, отудивочки усе. Ось іде два німця, а ми ж стоїмо коло підводи вже налаштовані їхати, конячка в нас була, я кажу як воно є, чалий. Бере мене за руку і каже, переводчик: "Іди, будеш снаряди нести на Мар'ївку". А мамка каже: "Та вона ж мала, вона не підніме". Але ж іди, бо осьо, показує – уб'ю. Пішла, я од майстерні донесла може, ви їхали на Мар'їівку, од майстерні, от кінця села, там єсть місток, як на Мар'їівку їхати. Я туди рівно донесла той снаряд і впала. Це ж гарно шо він не розірвався. Як летить німець, бурчить-бурчить, а я нічого не знаю шо ти балакаєш, мене туди-сюди терзає, ти не забилася? Прибігає переводчик: "Ти додому найдеш дорогу?" – "Найду". Пішла, дали вони мені якусь бумажку і я пішла, мене ніхто не перестрівав, нічого. Прийшла додому, бабуся сама, а наших повезли, погнали. Коли мамка ноччу прийшла і мене забрали, а бабуся тут оставалась. І ото стріляли та вона каже: "Залізу під кровать та й думаю, хай

б'ють по задниці, задниця стрибатиме, а я буду жива" [сміється]. Ой, дєвочки, як прожив на світі, так...

А ми з матір'ю були аж у [Катьощині], це приблизно десь до 50 кілометрів од Біленького. Це ти пишеш усе, пишеш? [Сміється]

Німці стояли, той полностю, а тоді атакували нас були полностю [і звільнили].

Ой, колхоз складали тоді, усяк було. Одне одному допомогали, як кажу, як би не Максименко... Сталін там робив, а Максименко тут робив.

Оце все вони покупляли. Це все покупляли. А скот у людей поостався. От наприклад у нас була тьолочка і корова, то видно ж тьолочку мамка сдала, я вже вам цього не довершу, дєвочки. Ой, життя...

До війни я мабуть у первий клас, чи в другий клас ходила. Мабуть у другий клас я начала ходить і ото война. А як ми тоді занімалися? Чорнило робили з бузини, я кажу як є. А зошити з газет, на газетах писали. Так шо було дуже гарно. А книги, учитель коло мене жив, тоже Паталах, Іван Євтюхович, то ми у нього брали книжки. [Дітей у класі] штук тридцять було, так із усіх класів один клас був.

У піонерах я і не була, дєтка. Може хто і був, не довершу я тобі. Но я жовтеням і умру. Мабуть, жовтенятами і помремо [сміється]. Ото так.

Вчителі, ой, уже їх немає, немає. Поліна Яковлівна – немає, Івана Якимовича немає, [Буговіна], та вже дуже багато немає. Вони тутешні, тутешні були.

Під час війни я, наприклад, в школу не ходила. Не було дуже у шо обуться і як война. Після войни платили дуже і у войну нас заставляли, шоб платила мати гроші. А після войни по 150 рублів ми платили за те шо нас учили. За один год точно, ну шо чи каждий рік, не буду казать, бо не знаю. А платили точно, бо учителям надо платить. Після війни ходила я у школу, но у мене мамка в 45-м году умерла, ото ж убито її, то я ходила до 48-го году. А тоді в 48-му мачуха сказала: "Альошка, хай не сидить дома за книгами, нічого, хай іде і робе". [І тоді] на фермі я робила, телятницею.

Як я робила? Телят тоді контрактували, ну хазяйни сдавали в колхози, їм платили. Пасла телят, от. Спать хочеться, прив'яжу до руки, яке тікає, верьовку, та й мене тягне. Робила, як усі робили. А платили паличку. Раньше була палочка, дєвочки. Палочка, нема півтори палочки, – паличка, паличка.

Ну правда один год, наверно у 49-м чи в 50-м, не знаю, привезли кукурудзи машину. Не питають, на шо це, питають: "Ця?" Мати каже,

мачуха. Шо хоч, то те і робіть, висипали машину кукурузи ото на руб, на палочку, шо вони там считали. Ну було лутче жить, як сейчас, лутше. Оце і робила я, і заміж вийшла, робили, не було нічого. Ну шо це таке, не давать гроші? Після войни було так, півгода пройде, – дають нам гроші, робимо, дають. В друге полугодіє тоже дають. А оце при Брежневі хоч пожили. 17-е число приходе, уже знаємо шо завтра зарплата. Дівчата, та каже собі: "В мене ще десятка осталася от тієї зарплати", а та – двадцатка, а тій п'ятьорка. Хто як мог обєспечіться. А тепер, шо це таке, робе дитина і не дають йому гроші....

Раньше було так: страшно я не люблю, як оце в хаті обої. Страшно не люблю! В мене немає, а як умру, тоді хай шо хочуть роблять. Не люблю, чого? Раньше як ідуть на парад, я за парад скажу, на парад ідуть – білі сорочки, я за мужика кажу, чорні брюки, сорочки отакі, тут воротничок вишитий і тут вишито, і рукава повишивані. Пояс чорний з бантом так, прив'язаний. Іде, – любо глянуть.

І як оце ідеш було на парад, – хата у каждого побілена, тепер хати не білемо, бо трохи легше робить, так покрасили її та і все. А тоді було і хати білі, попідводені і мужик іде. Та Боже тебе сохрани! А дівчата було на парад ідуть, це і я ще застала це, черевички було батько пошиє, обізательно шоб були білі носки, і не чисто білі, а отак на краю шоб була якась мережечка. Ну ідеш, шо там в тебе є, те і надів, от. Косинки були кремплінові, або сейчас кремплін, а тоді... батіст, понімаєте? І ото косинки ці і пішли, ще із кружевом. Ну а кофти були байкові, ну бомазєя раньше була, отакі. А шерстяних [кофт], я за себе кажу, я і не бачила у людей.

Я не вишивала, я не вмію вишивать, я кажу так як єсть. А вобще дівчата ходили у вишитому, вишивали кофти собі на рукавах і оце воротнички, і на переді, на бортиках оце. Усякі були кольори. Ото таке, дєвочки.

Рушники були у нас у хаті, мамка мені вишивала ще моя, хрестиком. Ну всякі такі визерунки, розочки такі були, красним і синім, і чорний з ріденька. А я вишивать не вмію, дєвочки, мене ніхто не вчив. Мені було тринадцять год, дєтка, як мамки не стало, а мачухі я не нужна була. Кому, мачухі які діти нужні, – нікому, нікому. Я пішла на ферму і ото там і той.

Заміж я вийшла в 50-м году. Чоловік місцевий, познакомились очень просто, – бовтались же по театру, шо там, і познакомились. Як сейчас знакомляться. Ходили молодими гулять, клуб у нас оце Іллічевський був же, так там тільки одне хває було справлене. Понятно? Ото там танці..... Баян. Ото так. А кін, – дуже-дуже рідко кіна були,

дуже. Три годи зустрічалися із чоловіком, і одне одного не знали путньо.

Хоть батько і не хотів мене отдавать, ну в мене мамкина сестра, тьотя Улита сказала: “Як хочеш, Альошка, но отдавай дитину так як треба заміж”. А не хотів отдавать, шо бідний, нема нічого, і любив випить. Ну понімаєте, немає батька, і вони, Куліши, це раньше считалося дуже бідні. А ще й випивав, отак. А наш же батько багатий був.

А мені, дєвочки, уже надоїло оце, шо прийду із ферми, іду на роботу, – ніколи мати куска хліба мені не дасть [плаче]. Думаю, піду, якось переживу. Та і пережила, слава Богу, четверо дітей нажила, не обіжаються. Було всього конечно, водка ж, ну надо підчиняться.

І тоді пили, вони і сейчас п’ють, ще дужче п’ють, як тоді пили. Пили тоді і самогон, і водку, і шо твоя душа желає. Як тепер п’ють, так і тоді пили, дівчата. А тепер... Тоді за самогон було, дєвочки, строгота, строгота була. А тільки шо тоді, я б не сказала, ось, наприклад, нас у мамки осталось троє і мамка, но мамка не розпилась. А тепер як двоє-троє остаються дітей, – розпилася, розпаскудилася, все. А мамка не пила, і не тільки мамка, а багато таких жінок.

Весілля хороше було. Обнаковенна свайба. Їздила на конях по вулицях, співали з дружками. Гарбою, ну це ви вже не знаєте, но може і знаєте. Гарбою мені шифанер везли, ну це моя свекруха везла ззаді мене. Ото так. На свадьбу дарували, моя дєтка. Його хрьосна подарила носки йому, а хрьосний приніс метр матерії, і ішли на свадьбу, а воротник одірвався. Так Вєрка кусочок одірвала і підлатала, шоб однакове було і каже: “Ой, Маруся, не обижайся, шо ми тобі такий кусочок подарили”. Та хіба я шо, жить будемо.

Мені отдали мою постіль, те шо мені мамка надбала, ото і все. А так нічого не давали. Ото таке, дєтки. Я пішла, нерідна мати дуже скверно ставилась... Ой... [зітхає]

Все те, шо мені мамка надбала, все тьотя отдала мені, все. В придане було подушок в мене багато, одіял багато були, і кожухи були, і рядна, все в мене було, усе. Начали строїться, все попродала. Хату вкрить, черепицю надо, – костюм продала, купили черепицю, а там одіяла. Усе є і сейчас, а нема здоров’я діти. Нема.

Як вийшла заміж жили оце в тій хаті, тільки хата друга була, то вже построїли. Отам на тім місці я і жила. Із свекрухою, з свекрухою. Прожили ми півтора года, родився в нас син, а я тоді кажу своєму: “Так, Андрій, хоч як та казала, постав хату з лободи, а в чужую не веди”. І все, може ви чули таку пісню. Так він каже: “А шо ж робить, оце так, давай хата чорна, вальки видно, лежимо і считаєм вальки”. Розді-

лися, постірала, дєвочки, постірала, на грубу повісила, до утра висохло, ото так розпродалася, а ми самі голі лежали. Оце так жили. Не желаю нікому так жить.

Свекруха ставилася до мене скверно, ну я так послухала, аж ото позаді жила Настя Моторниха. Так вона було каже: “Маруся, не обращай вніманія, первий раз як я скажу тобі”. Ой, його не можна пережить. Все не по її робилося. Я ж в мачухи жила, я не вміла і блинця спекти. На фермі робила на штатій роботі, я кажу так як воно є. А тепер би усе зготовив і готовила, так голова вже не робе. Після свайби, ото ж надо в хатах примазувати, раньше ж полів не було...

...Я ішла без підодіяльників, простині були, то такі смугасті, вони в мене і досі є. Повісила, а це ж я тільки тепер знаю шо як вішать, а тоді так: рушник, простінь, наволочка, його сподники, не кальсони, а сподники вони раньше називалися, сорочка своя, – оце так повішала. А вона трошки спікулірувала, прийшла, о, нічого. “Що, стирали?” Кажу: “Та трошки, мам, постірала”. Вона пішла взяла ножик, а раньше не було проволки після войни ж, а хвітілі ото шо в тому, у лампах. Мій чоловік узяв два, сшив машинкою і ото вішали. І вона взяла, пішла, одрізала, а воно дощик пройшов, февраль-місяць і пішла, потоптала по цій одежі. “Ой, Боже” – кричу я! Ось ця ж Настя Яковлівна приходить: “Шо тут таке? Ну і дурна ж ти, Марфо, та надо ж учить”. Шо я дурна, ізвеніть мені за грубость, тіки виключіть той, шоб я не казала... “Ой, Маруся та чого ти мені не сказала, шо ти будеш стірать?” – “Та чи я буду бігать, я якби знала, шо ви такі добрі, так я могла прийти і сказать би, так як мені вішать. Я б його не вішала”. Неправильно я повішала, понімаєте, неправильно повішала. Надо було так: оце наволочки, – наволочки вішать, простинь, – значить простинь, рушник значить рушник. А в мене так: то те, то те, ну не повішала так по її, як воно надо. Ну і Настя каже, шо у них такий закон, надо тільки так, нормально вішать.

А тоді поїхала вона, після цього, а хліб тоді був у магазинах, так не було за шо куплять же. А Боже сохрани, получив зарплату, отдай матері, собі не оставляй нічого. А мати дасть тобі на чулки, – купиш, не дасть, – так ходитимеш. Зарплату отдавала свекрухі. Боже сохрани, ви шо, вона з’їсть мене, як я не отдам. І чоловік отдавав, і чоловік. А тоді, ну шо ж хліба немає, я сейчас спечу. А раньше не дрожжі були, а опари. І оце так, Моторні, Ковалі і ми, свекруха моя. Ото опарку, тоді оставляємо, шоб вона не перекисала, все свіже було. Гарна опарка вийшла, все, а не пішла, не спитла, тьоть Настя, як мені грубу напалювати, вже ж пекти. А вона груба та з черепиці, вона сильно кальонна така. Посадила, а він же хліб підійшов хтозна, а ми удвох із чоловіком своїм. Ой

Боже, біжить Настя, приходе: “Шо у вас горить?” А Андрій каже: “Бабо Настя, ви знаєте шо, хліб печеться”. – “Та горить воно, аж дим іде!” Я в грубу, а він – осталося отако м’якушки, а то все обгоріло. А тут приносе і свекруху із спекуляції. “Щось пекли!?” А Андрій каже, чоловік же мій каже: “М’якушка як душка, – це жінка пекла”. Хліб обрізав, і оце ж м’якушка як душка, – це жінка пекла. “А! Якби оту взяла, або оту, так цього б не було, вона знає, як робить усе”. – “Так, вспокойтеся”. Після того уже мій чоловік пойняв, шо надо одділяться. І ото поставили хату і скоренько ми одділилися... Отжила так отжила, дєвочки.

Чоловік мене защіщав, защіщав. Мені операцію зробили в 84-м году, грудь одрізали, то він мене виходив. Він мене виходив, шоб не він, я б уже згнила давно. Ну а я його не могла виходить, дев’ять год паралізований був, уже я п’ятий год, у сентябрі п’ять год уже буде, як я без нього живу.

У свекрухи ще син один жив молодший, ото таке. Но він був нежонатий, а потім свою жінку привів. Та, було всього, і качкою била по пикі і шо хочеш. Те саме і ще хуже було. Ото так.

А сама свекруха готовила хорошо. У неї дом приєзжих був, з района і області до неї їхали. А для людини вона, ну для... Невістку, надо шоб це любила, тоді буде, а якщо ти чуть не підлюбляєш, то життя не буде. Оце я кажу, дівчата, ви замужом, ні? Самі живете? Ото лутше самі собі, важко-тяжко, зато ти сама собі... [А дом приєзжих був для колхозу]. Колхоз давав продукти, все чисто, і в тій хаті вона стірала, і варила, і пекла, все. А люди їздили, то в канторі там платили. Шо платили, я не знаю, вони бумажку привезуть, шо така-то переночувать у її хаті, там де я жила. Ну це після войни. Ну до війни в їх не було такого, а після войни оце він став.

Свекруха була проти того, щоб ми поженилися. Він мені сказав, знаєш шо, підем до хрьосного і житимем. Ну ото такі дурні були. А його хрьосний батько прийняв би, да. Звали його Павло Селефонтович Куліш, він разів скіко приходив: “Як тобі не нужна, Марковна, ні невістка, ні Андрій, я їх забираю, житимемо”. – “Узнаєш, як жить”. – “Узнаю, – каже, – узнаю, давай”. У нього було двоє дітей, но діти уже були отдєльно жили. Ото таке. Він такий був добродушний до людей, він даже одну взяв таку, як сказать, удочерив. Жила вона. Узяв це він племінницю свою, побиті батьки і матері були. І ото вона так скиталася, там жила з братом. А брат, знаєте, як оженився і ото вона нікому не нужна була...

Був у нас ще аж там у Кірова патронат. Ну бездомні діти, які не мали батьків, ходили відтіль в школу вони, вчилися там, ну без батьків.

От тобі, бросили, сейчас скіки таких дітей. І тоді попривозили дітей відкілясь, і вони тут жили, колхоз годував, обував. Десь може чоловік 50 там дітей було, а може і більше. Привозні, привозні, діти були привозні. Це було після войни. А до войни не знаю, не буду я казать.

Я наприклад, знаю, двох з патронату узяли. Роза [Сіроштан], вона на Виводові сейчас, а може уже і умерла, не знаю. А тут у Біленькій в нас один, Шевченко Анатолій. Він і досі живий, ну батьків його уже немає. Зовсім не було в їх дітей і вони ото взяли.

Виводово – це посьолок такий, це за восім кілометрів от села, як хутір, там дві вулиці. Були ще, ой, там хуторів, дєвочки, дуже багато! Ну оце ж Павловка, Виводово, Катьощина, ну це вже Катьощина, це вже в виді хорошого села. Та посьолків було дуже багато, ну вже люди повимерали у посьолках цих. Томаківка, за селом нашим Мар'ївка.

От [нерозбірливо] за Мар'ївкою, всі люди вимерли, а молодьож не схотіла сюди їхати, даже всі хати там порозвалювали, порозтягували і все, ото таке.

А тут оце, у селі, оце скіки живу, дєвочки, стіки я оце знаю, шо оце була Гарбузовка, ото була Рюхівка, де я жила, це була Широка, Дніпровка, Тихванівка, Озерка, понімаєте? Ремесляна, Козача, Медянка, Миколаївка. А теперечки оце, як питає хто, де отой живе? Ти мені скажи як фамілія, я тобі скажу. Я не знаю, як на цю Рюхівку і казать. Я не інтересуюся.

Гарбузовка, бо тут Гарбузів багато жило. Ну це ж попереміняли, хоча чого? В нас є один Гарбуз, фамілія, осьо на нашому краю. А раньше був тут ось і Гарбуз, Василь, Гарбузи на їх казали, а був Василенко Дмитро Якович.

Ще по-вуличному? Сметани, їх назвали Сметани, а Клименко фамілія. Ну вони як ходять, так хоть сметану на голову став, вона не розільється.

[А Німецька вулиця чому так називається?] Тамочки жив у нас німець. І я кажу так як воно є. Ти мабуть білянська чи ні? Чи десь уже була, шо помниш, хтось розказував. Це на скіки я знаю, може і не так розказую, може воно і не так. Вольт, – це був єврей. А як же було його, німця цього... Оце Йоська і Роберт, у нього було два сини. Один син, Роберт, робив у Мар'ївці, як оце при німцях, староста чи як його сказать. А в нас робив, оце ж той, Йоська. Дві дочки в їх було, от забула, як ото звуть було. І от казали, шо він перший німець, це ж ще до войни, і оце кажуть, скорей всього назвали Німецька. Так чула я, брешуть і я брешу. Ну з німців, які жили в селі, я тільки оцих знаю. Но дуже хороші люди були. О, які вони гостеприйомні, та Боже вас сохрани! А хата

була, така як оце, невелика хата. Та вона і досі є тамочки, на Німецькій, отут з краю за Широкою. Там можна подивиться...

Це мабуть після войни [стали в Біленьке приїджать нові люди]. Шо багато, то багато. Оце вулицю нашу Гарбузовку пройти, то може чоловік п'ятнадцять де-то жителів Білянських, натурально білянських, а то всі Западні. А коренні біляни, – оце я, тут народилася, мої батьки тут, це коренні біляни. Понімаєте?

[А приїжджали сюди], того шо колгосп був багатий. То вони і їхали, і робили, дуже багатий колхоз був. А люди всякі, хоч старі всякі є, хоч нові всякі є. Ти согласна зо мной, дєвочка? Ну всякі люди, єсть таке воно гостеприйомне, єсть таке до тебе з душою отвічається... А єсть як ізверги. Як було раньше, так і сейчас.

Були на селі і ворожки, і шептухи, були, були. Оце шептуха, у мене от цього малого вилічила, було сильне младенчеське в нього, вона вилічила. І в старшого оце вилічив він, казали шо він врачом, у Западну я його возила, він у восьмий клас ходив, сім місяців безсониця була. Но той дід вилічив. Отакий завбільшки, у нього страшенно розстроєно і [нерозбірливо], до десяти. І больниця, і все це він, це з батька предки були, понятно? До воріт доходиш, сторожка, до цієї сторожки обращаєшся, вона тобі каже, чи можеш ти попасти до нього чи не попадеш. А писалося в газеті, і мій каже чоловік, шо: "Вези, шо буде". Свекруха не давала везти: "Це їй аби їздить та гроші розвозить!" Тими ще 150 рублів я заплатила за те, шоб він мене прийняв і шо він мені вилічить дитину.

І ворожки в селі були, як сейчас, так і тоді. А шо їх, мало? То роблять, то одробляють. Хто помогає, хто не помагає, я до ворожки не ходю.

Наприклад, у нас одна тут є знахарка, чи ворожка, чи як сказать. Це вже год восім, були качки, каченята, мабуть штук двадцять каченят і качка, – не стало. Поки ми поснідали, не стало. І воно ж сейчас все на городі, і де тільки не лазили, немає. "Андрюш, шукай, я щас приїду". Ну не сказала, шо я поїду до Ліди. Поїхала: "Ліда!" – "Та я знаю, шо ти приїхала, – балакає та очі закриває, – я знаю, шо у тебе каченят не стало. Їдь, вони вже по дворі ходять". Я розвертаюсь, приїжаю додому, а вони в дворі і як одне живе. От ця Ліда дуже помога, дуже. Оце так.

І раніше дівчата гадали, гадали. І через хату чоботи кидали. Я гадала тоже, у зеркало. Насипала пшениці і води. Як пшеницю буде клювать, це буде хороший багатир, усе, а як питиме водичку, буде п'яницею. Так воно і було, пшеничку не схотів, а водичку... Так воно в мене і получилось. Ну який не був чоловік п'яниця, дівчата, – хату по-

строїв, другий раз ми хату строїли, та завалилася. Ми не знали, шо там яма, дощі і сіла. Усе він, він з дому не виніс крихітки, крихітки не виніс! Він усе до дому ніс. А випить любив.

Молодими дівчатами збирались, дєвочки, но я не співала. В мене мамка рано вмерла і тьотя сказала, шоб я не співала. А дівчата співали старинні пісні, о-ой. Хіба такі, як сейчас! То беременна, то... Ізвеніть пожалуйста, я кажу правду.

Прикмети на погоду, на врожай – це, дєвочки, багато розказувать. Знаю, яка погода на рибу. Чи буде в цім году риба, чи не буде. Це на Явдоху, дєвочки, надо дивиться відкіль вітер віє, як через бережний, значить буде рибний год, ото так.

А в мене чоловік був рибак. Рибколхоз тут був, і він рибак. І для себе ловив рибу, аякже. Пайки давали, ми і каптили, і солили. Сейчас кажу синові, давай коптєльну, я не можу, шо каптєльні немає. Пайки, кому положено по 15, по 20 кілограм риби. На счету скільки зарплати зробленої, пойняли? Ну вобще лутше було, особенно при Брежневі, ми прожили. Це і досі те лахміття, а тепер докупися того лахміття.

Рибу здавали у заводи, отам на Дніпрі... Чоловік робив тамочки, а приїжджали із рибцехів із города, забирали тут рибу. Не наймався, а просто як колхоз. Він у колхозі не робив, я кажу так як є. Тут рибу на місці не переробляли. Возили туди, тільки в город. Відтіля катера приїжджали, відтіля, а тут не робили.

Найбільше наші впіймали сома одного – 55 кілограм. В каляску поклали, оце ще батьків мотоцикл, аж туди вкинули і ще тягся, хтозна як, а на Пушині уловили...

А дома я солила, харчі жарила, варила і всяк робила. А то було посолю, вимочу, викопчу, копчену їмо, і продавала. Оце я кажу, дєвочки, так як єсть. О-о-о, уху варила! Уха, казав, Максименко, гарна як є дві куриці там, – це ісключітельна уха. Шоб курей одварить, а тоді всю рибу. Уху ми варили такочки: судак, сом, короп, окунь, понятно, оце все, шоб було. Варила, картошечка кипить, розкипіла, уже знаєте картошечка, ну всяка була картошка, не розкипіла, – роздавили її, щоб вона не плавала кусками так. А тоді кидаємо рибу, риба кипить, яка скіки риби врем'я, скіки надо їй. А тоді томат ллємо, нашкрібаємо старого-старого сала, так тоненько, щоб воно наче як смалець ішов і туди. Перця всякого та... ой! Ви таке, сказали б, вкусне!

Усю рибу можна жарить. Но я не люблю усю рибу жарить. Найлутша риба, дєвочки, шоб ви знали, – жарений лящ. Но в мене син в Донєцьке живе, то він їв тільки судака. І було батько як не привезе судака, ну от нема по колхозі судака і він не може узять. Так він було сер-

диться, шо ти тільки для себе привозиш. Судак – це дуже хороше діло. У нас лямбами дуже боліли, в печені лямби були, то судак, як би це сказать, м'ясо, воно вигоняє лямби з печені, і він їв. А найлутша риба – це копчена, сом, теперечки єсть білизна, іще тоже така копчена хороша. Товстолобик, ну він мені не наравиться. А як є, то капчу та і все.

[Як лікувалися в дитинстві?] Нічого я цього не пам'ятаю. Но найлутше от застуди, дєвочки, чорну редьку, кришечку зняли, обрізали, як кришечка. Там видовбеш, меду і в духовочку, хвостик одрізав, шоб туди скапувало оцей сок. І отой сок пить ложечкою. А от простуди я своїм дітям на батарею покладу ложечку козячого жиру, він розстане як це зимою, а ні – у водичку, шоб води не набрався, і ото заллю і ото і все. Це пить. А так я нічим більше. Подряпини йодом, зеленкою, раніше я так робила, а сейчас я не знаю.

Мило... Тоді мило, знаєте, яке було? Як же його, ну як же його називали? Варили ми мило. Рицина, ну забула, як шо воно переїдало. Як оце в мене куриця здохне або у сусідки, гукає сусідка: "Марія Дорофеївна, ти не будеш варить мило, в мене курка здохла". Обдєлують її, все обтріпають, як надо їсти. Ну як же воно називалося... Цю курку у воду кладуть і ото шо те переїдає його, забула як. І м'ясо, і косточки – все поїсться, а тоді розливали в такі миски і воно захолоняло, і різали кусками і стірали. І нас купали і все. Хорошо воно милилося, дуже хорошо. І голову мили милом, оцим шо варять, милом ми цим і мили. Трава череда, я було своїх дітей купаю, шоб не було у них золотухи. Отак.

[Продукти зберігали, коли холодильників не було], у погрібах. Так як і сейчас, пропав холодильник, у погрібі, – раз зварили, наїлися і все. Тоді опять варили, а шо робить, оце спасібо хоч газ є.

Квасили, аякже. І капусти квасили, і помідори, і огірки, все-все-все квасили. Раньше в діжках, а сейчас у бутилях.

А сало, м'ясо – у лантухах. Лантух, ну чувал, чи як би сказать. Ото куски кладемо, засолюємо, засипаємо. А теперечки як є сало, – в бутилі. Нарізали кусочків, присолили, вкинули, і воно всегда не старіє. Ковбаси робили, це все робили. І м'ясні були, і кров'янки все. Хіба можна це, зарізати свині і ковбаси шоб не було? Боже вас сохрани!

Ковбаси зберігалися довго, бо заливали в смальці, у відра із смальцем. Надо, – отковирнуть чи там підкотив. Ну той же смалець ми брали, розходували.

Фрукти сушили, абрикоси сушили, різали яблука, нанизували на нитки, сушили. І вишні сушили. Ото так, все, дєвочки, все робилося. В печі не сушила, бо печі в мене не було. А зберігали у торбочках, передивлялися, шоб жучок не з'явився. Сейчас оце у квасолю, мені сказали,

шо надо часнику. Вчора трохи осталось квасолі, так в бутильок такий витягнутий. Так кажуть часнику надо, я начистила, вкинула часника, чи буде жук чи не буде, не знаю.

Варення варили, особенно з вишень. І абрикоси варили, ну а тепер не варимо, а консервіруємо цілим. А варили, так зберігали його у відрах. Раньше у відрах було і в каструлях. Тепер то банки та кришки, а тоді відра маляровані з кришкою, а тоді обв'язуєш. А коли треба взяти по трошку ми не брали, як оце нам надо, так я взяла там літри дві і в банку, чи в каструльку. А за каждим разом ми не, бо воно скисатиме. Ото так. Кажен по-своєму. Ви може ще десь ходили та чули, шо не так може робили, як я. Всяке.

Я робила і самогонку, но я ночью не робила. Я самогон роблю в день, сейчас то я його не роблю, а робила в день. В мене було стільки самогону, шо я отдала в армію сина, 180 чоловік гуляло. Дочкі свадьбу згуляла, – 220 гуляло і в мене оце був один самогон нагнатий і іще осталося 40 літрів. А було у мене шістнадцять бутилів 20-ти літрових і три 10-ти літрових. Я готувалася це не до свадьби, бо свадьба це таке, а знаю, шо в армію сина брали. Ну як в мене чоловік пив, ну він з дому ніколи не візьме, каплі не вип'є.

А вино робила з винограду. Обикновений виноград, спілий обірву, перетовчу, а тоді він підійде, шапка підійте, те знімаю та в бутилі, та шлангочку в бутильок та у воду, в банку літрову. І перегрває, а тоді добавляю сахару та самогону, шоб кріпкий був. З фрукти ніякої не робила. Нічого не робила цього.

А самогон робила з сахару. Був апарат, дєдушка скрутив з труб, був, а тепер немає.. А шо тоді сахар був, як сейчас? По 75 копійок було. Брат у мене було робив у Томаківці, в магазині. "Коля привези мені сахару". Ага, він привезе п'ять-шість лантухів, я заплатила. Так шо ж, не платила по 130, як сейчас чи по 150 лантух. А тоді 75 копійок, 90 копійок був отакі груддя, цвіт як у тебе оце штани. І я ото було як привезе, брат у мене женився на Виводові, привіз мені: "Сестра звари". – "Давай." Та я з 10 кілограм зварила 16 літрів, горіло, горіло!

Томаківка, воно не близько, а десь до 60 кілометрів. Ну там в мене рідня була, куми, так я ото і згадую. На Критому сідаєш, на автобусі. Ми раньше були їдем своїм мотоциклом, а тепер якшо мені коли було надо, це я вже три года не була там, – на Критий поїду, на автобус, поїхала, переночувала, чи день чи два побула.

Старих фотокарточок немає. В мене їх лічно і не було, там поосталися, шо у папаші, но я ж не могла забрать...

Куліш Тетяна Трохимівна, 1923 року народження, с. Біленьке Запорізького району Запорізької області [1]

Куліш Тетяна Трохимівна, 1923-го року. Народилися тут, первого июня. А тепер мені буде сімдесят дев'ять, 80-й год, слава Богу.

Батько був Куліш Трохим Пилипович. А мати Куліш Олена Федоровна. Мати 1896-го року, а папаша 98-го году, на два года менший.

Батько був грамотний, наверно ж у школу ходив, у школу ходив, може скільки там класів. А мати була неграмотна, зовсім була неграмотна. Мати не одного класу не ходила, потому шо у їх сім'я була велика. Вона була все врем'я в наймах, з самого дєтства няньчила дітей у багачів. А тоді вже, як вийшла заміж і прийшла сюди, до Кулішів, так у люкбез отой. А шо воно люкбез? Двоє дітей, на роботу біжиш, шо то люкбез, вони букву "а" не виучили, а прожили сто год і два місяці, мама.

Поженилися батьки як? Обнаковенно, як і всі. Як і всі поженилися. Було весілля зимою, зимою. Казала мама, снігу було, коні отак, по черево, у двір заїжджали, привозили букет же молодому. Букет, як у любого молодого. Тепер то не такі, раньше воскові були, робили самі. Тепер же вже все, все не так як... [Коли поженилися?] Оце я тобі тоже не скажу. Я родилася 23-го, ну думаю, може в 22-м, може в 21-м. Я сама старша була – в 23-м, сестра була 25-го, брат – 27-го, і один брат – 31-го. Ті двоє померли, а нас двоє оставалося. А брат тоже вмер і я оце сама осталася.

Дідів я не пам'ятаю. Я родилась, то вже не було нікого. Батьки, а шо батьки? До 30-го году колхозу ж не було, самі хазяйнували, а в 30-м году тільки колхоз появився, мій батько самий первий пішов у колхоз. Ну тоді ж уже прижимали цих, ну хто "індусики" називалися, шо самі хазяйнували. Тоді уже ж начали колективізація, от, і уже безвиходне положеніє було, іти в колхоз, і все.

"Індусики", ну самостоятельно оце ж хазяйнували. Ну як тепер оце землю ті, орендатори, а тоді у кожного була земля своя, у кажного. А потом як оце началися колхози, були такі, шо довго не ходили в колхоз, а наші зразу пішли, бо всьо равно рано ілі позно, но заставляли тоді в колхоз іти.

Позабирали усе в нас, і коні були, все позабирали. І ніде нічого ніхто не вернув. Ніхто, це так пропавсь.

Батьки в колгоспі працювали рядовими, рядовими були. Батько робили їздовим на конях робив. А мати так, у бригаді, рядовою тоже.

---

[1] Опитування провели Ю.І. Головко та В.М. Циберт, 24 червня 2002 р.

[До колгоспу вони щиталися] бідняки, бідняки. Бо в них було тільки двоє коней і все. І ну плуг та сіялка, а такого не було, такого, щоб шось таке завидне було.

Оце я уже тобі, детка, не скажу, скільки було у батька землі, не знаю. Ну була ж, конєшно, тоді ж самостоятельно хазяйнували. Була земля, но скільки було землі, я ніколи не інтересувалася цим. Ніколи.

[А що вже було у середняків тоді?] Я, дєвочкі, цього вам не скажу. Воно тоді нас не касалося, воно нам не нужно було, ми не розпитували і нічого не те.

[Мати дома нас народжувала]. А як молодших народжували, то хто нас тоді допускав. Дома родили ж, ми нічого не бачили, чули, тільки шо кричала, та і все. А так не бачили нічого. Малих дітей на степ брали, а тоді в ясла носили. [А з ким дома залишити?], не було нікого, всі на роботі. Ну одна ж я була старша. Ну оце шо 31-го году родився мальчик, ми з братом гляділи вдвох. Мати на роботу, а ми гляділи. А тоді він умер, не догляділи...

Мати готовила нам і борщ, і суп, і картошку, шо було. Ну тоді ж і корови були, молоко було. І кашу варили і так пили молоко. Сир і сметану робили. Молоко скисало, откидали, отдавлювали... Ой, да [зітхає]... і масло збивали, у глечику колотили.

Ой [зітхає], не знаю, [як нас мати одягала], шили, навєрно. Тоді якось, не знаю ото, уже як у школу я ходила. Я пішла з семи год, мене не пускали, я сам пішла записалася. Та в четвертий клас ходила, папаша купили пальто мені, на весь клас у мене було пальто, клєтчасте з воротником. Так усі повдивлялися, шо таке пальто, це на удівлєніє, бо тоді всі у чом попало ходили. У якому це году? Ну сім год мені було, я пішла в школу, це в 30-му году, ну так в 34-м чи в 35-м, в отаких годах.

У батьків у хаті з меблів стіл був, діван був, раньше дівани були, і кровать дерев'яна – і все. А ми на печі спали, і взимку і влітку на печі. Хто там застеляв, моя дєтка? Тряпочок понакладаємо у голову і все.

В матері була скриня. Та шо там [сміється], одежа, яка там була. Та й досі на горищі он та скриня стоїть, – красивий сундук, сдєланий з такою кришкою, одкривається, покрашений чорною краскою. Може щось й було, ну вже ж, я кажу скільки це год пройшло. І ми на горище знесли і він на горищі стоїть, і нема куди його діть.

А в шо ми гралися [сміється]? Я не помню, в шо ми гралися. З дітворами то в м'яча гуляли... А так, ну шо там, я вже все позабувала, дєвочки. Я щас оце так, ага, оце надо зробить, от забулася вже, вже надо стукать у голову...

Батьки нічого не розказували, просто не розпитували. І тоді, дєвочки, я ходила в школу, батьки на роботі все время були, мені було ніколи просто, аж до 42-го года. А в 42-му году мене забрали в Германію, я три годи в Германії була. Батька розстріляли тут німці, взяли заложника. Мати осталась одна. А я три года пробула у Германії.

Знаю, що у 33-м году голод був, ми сторожували людські оце баштани, городина на степу. Батько і я, і брат менший. Мені було десять год, йому було сім год, ми сторожували, бо їсти нічого було, не взять було ні те, якось. Бо тоді і в колхозі нічого не давали. Ну вообщем 33-й я знаю голод, 33-й і в Германії три года, і після Германії три года. Оце таке було моє життя.

У голод не було ні хліба, не було нічого. Оце так і вижили, хто як умів, так і виживав. Їли, дєтка, крупу, купим стаканчик крупи, зварим. А тоді посіяли в городі жито. Жито вродило, ми скосили та намолотили, та тоді вже хліб пекли, житній.

[А чи були люди, які не голодували?] Конєшно були. Навєрно ж [запаси були], я ж кажу, шо ми цим не інтересувалися, нам тоді ні в школі не задавали про історію нашого села, ми не інтересувалися, бо воно до нас не касалося, ми як діти були, діти були.

[Як до революції жили, як при панах було?] ніхто не розказував нічого. Я ж кажу, ми не розпитували, бо вона нам не нужно було, не інтересувались. Єслі б у школі задавали, например, шоб я історію села знала, так конечно шо, ми б розпитували батьків. А так ми не розпитували, потому шо воно до нас не касалось це і воно нам не нужно було і ми його...

Як дізналися, [що вона почалась?] Як раз на Спаса вони в'їхали до нас мотоциклами, неожиданно, відкіля приїхали, ніхто нічого не знає. Ми були коло магазіна, за чим-то стояли в очереді, коли кажуть: "Німці приїхали, німці". Коли дивимося, а мотоцикли їдуть і їдуть і їдуть. Ми бігли попід дворами, бігли. Прибігла додому, папаша спали, а вони на грушу вилізли, вже груші тіліпали.

Як мене забрали, може і стояли німці, а як я поки була дома, то не було німців. Ну а окопи тут рили на городі.

Та забирали [у Геманію]. Пішки йшли на Мар'ївку, а тоді на гарби і в Хортицю на вагони. Намічали, забирали і їздили гарбою, по подвір'ям їдуть і сідаєш, і все! Ми пішли, тут на нашій вулиці був предсідатєль колхоза при німцях, а ми пішли до нього: "Дядю Федір, ну отніміть нас, хто там знав би, хай би вичеркнув нас, ми б переховались поки б поїхали". – "А шо я дочку свою пошлю за вас? Їдьте, поки вас не заберуть".

Люди були такі, шо ховалися. Я вобще в нашем-то селі не знаю, а другі села розказували, шо і ховалися. Так і ми б заховалися, десь би заховались, переховались пока б оця усе пройшло, так і були б. Так нікуди не заховаєшся.

Ну нема ж предсідатєля, тутешній був, померли, в тюрмі умер. [Посадили його, бо] при німцях він був предсідателем, шо людей в Германію отправляли. Все по той, не винуватий він був? Конечно винуватий був. [А чи його німці назначили?], цього я вже не знаю, навєрно ж, німці.

А тільки з Германії я приїхала, а жінка його прийшла. Він у тюрмі уже сидів, посадили його. Вона прийшла: "Розпишіться, шо він вам нічого не зробив". А я кажу їй: "Знаєте, тьотю, шо, я три года плакала в Германії, день і ніч плакала. А тепер, – кажу, – дорогі, поплачте ви, не буду я розписуваться. Я ж до нього прийшла як до чоловіка. Попросилися, вичеркніть, хто б там знав би. А він же сказав: "Шо я дочь свою пошлю?" А тепер, – кажу, – поплачте ви, ми три года отплакали". Коли він так і пощез у тюрмі, і та жінка вмерла, і дочка вмерла – усі повмирали.

А батька не взяли ж наші [в армію], не взяли, не вспіли. А тут німці зайшли, і куди діваться їм, куда? А німець ходив увечорі, виганяв на окопи людей. А наші партізани наверно були в плавні, перебралися і вбили німця, і взяли вкинули до однієї жінки у погріб, щоб було зарий його і все. Вона утром пішла в комендатуру і сказала шо отак і отак: "У мене німець убитий солдат". І тут же сразу собрали їх, і той. Ну як вони, папаша попали, чи може десять отсчітували, а одинадцятого. Ну тридцять чоловік їх розстріляли, прямо на городі. Жінки викопали бункер, і ото по той. Папаша живі були, їм пуля осюда попала і в рот вийшла, серце то живе було... Це розказували вже.

А мати, а хто їх допускав, їх ніхто не допускав там. Вони десь стояли далеко, бачили, що погнали, а куди погнали, хтозна. Там аж на послєднєй уліце, считай, там на городі був бункер викопали і туда їх загнали, кулемет розстріляв і землею закидали...

У войну, дома ж нікого не було. Мамо десь евакуіровались, я не знаю, де тільки були, і за Нікополем, я не знаю хто їх возив, де вони їздили. Тоді вернулися, уже не було нічого, повикопуване все чисто було. Я прийшла з Германіїї, то в ні в шо було переодіться даже, відтіля нічого не принесла і дома нічого не було.

Партізани може й були тоді, як те. А як вони раз були забрали Бєлєньку і отступили... Ну ми ж тут не були, не знаємо як воно було.

Уже після войни я прийшла із Германії, не було нічого. Одна хата оце стояла під соломою і все. Ні забора, ніде нічого не було. І мамо од-

ні, брата забрали – п'ятнадцять год було, батька розстріляли, а брата забрали в Германію тоже. От прийшла я, брата ще сім год не було, ще в армію пішов, а я прийшла – оце ніде нічого. Оце хата стояла, викопали рівчак через увесь город, хоч корови не лізли. Хата під соломою, нема ніде нічого, хоч кричи, нічого не було!

Свиней держали... [Нерозбірливо] Це ж раньше шкуру здирали, не давали ж так різать, тільки шкуру надо здерти і здать. Ну требували, накладали план прямо, в колхози здавали. А ще молоко, яїчки, м'ясо, кролів держали ми спеціально для здачі м'яса. Здавали. [Як нема], а їхнє не діло, де хочеш там бери, хоч ти купляй, хоч ти хоч, а отдай так як положено. Двісті крашанок, забула, скільки літрів молока. І хоч не було у нас і курей...

Після війни усе відбудовували, усе відбудовували. У нас був председатель Максименко, був такий чоловік, усе востановили, і був трижди міліонер колхоз наш, на весь Совєтскій Союз. А тепер шо сделали?

[Чи були переселенці в селі після війни?] З Руминії багато наслали до нас та звідусіль. А сейчас, а щас старики умирають, хати продають. Тут уже коренних білян, коренних, дуже мало. Усе тут таке... Коренні, ну такі шо родились тут і жили все время. Ну от, например я, я считаюсь коренна, я тут 79 год прожила, я тут родилася і живу до цих пор.

Плавня? Ну ліс був, в плавні там скот пасся колхозний все время, скільки там було сіна, скільки усього було. А тоді ж вирубали, оце ж зробили. Тепер Дніпро яке? А тоді ж Дніпро було вузьке, оце після того, як ми приїхали, так тут один був такий високий, шо перед Лисою переходили через Дніпро, води почти не було.

А шо там росло в плавнях, ожина росла, люди городи садили, сіно було, ліс. Мої батьки там не робили. А люди жили там, в плавнях. Чи багато, цього я не знаю, скільки там було.Єсть постійно там жили, покамість не вирубали ліс. А тоді ж воду пустили і вода кругом пішла. А люди у село, навєрно ж, хто куди. Хто сюди, в Бєлєньку, хто може десь кудись поїхав...

Як мама вмерла, в оце врем'я була вона одна на все село [долгожитель]. Приїзжали кореспонденти до нас, ото фотографірували. Казали, що по телевізору показували, ну як би вони сказали якого числа і в яке время, а як так і не бачила. Казали, шо показували, фотографірували цю грушу. Груші сто двадцять год і усе, усе фотографірували. Мама прожила сто год, а прийшла сюди, уже груша родила. А скільки їй, конєшно, не два й не три годи було, поки вона начала родить. А вони ж прожили сто год і два місяці...

Макаюк Галина Василівна, 1929 року народження, с. Біленьке Запорізького району Запорізької області[1]

Пишіть, Макаюк Галіна Василівна. З 29-го [року]. [Народилася тут], да, да. Тут народилася, тут і вмирать будем. Я з цього села нікуда. Кравець, – це було моє дівоче.

Хата оця во [була у батьків], це ми построїли там хату, а то – оцяво слєдуща хата. Тільки тепер її обклали, а тоді вона необкладена була. Як батьки жили? Я ж вам кажу, шо батько був на войні, от. Вернувся з войни, це вже мій батько. Мама ж вийшла заміж раз, первого чоловіка вбили. Ото була война в 18-м году, – убили. Осталася вона з трьома дітками. Оцей же батько мій, тоже був на той войні, от. І в землянкє попав снаряд і їх там чотирнадцять чоловік, і один батько мій остався живий, хлопцем, нежонатий ще був. Так він ото сказав собі так: "Як я вернуся з войни живой, возьму якусь вдову..." [плаче]. Нічого не видержую...

Мама у 1888-м году родилась, а батько, даже і не помню. Звали його Василь, Кравець Василь. Мені було восєм год, як батька забрали. Тільки в первий клас оце ходить почала. І так ми самі і прожили з мамою. А її звали Кравець Людмила Івановна.

[Діда-бабу] не пам'ятаю, не було при мені їх. Вони рано померли... Хто ж вони були, оце ж і кажу, шо батько мій оцей-во і брати його, вони все [найняли] в колхоз. Як оце ж, в яком годі, в 32-му ж, да? [Устанавляли] колхоз, ото таке, да... А шо вас ще інтересує?

Ну це ж [батько] воював у 18-м году, це ж він вернувся та й оженився. А в 38-м году його репресіровали.

[Яке в них хозяйство було до войни?] Яке там хозяйство, ніякого. Дітей куча та й усе. Та голода, да голода. 33-й – голодовка, і оце вам 47-й – голодовка, оце і всьо, оце така жизня. Шо, мені там батьки якесь наслєдство оставили? Ніякого, нічого. Оце мама, шо оце хатинку вистроїли, і тоже, ото вистроїли ту хату, а в мами троє дітей. Отого ж чоловіка забрали на войну, а тіки коробку поставили, ні плити, ні до плити. Так ще дєдушка був живий, мамин батько, так вони ото прийшли і дєдушка вже поставив то плиту, то таке [...]. І хоч було чим протопить мамі у хаті, дітей обігріть. [Діти позалазили на піч і сиділи на печі]. У мами було троє, да нас од другого чоловіка двоє, – п'ятеро. Нічого хорошого не бачила, тільки роботу бачила та й усе.

[Робила вона] у колхозі. Ну до колхозу я ж не знаю, де вони тоді робили. Ото у 18-м году це вже в неї було троє дітей. Може вона 16-го,

---

[1] Опитування провели Ю.І. Головко та В.М. Циберт, 26 червня 2002 р.

чи 13-го году, отак десь, вийшла заміж і ото цих дєток нажила та й усьо.

[Як заміж виходила, де з чоловіком познайомилась], – нічого не розказувала, ой [зітхає]. [Придане?] Яке там тоді придане було. Моя дєтка, тоді приданого не було ніякого. Оце шо одежинка яка на них була. То мама мені розказувала, шо цей батько її, дєдушка, випивав харашо. А вона по наймах служила та каже: "Піду, поки той місяць пройшов, а получать нема чого, батько прийде раньше, забере гроші і оце і все". Оце в неї молодість була така. Вийшла заміж, чоловік хороший був, він її жалів. А за мого батька казала, тоже щастя не було. Ну в мене старший брат 24-го году, а я 29-го. І це вона вийшла, оце ж послє 18-го, війна кончилась і він прийшов, і вони поженилися. Чи в 22-м году? Це такі, дєвочкі, дєла.

[Як малі були, в чому ходили?] Ой, дівчата догогі! Це ж мій брат в городі вчився. Він там гроші получав. Бо в колхозі нам в кінці года шось дадуть, а тож не давали гроші. Каждий місяць ніхто не давав. А брат так получав там грошей, та надарує на плаття, приїдуть, привезуть сюди, а мама тут пошиють шо-небудь. А як ми уже прийшли з евакуації, після войни, в 43-м чи в 44-м, то не було нічого. То мама десь купили німецьку плащ-палатку, так з цієї плащ-палатки мені юбку пошили. А цигани прийшли, а вона в калідорі лежала, – украли. Оце так ми жили...

А пішли фотографіруваться ми з дівчатами, [з подружками], а в мене немає і кофти надіть. Юбка є, кофти нема. Ой! Пішла до своєї невістки [плаче], спасібо їй, дала кофту і ми пішли фотографіруваться. Отак, дєточки.

[Мати в колгоспі працювала] передовою, на рядках, на помідорах, на огірках там. Так і я все врем'я робила, я пішла тоже з десяти год з мамою робить. З десяти год, потому шо не було за шо жить. Не було ні вдіться, ні вбуться. Рік в школу отходила, тільки пішла в школу в 46-м году, чи в 45-му, здається вже ж прийшли той... Востанавлювалась в 45-му году школа. Пішла я в школу, немає нічого, – ні писать, ні сидіть в школі на чому, нічого, ні їсти нічого. Походила трохи та й бросила, та й пішла робить з мамою, з десяти год. Чотирі класи, те що до війни кончила та й усе. А з п'ятого класу вже пішла... Оце така моя жизнь. І уже так, уже сімдесят один год, а я й досі ішачу...

Да, зразу пішли діти, як тіки школа одкрилась, а тоді тоже ж побросали. Ну, в кого батьки були, або люди трошки були зажиточні, а як у мене, ми з мамою тіки робили, то шо? Жили одним дньом.

[Колгосп помагав?] Та! Ви шо! Ніде нічого! То був один предстедатель, [Мегерин], так він таки було, ми з подружкою підемо, хоч олії

нам випише. Ми підемо там хоч раз у дві-три неділі, олії випише і оце і все. А шоб так колхоз помагав там чим, та нічого!

[Як організовували колгоспи?] Цього нам не розказували. Вобщето я знаю, як організовували колхози, даже по тєлєвізорах показували, як організовували колхози, шо було, убійство і всьо. І більш нічого не робили.

[А як наші вступали в колгосп?] А що здали, як нічого не було, вони тільки труд свій здали туда на всю жизнь. Всю жизнь проішачили та й усе. Пішла мама на пенсію, – 12 рублів тоді получала.

[Як розраховувася колгосп, коли там працювали?] Ну дєточка, коли, я ж кажу, в 47-му, з 47-го году – то дуже погано нам давали. Дуже погано.

[А норми виконували з матір'ю] однакові. Ще було й так, дєвочки. Я ж старалася, щоб маму не лаяли, щоб не сердились на неї. Рядок шо в мами, шо в мене. Ми полемо ж оцей, як я одстану вже дуже, мама мені поможе. А були такі, шо й казали "Чо ми будем на неї робить?". А мама раз мовчала, та другий, а тоді сказала, баба Сашка була така, царство небесне їй: "Знаєш шо Сашко, більше ти мені ніколи рота не разкривай. Ти прекрасно знаєш, шо вона поле лучче тебе і йде рядок, так як і ти ідеш! Як ти на неї робиш? Єслі дитина коли одстане, я їй підможу, но ти їй не помагаєш, не помагаєш. Чого ти жуєш?" Вона замовкла, більше ніколи рота не розкривала.

[Чи багато дітей працювало?] Конєшно багато. Всі такі хлопчики, дівчатка, й при німцях ми робили. Заставляли ж німці, табак садили, виращували їм. Ой! Багато людей робили, усі робили. Тоді не було такого. Я ж кажу, тоді остаться дома на один раз... Мама в город поїхали і кажуть мені: "А ти останься дома, хоч отдихни". Осталася я дома отдихнуть, а не бачила, шо бригадір іде. А я вийшла, і брігадір, і-і-і! Куди меніховаться? На город, у бур'яни!

Ну да, чотирнадцять год і ми в'язали на степу. Це ж косарки косили, комбайнів же не було, ми в'язали. А я така була крупна сама по собі, і оце дівчата менші, їх ставляють дві на постать, а мене одну, от. І оце не було у нас виходного, ні ноччу, ні дньом. Оце жінки, в яких діти дома, вони їдуть увечорі додому. А ми нікуди не їдемо, остаємося, бо у чотири часа утра надо встать, ячмінь складать, поки він [влажний такий, шоб не пекло], оце ми складаємо. Жінки прийшли, ми начинаємо скирдувать, у копи складать снопи. А вже дов'язалася до того, шо ножечки побила, шо з мене вже кров цибенить із ніг, не дай Господь! Боса ж ходила, а хто тоді був обутий, у чому було ходить, як не було в чого обуть і обуться. Воно ж то солома гостра. Та вже дівчата кажуть брига-

дірові: “Шо ти думаєш, подивись на неї, пусти ти її додому хоч на день, на два, хай вона трохи ноги підліче”. Так тоді він мене пустив, я два дні дома лічила. Оце ж так, мочою обмазую їх, а тоді, дєточка, хоч на стенку дерися, кругом хати бігала, не видержувала, а іначе нічого. Ну це вже мама, – мочою, мочою, мочою, тіки мочою. Тоді шо, лікарства були чи мазі які були, чи шо було? Отак. Так я мочою, мочою, а тоді мама ото сметаною вершковою, та сметаною. Я ж кажу, хоч трохи підлічила ноги за два дня. А тоді він мене вже посилав, тільки не посилав в'язать, покамість трохи в мене підлічились ноги.

А коли став Максименко предсєдатєлєм, він колхоз підняв конєшно, колхоз став міліонєр. Тоді нам стали зарплату давать каждий місяць, ми стали получать по 50-60 рублів. Ну тоді було як я поїду в город, складу 100 рублів, я на 100 рублів дітей в школу готую. Тоді воно дешевше все було, не так як січас. Ото таке. Тоді вже нам давали каждий місяць. Ще були оці налоги платили, великі налоги були. Це з мамою возьмем поросятко яке-небудь, вигодуємо, продамо все, і на колбаси, і смалець, усе чисто, бо налог надо заплатить. Бо ходять каждий день, грошей давайте! І ото порося продамо, а собі нічого, а самі якнебудь, а налог заплатимо. А тоді ще ганяли дуже на облігації, жали нас, підписувались на облігації. Облігації ми налічними не платили, а з колхоза вищитували. Ото в кінці года, шо получеш та розпишишся, що получив та й усе. А ти їх не бачиш... А тоді вже як колхоз піднявся, то й нам стало лучче, стали зарплату давать регулярно. А тоді вже я заміж вийшла, тоді вже стало лучче жить... А при Брєжнєвє ото і пожили. Усього їсти було, пить, і вдіться і вбуться, все копіки стоїло. Було поїдеш, дєтські чулочки одна-дві копійки стоїли, а тепер ви купите таке? Тепер дитині купить ползунки чорті-шо стоїть, ото так [зітхає].

Ото, дєточки, моя жизнь.

[Чи були на селі люди, які лічили дітей або дорослих?] Були. Ну які бабки були, шептали. Я например і своїх дітей носила до баби тоже, як младенчєське було, бо дитина плаче і плаче. Понесу до бабки, вона й пошепче, дитина успакаюється, не плаче і все в порядку в неї. Отаке було. [Що платили за це лікування?] Та, нічого. Тоді ж було таке [сміється], тоді ціни нічого. Єслі єсть у мене, чи платочок принесу, чи там якийсь гостинець, якшо у мене єсть за шо купить, чи може якусь троячку. Троячки це тоді не було, це рубль, – це було добре. Бабки ніколи нічого не требували, ніколи, нічого. Вони так, ну шо даси, даси-не даси, спасіба і за це. Ото так було тоді. А шо шепчуть і тепер єсть, єсть конечно, єсть. Ну я сейчас не знаю, [до кого ходять люди]. У мене ж немає здоров'я, внучки єсть, но вони ніде не ходили, ні до якої бабки, слава

Богу. Ото так, а так сейчас я не знаю, тих шо я знала, вже вимерли, а хто тепер?

[А ворожки?] Я не ходила нікуди. Я не вірю. А для чого [ворожити] [сміється]? Ви знаєте, шо ворожки правду всю кажуть? Я вам хочу сказать, шо у нас тут зараз така вона, як ясновидюща. Ліда, Ліда Біла. Це вона тіки [така ясновидяча], вона ж з близнят... Так розказували, ну коли вона угадує, а коли не угадує. А там дальше її хата [нерозбірливо]. Один раз приходили до мене, у їх сина убили, і вони не знають чи убили, чи куди він дівся, не найшли його ніде. Коли приїхали оце до неї, а вона сказала, що їдьте по отій-то дорозі, там буде запущений колодязь, заброшений, і він там. Ну пійшли, поїхали туди, найшли сина, витягли з колодязя і приїжджали її благодарили. Ото таке. Багато до неї і білян ходять, і багато людей приїзжають. Приїжджають машини буває і дві, і три машини біля двора. Ото таке, угадує вона чи не угадує, я не знаю, а ходять. Тоже я не знаю, чи вона бере за плату у їх чи ні. От бачите, з нашої лінії їздили до бабки до однієї, так в неї вивісено “10 рублів за прийом” і всьо. Ну а ця, в цієї немає вивіски, хто шо дасть і все. Вона не брала зразу нічого, ну а тоді як начали їздить...

Це такі, дєвочки, дєла.

[Чи ходили мати в церкву?] Ходила, і ми ходили. Церква була отуто-во, де базар у нас тепер, отам на углі. Там хатка була така, в хаткі тій. А церкву нашу ще не знаю в яком це ще, совєтські розгромили її, розбили її. Була церква в Бєлєнькій хороша, ну розбили.

Я її не помню, це ще, Господи, як тільки оце після войни, після 18-го года, отак, це ж іще совєтська власть стала і її вже розвалили. А казали, що була здорова церква, старинна церква, но її розваляли. Хто її строїв, я не знаю, хто її строїв. Ну тоді ж вірували ще ж. А тоді вже совєтська власть стала, тоді уже не стали вірувать. От вона і не нужна була і її розібрали.

В Мар’ївкі там німці хоч построїли церкву, а в нас оце ж знесли. Ото де автостанція, ото там була церква. Не знаю, не знаю дєточки, [як вона називалась]. Ми її не застали, я ж кажу, ми вже застали церкву, ту шо люди самі хату зробили, ото у хатинці. Багато ходило. Якась чи мода була така, шо всі ходили. Говіти всі ходили, всєгда це каждий год перед Паскою, коли оце пост, ходили говітися. Ну як це ми ходили, пішли, батюшка ото сповідає, цією накриває там два чи три чоловіка, питає каждого: “Ви грєшна?” – “Грєшна”. Ага, ну які там проішествія, чи шо. Ну які там проісшествія, як ми були малі дівчатка? Оце таке. А тоді пішли ще причастилися на другий день, це причащають. Пішли, причащаються, скільки [вам год виповнилося]. А тепер стара, не ходю.

А мама моя тільки знали "Отче наш" і більш нічого. Тоді ж знаєте, церкви як [предавалось]. Це при німцях була одкрилася церква оця, а до німців церкви не було. Ту розвалили і всьо. Після войни тоді вже все время без церкви, каждий робив... [На Кислівкі] тоді церква була. Ну а той, не так уже призирали, ну все равно призирали. І було ж хрестить, Боже сохрани, дитину хрестить, єслі комуніст, – вобще! Хтось піде похристе, а він даже не [нерозбірливо]. Отаке було, презиралося все, а тоді вже стали вірувать.

[Празники церковні] ми самі празнували. Оце ж Паска була, не було де мамки піти святить паски. То було колись батюшка прийшов тут же у церкву, це уже тепер церква на Тислівкі, ото батюшка приїхав, посвятив. Сказав, шо приїде батюшка на два часа, ми ото пішли, посвятили, і ото і все.

Оце ж тобі і Рожество праздновали обізательно, Паску обізательно, оце воду святить в Крєщеніє обізательно. Це такі празники були, шо всєгда праздновали. Ну а у нас в селі було при совєтських, так це як праздник, обізательно [ховарахи] виливать ідти на степ, це всєгда ми ходили [...], як на праздник. Спеціально нас всєгда виганяли на праздники, всєгда, щоб не було дома. Різдво – тоді в колхозі зимнє время, вже ж тоді тільки отдих. На Різдво то ні, а на Паску – це всегда. І всєгда було [ховрахи виливають].

[Паску] не було з чого пекти. Я ж кажу, що в 47-м году [ідемо] із степу, це ж ховрахів виливали. [А у одного син поліцейським був і уїхав в Америку, от]. Вони понапікали пасок та і поставили на вікна. А ми ідемо, дівчата, і сейчас мене вспоминають, ми йдемо: "От, ідіот, щоб ти вдавився тією паскою, як ти старий, у нас немає". А у нас була кукурудзяна мука і більше нічого. Так це ще був праздник, – кукурудзяна мука. Мама спекли, оце розколотили, муки налили на лист, вишеньок положили на той, і опять налили зверху. Це у нас була така паска. Та таке добре було! Буряка нажарили сахарного, отак дєвочки. Вони жили добре, бо гребли всю дорогу. Гребли, як він поліцейським був, то не виїхав туди тоже, батькам сюди посилав все. І ото так, так шо...

Ну а [на Різдво], коли шо було, дєтки. Єслі було шо, то готовили харашо, а єслі не було ні муки, нічого, як голодовка була, так я ж кажу, на роботу пішла, знаю, шо нічого, нічого дома нема, шаром покоти, нема нічого. На роботі нам варили їсти, ну тільки варили нам тоже раз у день, тільки обід. А додому приходю, а мама напарили лободи і напекли, воно ж там ні муки немає, немає нічого, ну ото вона лободу отцідили, напекли на сковородкі і все. Ото ж я прийшла, а мама каже: "Галя,

єсть у нас що їсти”. Боже, дєвочки, ви не представляєте, яка було радость. Наїлися того, такі довольні були...

А на степу нічого, оце кукурудзянка, каша кукурудзяна і борщ. Хліба ніколи не було, це одне і теж. Ой, а як уже ми потом вийшли, – оце ж попали на [Льовшино], там строїли мост, от. І ото ж ми [...] із колхоза і коні і [все]. Так там тоже ж, носили ті каміння. Так нас там поподушили все, це каша рисова і борщ, каша рисова і борщ, ми довго її не їли. Підзатошнить, не дай Бог.

А мати [покидає було і] ото на степ, колосочків назбирає, магар. Магар – це воно підхоже як до проса, до пшона. Ну тіки не таке воно, воно таке [кормове], не харчове. Ну а вони ж підуть, бо їсти ж хочеться, нема нічого. Підуть, наб’ють тих колосочків, принесуть, дома натремо, тоді перемелемо та кашу зваримо. Та добре було дуже, їли, на голодний желудок все добре. А тільки квасоля не добра була сира. Пішли з мамою садить город, а їсти ж хочеться. Я взяла ж ту квасолину, розжувала, а вона ж так не добра, виплюнула її. Будь вона не ладна, не годна, така голодовка.

Та шо ми, дєтка, тоді садили на городі? Ото картошечку, бурячка, капустинку, цибулинку, ну так шоб було. Кукурузу сіяли, садили, сояхи, ото таке садили. Тоді якось нічого, як я [трохи пішла торгувать], груші вивозили та такі дерева там були, то вишні, то сливи [...]. А тоді вже стали помідори садить, помідори пішли, тоді вже пльонки появилися...

[Оце люди стали більше садить, того що в колхозі мало получали?] Дєточка, шо ж у колхозі ти получиш, шо ти получиш? Я ж тобі кажу, шо в кінці года, це ми з чоловіком заробили 900 рублів. Ну це ми вобщем поїхали скупиться. Кажу: “Я останусь в городі та то, та матерії наберу”. Ну хорошо. Коли ідемо, в магазині машинка стоїть, харківська, ручна. “Ну, Вітя, давай машинку візьмем?” – “Ну давай”. Ми купили машинку, оце і все, оце шо ми год проробили. Ручна швейна машинка, 900 рублів вона стоїла. Це в мене син родився 50-го году, десь може у 52-м, або так в 53-му. Не це у 53-му у нас неврожай був, засуха була страшна, в 53-му. Це десь в 54-м, десь так. Кажу, як не той, я сама з себе конєшно ж, ну поперешиваю на їх. Яка тряпка не є, перешила на дітей, діти і ходять... Пошила дітям костюмчики біленькі, мода це була... Оце такі діла. Шила сама, сама усе, усе. Викройки взяла у людей, а ті костюмчики, пішла до сусіда, він умів шить, кроїв. Він покроїть, а я пошила.

А обувачку купляли на базарі. [А як я була мала], тоже ж на базарі. Тут же ж шили самі, продавали, то тапочки, то таке. Так як сейчас тапочки шили, так і тоді тапочки шили. Валянки дуті тоді були, шили

валянки. Ми і самі на себе шили дома валянки. Такі, галоші купили та і все, оце такі дєла, дєвочки.

Були і сапожники, і портні були, шили, ходили до їх, носили. Як сам не можеш, то... Вони тільки з цього і жили, тільки з цього. Єслі желающі були, вони вчили. Тут у нас була портниха, тоже жила через хату, так у неї дівчата були, училися. І по дві дівчат було, і по три дівчат були, вчилися, отако.

Я знаю, на нашій вулиці сапожник був. Ми отово до нього ходили, там чи підчинить чи шо пошить. Андрій Куліш, оце ж він по-моєму шив. Ще якийсь, забула, як його фамилія. Вобще вони тут открили були швеймпром після війни, це я вже забужем була, і там і шили, і там сапожники були. Ото два отдєла було, отаке. Закройщик був, набирав собі людей... Сапоги шили, раньше ж мода було, сапожок не було, а сапоги були хромові. Це я, например, як дівчиною була, то були це сапоги хромові. Були ото мамо купили сапожки такі, хорошо було.

[Кузня, млин], – нічого в нас цього не робили, дєвочки, от. Вже ж воно при нас було в колхозі. Так шо вже все було в колхозах.

[Як малі були, з дітьми гралися?] Аякже, гуляли ж ми з дітьми, конечно гуляли. Підеш же, той, хоч трошечки, но по войну дуже ми не гуляли. Ну знаєте, дівчата, нічого в нас не було в дєтстве хорошого. Так шо дуже в гульню не кидалися. У гульки ніхто не кидався, старалися дома щось помогти, а як на степу робили, то вобще. Коли нам? Ніколи ми в кіно не ходили, нікуди не ходили, дома і на степу. Гнали на степ, кажде літо степ, і степ, і степ. Іще ж, я ж кажу, жінки хоч додому, бо в них діти малі, а ми ж бездітні, дівчата ми ще. Так шо ми дєтства не бачили, нічого, кін ми не бачили.

Які там іграшки. Я знаю, що це ж скільки мені було, я вже не помню. Ну це вже папашу забрали, а мені так йолки хотілося. Так я пішла, або мамо пішли мені вирубали із деревини, з вишні, йолку. Я її обмотала ватою та там яка була бумага цвітна, ото якесь там шось зліпили, оце такі у нас були іграшки. Нічого у нас не було.

Взимку шо робили, – в хатах сиділи. В хатах сиділи, шо ж ми робили. Може десь шось малювала, десь щось. [Сміється] Ну вобще-то вже, як кажуть, більшенькими стали, то конєшно в таке время ми не сиділи, ми в'язали, в'язали кружева. Це ж було до простині надо до кроваті кружева, у наволочку надо, занавєски в'язали такі до вікна. Або бинтів купимо, а тоді ото перев'яжемо. Так зановєски такі, та! Все ліпили, все видумляли, так шоб воно хоч чуть-чуть на щось було похоже.

Я не вишивала. І мама не вишивала. Мама в'язала, мама пряла. Рядна ми вже не робили, а мама моя як була, так вони пряли, і вони ж ото

ж ткали... [З полотна] спіднє більйо шили, простині шили. Полотно з коноплі, дєточка. Сіяли коноплю ми, і ото ті коноплі вони виростуть, а тоді їх замочують, а тоді їх вибиваємо отакими... Були ті, як вони називались, уже забулась, праник такий, праник деревяний він. Вибивали їх, і вони робляться як нитки, а тоді ж його ткали, ну це ж я кажу, мама робила. Вибілювали попілом. Закип'ячували оцю золу, і його туди кидали от, і тільки оце ж закип'ятили цю золу, викинули отево все чисто, оцю воду перецідили і тоді ото виварювали ото в золі, вона вже чистенька була.

Все було, знаєте, воно коли це мода така була, то не дуже придивлялися, чи воно дуже було чи не дуже. Коли вже стало, шо уже жить стало лутше, стало де достать його, то все це отпало. Ну а ці коноплі, то вони ще робили, ще при мені, мама. Отут у нас озеро, ото туди однесем, вимочуються вони там неділю, тоді ото [пряником витирали], а тоді мама вже прядуть на прядку. Такі станки були. У неї свого не було станка, а так по-сусідськи там був станок, вона туди ходила. Це ж вони розказували, я ж цього нічого не бачила, я цього не знаю. А ми вже як той, то не пряли, а просто мама оце тільки ниток на той, щоб можна було з них в'язать щось.

А чого ж не пам'ятаю [плавню?] Там усе було. І до войни, і після войни. Там і після войни робили. Там дуже багато колхоз садив: і картошку садив, і капусту садив, і помідори садили, все там, і скот там пасли. Дуже багато скота було, там все чисто. Там були люди, які вхажували за тим скотом. А нас уже посилали полоть оце ж туди, де оце ж капусту і картошку, і помідори там садили, і баштан там садили, отаке. Так шо плавня була, я не знаю, це якийсь шпіон, оце взяв поробив таке, шо залили ту плавню. Там таке золоте дно було! Там стільки скота виращували, скіки там риби було, скіки там... страшне! А взяли таку гадость зробили. Шо воно дало, коли її залили? Нічого не дало, якийсь вредітєль.

Жили, жили люди там. Каждий сам по собі [жили], каждий сам тоді займав скільки хотів землі. Там не було, щоб там постройки були, шоб там вулиця була, чи шо. Там хата, там хата, там хата, по всіх островах [там, де води не було]. Жили до тих пор, покамість, пока оце воно дішло до того, шо вже начали плавню затоплять... [А тоді вони] хто куда, хто куда. І в Кушугум поїхали, і в Бєлєньку сюди попереїзджали багато, от. Куди кому нравилось, туди і їхали.

Риби дуже багато було. І в'юни, такі в'юни – мішками! Мій брат там скотину пас, так він було це зімою отакі, ну як рука завдовжки, –

в'юн. А він же там сам хребет тільки і всьо, а то саме м'ясо. І ото було принесе, і ми холодного як наварим, Боже! Пальчики пооблизуєш.

Як зачепе сєткою, так каже, кілограм витягне з дна. Скільки їх, три чоловіка розібрали, так їм хватає. І хвате їм, на шо вони будуть більше їсти. Ні, якось тоді не продавали. Риба була стояла 80 копійок на базарі, то її ніхто не брав. Це були тоді продавали рибу тільки, які [нерозбірливо], рибаки. А тож, я кажу, її повно було і не дуже і брали.

Воно не сітки, вони чи нєвод називався, чи шо таке невелике, шо вони поставили. Саме залізло туди, залізло туди та витягли. Колись мамо казали, приходе батько, оце ж Кравець шо, мама питає: "Ну шо, вловив шо?" – "Та теля впіймав". А мама каже: "Ну як це теля могло туди в сєтку попасти?" А він каже: "Та от попав же ж". Витягає сома кілограм на двадцять п'ять, а мама каже: "Нічого собі телятко, хороше". Ото так, так шо, вони прямо так якісь, як корзини ото ставили туди, і вони ото туди улазило і закривалося там. Як улізе, так вже не вилізе відтіля. То таке. Не знаю, чи більшу ловив чи ні, а оце таку одну, це вони розказували, ми вже цього, я вже не пам'ятаю.

Всяка риба [у плавнях] була, і щука, і сом, і судак, і таранька, всяка риба. [А дома] ми її посолимо та до картошки. Яку висушимо, тоже ж на зиму до картошки. То нажаримо, то так, то холодного наваремо. Як сушили дома, – біля плити повісили, зімою вимочили, стекла. Повісили, біля плити висохла та й їмо. Або було у печі: наложували рибу на соломку, у піч поставили, вона і засохла, така м'якенька...

Конєшно, і сейчас так якась лутше варить, а та – лучше жарить. Ну як жарить, то [судак хороший]. Щука, вона дуже вкусна, тільки на фаршировку, на котлєти, жарить вона не годиться. Сом, конечно [нерозбірливо] тоже, в середині така дуже добра, вкусна, хороша... Тараньку дужче сушили, вона з ікрою ще. Сушиш її, не розчиняють її, нічого. Уха хороша, єслі не один сорт риби. Єслі два сорта, тоді буде добра уха. Це судак харашо, сом харашо, от. Єслі єсть куриця, то можна курицю положить, тоді буде дуже добра уха. А єслі немає, то сама риба, цибуля, риба, томату трошки. І тоді ж не було тієї, толстолобіка, тепер товтолобік, а тоді оце така. Чехонь була, це ми солили чехонь. Ото такі дєла.

У плавні там же скот і зімувався. Скот од колхоза, його ж не бросиш. Дуже багато було скота, він там і зимувався. І вони там ходили всю зиму, де уже коли сніга накидало, шо немає ніде нічого, вони їм ложили сіно, підкормлять їх, оце так. Отам уже десь опредєльонно місто було, в загоні. Ну загони такі строїли. Це під небом стояли, сараїв не було, так щоб вони загнаті були в сараї. Я ж кажу, шо вони всю зиму

ходили. А то вони там було, шо круглий год. Було так, неділю він робе, а неділю дома, неділю робе, неділю дома.

Усе там росло [у плавні], дєточка. Там і груші були, не такі там, шо вишня чи слива, а шовковиця, груші, ну дичка, отаке. А то вобще таке, лісне. Там шо посадиш, те і родило. Якось його і не поливав ніхто і воно там родило. Ну там, конєшно, то там озерце невелике, то там озерце. І то дощі проходили, не так як у нас один дощик...

[А коли це клімат змінився?] Ото ж три годи чи чотири парило, раньше такої жарюки не було. Коли було таке зимою, щоб до Нового года сніга не було? Ніколи не було. Було як накидає сніга і двері закидає. Було люди, сусіди, приходили одкидали, тепер же цього нема. Тепер снігів нема, значить клімат помінявся і крєпко помінявся. А тепер оце же, я кажу, три чи чотири года тут жара до 40 градусів. В жизні ніколи такого не було. Оце 28 градусів, це було шось страшно жарко. А сейчас, он дивилися, 35-36 в холодку, а на сонці? А хто його знає, дєточка, чого воно так. Шо ж воно, клімат змінився, сонце видать повернулося, так чи ні? Я правильно кажу? Воно ж крутиться, от тобі і всьо.

Пам'ятаю [як у селі війна почалась]. Началася война, ми були ще ж малі. Це я ж 29-го году, от, а у 41-му война почалась, це скільки мені було? Дванадцять год, одиннадцять год було. ...Прийшли на мітинг, а нам кажуть, шо німець біля Білої Церкви. Ну а ми ж із того ідемо, із мітінгу, а німці уже мотоциклами їдуть. Ну шо ж вони, гайнули по городах, кругом [шукали...]. Оце мені вспомнила, чотирнадцять год, казали [нерозбірливо]. В 42-м году він побув, а в 43-й год уже його вигнали. Його зимою вигнали, німця, ото туди на Нікополь, туди в сторону18 кілометрів [нерозбірливо], німців відтіля вже вигнали. Уже ми прийшли в 43-м году, їх уже тут не було.

[Німці як] прийшли, ми ж ще нічого. На другий год ми робили, конєшно. А шо ж, вони тоже заставляли робить, заставляли конечно. Ми робили на табакові, табак виращували німцям, а шо ж робить. Ну да, вони ж своє [насіння] давали, все чисто. Я не знаю, де насіння те брали, но знаю шо сіяли вже при німцях. Працювали, табак німцям вирощували. Під ногайкою все зробиш.

У нас предсєдатель, я не помню кого, а знаю, шо предсєдатєль сєльсовєта у нас був.... Він помогав людям, він сам був [нерозбірливо].

У нас значить, шо було, мій брат, оце й же Яша, він до войни робив агрономом, обслуговував шістнадцять колхозів, агрономом він був, от. Ну акувіруваться він не вспів, бо німці залетіли, ніхто не знав, шо це німці вже. Бо сказали, шо іще у Білій Церкві ж, а німці ж уже... Так шо він робив при німцях оце, от. А вобще він жив у тому, у нас був МТС,

отут де сейчас тюрьма, він там жив з своєю сім'єю. А там приїхав якийсь чоловік, шо в нього тут нікого рідні немає, а тут МТС цей дуже бомбили німці, не німці, а наші. Наші дуже бомбили, ой, ну куда ж їм діться. Ну а невістка у нас страшне боялася. Цей бідкається: "Куда ж мені діться, нема нікого знакомого, нічо, куди, хто мене в хату пусте?" А Яша каже: "Та ти знаєш шо, переходь до моєї мами, якось уже помістимося там усі гуртом. А ми уже такі шо і на дворі побудем". Ну а німці, як оце-во той, він сказав, шо Яша сказав: шо хай ми і жінки тут, а ми підем в партізани. Пішов німцям заявив. Поняли? Оце ж вилизував німцям. Це ж такі предателі були! Скільки їх таких було. Ну а Яша ж привіз сюди Любу з дітьми. А воно ж тоже оце Біленьку теж бомбили, бомбили, а вона боялась страшне. Ну він її взяв і повіз в Новопавловку, дванадцять кілометрів од нас. Там так ту Новопавловку не бомбили. Повіз туди, ми вечером сидимо на вулиці, коли тут мотоцикли біля нас, нас окружили. Там ми з жінками сидимо, питають: "А де Яша?" Мама каже: "Він повіз сім'ю у Новопавловку". Вони туди поїхали, тут у нас все перешерстили, де шо той. І осталися два німця діжурить тут, а ті поїхали туди. Привозять його ноччу, о, узяв він з собой одежу, забрали його і посадили. А шо ж посадили, вони ж його били страшне, на ньому оце все так синє було, на спині, як оце його пописали.

Ну Люба приїхала сюда, тут же їй начали казать, шо надо йти до старости додому, хай він може шо одстоє, ну от. Ну вона пішла, а він їй посовітував, шо піди по Гарбузовкі, по своїй вулиці, і збери список, який він був раньше, от, і може це шо поможе. Ну вона зібрала цей список, все, понесли. Так його оце так: отпустять, ну час може побуде дома, опять приїхали і забрали, і опять б'ють без конца, без нічого, от. Він приїхав, а на горі отут у нас були кавуни, баштан був. А він каже: "Давай, Галя, поїдем кавунів привезем возиком". Ну поїхали. Поїхали ми туди, а він ото бідний не може нажаться дуже, шоб потягти, а я кажу давай той, кажу: "Яша, у тебе щось болить мабуть?" Він як мені показав ту спину, а та спина синя вся чисто, це полоси пльотки. "Ой, – кажу, – мій братичку, чому ти поїхав по ці кавуни, будь вони не ладні. Ми лутше без кавунів були, і як тобі оце тягти?" – "Та нічого, якось дотягнем". Ну дотягли. Тільки приїхали, тут і німці уже приїхали, оп'ять забрали його, оп'ять б'ють.

А тоді вивезли, вивели їх отуди-во, міст у нас там де Кірова, там було іти, там місток є. Вивели туди німці стрілять їх, і того дурака, який заявив же, бо вже ж цей документи здав, шо він ніде не був, ні в яких партизанах, ніде нічогісенько. Ну їх вивезли стрілять, ну шо Яша каже: "Ну шо, стріляйте, я ніде не був, стріляйте, я шо робив, робив

при німцях, шо казали те і робив. Був агрономом, так і робив агрономом", от. Ну все. Тоді ж того, давай же того допитувать, того шо. Ну вобщем випустили їх уже ото, уже прийшов Яша додому, от, а той поїхав зразу відсіля, ушився відсіля, от. Такі ідіоти були, а скільки їх таких було. Отакі діла.

А тоді вже, тоже наші, як уже стали німці одступать, вони поховалися у підвалі у нас, у погрібі ховалися. А отут був у нас з города дєдушка, тоже ж ото вигнали їх і він ото прийшов, і він так у нас прижився чисто. А тоді, як уже нас вигнали, а він уже старий-старий та іще витягнув зуби, беззубий, от, і німці його тож і невигонювали. Уже бросили ж його, а він і каже, а мама ж оце, на маму каже: "Івановна, я останусь буду хлопцям хоч їсти може зварю та ще той, постіраю їм коли". Ага, а мама каже: "Як можна, останьтеся пожалуйста". І то він остався, німці його не вигонювали, а колись, каже, зайшли, а хлопці тоді коли німці прийдуть оце, а вони в хаті, не в ямі. Так вони ото на, на той, на горищі, там у їх іще [бантині], на [бантині] доски лежали. Так вони повилазять туди і полягають там оце, німець хоч зайде на горище, подивиться, – не видно нікого, от, і всьо. Ну каже, а німець каже, догодався шо каже, бо як заглянув по бочкам, а у мене [одягу] там повно, хлопчачого ото. Ну каже, він нічого не сказав, каже. Пішов подивися, каже, ну нічого не сказав. Дід не вспів постірать і не вспів поховать. Отакі дєла, так шо всяке було тоді. А тоді ото ж вони переховалися поки німці вигнали, це ж і нас повигонювали, усе чисто, поки вже прийшли наші. Прийшли наші, тоді вони вже вилізли, пішли на [войну].

Німці нас як вигоняли, на кажду вулицю поліцейський, це ж німці кругом. Заходять у хату, всих підряд, дітей, усіх. Ото у нас сусід отам, через хату, так він ховався, от. І вони ж його впіймали і повісили, отам біля того, біля автостанції, трошки сюди ближче. Повісили там його, а жінці сказали, жінка побігла туди, а троє діток-то дома. Вони зайшли, дітей голих, босих вигнали з хати. Ото таке, таке було, такий етап був. Боже сохрани, якшо одстанеш, так тебе як уріже, от того, щоб не одставали.

Та хто там казав [куди, навіщо гонять]! Хто там шо казав, дєточка! Вони оце так, у їх автомати були, це як ігрушка, люди як мухи. Німцю шось не понаравилось, він бабах, перекинулась, а він пішов. І все. У нас например, німці стояли багато, німці стояли, бо у нас було два здорових сада. Так вони як начали їхати, і танки, і шо там тільки не було, і машини так казали, де вони у вас поміщаються, скільки їх. Їх повно було тут, вот. Так один німець такий, мале, недотепне таке, горбате, і шо ти думаєш? Мама купили пліту ж, тоді ж не було не газу, нічого.

Він взяв [...] та ту дитину, розірвало всю плиту, і діти біля мами були, ну їх так осколками вдарило, хоч ніде нічого. То мама пішли та тоді німцеві сказали, що ж він робе оце так, хіба ж так можна. Діти, причом діти, каже? Ну йому, конєшно, спасібо, видать такий хороший попався німець, шо його взяв переселив од нас. Виселив його, той кричав там на нього, но виселив його відсіля. Ото таке, так шо, ой!

Багато [німців по селу стояло], особєнно як отступали. Вони коли прийшли, то вони бистро пройшли і пішли дальше, туди за городи, все чисто. А як одступали, то нас же вигнали, то ми не були вже тут, от. Ну вони пішли не через Бєлєньку, а пішли туди через Мар'ївку, з Канівського через Мар'ївку вони пішли. То там тоже на Новопавловкє сади повипилювали, усе чисто. Яблуневий такий сад був, усе чисто випиляли, він їм мішав? Оце бачите, це враги такі.

[Як евакуіровали, успіли взять з собою], шо було. Та шо там було, моя дєточка, одежа та і все. Харчів же не було. Ну ми, конєшно, до того ще ж у мами пшенички трохи було, то вишні були, у нас сушене було, то абрикоси, щось таке. То ми сундук закопали в садку і в сундук те все поскладали...

Годували, знаєш шо, як тобі сказать. Їсти, шо ми ще відсіля видно, ну шо там було, може якийсь кусок хліба там, ото ми це взяли і більш нічого, от. А туди як приїхали, це ж уже як нас загнали в Новомиколаївку, там конєшно колхоз виписував нам, ну на каждого чоловіка. А у нас був один мужик із нами, акувірувався, з братом моїм строїли хату, і він дєлав [нерозбірливо] непоганий, і оце він попав у ту войну, і він остався в нас. І коли вже нас гнали ото, Яшу ж одразу забрали в армію, а він же неприписаний тут був і його не забрали. І він евакуірувався з нами. І ото він каже: "Ану, давайте, ідіть, і каждий на одного чоловіка, ідіть і каждий виписуйте на неї продукти". Хто нас провіряв, ми підемо випишемо, так шо... Муку давали і пшоно давали, картошку давали. Так ми оце випишемо, так в нас всього [...]. Оце мука, пшоно і картошка. Оце вони такі продукти виписували. А хліба ото з житньої муки напече і куди там, їсти було що. Я вже не помню по скільки, но знаю, шо ми підемо... Підожди, щас пощитаю, скільки нас було. Мама і я, [Люба і та], чотири, і дядько Петро п'ятий. П'ять чоловік. Ми підемо, на п'ять чоловік випешем, то ми бричкою їдемо получать продукти. Картошки багато, муки там багато, ну мішка два муки, пшона мішок. Отак і каждий місяць, чого нам було не жить. На цих харчах можна було жить. Тільки не було ні кислоти ніякої, ні помідорів, отакого нічого не було, ні капусти, нічого не було. Ні м'яса не було.

Ото нас гнали, гнали етапом, покамість їм можна було нас гнать, і корови, і все чисто гнали. А як уже тут їм не було, спєшка, вже їх гнали добре, так вони вже нас бросили там. Тоді вже ми хто куди, по людях проживали.

Оце ж, де приженуть, де остановка, там ото люди хтось щось дасть. Вони ж нас розженуть по людях, по хатах. Так ото хтось нас накормить, там уже ночуємо. Люди допомогали. Зайшли ми, оце в Новомиколаївку, в Новокиївкі, так мені, я кажу: "Мамо, які некрасиві дівчата!" А воно хлопці, переодіті у женське плаття, позапинані, все чисто. А я мамі кажу: "Ой, які ж некрасиві дівчата!" А то ж не дівчата, то ж хлопці [сміється] ховалися од німців, ото такі дєла. Ну нас гнали тут на Новокиївку, но не вигнали. Чи вони вже, не було куди гнать. Та і нас, я ж кажу, ще 18 кілометрів ото погнали в Новомиколаївку, а вже дальше не погнали, бо вже їх підперли добре, німців, ото гнали бистро...

Ну а прийшли відтіля, прийшли ми з мамою додому, а наші ще там дві невістки осталося і четверо дітей, бо не могли. Мамо кажуть: "Я схожу додому, взнаю, що там дома, чи нам є куди іти, чи ні, чи не розбите". Вони прийшли, хата не розбита, нічого. Мама мене оставила дома, а самі ж пішли по дівчат, тоже ж забрать, от. А в мене тіф начинається, я заболіла, мені погано, страшне! Ой, ну шо ж його робить. Ну піду, думаю, до сусідки, погукаю подружку свою. Тоді ні, не буду гукать, нехай, буду я сама дома. Ну сама дома вобщем осталась, уже погано. Я ото дровець назбирала, плитку протопила, під грубою лягла, шоб хоч трохи тепленько було, от. І думаю сама собі, як буде солдат наш іти, так буде гукать "хазяйка", а як буде німець, так буде "матка" гукать. Значить, як буде "матка" гукать, одкривать не буду, а як буде... це така мєчта була [сміється]. Ну і лежу ж так же ж, то потєряю сознаніє, то прийду, то потєряю, то прийду, ото така. Коли той, стукає у двері. Господи, мені якось не страшно, нічого не було, я не знаю. І чую, шо гукає, "Хазяйка открой, хазяйка открой". Я не одкриваю, а тоді "Ну не откроешь, я сам открою". Чую я, одкриває двері, отщипає, а у нас було защепка така, шо палочку заложеш і откриєш, от. І я лежу, дивлюсь на двері, – заходе брат мій, середній. А він привозив одного контуженого із Запорожья і ото заїхав додому, а сім'ї немає. "А де ж наші?" Кажу: отак і отак, мама пішли до їх. Так він шо, ну переночував, а на утро ж надо ідти, і так бідненький і не вернувся. Троє дєток осталося, а в другої невістки тоже троє дітей осталося. А в одної, тож прийшли, а брат нежонатий іще один був, четвертий.

Так шо є шо вспомнить...

[В хаті освітлювали раніше] тим, лампой. Лампа була і каганці були, і лампа була. Оце як був карасін, а як не було карасіну, так які ж, каганці робили такі. Оці німецькі патрони, отакі завбільшки, і ото збили отако, сюди фітіль усунули, туди налили того карасіну і ото таке було, лампи наливали, такі каганчики, в'язали сиділи...

Посуд який був, посуда? Та яка там, ну було в чому зварить. Кастрюлі були, чавуни були. Тоді ж іще чавуни були. Це ж каструлі пізніше стали, а тоді були чавуни алюміневі і такі були і з того, з чугуну, чугунці, чавуни. І маленькі і великі, які хочеш.

А їли з тарілок, миски були, тарілки такі камені. Ні, не з глини, воно може і з глини, тільки воно було білі тарілки, як сейчас мисочки такі єсть, ото такі і тоді були. Це конечно, купляли, у нас ніхто не робив, ми купляли. У нас тоді ніхто не робив. Ой, ото такі дела [зітхає].

Були вагани тоді, в ваганах купалися. Всі купалися, не тільки діти, а і взрослі, всі, бо більше нічого, тут же не було як сейчас, немає за шо. Цього не було, дівчата. Милися милом. Оце у войну, так мило купляли. Самі варили, – ото костоїду купляли, і оце як собака там, чи шо єсть таке, убили собаку, ото з собаки зварили мило. Це ж м'ясо, і костоїду кидали і костоїд оцей переїдав усе чисто, получалося мило.

[А голову чим мили?] Яїчками тоді [посміхається]. У кого такий волос цупкий дуже, так мили яїчком. Ну помили як обично, милом все чисто, а тоді бере яїчком розбиває і оце на голову про той, тоді промила і все. Тоді можна розчесаться і не буде воно оце таке липке, ніде нічого. Ну а як такий волос, шо не дуже цупкий, так помиєм просто милом та і все. Шампуню не було тоді [сміється]. І мама так мила і я так мила, і дітей своїх так мила, бо тоді ще не було цього нічого.

Було знаєте шо, [раньше по селу], дєвочки, – ліси були такі, плели із лози. Оце забор таких не було, а ліси були, і в усіх були ліси. Ну так, метра півтора, а може і метр. Ну не дуже висока, ну отака примєрно. Ну в кого було, в кого не було, потому шо хто змог, тому виплели лісу. А у кого немає за шо, то вони не плели. Або в кого хтось у плавнях, такі шо привезуть лісу, то виплетуть, оце таке було. Плели з лози, а в кого проволкою. Така лоза в плавні, різали таке як палець, завтовшки і ото так плели ліс. Стовпчики вкопували, а потом по стобчиках плели. Це ж спеціаліст був. А от у нас не було нічого, так ми із подругою, із цією Вєрою, пішли та притаскали, найшли там на степу проволки та прийшли, з проволки забор поробили дома [посміхається].

Плели і корзини. Тут у нас були великосімейні, вони в плавні жили, в них одинадцять дітей було, от. Так вони ото плели. Вони з плавні самі приїхали, жили там на тій вулиці, так вони ото плели корзини, ку-

пляли у їх. Ну це вже було коли, Господи! Це вже мабуть було в 60-х годах. І до цього плели, конєшно ж, шо люди плели, тоді ж у плавні открито було, свободо. Все брали, все плели, були корзини, свободно було купить. Як нема спеціаліста, все равно купить можна було. Кошолки плели із рогози. Ви не помните кошолок рогозових? [посміхається] Ну а були кошолки рогозові. Обикновена така кошолка, отака завбільшки, така заввишки, туди відра півтора влізе, от і вона конечно вдобна і красива така. І на все, тоді ж сумок отих не було, як тепер. А тоді ж оце купляємо і у кошолки все складаємо, чи на базар ідемо, чи з базару, туди несем в цих кошолках, назад несем у цих кошолках. [Для хазяйства великі корзини] робили. Така там на три відра, на чотири відра, на відро, на два відра. Смотря які.

У мене коса була непогана, но я як заболіла тіфом, то мене остригли. Остригли, а після тіфу у мене вже пішов волос такий кучерявий, як ото крупно, крупна [...]. Ну а тоді уже начало розпутуваться, ну а года три було таке. Ніхто мені не вірив, шо у мене волос був [не накручений], а за шо їх було робить?

[Як від тіфу лікувались?] У больниці, ми були у больниці вже, да. Я лежала без сознанія. Вобще-то, конєшно, надії на мене не було, шо я поправлюся, врачі не надіялися, а я поправилася і ось іще доживаю. І главне, шо чоловік мій не болів ніколи, нічогісінько, от, – чоловік умер, а я жива осталася. Боліла страшне льогкими, туберкульоз льогких у мене був у 70-му году, двухстороннє туберкульоз льогкіх [в розпадє]. Оце таке у мене було. І я, пожалуйста, до сих пор жива. Хто це мог думать? Як скажи людям, так вони і не повірять.

[З чоловіком де познайомилась?] Це як у сказкі, дівчата [посміхається]. Де ми познайомилися? В город я їздила торгувать, мене чоловік, кажуть, за табак купив [сміється]. Так все на мене казали. Познайомилися ми в городі, на базарі, я торгувала табаком, тим, шо на своєму городі виращували. Отож табак це ми продавали, груші, вишні... Садили його так, щоб мені було чимось торгувать. Шоб було якусь копійку заробить. Ото ж його поріжемо, оте листя все чисто, пересічем. І ото, ой Господи, і не знаєш, який він, бо ще і спитають, який він, чи кріпкий, чи не кріпкий. А тоді ж оцієї моди не було, шоб оце дівчата курили, Господи! А мужики курили всі. Усі виращували, бо відкіль же ж копійка? Це ж тобі, то табак продаси, якусь грушу привезеш, то якесь яблуко продаси, то вишню просади, то абрикос, то шо, тільки з цього. Більше ж грошей відкіль заробиш?..

І я якраз повезла груші і табак, от. Ну груші ж в одному місті надо продавать, табак у другому місті. Ну то я сусідкі бросила груші, кажу:

“Ви продавайте, а я піду табак продавать”. Ну пішла продавать табак. Стою та і стою ж, беруть потроху, дуже мало беруть табак. Підходе мужчіна до тьотки, біля мене женщіна стояла. Коли каже той: “Як діла?” – “Так як, по маленькому”. – “О, – каже, – найдіть мені жінку”. А вона каже: “Ха, жінку тобі, ось дивись, яка гарна стоїть, от тобі і жінка буде”. А я дивлюся, я боялася городських, страшне, от. А я давай отступать, отступать же подальше, а він пристав та пристав, пристав та й пристав. Тоді мені ж уже нада іти, бо в мене ж там груші продаються, чи вони продаються, чи не продаються, надо ж іти туди. Кажу тій тьоткі: “Я вже буду йти, бо в мене ще там груші продаються”. А він каже: “Ну я ось тобі поможу однести”. Ідемо, він несе табак, а я ж сумку несу. А тут проходим, машина так стоїть, – я в одну сторону, а він на другу. Я думаю, це ж [украде] табак, бо я на цій стороні, а він на тій, от. Коли проходимо, а він каже: “Ти шо, боялася мабуть, шо я табак украду?” А я кажу: “Та ні, не боялася”. А думаю, та правда боялася [посміхається], де ж, гроші нема за шо, жить надо ж. Ну вобщем пройшли ми, це підійшли до тьотки до моєї, де вона продає груші. Груші ще не продала, вобщем остались ми ночувати. Ну він поїхав же додому, де він там жив. Ну він возив начальника якогось на базар [з сім'єю]. Він поїхав додому, а я осталася.

На другий день він прийшов, ще і снідать мені приніс, а тоді: “Ну де ж ти живеш?” Розказала, ну вобщем він приїзжав, но він не найшов мене, я його більше не бачила. А тоді поїхала опять, він опять мене найшов. Найшов, ну вобщем таке, шо я приїду до вас, подивлюсь, де ти живеш, де ти. Ну і приїхав же він. Приїхав, а я откуда знаю, де він приїде, тоді трамваї ходили, я нікуди не ходила, ми нічого не договорялись, чи встрічать його, чи шо. Я тільки сказала, шо де я живу, там кладова по нашій вулиці і всьо. Він і ходив, шукав кладову по нашій вулиці, – кладова в тім кінці, а я в цім кінці живу.

А тоді приїхав другий раз, так пішов по оцій вулиці, до краю вулиці, о, а я дивлюсь, думаю, ну чи Федя пішов, а може і ні? Саме козу доїла, от. І так, чогось воно тягне, дівчата, оце яка судьба твоя, воно повертає тебе туди. Я отак оглянулася, наче він, я замітила, шо наче він. Ну а тоді ж, а стояла ж одвернулася, а коза ногою стала в миску. А я кричу: “Ма, коза в миску стала”. – “От тебе хоч не пускай туди, козу доїть”. Лають мене. Ну ладно. А я збираюся у город їхати, і пішла до сусідки до своєї, навпротів, ну вже од неї іду, а вона каже: “Галя, ти ж гляди мені скажи, там на трамваї, там був знакомий, шоб він мені хліба купив”. Ну кажу, ладно. Вона ж оце кричить, а він іде відтіля. І ото ж почув, тоді ж підійшов. Ну вже ж зайшов у двір, все чисто, ну а тоді ж до

мами: “Я, – каже, – отак і отак, я хочу жениться на вашій дочкі, хочу бути вашим будущім зятєм”. А мама каже: “Ой, Господи, нам як би сейчас уже!” [сміється]. Нам надоїло, ми удвох, в нас мужиків не було, ми вдвох усе чисто. Оце Рожество, праздники, я було оце стараюся, шоб мені муки змолоть, олію збить (все це вручну били) і соломи привезти. Шоб хоч на праздник було якось лучче. Оце я було всєгда старалась, шоб оце в мене було. Уже так надоїло, шо не дай Господь, от. А він каже: “Та сейчас же, сейчас, не колись, а сейчас”. Ну так він у нас і остався. Поїхав розсчитався там, і так він у нас і остався. І так ми з ним прожили сорок год. Це ми поженилися в 49-му, в августі місяці.

Яке ж сватання? Ото ж прийшов, ото і сватання, прийшла невістка одна та друга, ото сіли повечеряли та усе. А тоді ми пішли ж з ним в сєльсовєт розписуватися удвох. А в мене ще зуби крутили. Я ще запнулася у чорний кашеміровий платок, чорним платком обв'язалася, бо пухла щока. Ой, Боже мій! Прийшли до сєльсовєта, він: “Ну давай же у сєльсовєт заходить”. Я кажу: “Я не зайду, там людей багато”. Він пішов: “Ти знаєш, нема нікого, нема нікого!” Я ж як та дурочка та і пішла ж зразу. Господи, заходю, і-і-і! А там людей по налогах саме, їх ото гукали ще за налоги. Я на силу просуналася тут же, Господи, тоді зайшли, а там хоть нікого нема, там де розписуються. Оце так ми і свадьбу гуляли.

Ми свадьбу не гуляли, ото розписалися, а дома вже ми гуляли свадьбу. І каталася я на конях же тоді тачанкою, тоді вже свадьбу гуляли. У нас же було сумісне, у нього ні роду, ні до роду. Нікого в його не було. В нього батько був рідний, ну мати рано умерла у їх, вони троє осталися у батька. Но мачусі він не нужен був, вони в армію виряжали його, сумочку повісили і сказали, шо як прийде Федька, нехай бере сумочку і іде в армію. Так шо він до батьків і не їздив, я не знала шо в нього батьки є. Ну матері не було, а батько, а за рідню казав, шо рідня є. То таке. Жив він сам у Мелітополі, робив тоді в городі... Отакі дєла.

А свадьба яка була, ну як обична свадьба. Пригласили людей, наготовили... Каталися ж із дівчатами, дівчата співали, це ж раньше було ж таке на тачанкі, у фаті була, ну як положено. А плаття яке було, а плаття було... В мене брат був двоюрідний, він був в армії і довго був у Польші, після войни года два він ще служив там. А ми ж бєдно жили, страшне, ну бєдность, не дай Бог! Голода ото ж все время, це ж я ще незамужем була, ще нічого. І у нього син був і ми з цим сином ну так, хороші друзя були, от. І він написав: “Папа, єслі можеш шо, вишли тьоті Лізі, хоч шо небудь, бо в них така бєдность, не дай Бог”, – а він посилки своїй сім'ї слав. Ну і прийшла я те, приходе нам ізвещеніе на

посилку. А я думаю, от кого посилка? В нас же нікого немає, щоб од кого. Я на Ваню не подумала, от. Коли той, кажуть: "Посилка із Польщі". Думаю, в Польщі у нас нікого ж немає, коли ж ото, ну я вже догадалась, думаю, це точно Коля сказав, бо це Ваня щось прислав. Ну Коля мені нічого не напоминав за цю посилку, нічого. Так він нам ото прислав сала, кілограм десять мабуть, і матерії, шовк отак у полосочку, голубенька і біленька полосочка. Я з цього пошила плаття, в оцьому платті я заміж ішла. Із длінним рукавом, не плісеровочка, а отаке по шість клинів і ззаді шість клинів, оце платтячко таке. І оце ж капровані чулки мені прислав, іще тоді ж їх не було ж оце. Вобщем радості було там, не дай Бог! А босоножки не було, босоніжки оце було із клійонки. Ну вони блискуча така клійонка, і ото з клійонки, чорні, литкі босоножки. Ну оце ж як нарядили мене вже, а жених сидить і каже: "Все хорошо в тебе, все хорошо, а якби ще туфлі". Так де ж узять ті туфлі, в босоніжках так і заміж ішла. А він ішов – і рубашки не було у нього на свадьбу. У сусідів попросила рубашку, дєд дав один рубашку, в тій рубашкі і женився. А понаживали, дєточки, і машинку купили, і хату вистроїли і все, і дітям квартири купили. Не купили, а получив син, чотирьохкомнатну в Запорожьє. Все нажили. А два синочки ж у мене було, один синочок утопився в мене, двадцять три годочки було, осталась дочечка в його. Оце таке, так шо вспоминать...

А на свадьбу, шо нам дарували? Мій хрьосний подарував два з половиною метра полотна, а так шо, в кого шо було. В кого шо було, дєвочки. Хтось якийсь платочок, хтось може якийсь метр матерії, хтось може якусь тарілку... Оце така свадьба була. Так шо подарки, тоді за подарки ніхто не балакав. Ну а мамі хотілося вже ж, одна дочка була в їх, чотири сина і одна дочка. То вони вже як не трудно було, то привезли ж нам і соломи з колхоза і все же оце, і олії збили і все. Іще пішли ми олію бить (а олію ми били самі, ото там збираємося нас шість чоловік і ото пошеретували насіння, а тоді уже олію видавлюємо) і оце олію ж б'ємо ми, а мені сусідка із другої вулиці каже: "Галя! Не йди за оцих чужих заміж, це такі ідіоти, такі ідіоти, у нас он і є..." А в неї дочка вийшла за чужого заміж... Ну чоловік чужий. Чужі – це не з нашого села, це приєзжі, вони називалися заброди. Це чужі, це було заброди, це не з цього села. Вона ж мені і каже: "Та оце ж чужі такі, та не іди заміж за його, та хіба ти не найдеш білянського чи шо?" А я кажу: "Знаєте, шо, баба Валька, (її було так звать), чому бувать, тому не миновать. Що мені судилося, то і буде". А тоді, а він такий був в мене, шо це його робота, він строїв, оце це його робота, тоже він строїв, хату обкладали з другом своїм, парове ставив і криші підмазував, ну все. Як неділя, один

день було вихідного, то його дома ніколи немає, він десь шось робе. Ну як раз у ції баби та й підмазував кришу. А вона каже: "Ой, мій синочок, прости мені, шо я так казала на тебе, я ж казала їй, так збивала, щоб вона за тебе заміж не йшла, а вона не послухалась" [сміється]. Та так ми і прожили, бач, сорок год, не розходились, ніде нічого. Дєток, оце тільки синочка, синочок в мене двадцять три годочка втопився... [запис перервано]

[Хто це "корінні біляни"?] Ну це такі біляни, які виросли тут, родилися і тут вони до сих пор. Оце считають коренні біляни. Не приєжжі, не відкілясь, бо єсть люди і по тридцять год, по сорок год тут живуть, ну вони приєзжі, понімаєш. Ми їх, напримєр, не считаєм, шо вони приєзжі, ну а так як де балакають вони, так вони кажуть, ми, мол, відтіля та відтіля. А оце ж коренні, які тут, мєстні вони, тут родились, тут повиростали.

[Наїжать в Біленьке стали нові люди] після войни. Не знаю, чого вони стали, ну тут стало жить може лутше трохи. Колхоз став лутший, у нас після войни вже начав хороший председатель. У нас колхоз був трижди міліонер, він був на всю нашу область, отак. Так шо може сюди люди і їхали. Знаєте, риба ж шукає де глибше, а чоловік – де лучше. Так шо може так і того считали, шо там лутше і їхали люди сюда. Оце таке, і сейчас сюди в Бєлєньке їдуть багато людей.

[А як зустрічали нових людей] як обично. От я не знаю, у нас вражди не було ніколи до людей. Ось у нас на вулиці скільки людей чужих, руські і всякі, і татари, і хто хочеш, ну якось розліченія не було. Це хіба воно само себе покаже, шо негодна людина така, а так... Так всьо равно негодна, но її ніхто не трогає, не троне вона нікого і її ніхто не троне. Кажуть, шо "Та оці біляни, та оці біляни!" Я не знаю, може всякі ж люди є, ну тільки я хочу сказать, шо сюди в Бєлєньку хто не приїде, – з вузелками, а відсіля їдуть, – з машинами. І сякі-такі біляни! Єслі ти трудишся, то тобі і жизня буде хороша. А по-сусідськи, чого ти будеш гризтися, так чи ні? Живи собі і дбай собі. Багато є таких, шо позаробляли собі грошей і поїхали. Ото хати повистроювали, бо колхози їм строїли хати.

Нам оце, мєстним, не дуже колхоз помогав. Я, напримєр, це в тій хаті ми жили, це ж у мене Ваня був маленький, вікна наскрізь світилися, вітер гуляв. Одіялом затуляю в спальні, затуляю вікно, шоб дитину там покупать, оце так було. Пішла до председателя, шоб виписав лісу, на роботі сказав, шо приходить, випишу. Пішла туди, він саме там розлютований, – не виписав. "Іди", – каже. А чоловік мій робатав сразу у совхозі, потому шо жить не було з чого, в колхозі не давали, а там хоч

пайок давали, хліб давали, – пішов туди. А він мені вискачив і сказав: "Іди до свого чоловіка у совхоз і скажи, хай тобі лісу випише". Та на шо ж ти мені чоловіка тичеш, єслі я у колхозі з пупсіка, з десяти год? І ти мені так одблагодарив? Ото так було. Та я пішла, сказала, шо умру, но не піду уже до нього. Так тоді ото колхоз посилав на лісорозпилку, ліс заготовлять у колхоз, і він поїхав та заробив лісу, та привіз десять кубов лісу. Ми перекрили хату та вікна переставили, та пол постилили, та все зробили, все. Так шо колхоз нам... А хто приїде, – пожалуйста, строються, їм усе виписують, ліс виписують і все. А цим, коренним... Например, мені оце так було, мені колхоз нічого хорошого не дав, несмотря шо з десяти год проішачила. Отакі, дєвочки, дєла.

Хто село назвав шо Бєлєнькоє, не знаю. Річка оце в селі ніяк вона не називається, вона Білянська оце і все. Річка, отак і все. І це ж Бєлєнька построїна ж над Дніпром. Оце і все так, я не чула шоб...

Оце ж моя мама, например, оце ж в 18-му году, це война була, і вони построїлися оце на оцій вулиці нашій, так тут були тільки три хати. Десь може там, хтозна, може з 10-го года началось це село строїться. Бо це вже було сюди вже, вже там були ж уже тоже, ну туди ще довго строїлися. Ну вобщем, я не знаю оце так, з якого года точно [перші поселенці були].

Оця наша [вулиця називалась] Гарбузовка. Вони якось по імені, хто первий приїхав сюди, поселився, так і вулиці називали. Ну оце ж якийсь Гарбуз приїхав сюди та тут він і був, в нас дєд такий безрукий був, ото видать він поселився і так і назвали. І так же отой там, ну це ж тепер воно Дніпровка, а раньше вона називалась Матня. Вулиця, оце так чоловік приїхав, його фамілія така була, первий там строївся, так і вулицю назвали. А тоді ж переіменували вулиці, вже ж оце Гарбузовка, а тепер уже Побєда. [А з старих назв ще] Широка, Шалабалівка, Лисогорка, Царівка, оце такі вулиці були тоді. Шалабалівка – ну тоже ж оце хфамілія якась. Оце ж так построївся первий якийсь на вулиці, первий заїхав і яка фамілія і оце так фамилії і ішли. І Царівка оце так, не знаю чого так Царівку назвали. А так назвали Царівка, Лисогорка, Рюхівка, Павловка. Рюхівка тоже не знаю, чого це ж так назвали, ну так же поназивали людей, от. Тоді шо ще у нас? Козача, Ремесляна, Миколаївка, оце такі, Медянка. Оце такі вулиці. Медянка, ну тоже може якийсь строївся, шо мед качав чи шо там. Може так назвали, ну всякі примхи були, усяк назви були.

[Називали і по-вуличному людей], ну всяк називали. Ось у нас той, Біла Ліда, а Кулішка називали по-вуличному її. А хтозна чого оце так. Може шо був дід Куліш, ще по дідовій. Оце так ще може буть, шо

називали так. Дід у неї був Куліш. Оце так можуть, або можуть по чоловікові там, чи дід, чи баба хтось можуть так назвать. Всяк бува.

Та всякі були, всякі були... Ну оце ж, шо Ліда, друга там Надя, – їх називали по-вуличному Невисерака. Оце тоді був мій чоловік, "Де, хто?" – "Та до Невисираки пішов..." Вєра там тоже, – їх Срачки називали. Ну це ж так батьки були, шо дід і баба були Срачки, ото такі назви, які хочеш...

[Старовинних пісень], ой, дєточка, це вже все позабувалося. Я вам скажу, коли позабувалося, як оце я сина поховала. Ото вирвало в мене все. Я вже не співала, ні танцювала, ні гуляла, так як надо було. Колись я було і співать, і танцювать, – це я перва. А як оце ж з сином случилося, так уже всі вдивлялися з мене, шо оце я так себе затягала. Я три года, глаза в мене [...].

[А як молоді були, співали?] Аякже, ми на роботу їдемо, – співаємо, з роботи їдемо, – співаємо, хоть і голодні були, а співали все равно. Мама, конєшно, співали. Вобще моя мама співала хорошо, у неї голос був дуже хороший і у сестри голос хороший. Було як тільки зійдуться, так співали хорошо. Ну я в їх не вдалася хорошо, ну а тоже, коли от дівчат не одставала. З дівчатами співаєш, коли на роботу, і співаємо коли з роботи, от голодні були, холодні були, ну все равно, якось тепер цього немає. Якось, дівчата, ми гуляли, – оце дівчат нас було одинадцять чоловік на нашій вулиці. Ми всі вмісті гуляли. Вийшли на вулицю, осьо наша вулиця, прийшли все чисто. Прийшли хлопці, прийшли з гармошкой, чи прийшли там з гітарою, чи з балалайкою. Погуляли, по той, і все порозходилися і пішли. І все. І по домам пішли.

У нас не було так як тепер, одна подружка і все. А тоді оце всі вмісті: ідемо в кіно всі вмісті, ідемо з кіна всі вмісті. Уже як нам стало там по вісімнадцять год чи шо, може там яка пішла з кавалером чи шо, а так ото було всі вмісті. Тепер і дружби нема в молодьожі, тепер по одному, по одному і все. І кавалєри заходять, – раньше це було, Боже сохрани, шоб оце кавалєр прийшов у хату. Як це він мог прийти, – це ж стид-позор! Люди сміятимуться, Боже сохрани! Це коли ідеш по вулиці та не дай Бог, шоб він і встрівся на дорозі, шоб не став з тобой балакать. Оце було так стидно, чесноє слово. А тепер?

Якшо ти не дуже виморений, то могли б ми піти, я б пішла до сусідки чи шо там, сіли, пов'язали вечером чи шо, оце так тільки, ну шоб не самі дома. А так, шоб ми вобще усі сходилися усі гуртом, цього не було. Це такі времена були дуже рідкі. То дома хто є, вибереш там час чи шо, посидиш та оце шось ізробиш, шось пов'яжеш сам собі, бо тоді лягаєш спать, бо вже ти готовий.

Які фільми, дивилися ж які, чорт його зна, шо вже ми дивилися? Вже тепер та не знаєш, шо робиш. Оце прийдеш, не знаєш чого прийшов. А вже як вспомнить, які там фільми... У клуб на танці ходили, на танці ходили, духова грала у нас. Це ж ми потом були ж дівчатками, таке вже було після, це вже було яке, мабуть уже... Ну 47-й ми гулять не ходили, та ще коли ми гулять ходили! У 48-му ото походили, а в 49-му я заміж вийшла, вже вся гульня кончилась, все. Ну в кіно ходили, тут у клубі в нас кіна пускали, та ми з чоловіком ходили. Він дуже любив кіна, так шо ми ходили часто. А от які же кіна, я сейчас дивлюся, унучка питає, бабушка чим кіно кончилося....

[Прикметами], – я ніколи не інтересувалась цим. Шо Бог дасть, те і буде. На Бога надія була, усе. Шо Бог дасть, так і буде. Воно так і є, девочки. І шо наіменовано людині... Я ніколи і по ворожках не ходила, ніколи не ворожила, ніколи нічого. От шо наіменовано, оте людина і получа, ото і все, яка судьба її.

Фрукту тільки сушили, консервації ж тоді не було. Ну варення зварим там з вишні і все, тоже ж багато не було, бо сахарю... Варили як обично, шоб воно ж стояло, уварювалось хорошо ж, бо воно на всю зиму робиться, в баночках же не було. Тепер то позакручували та і все. Варення ми в відрах раньше зберігали. У відрах було, олією зверху помажеш, шоб воно не цвіло, як тільки бачиш, шо прицвітає, береш, опять олійкою помажеш. Ото брали, тільки акуратно, ага, оце поїли скільки там, опять змазали олійкою. Опять там узяли скільки і опять олійкою змазали, шоб воно не той, не цвіло. Як схочеш пиріжка [з варенням] спечеш, то спечеш. А ні, то ми вобще-то більше із сухим, абрикос сухий розпалили, вишні розпалили, пироги напекли. Тоді ж не було, я ж кажу консервації. Так шо...

[А сушили фрукти] на сонці. Все ми на сонці сушили. Печі були, у печі груші сушили, ну припікали, а тоді на сонце. Або приварювали груші, поріжем на кусочки, приваримо їх. Оце вони проварилися, витягли, висипали на сонце і сушили. І висушували на сонці все.

А овощі в бочках були, все в бочках було. Бочку помідорів насолили, бочку огірків насолили, капусту нашаткували зімою. І все, оце так.

А м’ясо як зберігали? М’ясо ми тоді не було так же ж, ми його не закривали, не консервірували, як сейчас закриваємо, от. А те шо єсть посолили, м’ясо у мішку із салом. Тоді береш те м’ясо, вимачуєш, та і борщ звариш там, чи жаркоє. Ну вимочеш його, а тоді щось і звариш.

Моторний Микола Харитонович, 1925 року народження, Моторна Ніна Матвіївна, 1929 року народження с. Біленьке Запорізького району Запорізької області [1]

Моторний Микола Харитонович: 26-го сентября 1925-го году. Сєло Бєлєнькe, оце тут. Батьки мої, ну як, бідні крестяни. Моторний Микола Харитонович і Моторна... Ну мати моя там, на другій вулиці, тоже казать? Моторна Анастасія Яковлевна – це мої батьки. Було нас у батьків троє – я, брат і сестра.

Був дід і баба була в нас, старі. До войни я ходив у школу. Зімой у школу, а літом од зорі до зорі на степу, то колоски збирали, то бур'ян виривали з пшениці, оце так. В 1942-му році погнав мене німець у Германію. Там робив на пороховом заводі. Не один тільки я, нас багато, нас 25 чоловік команда була. На пороховом заводі. Робили по дванадцять часов, їли, що дадуть і гнилу моркву...[плаче]

[У Германію забирали], була комісія, така комісія – годен, годен, годен. Тоді назначили якесь время, я не скажу. Увезли нас 18-го июня чи шо. Під'їхала гарба, знаєте шо таке гарба? Бричка знаєте, а гарба, – те шо возять сіно, ну не знаєте. І одвезли нас у Канцеровку. Там погрузили нас у вагони... У закритих вагонах, телятниках, навалом, під замком. На станціях і за станціями останавлівали. І довезли нас в Германію, в город Магдебург, там такий здоровий, воно не лагер, а посеред города, в їх вулиці вузенькі... Нагнали, як оце вишні на тому, на вишні з усіх кінців. Там у нас була комісія, построїли, і ходять покупателі. Нас оце одібрали 25 чоловік і повезли на пороховий завод.

Завод був біля села Кліц. "Кліц-2" наш лагерь був, здоровий лагерь, обгорежений. Кого там тільки не було, національностей. І робив я на станку, назывались ["Вальци"], виробляли порох. Потом перевели мене на вторічний ["Вальси"], вже законний порох різали. Ну кормили, якби їм і їхнім дітям, і онукам, і правнукам, щоб вони так нас, як нас кормили... І моркву гнилу і брукву, знаєте шо це таке брюква? Ні? Ну такий як буряк. Так як сире, ще коє-как, а як варять, так...

За півтора місяця до освобожденія нас отправили по хазяйнам. Завод став, Америка забрала Рейн, чи як там, ну вобщем угольний басейн їхній забрала. Сюди топлива не давали і нас по хазяйнах, до баурів. І у хазяйнів я ото там, десь півтора місяця побули, освобонили. Ми понабирали продуктів, на велосипеди і хотіли їхать додому. Нас у городі перестріли патрулі воєнні і забрали у лагерь, не в лагерь, а там здоро-

[1] Опитування провели Ю.І. Головко та В.М. Циберт, 24 червня 2002 р.

вий двір, зборний пункт. Це було 5-го мая, і до 9-го мая ми там були у тому загоні.

9-го мая в день Победи нам здєлали комісію, нас там спрашували шо хоч: і як везли і як їхали. Ти йому одне кажеш, а він переверта друге. Потом нас отправили на уборку урожая, де наша часть, де ми попали, під Одером. Там вони стояли весною і старики сіяли жито, зерно сіяли. Там ото побули поки убрали, [потом у часть] нас...

Пропустив! Тиждень там побули, може трохи більше. Кормлять скверно, тікать надумали. Ну перелізли ми забор і тікали, ну шо там нам по сімнадцять год не було. В лісу перебули ото, днем ідеш або вечором, і у їх там ліс рядами отак, так видно хто куди. Ну ми побули там, потом утром рано... переходить почали ми дорогу. Їде три німки на велосипеді, німки. Так нічого, минут через десять, а там села густо, минут через десять пруть на нас, і отакі з ружами, з дручками, ну а тікать нікуди. Нас забрали, повели в село. Там така якась діжурка була в селі, в них там єсть і жандарм, нас туда загнали і давай нас дрючками! Пороли нас, аж щепки сипались. Ну це все пройшло. Забрали опять в лагер, тепер на чьом, я там остановився...

Нас забрали в часть, в гражданському, – усе на нас розлізлося. В баню, помили, оділи у воєнне. Ну там нас довго, нам штрикали у глаза, шо ми союзники, – в Германії були. Ми стали жаліться, – прекратили. Ну оце і все. І у 45-му году освобонили, побув в армії до 48-го года і повернувся.

[Повернувся], а шо в селі... Люди недоїдали, голод тоді був. Тут, наша хата ото, – це уже нову поставили. Приїхав додому, – брат менший тракторістом був. Ну трактористам дали трохи, кукурудзи дали. Ото там мамалигу, от. Потом лутче стало, лутше.

З війни я прийшов, працював їздовим у колхозі. Колгосп чим платив? Ой, аби його не дожидать! Пошти даром робили, це зразу. А потом лутче, лутче. Потом так, нормально жили. Тоді попав на ферму, там робив скотарем, і сім год послєдніх брігадіром на фермі робив. Оце і весь курс мого двіженія. Ото таке діло.

[Господарство яке було у батьків?] Коровка, курей трохи та і все, яке там господарство. Тоді вобще колективізація була і батьки пішли у колхоз. Робили в колхозі, отак. А тоді уже і корову Хрущов забрав.

Ну а я у школі з осені, перед маєм ходили в школу, а потом літом ходили у степ, то колоски там збирали за комбайном. Таке ото.

Голод був, я застав, в 33-м году. Дньом я ото в школу ходив, а ноччю ходили з мішками на переборки де-то. Голод був і великий голод! Ну шо мені, восім год було. В 47-м году було засуха, ото ж була, ну в

47-м году не дали людям голодувать. Купляли і нам давали, і продавали. Колгосп допомагав.

О, дєтка, церква була, такої нада було ще пошукать! Ви тут вставали із автобуса? Ото там церква, де яма. Розібрали її. Тут церква о-о-о! Церква здорова, красива була, ну розібрали її. Власть, власть [розібрала]. От построїли клуб. Ви там не були? Як оце встанеш з автобуса, прямо туди дорога, бачила? Ото там кілометрів два дальше, поставили клуб. Церква тут була замєчательна.

Мати ходила в церкву, батько – ні... Мати варила суп, борщ, пироги пекли, та й усе.

Ну тоді, знаєш шо, тоді робили не так як тепер. Ми тоді батьків своїх не бачили. Устають темно, і другий раз приїдуть по харчі, а то там і ночували в соломі. Отак було.

У нас були ще тоді дід і баба при здоров'ї, то ми [дітьми] мало шо робили, а то до Дніпра, отам купалися. Тоді таких ігор не було, ото кучею поплаваєш та на пісок, та й оп'ять. Ото таке.

[Як дізнались, що війна почалась?] А об'явили, об'явили... Ми побігли тоді до Дніпра, води було більше як сейчас, – усе залито, там зірвали. Так до больниці вода була, знаєте де наша больниця? Аж сюди вода підходила. Отаке-во бушувало!

О, а плавня тут була здорова! А там бачили, ото навпротів Лисої, і ото ж вона сюда тяглась. Тут була плавня здорова, аж під гору, нєсколько кілометрів вона тяглась. Ну а тоді ж її вирубили, затопили, та зробили атомну станцію.

А там сіно було і дерев'я. Люди, ну таке воно, хуторки, робочі, які там робили, бо там було всяке хазяйство. І ото по хазяйствах вони там. Їм такі поліпили скверненькі хати, аби там, а то в основному із села ходили, туди помогали. Там дерев'я в основном садили. Ну там лєс, лєсхоз, там підсобне яке виращували продукти. А то основне ліс. А тоді було отакої палочки не обірви, так було. Лісник був!

Ліс, як оце вобще вирубували, оце рубали, складали в штабеля, а потом, як одступали – зірвали плотіну, і його порозносило цей ліс. Ото так.

Моторна Ніна Матвіївна: Ніна Матвіївна. Моторна Ніна Матвіївна, 29-го року народження. А дівчиною, я Лисенко була.

Батько мого звали Матвєй Арсент'євич Лисенко. А мати моя, вона умерла, ну тоже Лисенко. Маня її називали, а іначе я не знаю. Все время Маня, Маня. Да, а по-батькові – Архиповна вона. Ну вона умерла, мені ж, казали, годік чи може більше було, отаково. А тоді ж батько женився раз, другий раз, і так ото мачухи у мене були [сміється], от.

Ну а так, батько у мене був такий, шо і плотнік, і коло тракторів учьотчіком робив. Ото такий він, способний був на все. А так я не могу розказать точно. А тоді ж ото німці забрали в Германію...

Мого батька батька і матір я не знаю. Вони рано померли, батько остався сам, іще і дві сестри коло його, ще заміж не повиходили. Він їх учів, а одну не спас. Тут же раньше операції не робили, а той, її схватив апендіцит, він поки кіньми довіз у Хортицю і в Хортиці вона в больниці і умерла. Ото так. А одна була вчителькой.

Кажуть люди, я от батька не чула, а там сусіди казали, що мого батька батьки були багачі, їх каже розкуркулили. В них, кажуть, тут були конюшні, сараї, каже. Ну я застала ще два сараї, ну батько розібрав їх. А тоді ото, бачите, як получилося, що моя мати умерла, а тоді другу взяв.

Моя мати багатого батька, багацька була. "І самі ж, – казала бабушка, – папліни та шовки я їй справляла, все хороше, все хороше Мані справляла." А ця все перешила на себе, оце друга. А тоді найшла собі другого чоловіка і приїхали машиною і вигребли все на світі, одну подушку з наволочкою оставили, знаю як сейчас і одну кастрюльку, зелена і білі капочки по їй. Це як сейчас помню. А мене, вона вирядила, отам [аптекарі] були, і у них дівчина була така як я годами. І вони ото було всегда, "Приходь, Ніна, будеш із нашою". Забула, як її звать, чи Маша. Уже забула. Да, но ото вони було прийдуть, і накормлять і все. А ця мачуха моя, було прийду, а батько мій робив на Лисій Горі, було прийду додому, так вона мене одлупцює, як сама знає, ну шо я ходила туда гуляла.

Да, так оце знаєте, цвіти, пєтушки називаються, ото батько дуже любив, насадив ото так пєтушків, тюльпанів, вобще любив цвіти. І я ото в ті пєтушки ляжу, поки батько прийде в десять-одиннадцять часов, пішки ж ходив з роботи. І от мене шукав всегда. Да, і ото я в тих пєтушках сплю. "Чого ти тут спиш?" – "А то шо мене мати б'є". І сусідка підтвердила, каже: "Да, – каже, – Матвєй, вона її б'є по-страшному". І ото я було гуляю коло магазина з дівчатьми, поки дівчата вже ідуть додому, матері погукають. А я тоді, нікуди ж мені іти, та ото в петушки ляжу та поки і засну. А батько прийде та каже мені. Ну бив матір, бив. "Чого ти іздєваєся, ти ж знала, що у мене дитина, не іздєвайся з неї". В неї своїх дітей не було. І ото тоді вона, приїжав до неї дньом той чоловік, а вона одно коло машинки, у батька ж машинка була. Вона уміла шить. А я тоді ото іще ж в школу не ходила, а питала: "А чого цей дядько ходе, коли батька дома немає". Батько на роботі, а я питаю: "Чого ви прийшли?" – "Та до батька". – "Чого ви вечором не прийдете, як бать-

ко приходе, а всегда дньом?" А він каже: "Та я думав, шо він дома". – "Ну да, він на роботі і дома". Ну я і пішла, пішла до аптекарів гулять, ну а шо мені остається робить...

Я уже не знаю, в що ми гралися, знаю найдужче, що мій батько ото ж плотнік та зробив нам санки. А там, де бакай ото протікає, раньше води там не було, і ото із горки вчотирьох сядем на санки і ото спускаємося вниз. Так скільки раз нам батько справляв ті санки, я не знаю. Оце найдужче і ото гойдалку робили. Там над бакаєм груша була і ото робили гойдалку і ото сідали, душ чотири. Ті покатаються, тоді ті. А більш нічого не знаю.

У війну я осталася у селі. Нас вигнали були, усих чисто, ну вобщем виганяли нас. Ми доїхали до Тарасівської хати, там остановилися. А тоді, той у мене брат, уже забула, а 43-го году родився. І на руках у матері. І я того добровольця, що він мене гнав, я з коровою йшла, а він не бросив мене, була ніч і він каже: "Я тебе не бросю". І ото дійшли туди де ж мати моя, в ту хату. Петро чуть не околів, замерз і в кожусі і всьому. Тоді такий морозяка був страшений! Да, а я тоді ото стала плакать і казать. Кажу: "Ну куди я оце і корова і он двоє дітей, і мати і я, – кажу, – ну шо, куди мені оце з ними двигаться, ну куди? Ви, – кажу, – вже пожалійте мене, сироту. Це, – кажу, – мати в мене нерідна, но мені все равно, – кажу, – дітей шкода, бо батько як ішов у Германію, сказав: не забувай дітей, бо ти старша".

Микола Харитонович: Це ті добровольці?

Ніна Матвіївна: Да.

Микола Харитонович: Це власовці.

Ніна Матвіївна: Ну назначали ж, да?

Микола Харитонович: Та чого, вони добровольно.

Ніна Матвіївна: Добровільно.

Микола Харитонович: Це німецькі, ті, підсобники. Поліцаї.

Ніна Матвіївна: Мабуть вони приїхали із німцями. Бо я не знаю місцевих. Не знала я їх. Ну спасібо йому, шо він і оставив. Каже: "Он скирда соломи, веди корову в солому, а мати хай за грубу із дітьми зайде. Як цих виженем, а тоді ти прийдеш забереш матір". Думаю, мабуть, бреше. Коли, спасібо йому, якщо він ще живий, хай він... Оце шо з нами, до нас вони той, не погано, не погано. Не буду казать, шо там такі та не такі. Не погано.

А німці, я не знаю. У нас на хаті були вони, десять чоловік, ну ми до їх ніяково, вони до нас ніяково. Ото так. Якось обходилися, хорошо. В нас начальство стояло, да. Ну ми ж не понімаємо, а один як почав у мене крашанок просить. А я ж не понімаю. А він тоді: "Яйки, яйки". Ну

на тобі яйки чи шо, я, кажу, тебе не понімаю. Він засміявся і пішов, махнув рукою, дума, що з тобою дурочкою балакать.

Вони жили у хаті, у нас же хата на дві половини. Так як у нас стара оце, на дві половини, так і тоді. Німці на мотоциклах їздили. А тоді уже наші, уже як прийшли, то в нас були ті, шо з кіньми. Один дєдушка, у мене порвався черевик з парусини, так він каже: “Давай моя дочечка, в мене тоже така дочечка та я тобі позашиваю”. Так він мені ото попідчиняв усе.

Парусину у людей тоді купляли на базарі. А де люди брали, я не знаю. Не буду казать. Ну ми на базарі купили [готові черевики] і все [сміється]. А хто шив, шо до чого, я не знаю.

У нас оце через хату сусід тоже, він молодий, може трошки молодший за мене. Він конечно вже вмер, так він шив гарно черевики. Ну були ж люди, шо могли шить. Ось например, моя тьотка сама портна. Вона шила і пальта, і кожухи, і сорочки мужикам і плаття, і все на світі вона шила.

І дєдушка мій покойний тоже шив ото кожухи, пальта, оце люди заказували. Я не бачила як він шив, бо дєдушка в 43-м году вмер. Де дєдушка вчився, оце я вже не знаю, не буду казать. Він дома шив машинкой, дома. І тітка дома, приходили, заказували. “Зінгерська” машинка була. Но вона уже стара, у мене стоїть, баби Соньки. Я не знаю, чи вона купляла, чи дєдушка купляв. Я не буду казать, ну ото шила.

Мені тьотка казала: “Твоя мати, – каже, – у батька не хотіла вчиться, так як і ти не хочеш”. Я не хотіла. А вона мене заставляла. Оце було весною, садим город удвох, із тьоткою, прийдуть люди, просять, дитині в школу надо сорочечку чи там платтячко. “Ми поможемо вам садить, – каже, – піди, Архиповна”. (Архиповна по-батькові) А вони кажуть, шо: “Я не могу, Ніна буде сама лазить, а я буду ото шить у хаті”. А вони кажуть: “Ми не підемо, ви пошийте, а ми будем Ніні помогать”. І ото було зі мною люди помогають, а тьотка ото в хаті шиє. Ну вона і бистро шила. І оце тільки за машинку і співає. Пісні у неї всєгда. Такі шо, мене заставляла, а в мене і голосу не було. Вона і молитви читала, все. Такі дуже старинні пісні співала, ну я їх в голову не брала. Мені тільки степ був. На степу робить, – це моє любиме діло було. Вона мене заставляла: “Бачиш, Ніно, прийшли, просять, от все, і я, – каже, – сіла, пошила, а вони тобі помогли”. Ну кажу, а шо ж дєлать, ну єслі у мене немає охоти.

А їй платили, не знаю шо, но платили. Коли грошима, коли шо принесуть, у кого шо є. Оце вона пошиє, їй заплатили і оте. Но вона

дорого не брала, казала “щас нільзя дорого брать”. А де люди матерію брали? Оце я не знаю. Оце не можу сказать.

[І мені вона шила], на тучі, була туча раньше, може ви чули таке? У вас у городі там [сміється]. Ото на тучу поїдуть, возьмуть. А другий раз тьотка ото попита, шо матерія дороже, так вона другий раз привезе мені було готове плаття. А шо не так, вона передєла...

У баби Соньки (моєї матері рідна сестра, оце де я жила) багато було рушників і все вишиті! Такі красиві, що. Навєрно ж вона сама вишивала, я не знаю. У баби Соньки були ікони, і ото по кутках чіпляла. І прийшла до Моторнів, тоже мама, свекруха, чіпляли рушники. У мами, свекрухи, кращі були рушники, як у тієї! До того красиво все вишито було, шо я не знаю. Мамо сильно вміла вишивать, дуже, дуже. І в’язать, і вишивать, куди там. Дочка забрала ті рушники, каже: “Ніна, ти не обижайся, це моєї мами рушники, я возьму”. Та бери.

Рушники вішали ще де ото портрет великий, то на портрети ото повісять було. Портрети були, – Коліні дід і баба. Фотографії, да, такі величенькі, і ото було вішали [рушники]. А потом як уже мама умерли, і в мами такий портрет був, і в батька. Це вже як я прийшла, так ото ходили по подвір’ю малюваться, кажу: “Ну хай”. Це давно ж було, Боже мой, коли ж воно було! Це може, в 53-м чи 54-м году ходили по подвір’ї, записували. Мама не хотіли, нашо? Кажу: “Нехай вашим дітям буде пам’ять”. Ото таке діло. Десь на горищі ті портрети. Це вже моїй свекрухи і свекра, фото, а то Коліні дід і баба були.

А тепер взяли оце ж ікони, Коля цей же в мене невєрующій... У нас по три іконки весіли, – “Зніми”, – зняли іконки, понесли на горище. А з горіща Вовка, мій син, де він їх повитаскував, не знаю, одна осталася. А то було у нас шість штук старих, батько й мати нам оставили. А їм видать дарили, ну вобщем не знаю, де вони брали. Я у них не питала, дуже не балакала [сміється]. Казала свекруха: “Ну ти хоч трошки балакала, шо не будь розказувала”. А я: “Ну шо я вам можу розказувать, як я рядки полю, я можу вам сказать. Де, – кажу, – хорошо, де так сопнула та побігла, бо остаюся от людей”. Ото так [сміється].

У нас хата була [батьківська], така як оце ось ззаді. Старина хата була, по-старинному все построєно. Іще мого батька батько строїв. Ото так. Уже люди, ті що купили, стару завалили, а кирпичну поставили. Це ми як їздили на кладбіще та кажу: “Повези, Вова, нашою вулицею, там де я жила”. Подивилася, один погріб стоїть старинний, а то все нове. І в нашім дворі, в нас там було 50 сотих городу, оце мати із сином перестроїли цю нашу хату, поставили кирпичну. Потом уже брат із матір’ю поставили своїй дочкі, у тім же дворі хату, а та дочка своєму синові по-

ставила, у тім же дворі. Ну конєшно, густо воно, хати, ну а поставили. Ото вобщем в нашім дворі три хати.

А хата була маленька, отака як оце, точно-точно. Крита черепицею, як оце. [Всередині з меблів] кроваті були, стула, і раньше ото дівани робили, знаєте, такі. Ото багато стульїв не було, а то діван. І ото на тих диванах сиділи. Кроваті такі були, шо ото желізні. Ото туди батько було досок накладе і ото спали на тих досках [сміється].

Плавню як мала була не пам'ятаю, а велика уже, – там в плавні ми садили розсаду, і були помідори там, і капуста, усе вирощували. Скот там пасли. [Люцерну] виращували, більш такого нічого. Рибу ловили, ну браконьєри. Ото коли було, єсть рівчак чи як сказать, і в той рівчак ото ж нападали, чи я знаю, де вони набралися такі. Риби там було багато, ловили. Колхоз продавав рибу... ,

Бакай, – ото як іти, отак рівчак, там вода. Ви отово на ту вулицю, не ходили? Ну ви кажете річка, а раньше ми називали його бакайом. Тече вода і в Дніпро впадає, но там води не було раньше. А з'явилася коли, як поставили оцей АЕС чи як його сказать. Плавня... Плавня ж яка була. Річка ж, оце Дніпро називається, це річка у нас була, точно як ото бакай той. Невелика, води не було, шоб багато. А щас і плавня затоплена, і все той. А раньше в плавні і скот вигудовували і все. А щас...

Назаретян Поліна Пилипівна, 1910 року народження, с. Біленьке Запорізького району Запорізької області [1]

Ісаєва Віра Василівна[2]: *Бабушка Поля! А де Ви народилися?*

Назаретян Поліна Пилипівна: Чернігівська область була, а район посліднє все казали Корюківський, воно раньше було. Я родилася, так писали Борозна, воно в Росії сейчас. Україна була, де Борозна. У Борозні мене брали. Так отам попутали, і знаєте, тоді ж була область. Як я родилася, так не областю звалися, а як осе... Оце по-стариному?

Уєзд?

Ага, уєзд, Борозенського уєзду були ми тоді. А тоді перевели до Черніговської області. Уже як стали наші, уже єто, настали уже області. Уєзду уже не стало, уже стала область, уже стали чи советські, чи як там...

Батько мій – Овдієнко Пилип Трохимович.

---

[1] Записали Ю.І. Головко та В.М. Циберт, опитування проведено з допомогою Ісаєвої Віри Василівни, 21 червня 2002 р.

[2] Тут і далі задає питання та уточнює Ісаєва Віра Василівна.

По-вуличному, так як мене... Напишіть просто, [Задоя] Пилип Трохимович. Три їх брати жило – Масій [Задоя], це мого батька брат рідний, і Іван. Іван є, він по книгах чисто, от тут я радіо чую, син уже того мого баті, діда. Мені він брат, батьки наші рідні. Оце Пилип, мій батько, Майсій і Іван, їх три. Так у Івана син є один, часто по радіо його передають, я чую. Аби я не сліпа, в мене є їхні...

Бабушка Поля, а чого так звали по-вуличному?

[Задоя]? Да якись там кози, якись писатель був, десь Лиса гора була. Писатель, батька багатий був син, да отділив свою землю од батька, отсудив. Та десь там Лиса Гора була. Це дуже давно діло було. Це так батьки наші розказували нам, шо чого. Та якийсь там писав шось та все передавав. Отділився от батька, розділив свою землю, так як он, може чули, по-церковному розказув, шо батько з сином свиней пас, може чули? Не чули? Ну отак, отділився цей син один... Погородив їм сараї якісь там. Та заходили якісь зімою не квартиранти, що ходили по дерево і об'їдали та й дохли. Все, який позруба, там зіма на Черніговськой області холодніша багато протів оцієї, там морози страшні...

Бідно жили, землею ненаділені. Мама рано умерла, хати не було у нас, ми жили в землянці. Мама рано умерла, мені не було ще шість год, і нас осталося шестеро як мама вмерла із родов тоже! І ми, у нас брат один, а дівчаток п'ять було у нас. Хати не було, в землянці жили, землі нам не дали, потому шо батько бідний. Ну раньше в старину жили ті багачі.

Я бачите, сейчас уже сліпа сім год, оце восьмий уже наспупив мені. Я так оце позабувала багато дітки. Ну розкажу... І ото ми так жили, бо мама як умерла, ми бідно жили. Ходили й хліба просить. Ну землі не дали нам. У мене батько все не де того, шо робить, батьку ж не можна землі, ага. Батько рибу ловив, ото так сєточкою, то удочкою, – продавали, а ми хліба ходили просить котрі. А тоді вже як стала, стала вже як перемінилися отеє.

Бабушка Поля, а какой это приблезительный год? В каком это году, Вы рассказываете?

Оце скільки год оце? Оце я розказую, сейчас мені 92 годи, третій наступив. Мені дев'яносто... по паспорті.

Бабушка Поля это Вы до 17-го года розказуєте?

Да. Це ще до 17-го году було. Бо в 17-м годі, уже в нас мами не було. Ми вже сироти. Це ж я 10-го году родилась, по паспорту, так я же знаю як ми було. А батьки наші розказували, і діди, жили раньше усяк люди, котрі багатші, котрі землею як пани. Панів зогнали було розказують. Батьки й діди розказують, ходили і старики, називали ми ко-

лись їх пророки на їх, старички. І ходили розказували, значить як Тарас Шевченко бідний був, все чисто, його було звать Деревій, фамілія. А його вже переменили. Розказували нам як жив, як писав, як тую писав, у мене ж і тепер десь є за те, книга його....

Як раньше, це нам розказували, як вони жили. І Шевченко це ж бідний, бідний же був, він робив, учився, служив у панів, на панщині робив. Я ж розказую за їх, робив на панщині, і він остався, і став книги писать, і став людям і мені розказували, і ото ж так і люди жили. І він розказував нам, як раньше ще жили, батьки наші і вони. І ми знали.

Робили, тракторів не було, нічого такого раньше не було, колхозів не було, а все хазяйнували, все одноосібно. Ще не було нічого. То нам розказували люди, що будуть птиці літать із довгими носами. Буде свєт, це ж нам розказували, як раньше жили і як буде, ще нам розказували. І оце ми так і жили, що нічого не було. А люди обробляли землю святу, обробляли землю кіньми, волами! Усе самі, самі хазяйнували. Колхозу не було. І як оце, разогнали панщину, що раньше була, розогнали, і наділили панську землю народу, народ же був под панами. Народ же робив панам, не було, бідний. А роздали кому, хто взяв, хто мог обробить. А люди були такі шо неграмотні, не могли вони обробляти і не все. І так вони ото жили і раньше. І ми так жили. Обробляли волами, коровами. Ні, коровами обробляли, як война була оця, револю..., оця война отєчєська, так тоді вже коровами робили. Бо не було нічого.

А раньше волами були робили, їздили у Крим по сіль. Оце ж я розказую, а як же раньше. Не було солі, то люди ходили в Крим по сіль, пішки, я знаю. Ходили, і ото ж так люди жили, котрі збираються і йдуть по Крим у сіль. Бо вже ми корівки пасли, як було ідуть люди з Криму і несуть по ведерцю солі. Беруть дівчаток таких, беруть усе, і йдуть пішоходом. Пішком. А поїзди, розказували, машини оці-во, що їздять сейчас... Не було раньше, а тоді були вузкоколейні, оце такі як у нас трамваї, шо оце возять людей оце, трамваї, знаєте? Оці трамваї, були от такий зробили.

Помогали нам, Україні помагали Англія, Хвранція, Англія нам дуже помагала. І дуже Україні помогали, Україна була бідна, замучена! Царі замучили її, вона бідна, бідна. Населили сюда німців, Катерина Перва, оце я і розказую як раньше жили. Цариця Катерина Перва була, населила на Україну, оце тих людей своїх. Оце Смоляна, де це Смоляна, – оце німецька колонія була тамочки. А Новозлатополь був, – там єврейська колонія була. Як із того, де євреї живуть, де наші люди та, як його – ...рай, там же євреї у раю, га?

Бабушка Поля мы там не были, мы не знаем?

Так ви може чули по книзі, шо так по книзі, євреї були. Тепер я і не вимовлю, ми раньше на їх називали жиди. Називали, а тоді перемени-ли ото. Так оце вони там жили, населили сюди оце Новозлатополь, от под Запорожжем, там колонія німецька, та єврейська оце була. І там люди обробляли. Як став колхоз і вони в колгоспі робили, євреї, і ро-били німці, шо Катерина населила. Вони давно живуть на Україні, Смоляна оце. А єврейська ще була, люди на Чорнівській отам там, як було время, так євреїв переселили на Україну. Оце шо я називала ра-ньше, Мена, там єврейські город зробили і жили люди євреї разом...

От прийшли дівчатка на роботу десь там, построїлись і живуть, і роблять, і прийшлося. І так люди обробляли землю, обробляли разні, разні приходили переселили до нас на Україну, помогали нам і робили. Я сама чистокровна українка, о. Оце я жила в Чернігівській області, це мене по пересєлєнію послали сюди, нас ще до войни послали, до пере-селенія, у 20-х годах вийшло. І ото так люди і жили, шо нічого не було у людей. А тоді стали робить.

А тоді вже стала друга власть. Став комсомол, церкви закрили, бу-ли церкви правились. Церкви закрили, комсомол. При комсомолі став колхоз, землю всю суспільнили, людей загнали, побрали. Котрі не хо-тіли люди йти у колхози зразу, їх порозкуркулювали, повиселяли на ссилку. Ну шо ж вам розказати, це ж таке було, як люди жили, я ж ка-жу, повиселяли їх на силку, у тюрми. Ускрізь було людей, а котрі піш-ли у колгосп, робили у колгоспі, получали кілограм хліба. Уже й жили, люди уже привикли. Як одібрали землю вже. Тож дали нам землю от панів, а тоді як переминилась власть, людина ж меняється і власть ме-няється... І власть помінялася, і все в колхоз, люди поздавали і пішли в колгосп. Получали кілограми, хліб готовий і все обробляли. Ну ходили каждий день на роботу, мінімум наклали такий, що й отдихнуть не мо-жна було. Як наклали мінімума колхоз, шоб виробила стілько, дак у місяць два виходних давали. Люди думали, що полопаються. А поприви-кали і так стали і ходить і все. І попривикали, привикли.

А тоді як вже колхози стали і люди ходили, і хліб робили, і полу-чали. Де взялась війна оця? Розбила, розталувала, іще оце після войни трошки ж пожили оце люди. А сейчас я уже не знаю як вони сейчас живуть, бо я не знаю.

А комсомол держався, і партія, і комуністи стали. І стали, і жили при комуністах. Нічого, як десь, щось якась аварія, чи там сусіди поб'ються чи шось, ідуть же до власті. А власть іде, раньше називали, раньше ми були...

А тоді ж це нам так розказували, так як я вам, так і нам розказували, як жили. Ми ж тоді тоже сидим слухаєм. І вам розказую, як нам казали. А ми ж жили, я ж вам розказую як, землю одібрали, пани продали, нам не дали. А тоді як стали вже вжилися скіко, а тут гоп, землю обратно одібрали, так уже не панам, а колхоз став. Суспілили землю, суспілили людей і виселяли людей, хто хоче з силою, но ми ішли сюди не силою, а добровольно. Бо там жить не можна було, плохо совсєм. От ми в землянці жили, нас заливало, у нас хати не було. І так людей ще багато жили, бідні хатки. То люди пописалися. От нам пред'явили, як би оце сейчас би сказали, отак і отак. Нам пред'явили і ми самі виїхали.

Ми тут жили неплохо, ми заробляли, ходили. Я свиней в колгоспі пасла вже, і хліба багато заробляла, було у мене і їсти, і хата була. Но война німецька ця, шо оце була, повреділа нам. Война була, все ж таки ішла вона п'ять годів, война ця. Повреділа война, уже ми стали бідніші, а тоді стали розплачуваться. Нам помогала у войну, та, Хвранція, Англія, нам дуже помагали, помогала усім! У войну, як шо було одвоювать, і стали орудія давать. Помогали і одвоювали, німця одігнали войною. І стали ми знову жить після войни хорошо. Голод був 47-й, люди вимерли страшно! Забрали, 47-й – уже война кончилася, уже голод, німець усе і корови позабирав, усе, люди бідно жили, не було. А тут голод, не вродив, а тут требують, требують із нас, із України. Воно ж не тільки Україна було, а до України багато було тих присоєд..., була і та до нас, сталінська оця... Як ото звуть сталінські землі, називають? Га, Вєра?

Грузія.

Грузія, Польща була, ну Польша половина була до німця, а половина була – до України. І ото, армяни, зеберджани.

Усі 15 республик, которые были, да?

Да. Усі воювали, і удвоювали їх, земель видно десять, більше, земель двадцять він соєдинив. Сталін один руководив ними, оце уже. Тоді як оце война, то Сталін руководив. А до Сталіна ще було, я ж кажу, це ж Катерина Перва, Катерина Друга, а тоді, Ніколай Первий, Ніколай Другий, а тоді після Ніколая, оце революція. І того Миколая звергнули уже другого, уже ото стало у нас, став Лєнін. Послє поставили Лєніна, Лєніна дуже праздновали, вулиці лєнінські, де у кого те, лєнінська. Так ото вулиця, котра Лєніном звалася, так називали. Як день рожденія Лєніна, – праздник робили, усе і Лєнін. І як пани ж були, у китиці, як пани були, отуточки...

На пагонах.

Ага, на пагонах. А Ленін сказав так, “Я Тараса Шевченка держу книгу, і по книзі з вами іду, те що ми не пани. Нам не треба золотих пагнів, а ми, каже, люди чорноробочі, де ми не робим, а всі чорні”. Він зняв пагони і надів, котрі воєнні, одів звьоздочки, отуточка були на тому. І оте як вищий начальник, одну звьоздочку заробить, а тоді дві, а тоді три і до п'яти і тут були звьоздочки. І казав Ленін, шо буде такий, що позакривають церкви, позакриват усе. Так людина ж умре, не скотина, і так нам сказали, шо будуть труби такі, шо... Як Господь буде іти, то в його є ангели, і трубами затрублять, і воздвижеться небо і воздвижеться земля і будуть іти ангели, ітиме Господь. Це нам розказували, шо буде, воздвижеться земля, встануть люди мертві і встануть живі. Одні по праву сторону стануть, а одні по лєву, і приклоняться і з трубами оціми затрублять, каже, усі-усі і все. І лукавий одійде і стануть люди жить. Да оті труби я, каже, ізніму і коли закриють церкви, так будуть трубами трубить і те, Боже мій, будуть людей хоронить трубами. Так і єсть уже, це ж не було, це ж вони нам розказували. І тепер ми дождали, усе після того, як уже закрились церкви, стал комсомол, так із трубами і хоронили. Уже ж батюшки водили, церкви закрили і з трубами це ж при нас іще. А це ж до нас ще розказували. Так ми жили, так у нас усе, і Лєнін ото осудив.

А як уже була война, нам помагали чужі. Землі тії, шо ще ті землі нам помогали, шо не були наши союзниками, знаєте? Там не було не комсомольців, нічого. І там церкви де правились у чужій, це тіко на Україні, і то до України був притулиний, оце шо Сталін ворошив. Да, у оцих тих було значить, так вони сказали, як стали помогать чужі страни, да казали: “Надіньте погони, бо ми не знаем, де розлічєніє, ми не поймем, вояка повинен у погонах”. Наші подчинилися, бо наш Совєтский Союз був совсім аби не помогали страни, так в нас не було совсім України, розбили б совсім її. А то ж помогли не тільки Україну, а вообще тій, шо союзники називаються було. Наділи погони, і тепер вони в погонах, а звьоздочек отих уже те. А труби є. Як вони сказав Лєнін, що будуть трубами хоронить, так і сейчас. Ну от це до 20-го, до 17-го году труб не було. А це вже він як сказав, як став комсомол, аж тоді начали трубами оце хоронить, як закрили церкви.

А ми ж тоді ходили в церкви, і правилось, і паски святили. І ловко було. Було оце Маковій, оце як святять у августі місяці. По старому він первого, Спас шостого, а по новому був 14-го – Маковія, а те 19-го августа. Було подивишся, а там діти стоять і всі з цвітами, Маковій з цвітами. Самі дітвора кругом церкви, і батюшка ходить і святить у Маковій оцей, праздник робить. І я ж ходила скрізь усе маленькою, це вже

открились, а тоді закрились, як оце уже. А тоді вже після войни, оце так містами, де одкривають церкви, а де закривають. Сейчас не знаю я, бо я ж вже те, а тоді було закривали, як закриті були трубами хоронили, тоді. Це Ленін сказав, шо трубами будуть хоронить...

Бабушка Поля, девочки хотят слышать, что было в селе в войну?

Ой страшне, було. Убивали, вішали тії, німці. Як тільки шось таке прогриже...

Бабушка Поля, когда немец пришел, вони же виселели білян усих?

Не тільки біляни. І кругом над Дніпром, Біленьку виселали і Тарасівку, котрі села над Дніпром, а ми жили в Мар'ївці. Село Мар'ївка є, оце недалеко од нас, тутечки. Там фронт стояв. Боже, скіко вони людей повішали! І були такі люди, шо ішли наші, якісь ті чужі жили чи я знаю були, шо ішли за німця вступалися. Наших людей вішали, мого ж чоловіка повісили! Мій чоловік, усе ж знає, повішений! Ото первий оце мій чоловік. Це я за другого виходила. Фамілія в мене по чоловіку була, шо оце завішаний, – Зюзька Грицько Леонтійович. А за цього я вийшла за старого, уже я проїла хату, був 47-й год. У мене хата була хороша, як я вийшла. Ми вже робили в колгоспі, і свиней пасли, хліба багато, нам колхоз купив. За корову здали, купили. А тоді нам колгосп знову дав, так ми хорошу хату. У Мар'ївці хата була хороша. І ми жили, все це як молоді, як вже поженилися. Насилу осталися живі ми, не знаю там такий фронт стояв, шо страшний. Оце Розумовка село, так виселяли всіх од Дніпра! По цей бок виселяли, і по цей бок Дніпра виселяли людей, гнали їх усе. Тих людей, що по той бік Дніпра, то сюди перегнали, багато людей над краями. Так люди сюди перейшли і тут жили по людях.

Як война була, у мене дві сім'ї жило, де оце я хату продала, і люди і німці ото по хатах. Так вони по хатах цих, виженуть людей із хат, а самі живуть, а котрі у хатах, так я ото напускала людей із дітьми, з манюньками і груднис були. Хата ловка, ми купили, колхоз поміг, но ми за своєї купили, а вони завидують! Прийдуть, дом красивий, а як глянуть, – дітвори лежать у хаті, кругом людей! А у нас сайжа, сайжа, це хороша, сайжа у них, сайжа. І виходить і не були, один тіко німець якийсь. Підбив шось у нього, чи ноги одбило чи шо, так його укинули у хату, німці кинули і приказали шоб значить, наші ж поліцаї були ж наші тоже, да приказували, пока його забрали самольотом. І пока його там чи тиждень, чи скільки, пожив пока. Тоді забрали, і де його повезли чи на родину, не знаю. А то не було німців, через дітей не було. А то не дай Бог, людей – вся Тарасівка, і які над Дніпром села, усіх виселяли подальше. Наша ж Мар'ївка була ж дальше от Дніпра. У нас якраз фронт

стояв. Там, оце Смоляна, оце за нами, так там такі канави пороблено, такі тії бункери. Хати розбирали німці, оце викопає яму, таку як оце хата, ще більше. А тоді розберуть хату, любу в селі, розберуть і положуть ото їх. Закидають хат три-чотири ото так метрів два дерева з хати на бункери. А тоді закидають, в случаї бомба, да шоб не пробила, як пада, або снаряд може, бо од бомби, як снаряд. Так бункера називалися, викопають і все, і хати розібрали. Дві улиці розібрали совсім і поробили бункера з цих хат! І німці там ото, їхні німці. А наших людей, як у плєн заберуть держали, знаєте, за проволкой. І люди у тому трусяться, ну як у плєну, дощ і все, за проволкою. Люди пообмокають наші, плєнних, як заберуть. У нас плєнних заберуть, пообмокають усі, у холод, зимою так у сніг. Літом же дощі.

Бабушка Поля, а помните, ви розказували, як вас заставляли німці робить?

Ну аякже, була земля, земля ж була. Німецька власть була в нас же, як же нас не заставлять, як земля. Вони ж одійшли од нас. Вони як захватили у нас, на Спаса прийшли, 41-го года якраз на Спас, праздник. Ми жили у Мар'ївці, вони увійшли, якраз переїхали тії, Дніпро переїджали ж сюди ж і їхали колонами, машинами. Там же якось переїджали ж мости. Так ми од Дніпра далеко жили, ми стояли, дивилися. Вони їхали, якраз на Спаса приїхали. А як приїхали, стали зразу людей виселили туди, на Спаса, якраз це у 41-го году в августі місяці було. Так ми стояли всі люди, як увійшла перва колонія, що їхали, – зразу магазини б'ють отаково, магазини були тими, ложами розбили, розкрошили. А люди ж до Спаса ще ковирялися, ще не було. Война була, но іще до нас німець не приходив. А як ускочив німець, так стали зразу оце бить вікна, двері ломать, викидать одежу, все чисто, – одежу, матерію кидають. А люди стоять, котрі беруть, а котрі христяться, бояться. А тоді пройшли, захватили, і ото вони 41-го увійшли до нас. Войну нам обявили 41-го году..., як називається по-руському оцей місяць, шо оце йде?

22-го июня, бабушка Поля.

Да, 22-го июня об'явили нам у чотири часа. А вони уже пройшли, бо казали, шо вони цілу ніч пили будто з цим, Гітлером. Все ж таки ото война. Усе знали. Сталін і Гітлер пили водку, румин там шо. А тоді допилися, він поїхав собі спать, а Сталін собі пішов на дачу. В нього була якась дача. А він не ляг спать, а пішов до нас войною. А йому стали казать: "Товариш Сталін! Гітлер прийшов до нас войною". А Сталін каже: "Хто там мені шо каже? Я як піду..." Вони думали, шо друзья. Вони же з нами, він послідні годи ще в нас хліб видурив скіки, в Сталіна. Мого-

рич, шо йому хліба дали, зерна яке в нас було. Так Сталін йому одолжив. Каже Сталін: "Я вас постріляю, хто це каже война?" А воно до шести часов. А в шість часов йому не дали, не дав він. А він у шість часов піднявсь, а по радіо чує, що война. Він як схватиться, розказують оці ж люди, каже, Сталін як схватився, почав шукать, пока одівся. В шість часов сам Сталін почув, а як його будили, так вони пройшли нашу територію двісті кілометрів. А як він іще лежав до шести, то іще сто пройшли, – 300 кілометрів. Так Сталін, як почув, як пішов ото, і як начали, як начали, так вони ще довго билися з нашими. А тоді наши одступили уже. Война оця у 41-му, як одступили, Біленьку вислали і все. Так там не було, тут.

Ну це німець зайшов в 41-му, а в якому году він освободив село?

У 50-т.., у те, скажіть, підождіть. В 45-му 9-го мая освободили. Там 9-ть і тут 9-го мая освободив 1005-го году.

45-го, бабушка Поля.

45-го. Він тіко чотири місяці воював оцього 45-го году. Чотири місяці, а 9-го мая якраз праздник. Праздник 9-го мая, він повсегда праздник, Миколая. Бач, і все на Миколая, 9-го мая, Микола. І тут ми посчитали дев'ять день тільки мая, і там дев'ять день. І тоді кричать, кончилася война, так кричать люди, бігають по це. Конець війни, вони поїхали на степ сейчас, 9-го мая, як кончилась. Люди бігають по селу, радіють, обнімаються. Це не дай Бог. Тяжело було в жизні. Тяжоле скіко.

А людей, а сірот скіки наробили кругом, це ж ви тільки подумайте. Шо тільки, у каждім дворі. У одного батька, я лежала в больниці, привезли батька, було чи чотири чи шість синів було і всі на фронті померли. І його привезли у больницю туди, оце його розділи, щось вяжуть руки, ноги, бо тії санітарки там коло його. А я ж кажу, у больниці там була, лежала. Кажу, чого оцей дядько, дід боліє. Каже санітарка, в нього було шість синів і усіх на фронті побили, і він умом помішався. І привезуть і розв'язують, голий-голий, і зв'яжуть йому рукави, він ото перетре це значить. Це тіко сказать, побили синів усіх, усіх його дітей. Він остався без синів, хоть би один, каже, остався. Та не дай Бог, дівчата, шо було. Не дай Бог, було!

І вішали, я ж кажу, а тіко що скажуть чуть-чуть, і зразу людину... Одна колись дєвочка, я вам розкажу, оце в мене жила її сестра тут на ту половину. Дуся... Так її сестра менша була. А вона, до неї ціплявся один чи поліцай, чи щось таке, гуля, як ковалєр. І він прийшов, його послали дежурить, там ну на зв'язь, а він прийшов до цієї дєвочки, загуляв. А ця менша дєвочка, сестра, та взяла узнала, що він тутечка, пробралася до зв'яза, його ж нема там, де зв'яз оцей, поперерізала

зв'язи. А тут стали дзвонить німці, нема звязі, сюди-туди, вони хотіли вибить усе село, я тільки забула з якого вона села. Вона не з нашого, і не з Біленького, а там десь. Я знала, ну я ж кажу, аби ж шоб все, так я б розказала іначе трошки. Або ізписала б все. Попросила б, я то не грамотна, попросила, як тебе чи, як там було. Дак оце, так вони до звязи, до цього чоловіка. Так чоловік не сказав, що я гуляв, а сказав, що мене ізв'язали, викинули і робили, шо я і не мог і сказать. А німці кажуть, ми однак найдем, хто зв'язи ці поперерізував. Стали казать, шо ми виб'ємо все село. Ця Дуся жила у мене отут на половині, її сестра рідна. А та дєвочка взяла та сказала йому, що так і отак. А він пішов заявив, каже, связала, а вона поперерізувала. Так вони пригнали і сказали, як почали її пльоткою бить отако залізною отой, і свінець отут, і били дитину, і били, кості порозбивали і тіло, так і косточки, ото таке. У дворі б'ють, і б'ють, і б'ють німці і бьють, уже її немає. Там пальчики пооткотилися, а вони його беруть і знов б'ють, і те кості порозбивали, порозкидали куди. І та хата, оце Дуся розказувала, шо у тій хаті ніхто не живе. Так вона ото, усе для чогось вони держать там у їх єсть. Аби ж Дуся, так може вона, так вона туточки жила. А брати її були на фронті. Так один Дусін брат, найстарший, він просто не мог у село увійти, як розказали йому. Це ж його сестру побили. Не в село, не се, а в Дніпропетровському дали йому квартиру, він там жив. Да як умер, дак сказав, щоб на похорони Дуся не приходила і не дивилася, через неї, вона ж і сказала, шо через неї сестру убили, щоб не було. Так вона плакала, плакала, каже: "Брат умер, і мене не звістили. Сказав брат, щоб я на похорони не приходила. І я не приходила, умер брат". І в її ще там брати є. А вона тут жила, вийшла за одного тюремника замуж та заїхала оце сюди, тюремник цей. Він був в тюрмі, і там робив десь на степу, у їхньому селі. А вона ото там жила сама, уже ж трошки застаріла, да один тюремник оженився. А тоді освободився та не поїхав додому...

Бабушка Поля, Ви за німців нам розказуйте.

Так оце ж за німців. Так він освободився, та тут же жив, ти мене збиваєш. Так оце Дуся, це я ж за німців і розказую, шо осводилась да тут жила у нас, і розказувала мені. Ото німці ж її дитину побили, тую дєвочку. Брат чого не схотів, він же од німців прийшов із фронта, він не мог дивитись на те село, як ви думаєте, як отаке. А як німці одступали і спалили четверо сіл, де дерев'яні були, отам на Чернігівській області, так сгоріли зовсім хати деревяні. Отступали і спалили. Так там людей вибили, і там могили зробили і закопали, а після войни зробили там як сад, посадили цвіти, все взяли, і люди брали квітанц..., тії талончики чи так їхали і дивились. Із всіх стран приїжджали і дивились ту-

ди, на село. Люди поробили там, садили цвіти, троє сіл і все. І все було цвітами було, їздили, усе. А бачите, а те, зробили німці, а наші посадили цвіти, їздили і дивилися, так це я за німців розказую.

А євреїв як вибивали! Страшне! Гарбами які поставляли, возили, загадували, ями викопували, копають ями, німці. Вони на їх обоз.., чого вони так євреїв на тих. Копали ями і вони викопають ями, так як оце. Тоді їх ото звезуть, кинуть усіх. Так маленьких діток як возили, Господі! Так чимсь отам маленьких діточок, отак губи помажуть, і воно кончиться, не кричить. А старих привезли, в яму перекинули з машини, повно живих, і закидали. Оце ж вам при німцях і розказую. Оце так, це євреїв. А тоді ж ще казали, шо людей, що вони тільки похожі на євреїв, а не євреї, а німець зразу багато тисяч вибив, дуже багато вибили. А тоді вже розчулився, шо тож не жиди. Юда, він називав на їх німець, юда, юда, юда. Ми називали жиди, а німець називав юда. Так гарбами викопають і скинуть, і чоловік, нікого такого накидають, страшно, а тоді землею закидають живих і вони ж там лежать. Страшне робилося! А там, де оце, так оце моя дочка похована, в Новозлатополі. Це Новозлатополь був єврейська та колонія. Там оце больниця була, це вона там умерла, так там і похоронили. Так я там коло дівчини була, їздила, ми ж там не жили. Так люди розказували, шо як робилися. Там больниці були страшені, так люди порозказують. Возили у нас гарбами, страшне, Новозлатополь, ну там людей багато жило.

Так їх як ото розкуркулювали, люди тікали, так жиди передержували їх, вони робили як наймити, понімаєте, як служили. Це у войну, да. Ото передержували як ото, і оце вони, там у Новозлатополі і багато людей поховано, євреїв, там могили цілі, страшне у їх. Там наше кладбіще є, те шо християнське, що ми хрестимся, і єврейське кладбіще туди далі є. Єврейське отділилося, це ж вже наше там. Раньше то жили, раньше то там людей не було руських. Це вже як начали колхоз, розкуркулювать людей, не хотіли люди іти, так тікали, так тоді ховали. До їх прийдуть, а вони за наймитів, євреї брали їх за наймитів і скривали їх от тих, ну оце шо, тих людей. А тоді вже кладбище зробили отдєльно уже, од євреїв. В Новозлатополі там самі євреї ото були...

Я знаю, що у нас на межі верба така росла ото. І такі були човни, плавали по воді ото у нас. Так робили люди, таке дерево росло здорове. Так я чула, як це дерево росло велике, до самої тополі. Було каже, пісні вийдемо.: “Рости, рости, тополю, до самої хмари, спитай, мати Бога, чи дожду я пари...” Такі дерева росли, до самого неба, страшні. Тілько глянеш, страшно і дивиться. Тіко тонші були, а високі-високі. А ще кой як я замітю, я ж кажу, верба була одна з того краю, а одна з цього було

краю. Так я все замітю тую вербу. От так коли жили, хліб їли, і робили отам, отуточки. І хліб їли і самі робили, і волами. І волами по сіль їздили. У одного дядька було багато, так він наняв людей, три пари волів, розказували. Каже, ну там у нас з Біленької або з Мар'ївки поїхав дядько. Три пари волів у нього, найняв і поїхав по Крим, по сіль оце. А ми було, ну як же він росте там сіль, ми ж порозпитуємо. Каже ото так росте, як ото сніг, а тоді гілочками так осипається і єсть слой, як льод. Де воно, чи тепер є, чи нема, я не знаю. А якби сейчас, я б добилася. А як золоті приіски, на приісках люди робили...

А як після войни, так хто був поліцаєм, у на нашому краю були поліцаї. Може ти Вєра знаєш, Жеребець отут казали. Оце він був поліцаєм, ну їх уже нема должно. Маруся жінка в його. Так поліцаєм он був, так його заслали наші вже після, на десять год чи пятнадцять, я забула, на золотих приісках він робив. Ну Маруся тут робила у больниці санітаркою, жінка, дітей не було в них. А він прислав гроші їй, раз вислав сюди, так вона розтратила, саме голод був. А он тоді вже прийшов, а вона прийшла до мого питать: "Дядя Матюша, Матвій Григорович, ну шо мені, чоловік мене гукає на золоті приіски, так і отак". А він каже: "Ну ти напиши, шо значить я розтратила, в мене грошей нема". Голод був страшний, люди котилися в 47-му годі, як груші з дерева, по вулицях валялися. Уже наші були, уже наші були. Не було хліба. Ніде не могли. У кого було шо, позабирали. Нема. Корови всі забирали, вигнали, де у кого осталось. Ями копали і робили землянки, і котрі у ямах корови, коє-де у кого пооставалися. А тоді уже погнали та звідкісь пригнали, десь наші були корови аж далеко в Сибірі, позаганяли. Наші од німців ховали. Так десь далеко нашого українського скоту було багато. Так пригнали тоді вже скот. Бо і в Мар'ївці пригнали, мар'ївські приїхали, привезли у двір. Як туди гнали, то на всій дорозі пропало корів, гнали ноччу. А днем, а тоді поки раньше, хто управився одігнать од німців, а хто не управився, значить і усе, усе не найду. Так я ж кажу, і двері били, все викидали. Шо хош робили. Це якраз на 19-го, на первого Спаса. На 19-й день, я знаю, як німець увійшов до нас, у Мар'ївку, а в Біленькій тут не було. Вигнали, не було. Так він як одступив, у нас фронту не було, вони погнали, погнали аж до Криму, десь туди. Так у нас поліцаї були, робили, нам тілько їхня власть була оце так, з 41-го до 44-го. Уже у нас на Рождество ось Бєлєньку освободили. Уже Бєлєньку освободили на Рожество. Не на Рожество... на Жовтня. В 44-му, освободилась оце Мар'ївка, Біленьке і вже йшли в 44-му. А вони ще йшли, йшли, ішли до самого німця отуди, до самой Німеччини йшли. А

тоді уже як налетіли самольоти, як летіли німців розбивать, так ми як глянули вночі, так небо засвітилось страшне.

Помогали. Хвранція нам помагала і Англія. Хвранція. Ну наші союзники ж були. Оце ж Америка помогала дуже. Америка помогала, Франція і Англія. Це не наші союзники. Англія була ж не наша і та Англія і Франція не наші були, не наші. А помогали це вони нам. Це вони не були союзники, це вони нам помагали, давали нам самольоти, давали нам танки. Як ішла, як прийшла "Катюша", так і пісня є, шо. Може вони дівчата та доб'ються, шо розцвілися яблоні і груші, виходила Катюша на берег, на крутий. "Катюшу" як дали нам, то "Катюша" як застрочила і привезли, як застрочила німців, так ви знаєте, як тікали німці, Господі...

Вони самі тікали й побиті багато тікали, страшне. Уже наші як прийшли, так ми із Мар'ївки носили на плечах снаряди, до Дніпра носили, уже Біленька поїхала. А нас люди, ми ж помагали, ми самі помагали. Нас як очистили, вже в нас нема войни. Тіко нам сказали, шо де якійсь там палочки, так шоб туди не ходили, бо там міни були позакопувані. Так ми ото, нам дорогу защита як провірили, кажда бере снаряд чи дві і несли на Біленьку, з Мар'ївки носили на Бєлєньку, а Бєлєнька грузила на пароходи і правилось отуди. Так ми носили уже те у 44-му году. А оце ж вони в 44-м і тоді ще в 45-м вони чотири місяці дойшли. Я вищитувала, так у нас война йшла тисяча чотириста... Вона, оце як пока почалася і пока до мая, – тисяча чотириста дев'ятнадцять днів...

Пісні якісь співали, коли молоді були? От Ви співали мені.

Та я забула, хіба я мало, я піснів багато знала. Та позабувала. Було пісня співається раньше, я вам розкажу:

Усі гори зеленіють, де багаті жито сіють,
Одна тіко бідна, одна голова чорна,
де сіяла бідна вдова.
Вона сіяла, волочила, слізочками примочила.
Синя хмара наступає, сестра з братом розмовляє,
Ой, братику, голубчику, прийми мене на зимоньку.
Ой, сестрицю, перепілко, у тебе діток аж восмірко,
а дев'яте повиває.
Ой братіку, голубчику, буду тобі догождати.
Буду тобі діток з хати виряжати.
Ідіть дітки з хати, поки дядько пообідає, а ви батька провідаєте.
Пішли ж вони до...
Вставай, тато, вставай з ями, тяжко нам жити в дяді.

Не так дядько як дядина, як та гадина,
Не кричить, так сичить, ніколи вона не мовчить...

Бачите, багато я знаю коє-яких оце, а котрі позабувала. Оце начну, я знала, шо оце Катюша вибивала людей...

За стіною каменою голуби літали,
не зазнала розкішоньки, шо літа минають,
Ой ви хлопці молодії, запрягайте, літа молодії,
да поїдем наганяти літа молодії.
Та й нагнали літа молодії на кам'яному мості,
Ой, верніться ж мої літа молодії, да й до мене в гості.
Вони кажуть, не вернемося, було нас лучше шанувати...

А далі ще є, я забула, оце до сіх пір тіки. Шо не вернеться, от ти не шанувала своїх, і прийдеш, і не счуєшся, коли старость. Ось я, наприклад, служилася, не счулася, як такі годи....

...А позаду Сагайдачний,
що променяв свою жінку на тютюн, на люльку.
Ой, вернися, ой вернися Сагайдачний...

Находкіна Євдокія Андріївна, 1930 року народження, с. Біленьке Запорізького району Запорізької області[1]

Находкіна Євдокія Андріївна, 1930-го року.

[За війну] калмики – це з Азії, а татари – це з Криму... Страшні були люди, ото вони, все про їх балакають, що Сталін сякий-такий вислав. Даром би не вислав би... Коров, усе чисто гонять, у німця можеш випросить, він може і отдасть, пожаліє, шо там скажеш: "Пан, в мене дітки маленькі, молочко ж нада", знаєш, той. Ми даже ж і по-німецьки почти балакали. За три годи, поки вони, чи чотири, поки вони були, ми вже і по-німецьки балакали. Ну наші і понімали їх, і все чисто. А в їх і не підступай, бо пльоткою як уріже, то впадеш зразу! Ото такі. І я тут часто, мол, шо Сталін над ними поїздівався...

Переїхала сюди з батьком в 45-му з села Веселе, отут за Хортицею. Чому переїхали? Батько мій був врач ветеринарний і його направили

[1] Опитування провели Т.Г. Бобко та Н.І. Швайба, 24 червня 2002 р.

сюди, врачом. Звали його Андрій Васильович. Народився він, не знаю, восємсот якогось...

[Нас було] вобщем четверо братів і сестер: сестра моя і я, сестра ще одна, і брат, і її двоє дітей сестри, чоловік погиб у неї.

Зразу ж як батько робив [врачом], так в казенній [хаті] жили. А тоді шо то його... Знаєш, у войну розпустилися, пили, дівчата були нужні йому, і вигнали з роботи. І тоді купили ми хату і так жили там...

Сразу ж ще після війни я в школу ходила... А тоді голодовка ото як стала в 47-м году, прийшлось бросить школу, піти работать. Работали, я робила дояркою у колхозі, я передова доярка була, а тоді мене послали вчиться на [зоотехніка]. І я ото після того чотири года проробила завфермою. А тоді чотири годи вагарем проробила од колхоза, од МТСа, круглі сутки – робила от душі і заробила пєнсії, дай Боже!

О-о-о, плавні, аякже [пам'ятаю]... Ну воно у плавні, там не річки були, а плавні, такі озера були. Там красота була! А колхоз відтіля і дрова, і ліс відтіля, і сіно, і вигонять тих, бо ж тоді ж тисячами були ті, вівці. Так вони всі ото в плавнях були. Колхозні вони, колхозні там построєнні для овець там, як вони називаються? [Шатра там всякі] і там молодняк був, і все. Я ще як робила або вчилася, так мене посилали, на практиці я була, посилали переважувала молодняк. Там же трави отак, наші городи там були, люди сіно там заготовляли. Лодки у нас були, ми жили ото там над Дніпром на Старім базарі. Ви знаєте, де Старий базар? Ото станція, ото там ми жили, якраз до бакая. Бакай, – отож од Дніпра іде, ото бакай називають, – така річечка.

А в плавнях тоже озера, риби було... кишіли! Як наловлять було, а мене туди ще, як я не була зоотехніком, ще дівчиною посилали кухарить, туди в плавні. А як ви думаєте, як кухарить, як я п'ятнадцять год, мені шістнадцять, ще не вміла, як то кажуть. А це надо для людей готовить. Приїхав прєдсєдатель бєдкою, на оберемок взяли мене, кинули в бєдку, повезли на той, до тракторної будки.

Бєдка, не знаєте шо це? Ну така на двох колесах. Кіно бачила "Донські козаки", як вона їздила, бєдка, і та, Софія Ротару, співає її пісню, тоже іде на бєдке. Ото два колеса і ото й мене поки привезли, показав – оце казан, оце той... Як навчилася, так вже і дома було, як шось вкусного хочеться, так шоб я готовила. Чи борщ там, чи що-небудь. А я як начну їм видумавать і катлєти, і підливки...

Знаєш, ми готовим вкусні борщі. Це незамініме. Борщ – воно й вітаміни, і таке, як наївся борща вже, то їсти довго не хотітиметься. Готували його – картошка, капуста, помідори чи томат, як немає помідорів ще. Ну як звичайно. А таки ж він на воздусі, знаєш, як звариш, –

вкусний, страшне вкусний! І так усим понравилося. А тоді, а тоді ж отак і дояркою: приїхали ноччу, доїть нема кому. А я і не вміла коров доїть, як то кажуть. Забрали, привели – оце корови. Показав, шо де як. І все рівно вийшла на перве місце, мої корови... Ще це колгосп Кіров був, Кірова... Може знаєте, отам Божественний дом ото, там була наша контора, то клуб там був. Там алеї були, там красиво була, а тепер... Памятник стояв Кірова, а тепер нема ніде нічого.

Там красиво було, алейки, а над алейками ж дерева. Бувало сходимось із дівчатами та й з хлопцями. Хлопці в нас влюбляються. А ми були нескверні дівчата, не такі як оце тепер "гадамир". А любили хлопці добре, з ума сходили в ті часи.

Ми жили ото на Кислівкі, там дівчат нас було... Зразу ж то ми жили на Старім Базарі, поки батько ж був врачом. Ніби нічого, не той. Там були всякі тоже. А тоді стала на Кислівкі жити, там дівчат нас.., ми так дружно дружили. Двадцять три дівчини було на вулиці. У нас компанія була, як зберемося гулять там чи шо. Компанія велика і всі такі.., і всих пооддавала заміж. А мене любили всі, я ж і вдівалася, і відділялась із дівчат. Хлопці бігали – той не такий був, і той не такий був, і той не такий...

Були заготовітєлі, приймали крашанки, молоко тошо, і вони видавали ту матерію, платки чи шо-небудь. Ну у мне з ними блат був, рука руку миє. Я тобі – ти мені. І так і доставала і матерію, і платки. Усього було. І в мене вже і часи в те время були. Шо в дівчат і в знаку ні в кого не було, а в мене вже було – часи. І знаю, один хлопець так влюбився: іду на роботу на хверму, він мене проведе на хверму, іду з роботи, – він мене проведе. Ну що ж, спротивився за то, шо так мене любив – взяла і бросила. А він живе, а я мучусь. А тепер, от бачиш, ноги отказали да і все...

А тоді вже год із одним дружила, він домагався, я сказала: "Ні". – "Ну ти така мені не нужна". – "Ну і ти мені такий не нужен". І він пішов, а робив він комбайнером, і його послали в друге село, у Мар'ївку чи шо, на дві неділі. Вобщем він не появлявся в клубі, а тоді появився, а там одна дєвочка приїхала молоденька із технікума чи з інститута, і він до неї. А мені друг підводе мого чоловіка і я йду йому на зло із своїм чоловіком уже, та з цим чоловіком проводилася чотири з половиною роки...

Воно тоді ж я носилася, я – не я. А тоді ж усі поженилися, а я ж так і осталася. Ну я, ще був гурток драматичний, я в драматичному гуртку виступала. Посідала главні ролі, грала Наймичку з Шевченка, от цю главну роль, тоді... "Назар Стодоля", старинні такі. Та багато було. І

люди ж ішли, очередя, повні ті були. Ми їздили скрізь, і в Тарасівки були, і в тому, в "Дробязко" були в городі, у "Чапаєва" були – тоже виступали, нам там цвєти преподносоли. Знаєш, якось було весело. Керувала гуртком Галина Григоровна Галко, померла вже, Царство небесне. Це ми любітєлі, просто любітєлі. Нам нічого не платили, нічого. Ну нас якось, любітєлі ми це, – ідем каждий день на репетіцію. Естави, квиток – 20 копійок тоді були. Було шо вторгують, тоді роздадуть нам. Було весело, не так як оце зразу – нікуди піти дівчатам гулять...

Зразу ж королєва була, а тоді як принизили, рада-рада була хоть за кого-небудь...

...Думала для когось, думала тоді та скільки ж можна, уже ж мені було двадцять п'ять год, а тоді ще прогуляла із ним чотири із половиною год, у двадцять дев'ять год вийшла заміж. Виходила, вже дитина була. Так получилося, шо... Ну всі як-то, я ж то виступала, всі мене уважали, я ще в послєдній день беременності знята із тим колєктівом, драматичним. Якраз на Новий Год. І я ж то сиділа в клубі, мене ж бесплатно скрізь пускали в клубі, я, знаєш, була свій чоловік. І всі сочуствовали, у больницю, як-то кажуть, ішло стадами до мене, в больницю...

Ну, правда, і по любві вродє-би вийшла, ну а пив... Жизні харошої не було. І так, вродє-би і любилися, і жизнь нехароша була. То тобі водка як одна на умі, більш нічого...

[Чи гадали тоді з дівчатами?] Гадали... Ти знаєш, було і на картах. Кину, я сама кину і вже взнаю, що мені буде. Або це, ти знаєш, ну ляжу спать, – це в неділю, хоч на півчаса, я вже знаю, що мені буде. Оце шо присниться, ото як зумію розгадать, вже знаю, що мені буде. Уже іду, знаю, чи прийде мій милий чи не прийде. Вже я було знаю все наперед. А до ворожок не ходили. Ми самі як ворожки.

Ворожки може й де і були, а так... А баби-повитухи, шептухи були, да. Ну а ти знаєш, шо я тобі скажу, я тоже була актівною, комсомолкою була, ти шо! Не вірила цьому нічому. А тоді мене ангіна замучила. Це так – води хлібнула холодної, вже ангіна. І ангіна така ото – положать у больницю, десять днів пролежу і оце колять-колять, колять-колять і ніякого здвигу. Ось приходе дочка моя у больницю: "Собирайсь, поїхали". Взяла там парня одного знакомого, поїхали на Червоний посьолок – дід там. До Брика, Брик його фамілія. А як звать його... даже моєї сотрудниці чоловік, я й не знала, вона тут робила в мене на фермі. І він мені пошептав і понині...

Та ще як інтересно, приїхали ми туди, його немає дома. "Де він?" – "На свадьбі гуля отам і отам". Ну знаєте, де Червонянський посьолок? І він отам хата туди ближче під край до посадки. Поїхали ми туди на

свадьбу, вигукали його. Він каже: "Давайте проїдемо сюди в посадку". А той шофер чудак такий, ну шо, вони стали ж на дорозі, а ми пішли в посадку. Ну а той же чув: "Гляди ж, бабу не зурочь!" Ну знаєте, прикалують мужики. Пішли, шо він там поробив? Ти знаєш, тємпєратура у мене спала зразу, а він сказав ще приїхати. Приїхала в больницю, і мене чи на другий, чи на третій день виписали. Уже не стало ні ангіни, ні того...

Дід іще був у Біленькому, дід був. В Біленькому, так у цього два годи не було. А тоді появилася. Так у цього діда, я пішла до його, – нема його дома. Ждала-ждала, вже вечоріє, думаю: "Буду йти додому". Йду додому – зустріла його. І зустріла по отій широкій дорогі, шо іде кам'яна. Кажу: "А я до Вас!" – "А шо ти хотіла?" – "Та, ота ангіна". А уже в больниці мне лічили-лічили, а тоді на те, посилають на... Як та комісія називалася? Уже мене із больниці виписали, а ото ходю, через три дні іду на комісію. І це я ж пішла, на комісії побула, мені на три дня ще ж назначили дома...

...Чи вірила я в Бога? Як такого Бога немає, но єсть яка-то надмірна сила...

Нечет Лідія Андріївна, 1931 року народження, с. Біленьке Запорізького району Запорізької області [1]

На цій вулиці я родилася, христилася і живу. А шо я про батьків можу сказать? Тут вони жили. Батька Андрей, а маму Надя звали. Надя Харламовна і Андрій Григорович.

В мене брат був, сестра, сестра оце осталася, оце ж її дочка, племенниця. А у брата було два сина, один був жонатий, а один холостяк...

Я бабушку помню і ту, і ту. Біла Олена – це була батькова мати, а Хижняк Мотя – це була материна мати. Дідів я не помню, а бабів я помню.

Материн батько, то єсть дід мені, в голодовку він умер. У голодовку у [матері] брат умер, батько вмер у голодовку. Ну це вже постарші года там де-то, ну не при моїй пам'яті. Я 31-го году, цього не помню, це раньше було діло. І батьків батько так само, ото голодовка була і він умер. Вони жили бідно, сім'я була велика, череду пасли, но всі вийшли дуже грамотні в селі. А баби осталися, бабів я помню і ту, і ту, а дідів я не помню.

У батьківських батьків хата була старенька, сім'я була велика, пасли людську череду, отак вони жили. А материні батько і мати були, ну

[1] Опитування провели Ю.І. Головко та В.М. Циберт, 23 червня 2002 р.

тоді раньше знаєте, як жили, ну ви цього не знаєте. Раньше були, як кажуть, я сам собі хазяїн. Імів там пару коней, дві чи три корови, своя земля в їх була невеличка. Допустім сейчас орендатори, а тоді було не так багато. Оце так занімався материн батько. Оце те, що я можу сказать.

Була у їх пара коней, було дві корови – усе попродали, не було їм чого їсти. У матері ще була сестра, брат був, така була голодовка, нема чого їсти! Ходять і стіни зшкрібають, немає чого їсти. Люди дуже пухли, мерли дуже тоді люди. Це розказувала... А який це був год, не помню, не помню...

Розказувала [мати], заставляли в колхози іти, забирають і коней, і коров у тебе, іди в колхоз, голий чи [нерозбірливо]. Не хотіли, протестували, а потом каже, все те получилося лутше.

Чи в їх було, чи не було, ну казала мати, шо батьки її то коней здали, то корову, забирали в колхоз, стягували – то бричку, то молотарку, там де шо не є, ото забирали в колхоз.

Ну фактіческі батько мій пішов у колхоз, но він у колхозі не робив. Робив, я ж кажу, то завскладом робив, то бригадіром на фермі робив. Він не робив, а мати постоянно робила. Мати робила у колхозі, а батько робив на повишених роботах, то фуражиром, то в млині, то у сільпо, отак. Ну грамотний він був, понімаєте.

А мати моя може вона і ходила [раніше у школу], розписуватися уміла, гроші посчитать уміла, читала газету, значить десь-кудись ходила. Шось училась десь. [А мені вона не читала], тоді не до книжок було.

Батькові батьки жили тоже в Біленьком, а їх було дванадцять душ. Череду пасли і вчилися, і всі вийшли грамотні. Той в райісполкомі прєдсідатєлєм, той на завод, той при суді там самий старший Петро, при воєнім трибуналі. Ну всі такі грамотні, і він у нас тоже то у млині робив, то на фермі бригадіром робив, то фуражиром робив, то завскладом робив. Рядовим не робив батько. А мати при колхозі... А після войни вона вже не робила.

А я тоже, як підросла, я пішла в колхоз...

Ото на птичні робила, на фермі дояркою робила, на свинарнику робила. І дояркою я і на пенсію пішла, через шо і ногами не ходю, проробила сорок год на фермі, через шо і ноги потеряла. Ну а живу сама, батьків поховала. Жила коло батьків, батьків поховала, а тепер живу сама.

Розказувала мати, це вам сказать трошки, ви ж не знаєте цього, у нас центральна школа єсть. Тепер школа там, нову зробили – трьохетажна, а то двохетажна туди до Дніпра дужче. То був там князь жив, то

його було зданіє. А потом після того як розкуркулили, повигоняли всіх куркулів, усяких князів, – там зробили школу. Це мені мати так розказувала, це я знаю. Тоже ж раньше, як жили вони, ще ж вона молода була, тоже ходила на панів робила. Кажуть: "Тут пан жив, ми ходили до нього робили, нам за це платили чи там грішми, чи може які харчі, чи там може яку копійку давали". Ну ходили на панів робить вони. У панів по хазяйству робила, що – не знаю, ну по хазяйству.

[Як пан до людей ставився], – оце ні, не розказувала. А що ходили на заробітки до панів, то це розказувала. А тоді оце ж виганяли панів і його вигнали. Вигнали і це помєщеніє осталося, то було його дом, а тоді зробили школу. І досі вона существує, і досі там менші класи у нас у школу ходять.

[Як мати заміж виходили?] Розказувала. Ну як виходили, якби сказать вам, і з тої сторони бідно жили, і з тої сторони бідно жили. А вони жили, ну примерно так по-сусідству, на одній вулиці. Ну і зійшлися, не подивилася, каже, на те, що було дванадцять душ сім'ї, були менші там же діти, ну а полюбились, то і зійшлися, ну шо ти. Оце таке.

По-старинному, казала, сватали. Тепер же мода, тільки десь в кіні побачити, по телевізору. Ну як, обичай був такий, приходять, сватають. Приходили його батьки до її батьків з хлібиною, каже, з бутилкою, посватали. То отак і женилися вони.

За весілля не казала, бо вони бідно жили, то не до весілля було. У кого возможность була ті праздновали, праздновали, а в кого не було, – не праздновали. Казала [мати] "отбули весілля". В кого є сила, – отбудуть, а в кого нема – так зійдуться. Воно і сейчас таке, і тоді воно так ставалося у жизні.

Зразу казала, жили вони у його батьків. То там сім'я дуже велика, там дванадцять душ дітей було, і батько і мати. Вони тоді перейшли до її батьків, до материних батьків. Тоді дали їм тут плани оцево, оце їхня хата була там ззаді. І вони ото построїли ту хату і жили в цій хаті, поховала я батька з тої хати. А тоді, як батька поховала, стала строїть собі хату, потому шо та хата стара валялася. Я робила на фермах, на свинарнику і на коровнику робила, коло курей. Заробіток був хороший, ще ми заробляли трудодні, ми заробляли тоді. Я давай хату строїть і цю поставила тут. Коли я поставила хату свою, матір забрала сюди, бо та хата завалилася. І я поховала матір вже з цього двору. То казали, шо та хата простояла, що вони поставили, більше 50 год. А строїлось як, – їздять у плавні, потому шо тоді так не було, зберуть сяке-таке, де який дрючок побачили, те і клали, те і робили, отака була стройка їхня. Самі строїли, своєю силою самі строїли. Ну тоді як, тоді ж вона не цеглова

була, а просто глиняна, вальки качали, з глини ліпили та і все. Щас болєє-мєнєє цеглові, а тоді з вальків качали і то так построїли і жили.

[У хаті було] по-старинному, дєвочки, по-старинному. Може помните, як ото старинний сундук там був. Скриня або сундук на нього кажуть, ну там [стіночка], шкафочка для посуди. Раньше ж не було ні триляжів, ні кресел, ні оцих же шифонерів, а сундучок якийсь там. Такої особої обстановки не було, шоб таке шось хороше, по-старинному. Рушники висять на стінах там, лавочка якась, стіл там, сундучок оцей чи сундук, чи як його сказать. Шкафочка якась там, дерев'яна така поличка, щоб посуду куди покласти. Це таке обстоятельство раньше було, це я помню. Ми ж було до баби ходили, я помню, слава Богу, 72-й год, то помню.

Рушники тоді, дєвочки, вішали так: углівка у великій хаті, біля ікони і ото на ікони вішають, раз. І тоді над каждим вікном висить рушник, над каждим вікном рушник. Тоді ж не було так особенно по три вікна, по чотири, по п'ять, – тоді було два на два вікна і все. І ото над вікном рушник висів. Або там міжду проміжутками вікнами якийсь портрет, – там повісять рушник, ото так було, вішали. У баби було дід і баба – були портрети. Тоді у батьків моїх були батька й матері фотографії. Даже я жила в тій хаті і то у нас рушники були. Я даже заміж ішла, і то в придане брала рушники, купляла. Я на фермі була зайнята, мені ніколи було. А мати не вишивала і не в'язала, а я купляла. Люди продавали, а я купляла, ото таке було в мене.

Ну баба, баба по молодості вона і вишивала, і кругле в'язала, матері вона то може що і давала, бо були в матері старинні рушники. А я собі купляла, я не робила...

Мати не шила, вона не модистка, шоб шила, ні. А так купляли чи хтось шив там, як би там сказать, купляли готове. А вона сама не модістка була, ні. Батьки тоже, і та баба, і та баба не шили. Чи не було возможностей на машинку, чи ніколи було. Вобщем хто його знає, я вам не скажу, но не шила ні та, ні та баба. Ткали. Раньше ткали полотно, раньше ткали ото на застьоли. Якось той льон і мочили, і били. Ну робили, шо було, то було. У баби був станок, а у матері – ні. Ну це ж діло давнє. Як оце сказать, став Совєтський Союз, не стало того пана і станки всі люди повикидали, стали в магазині все вольно, стали куплять. А то був у баби станок і вона ткала полотно, тоді одбілювала. Казала, шо був станок, а де вона брала? Може її мати в покоління дала, а вам цього не могу сказать, не знаю.Та було, каже, такі пороблю або спідниці там, або сорочки, або ще щось, шо не можна сказать, шо воно і ткане, тоне-

ньке робила. Тоді таке врем'я було. Людям вона не бралася, так для своєї сім'ї.

Тоді раньше ще [льон самі вирощували]. Самі вирощували, баба, материна мати жила, – її город прямо понад бакаєм. І вони там його вимочували, били, толочили його, сушили. А де вже виращували, чи на городі сіяли, чи може десь якусь землю держали та сіяли? Самі виращували, було таке.

Це ж ви не знаєте, це ставок у нас єсть і проходе вода, і вона йде бакайом. Оце Павловка і Німецька, там дві вулиці, оце як вродє в кінці городу так ідеш, і бакай іде. І цей бакай прямо виходе, де це їхні городи... Воно не озеро, не річка, а так проходе вода [аж у Дніпро], із самого ставка вона іде-іде по окружності, понад хатами і ото переходе, де асфальтна дорога як на Мар'ївку іти, там зробили проход, труби поклали і вона прямо іде в бакай. Глибокий цей бакай, там даже і рибу ловлять, понад тим бакайом багато міста, сейчас даже, щас цей бокай. Там і рибу ловлять, там і сіно косять, там і худобу випасують... Ставок оце начинається, ось вийдіть сюда подивіться, тут у нас консервацію робили, оце понад консервним заводом і так він іде вокруг-вокруг-вокруг села, і туди хати, і туди хати, туди ферми, туди люди, і так він іде-іде полукругом і аж у Дніпро. То кажуть на нього бакай.

От я живу щас, – [вулиця] називалась Рюхівка, то Гарбузовка, то Павловка, а тепер у нас Павловка стала Космічеськой, Рюхівка стала Партизанською, Гарбузовка стала Комсомольська. Були так, а тепер переіменували. А чого Рюхівка, не знаю. Ну а так звали, а тепер переіменовали, не могу сказать чому воно так.

Як була война, я сама ходила на роботу, в 41-м годі вона була, десять год мені було. Як тільки німців отбили од нас, я сама ходила на роботу на город, там де вирощують огірки, помідори, там таке. Ходила на роботу, з коровою ходила [поочереді] на берег, там прийомний пункт, і на теплицях робила, і на парниках робила, і в бригаді робила. Сама мала, а посилає бригадір [в'язать жито], а воно де-то до двох метрів, а я мала, так я його не перекину, а качаю [по землі]. Оце те шо я пам'ятаю. З малку пішла робить, потому шо война була і война заставила робить.

Ну такого не чуть було, шо там спеціально виїжджали, тікали, [евакуїровали]. Нє. Може там десь до рідні якоїсь, а так ні. Не було такого у нас.

Хороша война була, лутче вмерти, аби її не бачить. Оце було стою, коло воріт, а через Дніпро вже [дуже заброніроване було], не пускали [німці красних] перебраться. Так вони, значить, стріляли снарядами

туда, так тіки чуть... А тоді зайшли німці, дуже іздівалися, особливо з жінок молодих, з дівчат [нерозбірливо]. Забирали в Германію.

[Німців в селі багато], дуже багато було. Ми у баби жили, було ідемо додому городом, оце через три хати од мого двору, там на городах вишеньки. А ми там сіли із матір'ю і сидемо у вишеньках, вони густі, низенькі. А це ж там наша хата була, це такі два фургона німецьких, здорові, [такі як тару накидать, так як ото циганські фургони]. Виносять кури і несуть туди у ті фургони, а ми ховаємося, шоб нас не повбивали. Прийшли ми додому, полізли на горище, там у нас була корова, тьолка тільна, ми тьолку зарізали, м'ясо заховали, закопали. А м'яса не було, і откопали. А там де в хаті в нас таке, ну тепер кухня називається, тоді була хатина. Там ми викопали яму, щоб вдруг мати [нас впустила], насипали повен зерна. Прийшли ми додому, [зерно єсть]... а у нас на горищі було солома для корови, з качанів листя було корові. Залізли на горище, а там шось [шевелиться], давай тікать бігом, бо там хтось у тих листях ховався. Ховались [люди], де хто змог, так і не побачиш, було шо хочеш.

Я на роботу ходила, отакі як ми на роботу ходили, потому шо война ішла. Год по десять, по одиннадцять, не такі щоб малі діти, а такі вже як я. Я на огород ходила, на парниках робила, росаду виращувала. Тоді колхоз був. Тоді натуральний був колхоз, а щас уже не розбереш, в чому ми живемо.

Ну тоді ж воно не німці платили, а бригада ж якась була, якийсь там був председатель, якийсь там був шось. Шось давали нам. І було тоді ж, і їсти було трудно. Підеш на роботу, а там було звариш галушок або затірок, получиш пайок, ідеш додому, шоб дитині дать хоть трохи поїсти. Отак було. Там не поїси, а несеш додому, так поїмо гуртом, шось із'їмо. Було всяке, всяке.

[При німцях староста] був. Не помню, як його назначали, а знаю шо було, той Гаман... Чи то сміялись, чи правда, Гаман Гамановський. Може так сміялись, може його дратували так просто. Ну а було там один чоловік прийшов, тоді ж воно було як председатель, піде шось там попросить у контору. І один чоловік зайшов, а там сидять у коридорі, – "А як його там?" А той з дверей вийшов од нього та сердитий, каже: "Та, скажеш, Гаман Гамановський". Чи там не виписав, чи не дав, хто його знає, як воно там було. А цей же не знаючи, заходе: "Здастєздрастє! Гаман Гамановський..." – "А! Вон отсюда!", – і вигнав його з контори. І таке було. Я не можу сказать чи він, як то кажуть, [родством] тутешній, ну жив він у Біленькій. Не скажу, як воно получилося, чи люди його обрали, чи німці самі поставили. Ну жив він у Біленькій і

не скажу, шо [він мєстний житель Біленької]. Ну як німці тікали і він ушився. Чи з ними пішов, чи може як война була та просто з глаз зійшов з Біленької. Я не скажу, но факт, шо він ушився звідсіля. Його тут не стало. Як німці уходили і його не стало. Чи він сам, чи його забрали, не завершу як воно було далі.

Були і такі продажні шкури, шо і тут продавалися. Ну а були такі може де наші піддавалися їм, було хтозна, це вже я не довершу, вам не скажу. Шоб дійсно казать, шо отой, і отой, отой, цього я не знаю. Може і наші десь продавалися, но особо не було.

[Потом красні перебиралися, підбиралися до нас, і одного німця вбили]. Так вони позгоняли, там і каліки [такі, шо нікуди не повиєзжали], і 28 чоловік. Вирили окоп там, і ноччу [нерозбірливо]. А ми малі були, ну десять год було, підемо туда, а наших матерів заставляють окопи закидать. Я це хорошо помню, саме казали, будуть розстрілювати. Ну побігли дивитися, ну побігли ми туди, коли вирили там окоп такий, яму і увечорі ведуть [10 чоловік до тієї ями]. А ми бігаємо, а німці кричать: "Век, кіндер, век!", – на дітвору. А той з автомата строче, – упав, чи його вбили, чи його тіки поранили, чи може він живий упав. Другу партію ведуть 10 чоловік, [закидають ту яму, шо і їх під расстрєл...] Третій раз привели 8 чоловік [нерозбірливо]. А тоді жінок цих заставляють заривать цю яму, [нерозбірливо]. А ми там стоїмо і вони закидають оцей же окоп, ой, дєвочки, отак [окоп дихав], отак земля ходила, потому шо може кого поранило, а кого вбило, а може і живий упав, вони там подушилися всі!

То німці кого впіймають [ну наших же білянських] і ото де контора [нерозбірливо], а тоді пустили і розірвали. Це, кажуть, партізани. Отаке робили, шо хочеш робили. [А партізани] були ж, но вони ховалися. Ну вони ж оце вбивали німців, вони ж вбивали німців і було таке, таке було. Ну а хоч і знали, то мовчали, мовчали. Оце ж партизани передали через Дніпро, [убили два німці], а за два німця войни позбирали кривих і горбатих, і 28 чоловік убили. Були, шо пробиралися, були.

Ну а тоді після того, вже пройшло врем'я [нерозбірливо], казали, шо виганяли. Німець прийде в хату, баба їсти нам варе, нас було чотири сім'ї в баби жило, мужики ховались десь. А ми значить [там чотири хазяїни було, чотири корови і ми тую корову]... [нерозбірливо] А хтось ішов, подивився, немає корови, шо робить? І виганяють, а мати каже, нікуди я не поїду, шо буде те й буде. Коли кажуть [шо там було] на завтра, на завтра зганяють, сьогодні всіх на Велику Павловку, всих де хто не є по селу. І в три часа [обтягнуть проволокою], а ввечорі обіллють і підпалять всих, хто остався. Підпалять людей наших. Но тут [бронь]

дали велику [тоже]... А красні через два часа пробралися через Розумовку і оце по під городами, так вони в село і пішли. А ми ж були дивимся, шпінгалети, там хто був виносили хто варево, хто хліба, хто шо мог виносили солдатам тим...

Мар'ївка, це вони через Мар'ївку акувірували людей, гнали, Бог його зна, куди вони гнали. Було отаке, шо там евакуірують, там десь дітей повезли у якусь [яму кинули], там десь старих повикидали, ну було ж таке, шо хочеш, іздівалися як хотіли...

Война перестала, приїхали ми додому, а у нас ні вікон, не дверей, нічого немає. Одні двері, бо конюшня при хаті була, одні двері закрили рядниною у конюшню, а однією закрили у хату. А тоді пішли по окопах, там те найдеш, там те найдеш та зліпили шось...

Потом як прийшли красні, [давай же тих людей, окопи рить]. Ото де наша остановка автобусна, тут у нас була братська могила, ми їх перевозили, і ми ж туди бігали. То первий шар [можно було впізнать], другий шар [так по одежі], но за шо возьмишся, так тягнеться шкура там, а третій шар [нерозбірливо]. Тільки поховали, [салюти] давали...

Після війни став [председателем] наш Максименко Семен Андрійович, був простий чоловік, робив тракторістом. Сказать собствєнно по ученію малограмотний, ну просто такий хозяйствений, опитний такий... І колхоз був отстающий, трудно було конєшно піднімать, трудно було тягнуть, ну витягли. Був отстающий, став передовий колхоз. І він став герой [труда, той] председатель, колхоз став передовий по району.

Після войни, як война кончилась... Оце допустім моя корова і ваша корова, ми спрягаємося, оце гарба. Запрягаємо корову в ярмо, скирдуємо, возимо солому ними. В обід надо подоїть, подоїли, ввечорі ідемо додому, і молоко веземо і коров гонемо. Отак і зерно коровами возили, що хоч возили, і орали коровами. Оце ярмо, плуг, одна корову держе, одна за плугом іде, отак орали. Було шо хочеш, було.

Був в 47-м голод, ну щоб сказать так, шо у нас у селі люди пухли, мерли, – ні. Ну а трудно було жить, трудно було десь-шось достать, ну а розвивалися, добували. І отак ми самі лічно, сахарний буряк натреш на терку, макушину розіб'єш і з цим буряком перемішаєш, нажаримо на сковороді, ой! Їж як хочеш, а їсти ж надо. Було різали рогозу, розривали її, а там мука, робили лєпьошки. Ну ви ж не знаєте, абсолютно. Ховрахів виливали. Знаєте, воно таке невеличке, наподобії криси, бачили? Тільки воно не криса, воно живе, траву їсть, зерно їсть, таке воно. І ото їх вилавлюєш в степу, обдирали їх, жарили, і ото спасалися хто як мог. Спасалися ото.

[Голод був, бо] неврожай був, неврожай який був, не такий шоб полностью, як кажуть смертельний голод, ну а було дуже, голод був. Ну перебивався хто як мог.

Ходила на роботу, так давали то затірку, то галушки. Получиш ту порцію, додому несеш, шоб дома хоч щось поїли. А там єсли є, з чого зліпили. Я знаю, що з кукурудзи робила, так ми кукурудзу було натремо, на дерницю надеремо, а воно ж не мука, а таке якісь крупи крупні. Надерли, мати пече хліб. А який хліб? На лист наллє тієї кукурудзяної каші, а воно порепається, полопається, ріжимо на куски і довольні і тим. Ну тоді, тоді з того кукурудзяного, не можна сказать, шо хліб. Отаке, вродє в відє торта наліпине, таке порепане, ну хоч....

Тоді я знаю, як я ходила в школу. Я було в школу іду, куфайка на мені, платок або шаль. Помните, шо таке шаль, знаєте? На мені кирзові старі чоботи, іду в школу, дві книжки всього в мене. Я портфеля не знала, зав'язала у платок і пішла. Чи продавалися книжки нам, чи з школи давали. Ну це одна чи дві книжки. І ото ходиш по вулиці, – у тебе дві, у неї дві, у нього дві, у того дві, ото так учили уроки. Чорнила були з бузини, бо нема чорнила, отак жили. На зошитах писали. А тільки ж, я ж кажу чорнила були, а тоді чорнилки, не було оцих ручок усяких. А чорнила були, з бузини робили, бузина оця, вона уже шас буде чорна, рвали, давили, отціжували і писали нею. Тоді ручки були з перами, не такі як сейчас. І зимою так. Так це ж ми наготовляли, літом же наготовляєм, шо було і на зіму. І з буряка робили тоже, буряк натреш, надавиш того соку бурякового. Пишеш, получаються красні чорнила. Всяке було. Є шо згадать, хорошо.

Пам'ятаю, сама перва моя учителька первого класу Мар'я Порфіровна. Старенька вже вчителька була, це як я ходила в перший клас. Як я стала ходить в четвертий, може ви чули, ви нездєшні? Тут у нас і досі Ніна Архипівна, правда її чоловік був учителем. Ніна Архипівна ця була, може вони і звідкілясь приїхали, но факт тому, шо вони тут робили, а я ходила при їх у школу. Оце таке було.

А удіваться, – це значить плаття порвалося тут, – кофта зробилася. А оце тут плаття порвалося, – значить спідниця. Отак ходили, потому шо тоді не було, даже тепер удінешся, не знаєш як його назвать, шо ти надів на себе. А тоді отак жили, бідно жили, бідно.

Мати церкву любила і ходила. І мене отож водила, як я була невелика, ну особенно на Паску знаю. Пішла, а тоді якась там обув була, туфлі якісь давили у мене. Пішла я у церкву, а з церкви ідем утром рано, ще на дворі темно, а ми ідемо. А я туфлі на плечі почепила, ідемо,

бо надавило ноги [сміється]! Помню, на всю жизнь осталось, як ходила в церкву. Було шо, а на плечах туфлі несу, надавили ноги.

Церква не така, шоб особа була церква, як вобще церкви сейчас. А якийсь дом був, я там знаю, якийсь там дом був та і все. Ну я так не ходила шоб, ну а ходили ми як паску святить, так конечно людей було багато. Тоді багато було. Мати не кажду неділю, не кажду неділю ходила, но ходила, любила церкву. Було, шо пост держе, було-було. Тоді вона то олією, то мундєри, то огірок, то капуста, отаке шоб не м'ясо, шоб не з корови. А тепер я такого ніколи не бачу [нерозбірливо].

Корова у нас була. Корова була, свині були, качки були. І даже коли батька поховали в 63-м году, так ще після батька мати була, я ще держала корову сама. На фермі робила і корову держала... А мати з молока і кашу варила, і сир робила, і варила, і що хочеш. І вареники були, і пиріжки, і все у неї було. Любила молочне і корова була в нас. Я щас сама люблю молочне, так конєшно робила. Робили і масло. Було своя маслобойка, такий бочоночек, кришка, ото крутиш так. А раньше було або в бутиль, або в глечик насиплеш сметани, закриєш і ото на колінах колотиш, поки масло не зіб’є. Скільки сметани, стільки і колотить. Так глечик на півлітри, а там буде на півтори буде швидше. А як півлітри довше буде. А тоді ставите в бочоночок, там вже крила, ручки і тоді вже пошов. Раньше ж таких холодильників не було, то масло у погріб, то у колодязь опускали у воду, то в погріб спускали, по-разному.

В погрібі на зиму все хранили. Особенно там картопля, огірок, буряк, морква, отаке. Як обично, як сейчас, так і тоді було. Хранили у погрібі.

Мати їсти усе варила. Я там знаю, що вона варила, я не знаю, що варила. Баба нас угощала, привєтствувала. Пиріжків нам напече, то блинчики, то кашу якусь, то конфетки. Нас баба любила і угощала нас. І по празникам, і так було ходили до неї, помогали, в садку копать помогали їй. Садок покопаємо їй, а вона нам пиріжків напече хороших, кашу зваре і ми довольні, до баби ідемо ж з охотой...

Городи садили. Ну раньше якось не кидалися у [нерозбірливо]. Оце пльонок не було, а сейчас пльонка на пльонкє... І росло, якось росло. Чи природа була якась лутше, не могу сказать даже. А тепер і поливаєш, і все сохне. А тоді якось і не поливали, чи понятія не іміли, оці мотора якось не йшли вони дуже... Може й дощів було більше, хтозна. Тоді такої поливки не було, а тепер без поливки нічого немає.

Раньше конєшно, це і я помню, [у плавні] була у бригаді, то там у плавнях була, називається огородна бригада. Там помідори сіяли, картоплю садили, сіно косили на ферму. Дядько собі косив. Там у плавнях

корови стояли, у фермах, там корови стояли у плавнях, і я була з коровами у плавнях. Доїли коров ото там. Поїдем у вихідний, паромом перевозим, а паром тягне моторка. Коров туди перегоняють, молоко перевозять, і я так.

Скот там був, огородня була бригада, картошка там хороша була, помідори там хороші виращували, сіно косили. Хто хотів рибу ловили, ото таке.

Там якісь хуторки були. Кучки ото там були, ще якісь там хуторки були, тільки шо один називали, Кучки якісь. То жили люди, подалі од води там. А тоді в нас сильне наводнєніє пішло. В нас було Дніпро не широке, а тоді як розмило, як нахлинула до нас вода, так оком не знали [куди бігти]. Було стоїш і видно той бік, а тепер ціле море получилося. Ціле море. А я вам не скажу в які це года, не могу вспомнить. Як оце стало наводнєніє, Каховка, оце Каховка, а тут наводнєніє і у нас піднялася вода, піднялася вода і [нерозбірливо].

Куди люди повиїзжали, я вам не скажу. Но факт, там раньше було і лозу рубали, раньше ж ліси плели із лози. А тепер там ні лози, ні сіна не косять, ні скота у плавні нема, потому шо там розлило так, шо там нічого не можна держать. А тож було виганяли туди скот ферми. А тепер оце конюшня, коло конюшні загін. Привезли там допустим чи люцерну, чи там таку зелену масу, чи кукурудзу зелену молоду, дали на обід, подоїли і вигнали в загін. Вони ото в конюшні, а оце коло конюшні стоять в загоні, бо їх пасти немає де, і виганять нема куди. Тепер ніякого двіженія в плавнях немає. Скот виводить, там сіно косить, – такого нема.

Чоловік мій [сам із Орлянки], приїхали сюда в Біленьку. І тут по сусідству купили собі хату та і жили собі конєшно. Вони приїхали сюда [нерозбірливо,] познакомилися. Я робила на фермі, він робив тоже на фермі скотарем. До армії робив скотарьом, пішов в армію, прийшов робив скотарем. Потім він пішов пасти людських коров, а я на фермі робила... Чоловік у мене умер, дітей немає, отакі діла. Ноги у мене не годні...

Робила на фермі, шо зароблю, то на хату, шо зароблю, то на хату. Ну тоді дешевше все було. Тоді просто було достать усе. Щас трудно, а тоді ліс достать і цеглу достать було можливо... По три кіла на зароблений трудодень давали, три кіла пшениці давали! Ми тоннами получали зерна. А потом уже перейшли на гроші, вже стали гроші давать... А зерно я можу і продать його, змолоть, я можу і свиней, і курей, і гусей, і козу можу держать. А так получая гроші мені надо купить. Зерно іскключітельно давали хороше. В нас і млин тут був, і олійниця в селі є.

А тоді председатель один пішов, другий прийшов, третій пішов, п'ятий вернувся. Ось у нас Семеренко сейчас. Він же вивів наш колхоз.... У нас же було 1200 голов на фермі повного скота. І на цім участку був комплекс, і на тім участку комплекс. Нєт нічого, осталося дві бригади, ну може хай 100 голів скотини осталося. Вирізав...

Ой, дєвочки, коли я стала робить на фермі – по 15 корів уручну доїла. Це ми і їсти давали і доїли уручну. Потом після того перейшли ми на комплекс. Помню це так: 200 з лишнім голов, оце мені, вам і вам по 50 з лишнім коров, оце у мене група 50 з лишнім коров... Ставили ми значить два апарата на 50-54 голови. Дуже важко, дуже важко, кажуть механізація. Ну механізація є механізація. Єсть такі корови, шо під механізацію не давали, тільки руками доїли. І ото 50 коров. Там не бачиш світа білого, дуже важко було. Мучилися, дуже важко було, я робила на 15, 25 і на 50 [голів], в мене 52 було... Немає нічого на фермі хорошого. Це адський труд...

Ніколи було даже собствено гулять. Я всю жизнь на фермі проробила, а на фермі було так: оце тільки в суботу додому ми можем прийти, там взять одежу на вечір. А то ми там кожний день ночуємо, тільки в вихідний додому, або в суботу додому. А то ми каждий день на фермі, оце в суботу раньше дойка у нас на час. Подоїли і [ідемо у клуб]. Ідем дорогою туда, співаєм гуртом, а відтіля хто куда.

А на фермі у нас там помєщеніє було таке. Там кухарка варила. Там чотири комнати, ото в чотирьох комнатах по п'ять-шість койок і там ото ночували, по двоє спали на койкі. Отак ми жили. Додому нас вобще не пускали. Прийшла я на роботу, я должна тільки до виходного на фермі, додому не ходить, і на ніч не ходить.

Ну оце я сьогодні виходна, я дома. А завтра я пішла, я должна примерно там три дні чи чотири, я должна там буть каждий день на фермі. Потому шо корова отелится, я дою чотири рази корову на день. Отелилась корова, мене скотар гукає, знає, де його доярка, в якій хаті, прийде гукать, у тебе корова отелилась, іди дої і ноччу. А тепер корова отелилась, а хоч лопни там.... А тепер таке врем'я стало, подоїла і ходе, подоїла і ходе, подоїла і ходе!

Ну такі шоб, допустим, діти маленькі були, а вона робила, таких не було [на фермі]. Коли такі робили, що діти маленькі, значить мати єсть. Отак було, а так шоб вона сама жила і діти маленькі, такого не було. В основном тоді робили на фермі холостяки. Нас там робило Люба Барановська і Лампійка Марія. Робило дві жінки, но у них матері були. Вони независімі, у них матері були. А так робили всі холостяки, всі независімі були.

Раньше був один клуб [у Біленькому], називався Кіровський. В нас тут було два колхоза. Було кіно, якось крутили, як воно там крутили, не знаю, як воно було. Тоді стало два, тут в Ілліча поставили клуб. [Я ще] ходила, ще вспіла даже в наш Іллічевський клуб. Знаю, що ходили в кіно, а які там кіна я не помню.

Вже я стала більша, то серцем дуже боліла, я така шо вже понімала, вже мені за десять год було. Я лежала в больниці з серцем, тоді з ногами оцево. Не те шо постєльна лежала, а лежала там. Скільки то полежать, виписалась та пішла на роботу. Придавило серце, – випила. І ото на ходу отакого. А мати, вона в больницю особенно так не кидалася, набере лекарства та дома. То молоком париться, то лекарство якесь. Було і висівки прикладає, із гірчицею ноги парила. Ото було як закладе горло, висівки нагріваємо, ото обкладають, або там спина болить, пісок прикладає мама, висівки прикладала, це обкутуємо. [А трави не збирала, не варила], такого ні.

Шоб там десь, хтось [ходив до когось з людей лікуватись], такого не було. Но були такі люди. В нас одна була жінка, там на слєдующій вулиці, вона значить так: ну це тільки вона бралася, ну благодарностей багато, я бачу. Вона оце і масажі робила, і там грижу лічила, і там всі якісь нарушенія лічила. Все бралася, все робила, все мазала. А чи воно помогало чи ні, Бог його знає. Її вже немає в живих, вона вмерла.

[Ворожок на селі] були. А я знаю, хто там ходив. Може кому надо і ходили, я не знаю. І щас кажуть єсть там якась баба. Не знаю де, я собствено не бувала, но кажуть там десь якась баба єсть. Я, дєвочки, в таке не влікаюсь, я не знаю....

Ходили було жебраки по селу, не багато, но було. Там ходе чи баба, чи там мати з якоюсь дитиною. Було таке, шо бідні, кажуть, бідні ходять просять. Точно я вам не могу сказать, дуже багато пройшло год, но таке було, було. У кого шо є, давали. Давали, а сейчас то цигани, то ото молдавани...

В нас тут кладбеще одне. Тільки воно на цю сторону, відсіля, і на ту сторону. Воно повністю [нерозбірливо]. Оце де воно, оце було старе кладбище. Оце стали робить нове кладбище, ну це нове кладбище вже мабуть заповнили. Тепер це старе кладбище, я знаю шо старе, беруть розгортають, де гробниця розламалася, розгортають, копають нову гробницю, на новому місці. Оце так.

Були базари, були базари. Це було в середу і в неділю. Шо у хазяїна є, той те і продає. Ну раньше ж такого не було, як сейчас. Тоді було називалися – спекулянти. Спекулянти, ну які спекулянти? У нас було три спекулянта, ну мужики були [сліпі], а жінки їхні ходили, то дрожі,

то там порошок на крашанки, там чи качанів, там отакево. А тепер всякої одежі, їж-пий і що хочеш роби. Тепер самі спекулянти. Базар був не накритий ото так, ну просто стоять скамейки откритий, голий базар. А тепер то навєси поробили, шо тільки не поробили...

У мене, например, був колодязь, обіклала я цеглою, а вода гірка, як полин. А вибила скважину, вода золота, найлутша на цій вулиці. Чисте місце, чи хтозна. А [було зробили] скважину, десять год простояла, а потом фільтр поломався і я [два годи отак], а тепер фільтр поміняла, тепер благодать стало. Це моєї сестри чоловік дуже добре понімав, чимсь він шось ходив, клював-клював, шось якоюсь проволкою чи железякою, я там знаю. Ну це примером, оце давай отут. А він каже: "Нєт, отут, тут буде хороша". А я: "Нє, давай отут", – "Нєт, отут". І зробив отут і золота вода. А як він там, я не можу сказать.

Вишньовку робили з вишень. Засипають вишню, тоді сахар туди сиплять, і воно броде. І в бутиля, і воно там броде, а тоді переціжують, і воно називається вишньовка. І воно трошки туди води добавляють і хмільненьке таке. Щоб хмільне сказать спиртне, ні, ну а хмільненьке. Ну а робили. Я помню з вишень, а так може хтось ще з чогось робив, не знаю.

А пили, хто скільки хотів, стільки і пив [сміється]. Ви знаєте, дєвочки, щас время таке, і тоді було так. Як він алкоголік, він послідню сорочку продасть і проп'є, так же? А як він не хоче пить, він в мене не питиме. І тоді таке було. Було і тоді, шо пили, і тепер є шо п'ють. [А як тоді до п'яниць ставились?] Мені не приходилось, то я не знаю як воно. Мені до цього не доходило, я в це не дуже увлєкалася. Як-то кажуть, поки на собі не іспитаєш, то нічого не знаєш.

Пазюк Катерина Михеївна, 1923 року народження, с. Біленьке Запорізького району Запорізької області[1]

Пазюк Катерина Михеївна, 1923-го, я ноябрська, считай з 24-го. Народилася я в Біленькій, вчилася в школі, поступала тоже з семи класів в медичний тєхнікум. Кончіла медтєхнікум на медсестру. Робить не робила, потому шо як тіки назначєніє ми получіли, була перва совєтська больниця на площаді Свободи, хірургічеськє отдєлєніє, тут вже война шла, як ми кончали...

Батьки мої прості колхозники. Хижняк Михей Митрофанович – батько був, мати – Хижняк Євдокія Петровна була. Брак уже в їх був

[1] Опитування провели Т.Г. Бобко та Н.І. Швайба, 22 червня 2002 р.

вторічний, уже в їх померли перві, а тоді вже вторічні ми з сестрою родилися, були вже в їх діти. Я родилася, вже батькові моєму було п'ятдесят год. Хорошої жизні тоді я не знала, вже батьки були стариками. І так ото война началася. Приїхали тоді в нас, главврач сказав: "Хто тут близько живе, їдьте додому, може одежу возьмете". Я поїхала, од Запорожжя ж Бєлєнька не так далеко. Приїхала, цей вже наш госпіталь евакуіровався і так я не попала ні на фронт, нікуди. Осталася в Запорожжі робить, а жила на квартирі в хазяйки, покамєсть Бєлєньку забрали вже руські. Тут уже були німці, а там ще були ж руські. А тоді прийшла сюди, у Бєлєньку ж, додому до батьків, стала робить у колхозі. Колхози були хароші тоді, і в те врем'я, у войну і то були луччі, чім ото січас...

[А як колхози створювалися?] Ну я пам'ятаю, тоді канєшно я була малою ще, ну не всі хотіли, канєшно, не всі. У нас був сусід там, де я жила, на Широкій. Широка, щас вона навєрно Побєда, де Дніпровка і ото прямо, – ото я там жила. У нас був сусід один такий, шо він у колхоз не хотів іти. Не був багатий, а у колхоз він не схотів іти. Оскіки він не схотів у колхоз, йому наградили шо: тоді зводили у кого були коні, зводили і ото у його зробили ну як базу. Це я помню, шо коні ті дохли, дуже дохли, хоть і колхози тіки образовалися, коней постягували. У нас у самого батька була пара коней, він отдавав у колхоз, то коні ці, один наш кінь даже не з цього бази, а трошки дальше ще була база, – сам кінь прибіг додому. Не кормили, коні дохли. Це я помню в дєтствє.

А потім хто пішов, а хто даже не пішов. На їх дивилися, канєшно, скрізь пальці в тє врем'я, крізь пальці дивилися.

[А як люди ставилися до органів влади?] Я б сказала, шо неплохо. Ну може і були такі шо, знаєте, но я не помню таких. Я так скажу, це з свого мнєнія, шо ми, люди, – ті самі вівці. Яка влада повела і за нею всі ідуть. Отак як і сєчас, сєчас тоже бардєль сама настояща, а всьо равно ми за неї голосуєм і ідем. А більшої бардєлі як січас не було, хоч і времена були...

Діда, бабу я вже не пам'ятаю, батьки старі вже були. Я ще помню шо, шо у мого батька тоже була земля в степу. Скіки, я не скажу уже, скіки було. Даже тут оце, де улиця Партизанська, це я помню, шо з батьком ми їздили, тут якийсь огород держав, свої коні, все це. Оце я запомнила, і в степу земля була. Ну я не скажу, шо багато, я не знаю. Но знаю, шо чужих робочив не було, все самі робили.

А потім ця земля ввійшла в колхози. Поодбирали і стала тіки та земля, яка при городі, при хаті отаково. А та, шо була в степу, то пішла

в колхоз. І коней поодбирали. Ну я не помню, ну єсть, кажуть, шо і корови одбирали. Такого не помню, в нас такого в селі не було.

Я знаю, шо я бігала до церкви, бігала і на колєни падала. А церква була у нас, де щас остановка автобусна, де пориті ривчаки, там здорова, хароша церква стояла, харашо помню. І помню як її розбирали, я ще ходила туди дивиться, як її розбирали, як дзвіницю зривали та падала. Це в 35-м году.

[Як населення віднеслось до того, що церкву розібрали?] Ну як населення? Як населення, конєшно, негативно. Потому шо лічно я так думаю, шо тоді і комуністи були дураки, так як і січас єсть дуракидємократи. Спрашується, зачем церкву розбирать було? Вона нікому не мішала. Не хотіли, шоб церква правилася, попа там чи, хай зданіє стоїть, а ти займи його чимсь другим. Зачєм вони ото зданіє розбили, построіли отой клуб Кіровський з церкви, і то воно ж все не пішло. Як розібрать хату, шо там останеться? А в те время батюшку поважали. [Чи мав поп землю тоді?] Я не знаю.

[Розбиралася церква] чиїми руками? Под руководством мєсних комуністів. А люди шли, виділяли там з бригади, тоді ж були колхози, виділяли з бригади людей, а під руководством комуністів.

Оцю ж саму настоящу церкву розібрали були. А потом образовалася церква отут на углу. Як би вам сказать? Де оце вулиця Шалабалівка ми називаєм, Кооперативна, да? Отут-о на углу стояв такий сарайчик і з того сарайчика зробили церкву. І в ту церкву ото я бігала дитиною малою, і в цю церкву ми ходили тоже. Священиика чи прислали, чи сам може, но не з місцевих був, не з місцевих. Я знаю, що один священик жив оце ж на Кооперативній. Ну я вже не докажу, чи то його була собствєна хата, чи йому давали, но жив він там.

Іще шо, я вже як вийшла заміж, вже в мене діти родилися, син в мене родився і нада було, значить, хрестить. А тоді було, Боже спасі, похрестить. Ну це син в мене родився 52-го году, 52-й год. Шоб похрестить сина – це проблєма була, це запрєщьонно було. А кума ми взяли такого, шоб був комуніст і він даже в церкву поніс [сміється]. Оце до цього ж попа додому поніс, да. А потом мені і каже, шо як тіки йде партійне собраніє так і кажуть: “В нас є такі комуністи, шо до церкви там, хрестяться, чисто”. Хоч може, це не на його це кажуть, а він думає, шо це ж на його, от [сміється]. Тоді, конєшно, це було запрєщьонно. Крєщєніє, все чисто. А в душі вони вірили і, як кажуть, робили тихенько. Ну це все тихо, все тихо робили. Оцим я комуністів тоже не вдобряю, оце шо церкви розібрали...

В нас тоже репресірували багато. Ну тоді, як нам так казали, я знаю, на Дніпровці жив один ветврач, [Тюпа] Іван Семенович, його репресірували, да. Він сам корінний білянський, дядько хароший був. Ну признали, шо він враг народа, у колодязя кидали разне той, но це брехня була канєшно. Да, його арестували. Я не знаю, де він уже дівся, навєрно ж розстріляли. Я не помню, в якому це році, ну навєрно в 30-х годах, да. Потом другий там, його фамілію забула... Козиряцький тоже. Я не знаю ким він робив і шо йому призначали, як його признали як врага народа, не знаю, не помню, а тоже. Та багатенько людей таких, шо... Шоб священиків, не помню, ну так багатенько, багатенько в нас арестовували, забирали і так вони не повертались.

Плавню я пам’ятаю. Займалися тоже ж так люди, як і ми. І городи там у їх були, і все чисто. Наші люди у плавні їздили, – це дрова заготовлювали, от. Зимнього время коє-хто, кому ближче, і санчатами возили. Скот отдавали літнього время в плавні. Оце теля держиш, здав у плавні, там його ніхто не пасе, ніде нічьо, воно саме собі ходе, води п’є, пасеться і все це, і ніхто не крав. Сечас, пожалуста, – на городі в себе не оставиш на ніч.

Рибу я там знаю, чим ловили? Хто схотів, поїхав... До плавнів я не ходила. Раз, правда, була, нас посилали туди робить, як я робила трохи в колхозі, сіно складали ми там, от. Ну ловили хлопці, які були постарше, ловили рибу отож, їли і все чисто. Так я в колхозі робила мало, дуже мало.

Вулиці раніше – ця називалася Павловка, слєдуща називалася Рюхівка, потом – Гарбузовка. А сєчас як вони по-новому називаються, ну то які я знаю, а туди далі, я й не знаю. Рюхівка – це я не знаю чо, а тепер прозвали Партізанська через те, що там при німцях, мабуть, чоловік два з партізан убили німці. Прізвища їх я не пам’ятаю, не знаю. Ну вони ховалися вже при німцях, от.

Було багато таких мужиків, які од німців вже ховалися і багато було так, шо... ну от плита стоїть у хаті, понімаєте? І хлопці виривали отут-о яму під плиту і ото тут смітник лежав, все чисто. А німці сміття, грязноти вони дуже боялися, вони були чистоплотні люди. А у нас в те время було у каждого вошви повно. Це воші – це як закон. Було баби сідають, це ж я дівчиною була, а на вулицю вийшли баби гулять, це зразу: “Давайте [скатьця], дівчата”. І ото каждий комусь та воші шукають, це точно, шукають воші. Вошви в людей було уйми. А німці, канєшно, вони були люди чистоплотні, в них цього не було, от. Вони страше, було, як зайде в хату... А ми вже робили так, шоб вони вже тікали з хати, от. Я жила в домі, старшого брата жінка же ж була, так. І

значить, шоб вони не хватали таких як я, дівчат. А зайшли німці там вечором чи ноччу даже стукали, і ото на мене там де я сплю накидають разного тряп'я, грязне, дране, все чисто. Вони зайдуть: "О, шайзе!", – і з хати втікють в двері, а нам цього і нада, шоб вони з хати. Тоді багато, я ж кажу, ховалося. І я не знаю вже як вони тут на цій же Рюхівці, шо піймали і там десь на городах і застрелили.

...Ой, мене ще за шкірки возьмуть... [За войну?] Гітлер, він дуже бистро начав іздєваться з людей. А так, шоб він дав, як кажуть, нормальну жизнь зразу, то перейшло багато б людей. Тому шо і тоді люди жили не вєсьма харашо. Скупо жили, трудно жили, от. А він начав бистро, вже начали ж ми пісьма получать з Германії тих, шо дітей забрали, як вони живуть там, шо тіки 200 грам можна переслати посилку їм. Уже начали ж отзиви. Тут начали іздєваться. І отоді вже начали були наші люди...

Був тут у нас і один білянський поліцайом, я не помню його прізвище. Прізвищ я їх не пам'ятаю нікого. Один був такий, який був в плєну тут і був поліцайом. Це я помню... А як мене в Германію забирали поліцаї. Мене довго не брали в Германію через те, шо в мене батьки були старі і оце в перві набори я не попадала. А попала вже, мабуть, я не знаю, чи за четвертим набором. Назначали і всьо, шо такі-то года підходять і всьо, і забирали в Германію. Хочеш, не хочеш, – брали. Мене довго не брали, а потом уже, я ж кажу, чи за четвертим набором, чи шо, забрали. І так забрали, шо мама мені вже налаштувала там і чємайдани, і продукти разні в чємадани, все чисто, а я не йду. А була управа отут, де стара колхозна кантора була, напротів почти, ото де щас почта, отут-о напротів того, от. Коли приїжають до мене додому, ці ж їздові і два поліцая, і забрали мене ж на підводу. Сіла я на підводу і повезли сюди, а чємайдани я мамі оставила, нехай чємайдани дома. Ну я сідаю на підводу і кажу: "Коли, – кажу, – він уже буде драпать, цей Гітлер, німець". А один з поліцаїв каже: "Шо сказала, женщіна? Волос длінний та ум короткій". За ці слова вони ж могли мене зразу рострілять і все. Ну повезли мене ж ото до управи до цієї, там людей було море. Ну я підійшла ж до того, хто там чи записував, чи шо, потом покрутилась-покрутилась, мене ніхто не трогає, ніде нічого, крутилася і городами обратно додому пішла. Це навєрно було... Я й не помню який год, ну послідній набор німців вже був. Може, 43-й год.

Ну поверталися з Германії, багато й там осталося, не поверталися, померли там, чи бомбьожкою побило багато. А що ті розказують? Ось мій, напрімєр, чоловік, шо я ж вже за його вийшла, він був в Германії. Його забрали в шіснацять год, він був самий старший у батьків, його

забрали за первим набором. Жили канєшно плохо, як кажуть, брукву кидали їм чи німці, чи хто, і вони за тією... ну бруква, понімаєте, ото як редисина... і бігали. Ну голодні сиділи та і все. Ніхто це...

[Чи німці давали землю селянам?] Ні. Вони ще не вспіли давать землю. І вони б її і не дали, вони нагнали б сюди своїх би німців, а наші були під пльотками б, рабами були і тепер. То зразу наші думали, шо це ж німець дасть землю та жизнь буде така там і така. А потом як побачили, як вони начинають іздєваться і ото підняли наші. А то, я ж кажу, він би завоював всю б Європу, німець.

Коли була евакуація, шо і нас евакуіровали. Я жила на Широкій тоді ж дівчиною, і нас евакуіровали, а в мого батька як в старика і вже він був інвалідом, в його була така справка, шо його не трогали, шо він дома, і мати коло його, їх не трогали як стариків. А ми із сестрою, оце невістка і в неї було двоє діток, ми евакуіровалися ж. То один німець, той шо ну німець ішов іззаду і каже: "Якби у вас була справка, я б вас не трогав". Видно душа була тоже німецька. Так шо були з їх люди тоже хароші, я не буду казать, шо всі німці – всі одинакові. Так як і в нас єсть і погані, і хароші, так і в їх люди.

Бувало так, шо мужикам, мущинам, даже хлопцям таким год по п'ятнацять, по шістнацять, уже коли пройшла оця мобілізація, шо всіх вони мужиків, – тоді страшно було появиться на вулиці, потому шо німці як побачать, на місці вони вбивали людей. Ще я помню шо, нас усих чисто звезли і жінок, і дітей, ну вобщєм хто жив, всіх вони позвозили, я не знаю по якому вона сєчас називається, а по-старому улиця Лисогорка. Де ото Царівка, а потом сюди ближче іде Лисогорка, і на оцю вулицю нас позвозили. Хто був з мужиків, одібрали зразу, заставили їх викопать бункер і там їх і постріляли. За те, що вони як мущини ховаються, от. А нас, канєшно, нас жінок поодсилали додому. Тоді, як кажуть, їх стріляли, я там не була вже, ми вже були дома. А як откопувать, нас уже з бригади, мене посилали, там ще кого як їх откопували, мужики откопували вже. То їх, конєшно, вже взнавать тіки по одежі. Багато було. Один був, казали, год п'ятнадцять хлопцеві і тоже його застрелили. Вобщєм, іздєвався німець...

[У колхозі за роботу] нараховували. Тоді був, називався так – один трудодень. Поробив день, значить один трудодень заробив. На ций трудодень уже там назначали чи кілограм, чи два кілограма зерна давали, все чисто. Ращьот тоді в кінці року був, да. Люди жили без грошей, без грошей.

[Товари з міста шоб купували], – це таке було дуже рідко. Потому шо тоді люди тоже жили без грошей, от. На трудодні тоді давалось або

рис, платили рисом, тоді вже люди цей рис везуть на город, продають, ото так. А в послєднє время вже, канєшно, началі давать і гроші в колхозі і все, і хліб, і все чисто. Так шо...

...Голод я помню 33-й год, добре помню голод. І 47-й тоже, 47-й – я вже була в городі. 47-й год це ж я робила трохи в колхозі після войни, а потом з колхозу з дівчатами, такими як я, пішли шукать роботу собі у город. І знайшли отам роботу інкасатором в госбанкє, інкасатором роболи в госбанкє. І нам давали там по 600 грам хліба і то ми казали, шо жить можна. 600 грам хліба ми получим за день, ото його з'їдали...

[А в дитинстві ще], "в Городка давайте дівчата гулять". По ту сторону стоять і по цю сторону стоять. І ото, значить... А один бігає в цьому городкові і ото, значить, як в тебе попаде м'ячем, значить вибив, тікай, другий. Так другий хлопець як попаде, так м'ячем так пригріє, шо і скрутися [сміється].

Ну а такі ігри. Ну ми ще як дівчатми були, оце де школа сєчас у нас, там був літній клуб. Музика тоже літня, оце тут зімою, а там літом тоже музика грає. Ну а ми дівчатма малими ще ж були, туди ще ж не ходим, дома. А тоді ж у каждому дворі там солома стояла, чи стіг сіна стояв, корови ж держали. А ми з дівчатми, ото там за селом музика гра, а ми тут танцюємо!

...Молодь гуляла, дівчата, лучше, як сєчас. Ну як гуляла? Клуби були, ходили в клуб, в кіно підеш, на танці, духова музика грає. Танці – натанцюєся задаром, отаково! Не так як сєчас ви по барах ото п'янствуєте, ходите. Може ви й не ходите, но молодьожі багато щас. Ну куди йти? Тіки в бар, тіки п'янствувать, тіки водка, а тоді кажуть "наркомани та п'янчуги". У нас цього не було і то наші матері вже казали: "Та хіба це гульня?" Бо вони гуляли, ну це ж я не помню як вони там, вони вечоринки справляли, десь по хатах гуляли. А ми лічно, от Кіровський клуб, я там жила, так це мені казалося городок якийся був. Там стіки було молодьожі, стіки! Як вечір, ага, тіки ще зі степу приїхав, скорій умиваєся, скоріш, а музика уже грає, а музика коло Кірова уже грає. Натанцюєся отако, в доску! І задаром, і даже ніякого і рубля. А сейчас шо? Ну п'янка, більш нічого.

Готували тоді шо? Холодець, катлєти і тоді жарили, м'ясо жарили, борщі варили хароші, жаркоє жарили. Ну це ж так і на свята. А так обнаковений борщ варили тоже, коли з м'ясом, коли й без м'яса. Ну таке, як коровки, то держали почті шо в каждому дворі. Тоді був це не хазяїн як не держе корову, хай би вона хоч і п'ять літрів буде давать, но корова должна буть у селі у хазяїна.

Одежу тоді так як і сєчас. Хто спеціально шив, хто на тучі тоді ми ходили купляли. Туча була в городі. Ви Запорожжє знаєте? Отам, де Малий ринок, отуди по Грязнова на низ, да. Я тоже жила по Грязнова там, як оце в банку робила, от.

Чоловік місцевий був, да. Ото його в шіснацять год забрали в Германію. Я його тоді не знала. Я робила вже після города, ото як ми інкасаторами поробили, розщиталася і прийшла в село, встроілася в МТСі. Тут у нас МТС був, касіром я робила. А його дома год восєм не було, він ото в Германії, потом з Германії його забрали в армію, в кадрову. Він це все одбув і прийшов тоже сюди, додому. Оце його двір був батьківський, це був один город. То свекри мої жили, а тоді нам оце хату построїли з ним. І він устроївся тоже там завнєфтєбазою. І робили, і так ми ото з ним познакомилися.

[Сватання було], да, традиційно. Він прийшов з батьками до наших батьків, от. Ну балачки ж, сюди-туди, чи согласні чи не согласні ж. Ну батьки вже знали обязатєльно, обязатєльно. Це ж так не той, обязатєльно знали, шо свати прийдуть, да. Сват покойний, свекор мій, як набрався був в нас, шо аж ішов в калідорі, рига, а свекруха: "От, чортувака, якби знала і не брала б тебе сюди!" [сміється]. Сватання було ж, канєшно. Обнаковено посиділи, побалакали на яке число свадьба, там шо, отаке.

Придане, дівчата, в мене було дуже скупе, дуже скупе. Жили тоже бєдно. Ішла я заміж, ніякого ні ковра не було, ніде нічого, от. Знаю, шо повісили вже [з барікана], тут пошили, так обшили якоюсь тесьмою. А так кровать дали, перину дали, подушки, мабуть, штук шість мати мені давала, одіяло ватяне там, верблюже одіяло було. Оце таке...

[До тих, хто приїхав у село вже після войни] обикновено ставились. Приїхав, встроївся на роботу і робив собі. Вражда? Нє, нє, такого не було. Багато приєзжих було, і робили, і все чисто. Вони самі приїжали, самі. Кому понравилося, приїжав, як от устраівавсь на роботу. А такого, шоб такої вражди, я б не сказала, шо була така вражда...

Паначишин Максим Іванович, 1920 року народження, Паначишина Марія Федорівна, 1924 року народження, с. Біленьке Запорізького району Запорізької області[1]

Максим Іванович: Народився я у Вінницькій області, село Жмеринка, Жмеринка Винницькой області. В Бєлєньке я приїхав сюда у 53-м году... Работав на Дніпрі, рвав перекати... Катір в мене був такий, ото

[1] Опитування провів А.В. Бойко, 27 червня 2002 р.

як наносило поперек Дніпра коси такі піщані тєчєнієм, а кораблі не проходили, баржі, – нада було проривать проходи їм. Ну я подривніком був, я спеціаліст по цьому ділу. Рвав перекати шашками специальними, кидаєш ото на ходу шашку, воно взрив получається, пісок іде за теченієм дальше і параходи проходили, от. А до цього я був далеко, до цього я був в Якутії, от. Репресіруваний був за..., за вірші.

Понімаєте, таке діло... [Писав я віршів] разних, багато було. Я їх уже і позабував. Писав я про 33-й, про голод, як наше село вимирало...

Ну село Алексєєвка називалось, в 33-м году – забрали все, хліб забрали, даже з горшків повисипали в кого була квасоля. Село Алексєєєвка називалось. Було більше двох тисяч чоловік, осталося чоловік п'ятдесят, навєрно, а то всі вимерли. В мене померли бабушка, дєдушка, мама, сестра, от. А хоронить вже нікому було, звозили в балку і там палили під лісом в балкі трупи цих мертвих. Спеціальна команда, присилали, ходили в таких балахонах як ото у чуму, як при чумі, звозили в балку і палили, от.

В школу тоді ніхто не ходив, нічого ж не було, їсти не було шо. Я був пухлий, з сестрой лежав у больниці, вона померла, от. А я вижив, трошки мене піддержав дядько там з сусіднього села, ну материн брат. Я трошки очухався, пішов в Жмеринку на станцію, от. Батько був, значить, тоже ж лежав, хворий. Я рішив, поїду в Москву до дядька, в Москві робив брат мого батька, – начальник воєнного учіліща. І я зайцем туда поїхав, у Москву, ну благодаря шо люди мені помогли, приютили мене і той, приїхав в Москву. Найшли мого дядька, визвали, дядько мене забрав. Там я начав поступать, оприділили у воєнну школу, школа інженеров, оцих піротехніков, сапьори, інженерно-сапьорная школа. Там я ходив в школу, значить, продолжав ходить. А з дєтства я любив дуже багато читать, от. Читав я з п'яти год, даже церковні книги читав уже в п'ять год. В мене був дядько – д'якон один, навчив мене цій премудрості всякій. Ну я багато віршів ото знав. Тоді начав сам писать ото:

Плаче моя Україна, плаче і ридає,
Бідна моя Україна з голоду умирає.
Лежать трупи де попало, нікому ховати,
Ходе чорна смерть з косою від хати до хати.

Ну це... Ну та разні були, за одного такого активіста писав, значить:

Лежить Ленін в домовині, Сталін у Кремлі,
Та приходе по хлівах, контракутує...

Складніше було трошки. Ну та багато разних, от.

Марія Федорівна: Ну він все політічіске, а тоді попав...

Максим Іванович: [Вірші не записував] Та хіба можна було записувать, як тоді за одне слово в Сибір посилали, от. А тоді вже закончив я учіліще це, там брат народився, мачуха у мене появилася, народився ще брат, от. А менший брат, 27-го года рожденія, той попав в морфлот, в армію забрали. А я попав у Баку, мене послали, там дали мені взвод азербайджанців, шоб я їх учив мінному дєлу, подривному дєлу. Там я пробув два місяці, война началась і мене одправили в Іран. В Ірані ми розмінірували міни, потом Іран, Ірак, Сірія, Єгипет, от, – там ми розмінірували міни. Потом я вернувся, вів я днівнік, – описував всі свої похождєнія по цих странах, по роботі, про все, там вірші мої були в днівніку, от... Як вернувся сюди, значить, там у мене була квартира в Москві, де я жив. Там остались мої зошити разні і все. Там найшли такі мої оці всі записи, там і про голод, про все. А я був дуже харашо знакомий з Твардовським. І ми, значить, дружили з ним, я ходив до його в гості всьо время, так ми встрічалися на разних тих. Я писав, пописував невеличкі вірші, там було напічатано в "Ізвєстіях" два вірша, в "Красной звєздє" два вірша, от. І тоді ж забрали і мене, і Твардовського, посадили. Це був 46-47-й год. Да.

Ще як до цього, це ще не все, – це історія длінна. Як нас привезли із Востока у той, на Кавказ, з Кавказа у Крим, на Кримський фронт послали мене. Послали на Кримський фронт, а там три армії було в Криму, – 47-я, 51-я, 44-я. Ці три армії бросили там на проізвол судьби, ні пітанія, ні боіприпасов, нічого. Десантом як висажували нас, – потопили, потопили наш оцей, значить, параход. Нас винесло волнами на дрючку аж на Тамань. Очухався там, другий раз попав у Крим, попав другий раз у Крим, ну два місці я був у Криму, – розбили німці, розгромили усе, і я попав у плєн у Германію.

Попав в Германію в плєн, от. Був я, значить, в пліну у разних лагерях, на разних роботах, от. Там тоже були в мене стіхі, от, вірші про Германію. Коли, значить освободили нас американці. Да. Освободили американці. Ну там багато їхало в Канаду, туди-сюди, кажу я: "В мене Родіна є, я нікуди не поїду. Вернусь на Родіну". І нас отправили у нашу зону, хто не хотів з ними зв'язуваться.

З нашої зони нас отправили в город Муром, в Муромі – решето, да. Решето значить зробили, в мене було званіє старшого лейтінанта, в общім, в армії. Просіяли нас на решета у Муромі, дали мені батальйон, вибрали строітелей, послали в Москву, де ми строїли зданіє для Мініс-

терства внутріннєх дєл, – це на перхресті Горького і Садовая. Там я пробув, значить, до... Це в 47-м году тож дали вже мені документи, все, реабілітірували мене, а тут на тобі! Найшли мої вірші, найшли мої тітраді... [Хтось доніс], ну да. З Твардовським оце связь. І мене, значить, посадили. Судила "тройка", да, – антісовєтська та..., антісовєтські стіхі, – і на десять год і в Якутію.

Попав я в Якутію. Нас повезли на остров Новая Сибір зразу, там висадили, 6700 чоловік нас було. Ну пока туда довезли, викинули в море більше як двісті чоловік, вмирали люди в баржі. Туди нас висадили, – голий остров, мороз двадцять градусов, нічого не було за..., натягли палатки, начали топить там вмєсто пєчєк бочки такі. І так продолжалося кілька днів. Годували нас, значить, дуже плохо, от. А тоді піднявся ураган, зніс ті наші палатки і нас несло, як ото дрючки несе вітер, ураган, так людей несло. Несе ото круча така висока, велика, скидало в море все, море бушувало тоді ж сильно, там всі потопилися. Вобщім осталися із цього колічества нас 620 чоловік живих. Прийшли катера і нас вивезли усіх в усть реки Лєни, бухта Тіксі, посьолок Тіксі. Там нас переоділи харашо і направили в ОП (отдєл по продуктам), шо ми важили такі по 40 кілограм, по 50 кілогарм і так дальше, кості да шкура. Потом поправилися, поправилися трохи, значить, і начали, нас вистроїли, і начали вибирать спеціалістів: такторістів, шоферов. Я міг работать на [аеросанях], підривать, взривать, мініровать, розмініровать, на любій машині міг работать. Там був начальнік управлєнія Халєєв Міхаіл Ілларіоновіч, татарін, каже: "Я заберу етого чєловека у свою команду". Привіз мене, мене посадили на вєздєход, я обслужував по всій Якутії тих, геологів, – возив снаряженіє, значить, ну разні запчасті, продавольствіє, без конвоя, без нічого, от. І так продолжалося чотири з половиной года. Потом, в мене в машині рація була, мене визаває диспетчер управлєнія, шоб я вийшов у посьолок. Так де-то кілометрів 700 нада їхати. Та нічого. Каже: "Поїдеш, узнаєш, будеш машину здавать". Я приїхав, мені пріподносять таке діло, шо я реабілітірований, от. "Возвращайся, всьо, поїдете в Москву, в Москві вам усе оддадуть", – награди, усьо, там в мене було все. Ну нічого не дали, і од Москви – 101-й кілометр.

Я тоді на Україну поїхав, там ще один був дружок у мене із Запорожжя... А я не знав, чи там батьки живі, чи нема, чи є хтось, немає. І я приїхав в Запорожжє, став работать на етому катєрі, так познакомилися, от уже п'ятдесят год ми живемо разом. Люди нас познакомили, так ми... Як це було?

Марія Федорівна: Привели до мене...

Максим Іванович: Привели, показали мені, ну понравилися друг другу та й зійшлися, уже піісят год живемо. Ніякої свадьби, нічого [не було]. Так посиділи трохи та і все. І так ми піісят год живемо, у мирі, злагоді, дочка в нас є в Енергодарі, двоє внуків. І так і живемо. А шоб детальніше узнать, шо за мою жизнь, я вам скажу ще одну штуку: у музеї в Запорожжі лежать мої днівнікі, книжки, ті шо мені Твардовський подарив, я здав їх в музей, там вони попросили шоб я здав. Вони так і находяться у музею, краєзнавчий музей. Там є мій днівнік з віршами. Петро Ребро інтірісувався ними, но шо-то не получилося в нього, от...

Ще не було войни, це тільки вони Польщу взяли, я написав вірш такий. Це я більш як предсказанія писав тоді:

Под сиянием полной луны
Россия спит тревожным сном...
Россия сном тревожным спит,
Не спи Россия, не дремай,
У твоего порога враг стоит...

Вобщім я вже забув, но це можна все вспомнить...

Вставай Россия, не дремай...
Не спи Россия, не дремай,
У твоего порога враг стоит
Нас фашисти придут убивать.
Много прольется невинных...
Много прольется невинной крови,
Много погибнет людей.
Земля-матушка будет стонать...

Вобщем в таком духе. От. Но я писав, шо побєда буде за нами, шо ми німця розіб'єм і так дальше. Ну за ці стіхотворєнія і той, і мене одправили в Якутію...

Про Україну отож писав таке:

Заростають села бур'янами,
Поля неорані лежать,
З голоду люди умирають,
Оселі пустками стоять.
Не чути веселих пісень,
Тепер їх ніхто не співає,

На Україну прийшов чорний день,
На краще надії немає.

Марія Федорівна: А зараз я йому не даю нічого, я йому не даю і все. Кажу: “Хвате! Ти одмучався, хвате”. Воно повертається, хто думав, шо совєтська власть перевернеться...

Максим Іванович: Ето в період атомной... [читає вірші]:

Живущим на земле, вас жестокая жизнь поджидает.
Сгорит планета в ядерном огне и ваша жизнь как дым растает.
Вашу жизнь, надежду и любовь разрушит ядерная сила,
Смешает с пеплом вашу кровь и всех вас ждет одна могила...

[В мене було два щоденники]: один той, шо я вів в армії, це по Азії там ото, Іран, Ірак, Сирія, Єгипет, Ліван. А другий з Германії, в плєну я вів днєвнік. Там два днівніка є і три книги того, Твардовського, це ж “Вася Тьоркін” там, потом там ще є дві книжечки. Воно там...

Та по днях там [вести] невозможно, там ми год знали примєрно, а який день, шо там все було, – все загублено. [Там і спомини], да. Там поема “Сон” є, значить. Но я нічьо вже не помню з неї! [Писав я її] там, в Германії, [вона про] міста, про свободу, про дом, про Родіну. А Родіна для мене було все тоді, усе, от.

Я розмінірував більше трьох тисяч мін, от. Розмінірував міни, підривав їх, от. Був наш батальйон – 720 чоловік, а осталось нас 111, а ті всі погибли, от. Тепер як нас висилали первим дісантом на Керч, Феодосію, шоб ми взяли Керч, Феодосію, – сімнадцять тисяч. Так з того дісанта не знаю скіки точно осталося (ну нас на Тамань винесло, ми в госпіталі лежали), – 12-го марта 42-го года. Холодна вода, а карабль начав криниться кормою униз, а там було, значить, артилерія, коні, піхота, машини. Там був великий параход “Красний Крим” і пішов він на дно, а ми плигали, шоб нас не затягло туди. Вискочили, нас шість душ, учепились за дрючок, як ухватилися і нас тож на Тамань несло вітром. Може б ми і не дішли туди, може б погибли, ну наші катера начали підбирать нас. Уже нас з того дрючка не могли знять. Попав на Тамань у госпіталь, воспаленіє льогкіх. Багато померли от переохлаждєнія. А нас другим десантом опять на Керч, – взяли тоді ми Керч, от, Феодосію взяли. Дійшли ми до станції Владіславка і канєц. Дальше нам німці не дали ходу, потому шо не було ні патронів, ні снарядів, ні пітанія, нічого. Поїли всіх коників, шо там німці перебили, а тоді танками роздавили все вони, от. Нас ще шо, шо викопали ще, шо не закидали нас зо-

всім, а повитягали нас. Це даже не німці нас витягали, а румини, руминські войска.

Повитягували, зігнали нас на станцію Владіславка, погрузили в ешалон і привезли у Вінницю, в лагер. Там нас послали, попали у команду на строітельство ото бункера німецького для Гітлера. Я там поробив всього два дня і мене перевели, попав я на другу работу, начали ганять нас. А тих, шо там робили, на тому строїтільстві, всіх до єдіного загнали в бункер і взарвали, всіх унічтожили, от. А нас вивезли в Германію в город [Снедимюль], от. От [Снедимюля], значить в другий город я попав, там було вмєсті сорок тисяч плєнних. Кажді сутки вмирало чоловік триста. Їх, – викопали яму як бурти ото для картошки, для буряків, – складали, засипали ізвєстю, заполнять яму і загортають, загортають. І там я зустрів врача, із нашої часті був врач, Д'яков фамілія була його, він сам був із Воронежскій чи з Курської області. Каже: "Я попробую тебе спасти", – він мене положив у тіфозний барак, но там тіфу не було, а потом пристроїв мене в робочу команду. Да. І попав я, піісят нас взяли чоловік і повезли на мебельну фабрику. Ну з неділю ми там поработали, – англічани прилетіли, сипнули і нема нічого, ні фабрики, ні посьолка, нічого. Ну цей німець нас не одправив назад у лагерь, а одправив (там якісь були в нього ще знакомства) на желєзну дорогу, треба значить робочі люди. Нас туди, на желєзну дорогу работать, – ремонт після бомбьожки, ремонт [слово нерозбірливо], під залізні шпали підбивать щібьонку туди. Да. Ну попали туди, вобщім сімдесят человек нас було всього там в робочій команді. Не плохо там з нами обращалися німці, от, ці мастєра желєзної дороги, там один мастєр з німців був комуніст. А тоді вже як начали наші наступать ближче і ближче, і ближче, і ближче. Нас в вагон запакували під строгим конвоєм, і повезли в город [Швірін]. Нас хотіли посадить на баржу, грузили у баржі, вивозили у німецьке море і там топили всіх. Цей німець не дав нас, не дав нас, а вивезли нас у Баварію, от. І він сказав нам: "Сюди, каже, скоро американці являться, вас освободят". І ночю через неділю вже прийшли ті, американці. Розбили ворота, розбили проволку. Ну і там багато тікало туди в Америку тих, поліцаї разні, з лагєрєй, старости разні, вобщім багато туда йшли, вивозили американці їх. А нас плєнних тоже: "Кто желаєт..." Ну в нас тіки один поїхав у Францію, той сам азербайджанець по національності був, а в нього дядько жив у Франції. Так приїхав дядько, забрав його у Францію, от. А ми всі вернулися, вся наша команда, яка була, скільки нас там робило, всі ці приїхали додому. Ото нас привезли у Муром, там решето, то розсортірували і все.

А тоді попав в Якутію, а тоді попав сюда, так я тут очутився, уже в селі. Тут робив на разних работах: і їздовим, і в саду, ланковим, і бригадіром був, і садоводом, щіпав виноград, і дерева колірував і так дальше...

[Читає вірші російською]:

...Про север далекий, кто ни разу там не бывал,
Тот счастливим себя пусть считает, в жизни горя он не видал.
Не цветут здесь душистые розы, соловьи здесь не поют,
Здесь бывают такие морозы, что порой даже трудно дышать.
А на Юге душистые розы, мне наверно их не видать...

Не смотрите на то, что я молод, в жизни многое я пережил,
Мне знакоми и холод, и голод, и скитанья по странам чужим.
Я видел как братья мои умирают от палок убийц-палачей,
Как живые пред мёртвым шагали, дожидая участи своей.
А меня невидимая сила, что смерть и огонь принесла,
Жизнь она мне сохранила, но здоровье не отдала.

...То за атомну, то не нада їх. Потом шо у меня, ну я забиваю так, ой. Це надо вспоминать...

Україна плаче, ридає,
Бідна Україна з голоду умирає, от.
Уже трупи де попало, нікому ховати.
Ходить чорна смерть з косою від хати до хати.
Не минає вона ні малого, ні старого...

Було ще два куплета, уже позабував. Вобщім, та позабувалося воно все. Потом же оцей вірш:

Заростають села бур'янами, поля неорані лежать.
Люди з голоду умирають, оселі пустками стоять.
Не чути веселих пісень, тепер їх ніхто не співає,
На Україну прийшов чорний день, на краще надії немає.

Я лежу і складаю так собі, ну воно забувається, якби записувалось. Потом оцей вірш я написав, но його не схотіли печатать: “Ми не хочем, не хочем портить отношенія з Америкой”. По-рускі, я по-українскі одучився по-українскі даже балакать:

Послушайте вы, господин Уолстрит, хазяин херeющей сити,
Всему, что работает, мысли твои, вы ядерной бомбой грозите,
Не спорю, игрушка такая сильна, но вряд ли ви верите сами,
Что вам монопольно возможность дана владычества...

...Грозят миллионы мазолистих рук войне, затеваемой вами,
Как пламя пылают глаза матерей, стоящих на битву с войною.
И ярость захватит всю Землю быстрей,
ведь можна спалить сантиметр полей
урановой бомби волною.
Если б та сила взорвалась у вас, объемля несчетные страны,
Поверьте, что вам не помог бы запас – накопленный згусток урана.
Огонь бы взметнулся, как смерть налетел, и вас поглотил целиком бы,
Народу Земли титанический гнев сильнее урановой атомной бомбы...

Когда на Землю ниспадают летней ночи тишина,
Луна, луна на небо выплывает... вечная спутница, спутница...

Нє, то не так було. Не так, не так... То таке стіхотвореніє є:

Чудесная наша планета,
Божьей благодатью она наделена,
Ласковым солцем согрета,
Для блага людей создана.
Есть на ней моря и океаны,
Большие и малые реки текут,
Есть большие и малые страны,
где разные люди живут.
Планета наша – рай земной,
Только в этом раю нет покоя,
Идет вечно война за войной,
Не бывает и дня без розбоя.
Друг друга люди убивают,
Проливают невинную кровь,
Города и села розрушают,
Убивают веру, надежду и любовь.
Идет по планете большая беда,
От болезни люди умирают.
Отравлены воздух, земля и вода,
И люди все это знают...

Марія Федорівна: [Представляється] Марія Федорівна Паначишина, дівоче – Філоненко. Народилася тут, в 24-м році, у Біленькій, оце тут на цьому місці все. Я ніде не виїжджала, ніде не була.

І батьки тут, – потомствені біляни, потомствені. Мама то мар'ївська, вона у 88-му годі родилась, 88-й, а дід, [звертається до чоловіка] – Максим, розкажи [сміється].

Максим Іванович: Ну це хіба піти достать ті, є в мене... документи. Вони там лежать десь.

Марія Федорівна: Іди дивись, як найдеш...

Мама лежала одинадцять год, я вхажувала за нею, одинадцять год паралізована лежала! Вона мар'ївська сама, сім кілометрів. А батько білянський, – оце його дворище і все це його. Тіки тут уже немає нічого. Це ми вже самі строїли. Була хатка невеличка під соломою і нічого не було. [Фотографій цієї хатки] нема. Немає. Це дуже давно. У нас ще одна була хата. Після войни ми построїли хату другу, хороша, здорова хата. Ну ми ту розваляли, а построїли вже це ми...

Батьки в колхозі [були]. Мама нічим не занімалась, мама хвора була все время. А батько на конях робив. Ну сапожником, сапожник потомствений, любі сапоги, любі батінки... По п'ятнадцять чоловік учеників було. Оце Семен Андрєєвич Максименко, шо прідсідатєльом був, учився в його, багато, багато в його учеників було, щогоду набирав нових. І шив, занімався оце. Ще до революції і в революцію, і після революції робив.

А за ці часи, ой, ми вобще цього, у нас не було у роду, шоб це розказували, шоб хто, як, де, нічого не розказували... Ну так у нас прийнято. Мама постоянно хвора була. Дітей багато. [У батька було] чотирє дочки і син п'ятий. Син самий старший, вже немає, вже немає. Вже нема нікого! У роду нема нікого, одна я осталась.

Мене жаліли, я була сама менша, ніхто мене не тривожив. У школу ходила десять год. Робила учьотчіком у колхозі, торгувала у колхозному кіоску. А так, і в яслах була коло дітей. Роботи тут хватає, аби сила та руки були, а то робота без кінця. А домашньої роботи ніколи не переробить, ніколи не переробить, ніколи. А зараз вже немає сили ніякої...

Батько робив і бригадіром, і... [Він перестав швачити, коли в колхоз пішов], а майстерня? Та майстерня, яка майстерня! Там шило, молоток, та все... [Це в хаті він], ну аякже, все дома. А люди приходили, заказували все. Він хороший мастєр був. І пічник він хороший, і груби, печі, плити, – оце все він робив. Він великий мастєр.

Пішов в колхоз. Отдав коняку, отдав ще плуг там, і плуг. Оце все позабирали. [Своя земля була у нього], аякже! В кажного була своя земля.

А тоді в колхозі бригадіром постоянно був.

Маским Іванович: Колхоз утворяли, – тоді ж взяли зігнали коней, коров, скотарники були ще панські, панські. Ну помещік був, оставили собі. Ні вікон, не дверей, зігнали коров. Тут мороз, холодно, соломи нема постелить, постелили тим, піском, поперемерзали всі корови. Пропали корови, коні розбіглися.

Ну а хто не хотів іти в колхоз – той зразу, ото в чом був, взяли, в машину і на станцію в Сибір вивозили, то все оставалося. Грабили ці, значить, кому нє лєнь оці. Не то шо кому нє лєнь, а оці ж заводіли цього дєла. Грабили все і забирали собі, все. От...

Забирали всьо подчістую. Ходили, штрикали, шукали хліб, все...

Марія Федорівна: Дівчата у колхозі робили, у колхозі. В селі немає такого, шоб не робив. Устаєш, піди те зроби, піди те зроби, і корова була, і свині були, і все було. Коли корову [почала] доїть? Та, я вже... Це як корова стала наша із Максимом, то... В нас же Хрущов забрав усі корови, звів у колхоз. Ми отдали. В нас після войни була хароша корова. Сестра робила на фермі дояркою, із тих коров роздавали. І вона вибрала собі саму лучшу, дуже хароша корова була. Ну ми ж отдали її в колхоз. Уже оце як Хрущов забирав, ми отдали в колхоз. І так і остались вже, тут дитина, – нада молоко, мама постелено больна, – нада молоко, а в нас немає. “Давай, діду, купим козу”. Купили козу та з козою, а тоді кажу: “Ой, хай вони по всьому світі, я не хочу з нею возиться” [сміється]. Скільки клопот з ними. З усим клопоту, – шо держеш, нада клопотать, без клопоту нічого не буває...

В мене вобще діти всігда, племінники всігда воспитуавалися в нас. Мама як тіки позабирає їх же до себе на літо, і водю купать їх. Привела, покупала, вкладаю спать. Ну це як яслі, кажуть: “А, Маруська свої ясла веде”. На Дніпро, аякже. А вода чиста, хароша, видно дно! Видно, хай як глибоко не йди. Ніколи не цвіла. Вона дуже бистра була річка, Дніпро. Це ж Каховки не..., вона така бистра, шо не встоїш і у воді, оце як глибоко зайдеш... Дніпро був глибока річка, но не дуже широкий, кілометра півтора-два ширина до плавнів. А у вузьких місцях не знаю я. В нас тут коса була страшна аж, не можу ж сказать, Нова, єслі знаєте, Нова, ото коса така сполошна була. Це ціле літо купаємось на косі. Харашо, чиста вода, оце ідеш, ідеш, ідеш, о! Ну, тіки бережись, нада уміть плавать, причом харашо, бо зносила течія. Збиває з ніг, да. Вобще нада внімательно було бути, багато...

Тут була я у війну. Нас усих мобілізували, ми на правому березі у заводі пиляли дощечки такі, на снаряди робили ж ті... ящички невеликі. Так ми так оце: одвезуть нас туди, а ми перед войною взяли та потікали. Йшли дівчата, це наші осьо, потікали, прийшли і поховалися. Ну нас не дуже і шукали, бо в скорості одступали. Одступали вони, тікали вони, їм не до цього було. Одступали через Бєлєньку, тут оце до нас прямо, ото до Дніпра було всі вибиті стекла, всі вікна, все. Та грабували шо хотіли... хто оставався тут. Нас переганяли, а оце до Дніпра... Нас німці вигнали відтіля усих, а ми далі... Тоді погнали нас етапом прямо на Мар'ївку ото, аж на Марганець хотіли. А ми в Мар'ївці взяли та втекли. Багато ж людей...

Максим Іванович: [Працював я після тут на Дніпрі, коли ще не було Каховки], ну да. Ще плавня була. Дніпро був – чиста вода така пить, пий і пріятно було пить. Вода прозора така, світла, хароша. Плавня, в плавні було сіно, огороди там були, гриби, – та все було. Плавні були – золоте дно. Не стало плавнів, не стало в нас дощів, не стали іти дощі, от. Дніпро дуже було хароше, ну і тєчєніє було сильне, переносило перекатами, риба заходила з моря сюди, от. Разна така морська риба сюда заходила... Я не дуже розбираюся в цій рибі, ну севрюга була і ті, як її... Осетри були і та, горбуша, була.

Марія Федорівна: Осетри аж до платіни доходили. В нас зять був рибак...

А в плавнях ліс, косили сіну, сіна хароші, зелена трава така росте. І ожина, і, ну все було у плавнях, плавня – це хароше діло було, хароше. Жалко, дуже жалко. І в нас же оце, ви ж от туди подивіться, – самий очерет. Тож у нас були городи, золоте дно, такі городи були, шо там, шо не посадиш і все вроде! Воно то пізніше копалося, бо там сиро ще, низина ж. Ну а багато утіряли, в нас половина города осталось. Було в нас 50 сотих, осталось – 28. І то це півсотих ми прибавляли, – там очерет і все. Вобщем перевели городи та і все...

Максим Іванович: Ото ж ми плавні випилювали... шоб було Каховське море, ...

Марія Федорівна: Залило ж оце все!

Максим Іванович: шоб не затопить ліс. Помню, ширина була тут ну може з півкілометра, ну до кілометра була ширина до плавнів, а там були ліса, озера, риба, качки, там все було. А тоді ж як начали...

Марія Федорівна: Каховка.

Максим Іванович: Ну Каховстрой начався там ми, нас попросили, я там електропилой випилював ото ліс. Я був по цьому ділу мастер, і двіжок, всі двіжки, вобщім, ну усячески, багато усяке було по Дніпрі.

Який ліс успіли вивезти, який не вспіли, той поплив весь. Ліс весь підряд спилювали, даже кустарніки вирубували. Да.

Марія Федорівна: Шоб же ж не мішало двіженію.

Максим Іванович: Ми по участках, пиляли до самой Каховки, всю плавню оту за три місяці все випиляли. А почали пилять...

Марія Федорівна: Ну той, холодно було, да?

Максим Іванович: Ну да. На 54-й год, 54-й год. Ще осіню, осіню почали ото вирізать підряд усю плавню. Ліс вивозили. Шо вспіли вивезти, вивозили на берег, на склада, а тоді грузили на баржі, десь везли вверх, вниз. А шо не вспіли вивезти, вода забрала туди понесла все.

Марія Федорівна: Усе зрівняло.

Максим Іванович: Все зрівняло. Ну кой-де островки поставалися, дерева ростуть. [Хати, шо там були], – все позносили, все позносили!

Марія Федорівна: Все заставили убрать.

Максим Іванович: Все заставили убрать і все. Так тут у нас ото хати коло берега позносили, а воно там і не позатопляло даже, а хати позносили.

Марія Федорівна: Ну а круча валялась.

Максим Іванович: А круча валялась, да. Це вже при моїй. При моїй жизні, шо я вже тут живу оце піїсят год, ну взяло наверно півкілометра, півкілометра взяло берега.

Марія Федорівна: Аякже! О!

Максим Іванович: Півкілометра берега взяло... Така бистра вода.

Марія Федорівна: Тихо, тихо...

Максим Іванович: “А зараз калюжа”, – казав Тарапунька і Штепсель, з Дніпра зараз зробили велику калюжу.

Змєй, змєй з плавнів! Начали заливать воду, вони всі сюда, на цей берег плили. Багато, страшне.

Марія Федорівна: Кучами отако, не можна у дворі. Я випустила дитину, Лідочку, а вона кричить: “Ой, мамо, ой, гадюка!”. А вона висить уже на тому, на заборі, і крутиться. Аж на горіщі були на хаті, це ви представляєте? Отак гадюк було! Страшне. Це з плавні всі сюди, аякже.

Максим Іванович: Да. Значить, лодкою попливуть на ту сторону, а вони сюди, ми туди, а вони сюди пливуть. Це як почали затоплювать.

Пустили воду, я рибачив трохи, розкажу як рибачив до цього і після. Ще до цього рибачив я так: на Дніпрі рвав перекати, так кину шашку, – взривається і риба глушиться. Ну матрос лове, наловим ото, наварим, нажарим, людям роздамо, от. А тоді як залили плавню, шось там непорядок був, вони воду спустили [з Каховки в 54-му році].

Марія Федорівна: Спустили воду. Да, да, да.

Максим Іванович: Да. І у тому... І в плавні появились, пооставались озера.

Марія Федорівна: Ями.

Максим Іванович: Ями, ну невеликі ями такі. То карася і лина осталася, значить, отак, вже води отак, не може так же плавать, – боком лежать, пропадає. Поїдемо з одним парнєм, по мішку наберем підсаками, нагрузили у лодку, поїхали. Ото так рибачили [сміється]. А тоді шоб сидіть, то шоб сидіть з удочкою та ждать поки клюне, я цього нє.

Марія Федорівна: В нас на городі отут вже риба є. Це ж Дніпрова вода у нас на городі...

Максим Іванович: У нас у городі лиман.

Марія Федорівна: Ось ми Вас поведем, ідьомтє, подивимось. А чо ж...

Первухіна Варвара Григорівна, 1929 року народження, с. Біленьке Запорізького району Запорізької області[1]

Народилася у селі Біленьке, 29-го году, 19-го декабря. Варвара Григорівна, тепер Первухіна, а була Близнюк.

Батьки здєшні. Близнюк Григорій... і Домнікія Маркіяновна. Ну по-українскі Домаха, а по тому – Домнікія. Так, шо ще тепер?

Бабушка мамина умерла, умерла мати у 20-м году, а батька вбито в 14-му. Ой ні, як було із німцями война, германська война, – там він убитий. А батьківських батьків помню. Близнюк Христя Амосововна, а дєда – Близнюк Павло Григорович було.

Микола[2]: Так шо-то вы далеко, с прадеда. За деда...

Варвара Григорівна: Із предків, да. І вони були Білянські! Так оце мої батьки обоє і їхні батьки тут і родилися. Так, ще шо?

Як, дітки, вони жили? Самі хазяйнували, я ж не знаю. Ну хазяйнували, вони імєлі участок. Плавня тоді була, тепер вона залита, там різали ліс, продавали, отак. Ну яке там своє хазяйство було, дітки, я цього не знаю, бо самі вони хазяйнували. Мама моя, то в їх була в невістках. Самі. Скільки землі було, я нічого не знаю. А як став колхоз, як пройшла революція, дєд Павло, це Близнюк (батьків батько), і мати у колгоспі все время мили... Він діжурив у кладові, а вона мила там тоді. Тепер же ми консервіруємо, а раньше ж не консервірували, засолюва-

[1] Опитування провели Ю.І. Головко та В.М. Циберт, 26 червня 2002 р.

[2] Пристуній при опитуванні, ймовірно чоловік Варвари Григорівни.

ли все в бочках. І от на степ їдуть, получають і капусту квашену і помідор, і все, щоб варить на степу. Ще що дітки, тобі?

Та як вони жили? Ну як? Мого батька рідна тітка, оце дєда Павла рідна сестра, – була у нашого пана економкою, от. Вона у нього служила. Ну у нього дітей не було, у пана, у Мазарака. У нас Мазарака був. Жінка була молода, він був паралізований. Коли-то у нас і хфотографії були: паня і... Ну тепер їх нема, дітки. Здали їх у музей...

Микола: Фоторгафии все эти есть, у Борисовны Находкиной.

Варвара Григорівна: Здали вони у музей, у нас, у Біленський.

Микола: Это в сельском совете надо...

Варвара Григорівна: Чи хто там єсть, хто там відав ним, вони здавали туди. Як у нас був директор школи Пазюк Іван Самійлович, ну і як воно тоді музей откривався в нас і собирали. Там була і наша церква, которої нема... Ну тепер з фотографії із маненької перерисували, у нас у церкві єсть наша колишня церква, так вона отут... Не малюнок, просто фотографія. Ну шо ще вам сказать?

Микола: Она церковь большая была, высокая.

Варвара Григорівна: Церква яка була? Цеглова, дітки, трьохкумпольна. А далі забора висока була. У забор так уходиш, а так по цю сторону була у нас ограда і дві йолки там були, оці туї. Там були поховані дочки пана, який у нас був перший. А вже в 37-м году, у 37-м году, як ануліровали церкву, розібрали. Оце церква наша, що розібрали, то оце тіатр наш по вулиці, ото із тієї цегли частина, ото там низ. Ото із цієї церкви розбирали, а сюди перевозили і ото робили. То їх як викопали, я не бачила і не ходила, як їх перевозили на гроби. Казали, що шукали золото, чи в їх було, чи не було. Ну тільки помню, що казали, на їх були білі черевички, дві дочки поховані там були. А ще що там було, дітки, я не знаю. Не знаю, доченька, [речі з церкви] розібрали, це ж совєти, розібрали, хто його знає куди воно подівалося. Бог святий знає, не знаю я.

[Сестра дідова] працювала ще у пана економкою, да. Вона відала... готовила їм, стірала, подавала, убирала. Оце вона одна їм тільки цим робила. А яке у них землі скільки було чи чого, дітки, я це нічого не знаю. Знаю шо, наші батьки розказували, як повінчалися в церкві (оце ж в цій, шо я кажу), то приїхали, – це був закон, не тільки наші батьки, а всі, – всі їздили до пана, поклонялись. Він їх одаровував, – чим, не знаю, дітки. Ото так. Бо вони ж робили. А як там, шо там, дітки, я не знаю.

[Пан до неї ставився] харашо. Вона ніколи нічим не обіжалася, шоб ну жестокий чи шо. Він був дуже лагідний! Пані, тож була хороша, но пані була молода, а він був інвалідом. Він на каляскі був, він не хо-

див, його паралізувало, і ото... Який там офіцер був у їх, ну при економкі, я цього вже не знаю, от. Вони у революцію, як оце став переворот, не знаю, діти, ночью виїхали. Що даже баба Меланія, оце ж там все і вечеряли, і купались, і мили, а на утро встали, – і нема нікого. Вони виїхали ночью, тайком ушилися. Шо вони з собою брали, я нічого не знаю, дітки. Ото вот так.

Микола [питає в інтерв'юерів]: А для чего вам такие сведения? Историю писать?

Варвара Григорівна: Оце так.

Не знаю, дітки, яку зарплату вона получала, це я нічого не знаю. Жила вона там, всім розпоряжалася, а що вона получала... Ну ніколи вона не обіжалася. Уже ось і чоловік, це ми побрались у 52-м году, то він до їх часто ходив. Вона їх угощала, іще по-старинному настоювала, як вона робила там настойки разні із вишень, із малини... То як вона як робила там, так вона і поки й вмерла, так вона сама себе вела. А єсли, була уже у нас совєтська власть і де сейчас тюрьма, в нас там був МТС. То там у нас був директор, – Бардиш Іван Омелянович. А бабушка ця, як прийжали туди, то вона їм і готовила, і всі у їх ночували.

Микола: Ну как Дом приезжих. Кто в МТС приезжает всегда, она и готовила всегда.

Варвара Григорівна: Да, як Дом приєзжих. Всєгда і готовила, і вона мастериця на все. Була вона уже стара женщина, но на скільки вона була чистоплотна і така шо, – це нам до неї не добратися. Це я чесно кажу. В неї одна дочка була, но вона давно уже умерла, мабуть в 53-м чи 54-м году, боліла і умерла. А вона уже послє умерла.

Микола: Дочка еще до войны настойку делала с водки... Литр водки, туда розу – лепестки, и сахару. И эта водка еще до войны была сделана, в погребе стояла. И вот она угощала меня, – это еще дочка, говорит... Так я чарочку выпил, да и загулял сразу.

Варвара Григорівна: Що вам іще таке? А тоді ж як оце постала совєтська власть, оце ж я тобі кажу, все время вона була [дома]... в неї Дом приєзжих. У полі вона не робила, дітки. Уже ж, дітки, вона була...

Микола: Та стара вона!

Варвара Григорівна: [Посміхається] Уже моїм батькам по сто год, а оце ж моїх батьків тітка...

В нас був первий пан, який-то Мазарака, а як же цей... [Вона була тільки в цього].

Микола: Та хто там до Мазараки, Маклаш что ли, Маклашов?

Варвара Григорівна: Матлашевський?

Микола: Или Маклашевский.

Варвара Григорівна: Матлашевський був у нас первий пан. Ну ми його не знаєм і батьки наші не знають. А той пан, де вони там гуляли (ну раньше гуляли в карти), і він оцьому нашому пану програв іменіє і оце він сюди переїхав. А який той, не знаю. Чи якийся був чи Стрюков, чи шо.

Микола: Стрюков, да, Стрюковка есть, называется.

Варвара Григорівна: Да, да, да. Но того ми нічого не знаєм, за тих ми не знаєм. А оце, де вони там гуляли і він програв, і оце сам виїхав...

Микола: Эти справки знаешь, где можна навести хорошо – у нас по немецки преподаватель, как его звали? Я его фамилию помню, забыл, у наш в школе был.

Варвара Григорівна: Та вже їх немає.

Микола: Та преподавателя-то нема, так он историю Беленькой писал. Вот такие архивы у него были, он мне показывал.

Варвара Григорівна: Ну не знаю я.

Батьки бідні були, організувався колгосп, дітки, – вони і пішли. Куди іти робить, надо ж чимся жить, якось же существовать. В їх, у моїх батьків не було ні коняки, шоб як уступають у колхоз, шо ото. У нас не було нічого, діти. Було у мого діда і баби, було у їх семеро дітей, то шо померли, а то семеро дітей було. Шо там могло бути, у їх не було нічого дать, тоже.

Микола: Та здесь все бедно жили.

Варвара Григорівна: І тут усі отакі, оце які возраст на рівні з моїми батьками, то всі були такі. Ну стали нарізать городи по 50 сотих, і по 2 сотих під двір давалося. А впослє стали по 50 давать і під двір і усе, вот.

[Більш заможні люди, у кого були і коні, і хозяйство було], – ну це, дітки, були ще до революції, у революцію. Я ж з 29-го году, я цього не застала...

Микола: В 30-м, в 31-м, в 32-м колективизация была и все поголовно в колхоз пошли.

Варвара Григорівна: У нас не у 30-м, у нас вже Гриша маленький був, 24-го в нас уже... Це у вас там, а у нас, як після революції в 24-м году, – у мене брат. Троє первих умерло у мами, а цей, то вже було організовували як колхоз чи ну... Соєдінялися, бо не було ж чим оброблять землю. А тоді стали поголовно усі входить і робить. Потому шо не було чим обробляти землю.

[Батьки мої як жили, як у них хата була?] Ой, хата [сміється]! У колгоспі, доченька, [робили]. Як революція пройшла, вони построїлися оце у 20-м году, ото поламана хата, – ото їхня. Простенька хата, ніде

нічого не було. Уже після, у войну, перед войною, батько робив у нас літом в колгоспі, а назіму, там у нас була експедиція у Запорожьї... І вони там з кіньми, вони на конях робили, – вивозили на ринок сольоні огурци, помідори, капусту квашену, – шо було у колгоспі, шо продавать. Ото так. Приїжав же на виходний чи там на день, на два, та обратно їхав. Це глибокою осенію, це вже після Октябрської, як роботу отут в колхозі зроблено, – тоді туди їхали і до весни. Попопродують усе, кваснину, все чисто, нема чим торгувать, – уже тоді вони дома були.

Мама робила рядовою, а потім була ланковою у колгоспі і до войни. Ну коли, дітки, утром устали, управились і пішли. Може у сім часов, може у восім. Ні, не у восім, ні, наверно часа в сім. Отак вот.

Рис сіяли у нас у колгоспі до войни, во. Та й після войни, коли вже наладилося, трошки сіяли. Молотили рис, шеретували, продавали тоже. Розплачуваться надо було чимось колгоспникам. Раз у год давали гроші, по скільки коли і як, на зароблений рубль.

А я, до войни кончила, дітки, чотири класа. Но в нас начали сіять цибульку, чернушку, от. Ви знаєте, цибулька чернушка? То ми, дітвора, в нас отут огород був, – пололи. Пололи за те, що обід зварять. Для колгоспників варять всім обід і нам дадуть пообідать. А потім стали у 38-м году, на 39-й і на 40-й, у нас начали сіять рис. Чеки робили, заливали воду, із Дніпра качали воду, заливали і ото сіяли. А мишій, ми пололи, от заллють, мишій підніметься і рис отакий. От ми, дітвора, оце нам дадуть чек, – малі виривають, а більші, – тоже школьники, там і хлопці і дівчата, виносять той бур'ян. Оце так, а потім як уже він дозрівав, уже вирос отакий, дозрівають, із чеків воду зливають. Вона із дня п'ять-шість постоє, рис тоді дойде, тоді косять. У ручну косили і жінки в'язали. Нас заставляли, де колосся повалилося собирать.

Микола: Рыбу ловят.

Варвара Григорівна: Шо ти кажеш?

Микола: Чеки ж рисовые были, ну от, рыбу выловят, а потом просохнет чек и косят рис.

Варвара Григорівна: Да. Ну що ж вам іще...

Доченька, був голод у нас. Ну шо, сама я помню тоже. От у нас уже організувалося, от де совхоз, чули ви, де совхоз у нас? Совхоз Ворошилова він називався був. То оці землі, колхоз тоді не занімався огородом, а тільки сіяли степи, то оце займало цю землю, оце де крайня вулиця, – оце все і туди, це совхоз цей займав. То отут була плантація картошки. Як копали картошку, дітки, я не знаю, не помню. А як уже ми ходили мерзлу собирать картошку, оце в голод, то і я була мала, а ходили лазили, собирали, бо ну як, обчистиш, а воно ж мерзле і грязне

і все. І оце було отак. Ну пережили ми голод, отут ось де наш край, то щоб з голоду... у 47-м году померли, а у 33-м, був у нас в 33-м голод, то ніколи мої батьки не казали, що і та вмерла і та. Ну так ми знаємо, то усі так люди і були, отак. А в 47-м году був голод, то уже, даже у нас на нашім краю уже смертность проходила. Мабуть чоловік п'ять чи шість сімей, так ото.

[А чому голод був у 30-ті? Мати не розказувала?] Ні. Неврожай був, засуха була, дітки. Ось як у 54-м году, у нас, доща не було. І хтозна як його і цей год з зерном буде, нема. Так і то, засуха, не єдиного доща, раз доща нема, дітки, то. От сейчас, зіма, – не було снігу, щоб напиталась зима. І пройшов у нас той, у нас доща не було. І ось тут громилось... Ну вже... Отакий ячменчик, дітки, усьо.

Микола: Голод в 30-х годах распространился на весь Советский Союз.

Варвара Григорівна: Да, да, да.

Микола: Он Алтай какой багатый был, и там голод был.

Варвара Григорівна: Ну стіхія така чи, Бог тільки знає. А після війни, а хто ж де шо робив, усе ж було вивезено, все ж розбуровано.

В шо [до війни гралися], в хатки гралися, кукли були, на Дніпро ходили купаться. Но це на Дніпро ходили тільки в неділю, серед буднього дня, – ні. Оце отам був ставок, може у ставок побігти, або у магістралі покупаться. А в неділю розрішали нам ходить на Дніпро. А магістраль, – оце як у нас стали рис сіять, то от самої Лисої... Лиса ви знаєте. І от як їдете, бачите шо ров такий, і по ньому тече вода, – то ці копали уручну люди. І колгоспники, і всі, наносили, нагортали на оце. І вона шириною отака, ну і глибиною отака, і оце по неї текла вода, тягнули із Дніпра воду. А тоді, як оце у нас був рис, пускали у чеки рибу, цю воду. Як у нас рис садили, то ров такий, шість кілометрів тянувся, по якому вода текла. Ров мілкий, а що ж ти думаєш, ми плавали чи що? Ми в грязі бовталися, моя дитино [сміється].

[Ходили до війни в чому?] Двоє байкових плаття помню, що ходила вже у третій, в четвертий. Одне було таке вишневе, дітки, а одне прозеленкувате. Чорний фартух в мене один був. А один був такий коричневий, от, – це був шерстяний для праздника, коли у школі, ну от Новий год або там справляли йолку, або це там Перве Мая. То в нас бач, тоді ходили вже наші діти в формі. А в нас форми не було, дітки, хто в чому ходив.

Була піонеркою, у вторім класі нас приймали, дітки. Ну як вам сказать, не всіх нас принімали. Хто лутче занімався, відмінники і ударники тоді считались, оцих первих приймали у жовтенята, тоді так і іш-

ло ж воно тут. [Посередників] як будто би наказували. В комсомолі, дітки, я не була, бо кончила чотири класи, а тоді ж война, а після войни, дітки, у комсомол я не вступала. Оце ж в первом класі і до половини второго, я була жовтенятом, а тоді вже от половини і до четвертого – уже прийняли нас, оце ми були піонерами. Був і галстук, і зажим, дітки, був. У школу обов'язково усі носили. Купляли галстуки, продавалися, дітки, у магазині.

В магазині продавалися і товари. Кожі здавали ото, ріжеш шо то там, свиню, примером. Тепер шмалять, а тоді, Боже сохрани, обдерли і здали, ото. В нас був магазин, ото там де я кажу, це в центрі, там і магазин був. Продавались і одіяла, дітки, і матеріали, і платки, і шалі. Усе продавалося.

Волосся, я все время ходила в коси, з самого малку. Підрізали мене, як пішла в перший клас, а тоді як одросло і все время я була з косою. А як мила? Мати, як помиє, хіба ж ми мили? Мати у всьому руководила, дітки. Милом, обикновеним, доченька хазяйственним милом. Я і не помню, щоб у нас туалетне мило було. Не буду я брехать, дітки, ото так. А у войну і мила не було. Ну оце, рицину, ви знаєте чи ні? Знаєте. От ходили по степу собирали зьорнушка, лупали, потім давили бутилками, брали костоїд (городські приносили і продавали), скільки кидали, як, – варили дітки мило. Таке чорне було, ну хоть трошки отстірувалось. А голови, бувало дітки, усякого мили. Хто чим міг і як міг. Бувало, як дощова вода єсть, то сполоснеш, то волося м'яке. А як колодязною водою сполоснеш, так на другий день і грібішка не потянеш. А грібішки у війну були не рогові такі, а залізні ото. Носили ж із города, приносили. І в селі робили мужики, і гребінці робили, щоб чесаться. Потому шо не було ж рогового нічого. У кого остався од войни, так воно ж не вічне. Привозили з города, і мужики робили. От у нас тут за городами був упав самольот, наш руський, розбився. Три дня до нього не допускали, льотчиків там повиносили, хто там, що там, – ми нічого не знаєм. Це от нас було закрито. А самольот розбився, ну і люди начали поманеньку деталі одкручувать. То крила кусок, то шо, отакий кусочок, вот тобі вже і гребінець, грібішок чи розчіска. Робили, примінялись вже вручну.

Дітки, як до нас війна? Як об'явили війну, я, доченька, скажу тобі откровенно, – не помню. Ну знаю, що началася война, – це була неділя, це я знаю. Ми ходили, у саду у нас грала духова музика, всєгда. Як неділя, всєгда дньом збираються, всі селяни ідуть у сад гуляють, о. Хто шо купляв, там ларьки були, і канфети і мороженно було, і сітро, і вино, і може водка була, ну вообщем все. Хто шо міг, у кого шо було, куп-

ляли і там гуляли. Коли об'явили войну, мої батьки... У нас було радіо і по радіо об'явили у шість часов утра. Це ж радіо уключене, зразу і той. То я не чула, не буду і казать шо, ну а старший брат (його вже немає, він умер уже два года), той почув. А він був у городі, работав у городі, тоді було, дітки ФЗО. Може і чули, ремесляний ФЗО. Но він був у ФЗО. На якім заводі він робив, я вам не скажу, бо не знаю, не буду брехать. І він уключив, чи включене радіо було, і він почув, що передають, що началась война. То він сразу одівся і поїхав туди ж, на завод. То його на третій день мобілізували копать окопи, противотанкові окопи. Вони не в Запорожжє копали, а десь по Дніпропетровській трасі, де точно, я не знаю. І не було його поки німці зайняли.

А німці 22-го іюня об'явили нам войну, а 19-го августа вже були у нас в Бєлєнькому, у чотири часа. А у нас, дєтки, у той час... Ви в цетрі у нас в селі були? Де наш магазін в даний момент, тіки оце де сейчас, я не знаю шо, там був старенький-старенький магазин. Там було у бочках вино продавали і об'явили, шо будуть продавать мед, колгоспний мед... Продавали розливне вино, не в бутилках, дітки, а у бочках було. Качали в бочках, а відкіль його привозили, ну наверно ж із Запорожжя? Фруктове вино. А може робили самі, я цього не знаю...

Но мед не вспіли продать, а вино там мужики ото. Так у чотири часа із Мар'ївки німці прокатилися вулицею, і прямо оце сюди. Шо вони жоркотіли, ми не знаємо, бо ми їхнього язика тоді ще не знали. У войну уже стали понімать німецький язик, а до того я чотири класа кончила, ніяких язиків не вчили. То шо вони там джеркотіли... Сміялися, шо ми сільські люди, ну як, не розукрашені, скажу тобі, дітки, одкровенно. Простенько, яка косинка на нас була, така і є, простенька. Вони фотографірувалися, сміялися, брали дівчат. Там же людей було багато, бо хотіли ж на праздник на 19-го августа ж, хотіли ж їсти яблука з медом. Каждий поприходили, щоб купить меду, дітки, і люди стояли, ждали, а тут вони. Так вони дівчат отак хватали до себе і фотографірували, щоб пошлють мамкі, які мов руські швайни. Шо, прості люди ми. В городі, знаєте, ще культурніше, а ми як сільська людина, от. А потім ми, не знаю скільки пройшло, дітки, врем'я, ну не буду я брехать. У нас тут, де оцей магазин, де сейчас у нас в даний момент аптєка, там була стара аптєка. Тепер нову построїли, а там вона була чій-то дом, я не знаю чий-то був, кого-то наверно вислали, як ото розкуркулювали, бо цегловий був дом. У таких простих не було циглового дома, не було за шо, дітки, а то цегловий дом. Так там у нас була аптєка. Отам у нас було в аптєці три сестри, фамілії, дітки, я не знаю, скажу вам открито, – Аня, Ліда, а трєтю от не знаю, як звать. Вони такі некрасиві були, но наскі-

льки були грамотні – ми думали, шо вони єврейки, повірте, носаті такі, некрасиві. А як німці приїхали, їх не тронули. А Софа Алєксандровна у нас, не знаю, як було її, дітки, фамілія, була врачом і вона не евакуювалася. То її на другий день, де кіровський театр, от, де дєточки, де переход, там річушечка тече, отут її убили. Тут вона собі ямку викопала, отам її і поховали, ну не похована, вона там тліла. Врачиця була молода, шо красива, і добра була, дітки. Так шо на скільки я ще молода була, а коли обратимося у нас, то вона ніколи, ночь-полночь, – всєгда прийде на встрєчу.

Не знаю скільки, дітки, коли почалась война, то у нас як солдати отступали наші... А нашим батькам, от їх 900-й год, іще на два года раньше, бо батько мій старший, а мама 900-го году, – об'явили мобілізацію. То вони зібралися, до берега дойшли осюда до нашого. А наші воєні, там були і начальники, не тільки рядові, кажуть: "Розходьтися всі по домам. Єсли ми зможем, щоб перебраться"... А платіну, дітки, зірвали, і шол вал води! Горнуло усе, як успіли солдати у два етапа там переправитись паромом, паромом. А треті вже не успіли, вже і коні, і пушки, – усе вода понесла. Так шо вони вже не могли. Може хтось спасся, не знаю, дітки. Як вона уже вода пройшла, шо спала, так багато... Моя бабушка Христя, оце батькова мати, всегда їздила у плавні за щавлем, щавель рвали, а потім по 5 копійок пучок продавала на базарі, у нас тут. То вона, як вода спала, як поїхала, так не знаю скільки чоловік, видно ж люди спасалися, лізли на дерева, а вода горнула, понімаєте, і якщо дерево товсте, то може б видержало, а як тонке, тоногнулося і... То багато утоплених. Де ремньом прив'язаний до дерева, находили, спасаться ж людина може спасалась. То роздітий без нічого, де його одежа, Бог святий знає, а сам роздітий був солдат і розбутий, Бог святий знає. То тоді, дітки, як наші вернулися, оце як сказали, що вода піднялася, хто він за начальнік був там, яка армія отступала, я не знаю, не буду брихать. То наші поверталися, і оце їхній возраст, їм було по 43 чи по 44 года чи по 45, я точно даже не скажу, по скільки, вони всі осталися тут. Їх уже нікуди було брать. Ну наші одступали, уже не в силах. Уже ж платіну зірвали, ну шо ж, ото так.

Евакуірували наші, як одступали, скотину угнали, скотини не оставили, дітки. Там іде у нас тут на нашій вулиці, де сейчас длінний садік построєний був колхозний, то там була построїна конюшня. Виводили у нас жеребець був, який, не знаю як його звать було, шо він племенний був. І виводили коней тільки, щоб були виїздні коні, хороші коні. Скільки у нас коней в колгоспі, дітки, я не знаю. Но у нас Ілліча колгосп був, а там Кіровський, то разом вони поевакуірувались. Забра-

ли скотину і забрали вівці, були у нас вівці, о. Куди вони доїхали із цим, я не знаю, дітки, не буду брехать. Ну і так, комуністи, дітки, чи партійні чи комуністи, – усі евакуіровались, не остались у нас у селі. Після войни на нашім краю жив орденоносець, Коваль Микола Сергійович. То вони аж після войни, не знаю в якім году, чи в 49-м, чи в 50-м – вернулися сюди. То він у колхоз не пішов, а пішов в совхоз, бо уже, дітки, був старий. Жінка там у нього в евакуації умерла, син умер, о, а дочки, – хто де притулився. У нього було ще три дочки. Ну він приїхав сам.

Німці отходили, як німці отходили, вони ж не щадили ні з щим, дітки. І палили, і взривали. От нас вигнали із, от Дніпра, шоб тот... Ну у нас четверо сусідів осталося в ямах, поховалися і переждали, поки прийшли красні, о. Красні до нас зайшли як раз на Новий год. Погнали німця, ну так, перва посадка, ну скільки це кілометрів от села? Ну кілометра три, так, Коля? Перва посадка от села нашого?

Микола: Ну так примерно, да.

Варвара Григорівна: І там німці остановилися, там посадка була, вони там окопалися. Потім обратно наших прижали, шо наші оту позицію бросили і увійшли в село. Но тут окопалися і не впустили в село більше німців. А потім пройшло три дня, прогнали вони там, у нас посьолок, він считався Білянський, бо там нарізи були. Білянські земля, білянські там люди жили, – Новопавловка. Ото як догнали і півтора місяця стояв фронт, не йшов. Наші війська пішли по Дніпру, потім переправились аж на Нікопольському плацдармі і здєлалі кольцо. Марганець, ви знаєте, де Марганець?

Микола: Они заблудились и опять в Беленькую...

Варвара Григорівна: Та то, заблудились то да... То німці як здали Запорожжя, поїхали на Томаківку, із Томаківки повернулися і у Бєлєньку приїхали. Це у нас німці стояли. І питають у мене, хотя плохо, но понять можно було, шо вони толкують. Шо “далеко ми от Запорожья?” А ми кажем, ну скільки, 27-30 кілометрів, о. А командір дивиться, що це ми брешемо, каже. Тоді витягли карту, що вони поїхали на Томаківку, на той, а потім же вони вернулися ж і сюда приїхали, і тут обратно остановились. Но вони остановилися, у нас тільки, не знаю, може неділь три постояли.

Микола: Не, как бабушка рассказывала, как черти их погоняли там по белому свету, наши прижали, они начали дряпать, а потом опять сюда попали. Так который этот...

Варвара Григорівна: Шо приїжяв офіцер?

Микола: “Ой, матка, плохо”, – заговорил уже по русски.

Варвара Григорівна: Це у нас стояв командір, о. У нього, у німців був такий закон, діти, – передову дві неділі отбули, потім нові сили пополняються, а ці отходять у тил на отдих. І от вони заїхали ж оце і тут у нас остановилися. Вони простояли у нас неділь три.

Микола: От здесь в этой хате танки были.

Варвара Григорівна: Да. Ну вобщем так, шо, як воно вияснить... Требоватєльний був до своїх солдатів. Кажде утро, у їх коні були здорові, виставлялись і він їх провіряв... Чи готовность, на каждий путь. Потім отдихнули вони, о, прийшов їм приказ зайнять позицію. Занять позицію, – переправиться через Дніпро, плавні тоді були. Там Вовче були, Сапате, ну посьолки наші були, білянські. Там і у войну, і до войни, і після войни наш колхоз все время випасував скот. Тепер ніде скот не правлять, а тоді, як тільки весна і до самої глибокої осені, – молодняк, усе туди одправляється. Ну і то считалося як за нашим колгоспом. І от як вони, німці зайняли позицію, ото, я ж кажу, по Дніпру пішли на низ, а вони тут. І їх як нагнали. Було, не знаю, це декабрь місяць був, – кінець ноября. Як раз сбили самолета, нашого руського, він фотографірував тут і його збили, він похований на старім базарі був. Його рането, ще він живий був, рането його було сюда, в голову. І він вів самольот і хотів може ж чоловік вивести, щоб самольот не попав в хату, ну а попав у хату і так і бряснувся. Ну ще його витягли з кабіни, хоть окровавлений, – це ми, оце сусідка моя і ця, ми дівчата бігали дивиться, як. Усе село туди бігали, дивиться, но він так умер. Його не давали ховать, хто його діти і як, я не знаю. У нас був сад, там де панський, там був сад. Там була у нас була алєйка, а за алєйкою може рядів шість-сім, через ето вобщем, – красна смородина. То хто цього летчика там заховав, ніхто не зна. Чи може наші які плєнні. Тут у нас багато було плєнних жило, організовували подпольщики чи Бог святий знає, хто його поховав. Но був він похований, а потім як оце у нас переносилися воєнні і гражданські у братську могилу. Бо братська могила була отут-о, біля базара зразу, а тепер усіх туди перевезли. То того летчика, ну що могли, то викопали. Ну тільки ще осталося, що не спріла полностью його куртка, бо вона була кожана. Ото так дітки, без труни, без нічого. Його кості забрали і все так положили. Ну а труна, дітки, сказать вам откровенно, така, – великий такий ящик, бо кості виносилися з солдатів, собиралися по степах, де хто бачив, де хто... Ось мій чоловік, уже у 54-м году орали вони на степу і виорали уже кості стлівші, а [балсанка] як солтатська, [балсанка], вода. І такі давали, дєтки, муштучки, – ну це де похоронка, ну, загорнуто воно і воно ж закручене. Якщо лежатиме в землі, не пропаде. І от вони найшли, фамілія була

Іванов Олександр, а по-батькові уже не знаю... Ну здали були туди, розшукували, а чи розшукали, дітки, не знаю. То уже ж, я кажу, у 54-м году наші мужики, ото шо там забрали і ото сюди, до братської могили. Оце так откопали, дітки, і туди положили, ото і все. Ну що ж вам іще сказати?

Це ж не тільки в нас в хаті німці стояли! В усіх хатах вони стояли, дітки! Вони ноччу не ночували на дворі, під откритим небом. Ні. Вони всі у хатах. Оце кухня була, у каждого в хатах розташовані були німці по квартирах.

Доченька, як стояли німці, ну як вам сказать... І пушки стояли, ось у цих сусідів, як уїзжала танка, така здорова, що не вмістилася в двір. Так вона оцією гусеницею подавила, дітки, усю ліску і колодязь, усе чисто, ввійшла у двір ото. Ну це стояли австрійці до нас, заїзжі. Їм було отдих і вони сюда заїджали, от. Потім не знаю пройшло неділь дві, вони поїхали, там був Карло, значить Микола і Павло, два брати, і на одній танкі вони були. То як вони здавали, дітки, Запорожжє, тікали відціль, і німці, а то австрійці... Так у цього, простіть що буду казать [сміється], розстройство таке получилося, у Карла! Шо він, так ізнився за два сутки, що той Павло показує, шо не знає шо робить. Він один у матері, нас шестеро, а він один, і не дай Бог, шо мов шось случиться, як же я матері буду розказувать. Отак він, ну перенєрвнічав чи Бог святий зна. Наверно ж дуже перенєрвнічав, шо тікали ото, і приїхали, а тут вже той...

А потім оцей німець, що я вам казала, шо оце стояв на отдихі, вони оце Сапате, – це їхня була зона. Вони переїхали Дніпро. Це ве ж Дніпро стекло, це ж пустили воду, як наші зірвали плотіну, а тоді воно вже ішло своїм руслом. То хто там, як там, дітки, не знаю, но вони поїхали. Там їх видно так добре прижучили наші, шо оцей командір... Уже в нього був ад'ютант один, а приїхав уже як до нас ото, так часа у п'ять, а може у шість вечора, о. А сніг ішов, і дощ, отаке, скляга! А я кажу своїй мамі, це я чесно, дєткі, кажу: "Мам, наш офіцер приїхав". А вони кажуть: "Звідкіля? Їх навєрно вже побили". Коли він уходе в хату, зняв фуражку свою, і сказав "Добрий день, мамо". Оце істіно. Но а він був сам есесовєц, діткі, ото. І грязні, [без пагонів], шенель вся подроблена... То він як огурчик був, шо стройний, шо красивий. Це не те шо там німець чи хто, но людина достойна була того... Ну то він боявся, шо з наших рук, що взять. А то поїв і ліг отдихнуть. А цей шо з ним приїхав, не той ад'ютант що вже, того вже сказав, шо нема, убитий. А там Вальтер був, він стояв через два двори у нас, у женщини, о. І побіг до тієї женщини провідать, там баба Наташка. Потім він прийшов, а офіцер

цей заснув, він і каже: “Матка, ми їдем в Новокиївку, понімаєш? Новокиївка”. А мама каже може де тут, тут недалеко Томаківка, Новокиївка, той, Грушовка, – він називає. Открив нам карту, оце ж кажу, що в нас карта, открив і показує, що це у сторону Марганця. [Очерентєве] там, село таке. І там цього офіцера стояла часть і вони приїхали за пополнєнієм. Як у нас була тут, вони той, а тут в сусідів була кухня і там старик був, повар, [повель] такий. Так вони його забрали, поїхали і каже: “Матка, ми завтра вернемось”. А моя мама і каже їм: “Мабуть тільки п’яти покажете”. Да, а він: “Ні, матка, надо”. Ну на другий день на вечір, дієтвітєльно вони вернулися з пополнєнієм, з солдатами. Кухню їхню розбило, того поваря вбило, новий повар їхав, нова кухня, дві корови, двоє овець, – солдатам вони везли. І не знаю, дітки, шо в мішках було, чи мука може, чи вобщем нічого не знаю. Оце вони в нас переночували і на утро поїхали туди. Пройшло время, не заню, дітки, нас стали акувіровать. Німці одійшли ото це, отходять, нас стали акувіровать і ми акувіровались. Зразу в Новокиївку, нас догнали. А в цей час, на нашім краю, отут де хата строїться на тій стороні, ото там уже нема ні хазяєчки, син там живе. І то їхній батько виліз попращаться з дітьми, їх було три хлопця, о, а тут німці. І його захватили, і в нас де сейчас в даний момент почта, на ту сторону, не отут, там кльон був, два кльони. Так вони на тому кльоні його повісили, а нас стали згортать, усі щоб ми побачили. Виганяли, оце все побросали, хто в чому був і як, як були, так і той.

Нас прогнали цілу ніч, вот, і ми приїхали в Новокиївку і там Ломаковка була. Два поселєнія вмісто. І оце отсюда, дітки, із етапа ми втекли. Стояв мужчина ну год 50 може, ну не знаю скільки, коло воріт. А німці нас знали, а в нас обламалось колесо, там у нас шось було. Тянули ж колесо і воно обламалося, і він побачив. Чи така доля була, чи така мінута була, що німці пішли вперед і він нам поміг заїхати до себе в двір. Оце ми в них дві неділі прожили, – освободили наше село, як раз Новий год. То нас, як німців тут погнали, стали там виганять, і їхніх селян і нас. То ми після цього, Овчаренко... Овчарка – село, оце ми там перебули п’ять днів, а потім у Марганець догнали нас. У Марганці ми остановились, дітки, поки прийшли красні. Красні зайшли, 10 часов було утра. Проїхав перший солдат, отак шанеля, а грязіща така! Шенеля так підкнута під пояс і їде він на конякі, ні сідла, дітки, нічого. І каже: “Граждане, у кого, або де знаєте, де є німці, кажіть, щоб зразу їх виводили. Шоб не було у нас огняного перестрєлкі”. Ну а люди ж вискакують, той. Потім другий, навєрно як розведчік був, а тоді вже командір. То командір проїхав і сказав: “Будьте добрі, люди, можете допомо-

гти, солдати три дні без піщи". Фронт движеться, а кухня не движеться, потому шо чи не вспівали, а ще така грязіще було, розтало, розквасилося, ужасно! Наші солдати, це не можна було їх сказать, що це наші солдати. Лежиш на мокрому, все на тобі ж все мокре. Отакі солдати нас виручили. То люди в кого що було, дітки, склалися і зробили їм обід. А нам сказали: "Єслі є хто евакуірований, не рушайте (6-го марта вони нас освободили), не рушайте, після 8-го марта ми виставим дорогу, щоб по їй ви ішли, щоб в сторону ніде". Потому шо було мінірувані поля. То ми дождалися, дітки, цього дня, 9-го марта ми вийшли і ішли за обозами. Ранених везуть, а ми йдемо із ними. Дойшли ми до Новопавловки, це наш білянський посьолок. А в Мар'ївці був посьолок, а в Мар'іївці був госпіталь, наших оце ранених всіх їх туда звозили. Тамички, дітки, у Мар'ївці єсть герой, – Макуха Микола, от. Може ви були чи не були? Оце він закрив своїм тілом, як от у фільмах показують той... І оце наші піднялись у бой і визволили Новопавловку. Новопавловку визволили, тоді покатили наші німців. Наші зайняли і соєденилися з цим кольцом, що я казала, що преходили аж за Нікопольом. І кольцо так зробили. Ну що ж вам іще?

Таких партизанів, щоб сказать, я не знаю, не буду брехать. Но були в нас, ну як вам об'яснить?.. Це ті, которі кончили десять класів, а ніде... Які попали в Германію, яких забрали, ті в Германії. Зразу німці не брали, один там син чи дочка, а батьки старі, зразу вони не брали, а послі горнули вже всіх. То ці [які осталися] організувалися, підпілля було, дітки. Яке, що, – я не буду брехать, я не знаю. Там [Явір] був, не знаю як його звать, но він до войни кончив десять класів, от. Він цим відав. А як там, доця, не знаю, не буду я брехать. Шоб не наказала, шо... Була яка-то подпольна організація, ну я нічого не знаю. Потому шо нас іще б не вигнали, не акувіровали, як німці погнали нас... Ну це наша вулиця Медянка, Миколаївка. [Против] тюрми, оце центральна вулиця, ну так за половину, на Великій вулиці, – там убили німця. Хто, що, – не знаю. Із за того німця оце нас швирнули усіх, і дітвору, і всіх. Хто його убив дітки, я не знаю, не буду я брехать. Ну уже може хтось із подпольщіків, не знаю...

Да, були, дітки, і поліцаї. Я не знаю точно скільки, но чи три чи чотири, не знаю. Наші, привезених у нас не було. Аякже, бач, один самий молодший був, Михайло, а забула фамілію... то він отбув своє. Після войни оце ж там той, скільки там було, його судили. Його пощітали, як малолєтка. Ну він і був молодий, він і досі живе у нас у селі. А був [Лонський] – був противний. Другі прийдуть, подивляться там... Збирали німцям шапки теплі, кашне, як вони піддвигалися до Москви. А

вони ж у літньому, в них зимнього, дітки, не було. У наших шанелі солдатські, суконні і товсті, а їх тоненьке бєльйо. У нас і ватяні брюки і кофайки, а в них цього не було. В їх усе легеньке, бо в них Германія легка, там і Австрія, і все. В їх все легке було. Так вони ото все собирали у мєстних кожухи, шапки, у кого хороше. Оце приходили поліцаї, шастали кругом і забирали.

[Німці прийшли, тут колгосп був], да. [Люди працювали] так як і при наших. [А чим розраховувалися?] Так наверно як і в колгоспі. Наші оставили усе, ну і зерно, і все. Сіялися всі поля, оралися все. Німці одступали, як фронт був, то в нас поля були засіяні. Хліб у нас, дітки, був. Жито було і пшениця. А весняне, – нічого сажено не було. Бо ми вернулися вже у марту місяці, це ми... А є люди вернулися аж у маю.

У войну [мати] уже не ходила, ну а після війни ходила на роботу. Як вернулися з акуації, як нас німці вигнали, тоді вернулися. Зразу її мобілізували плотіну робить, ну там не тільки її, – усіх.

Прийшли ми із акувації, як вернулись, дітки, ні корови не було, ні куриці, ніде нічого. От шо ми могли брать? Шо не вирили, як зайшли руські, ну чи руські откривали ями, де у кого бачили, то в нас усе позабирано. Картошка була закопана, фрукта сушена була закопана, то все. А такого у нас більш нічого не було. Вот, ну шо тобі ще, дєтка?

Я сама була дома, мені було чотирнадцять год і ніхто на мене вніманія не обращав, дітки. Як я живу, що я, ні топилось, ні варилось, сидю на скамеїчкі та і все. А потім у нас открилася школа. Стали люди вертаться з акуації. Так це осінь пройшла, – ми не занімалися, зіма пройшла, аж 24-го марта у нас одкрилася школа.

Писать не було на чому, ні ручок не було, ну в кого де, після школи, де сохранилося шо і все. Ну в нас стояли німці, ото така поганенька хата, но у нас був охфіцер стояв. І в них було дуже багато карт наших, не тільки Запорожська область, а все. Даже помічені, дітки, були балки, не тільки шо там село, а й балки, – як іти і як їхать.

Микола: Ну километровая карта...

Варвара Григорівна: Да, ото. Так одна ж половина за той, а друга чиста. Як контрольна робота, – я на чистому контрольну пишу, а домашнє завдання пишу на цій стороні. Отак занімалися.

Микола: [Он Стёпа] приезжал с Крыма на машине по летной карте, говорит, даже уборные, туалеты, и то, говорит, все обозначены.

Варвара Григорівна: Ну а потім шо тобі, дітки, сказать?

Зразу як звільнилися ми, за колхоз зразу не думали. А мобілізовували, дітки, всіх, хто мог, от моя мама, строїла плотіну, забрані на пло-

тіну. [Її забрали на три місяці і додому приходила два рази]. А за нас не було речі. А потім уже стали... Уже так, в 47-му... 45-46-й год, доченька, у нас іще по степу зривали міни, після війни. Проходе з такими лазарями, чи шо воно. Ну так шукали, во. Як найдуть, розмінірують, були тут сапьори оце, і брали наших молодих хлопців і ходи в поля. Аж потім, після цього, доченька, стали перший год, як ми прийшли, покосили, що при німцях сіяли, жито і пшениця. А ярове нічого не садилося, бо поля були мініровані. Аж як розмінірували на 46-й год, дітки, аж тоді. От може тому 47-год і став голодом, потому шо освободилися землі, а землі, дітки, всі були замініровані. Скільки людей ще гибло. Пацанів скільки тут у нас погибло. Дітвора, то запал найдуть то шо, начнуть бить, цокать, – і глаза, і пальці відривало, і шо хочеш, і насмерть вбивало.

А я ким була... Сиділа, доченька, дома, поки открилась школа. А школа открилася, дітки, нема ні чорнила, нема на чом писать. Не було в нас ні єдиної книжки. Учителька у нас була – Базалевич Галина Юхимовна, українську мову приподавала. Так вона тільки кончила три курси інстітута, і оце як організувались, – вона у нас була і керівник класа, і мати нам була... А потім вже як востановилося, то вона поїхала доучуватись у Київ. Там вона у Запорожье, а там у неї в Києві тітка, і визвала її, і там вона довчилась. Там вона і понині.

І в степ нас водили робить, дітки. У ручну жінки дорослі косили і в'язали, а ми отак – дві палки, одна тут, а я ззаді. По три снопи, бо ми були отакенькі, по три снопи носили докупи і складали... У школу ми зійдемося, – уроків у нас немає. Ідемо у степ. Ми, я ж тобі кажу, шо у марту открилася школа. А яка в нас школа пробула? А як жнива началися, то ніяка школа не була, моя дитино. Убирали хліб, оце так як могли, ото.

А потім уже открилася наша школа, 5-й клас, як вобще сентябрь місяць. І ото я проучилася, дітки, до весни. А потім батько наш був вже ранетий, лежав у госпіталі. Півгода пролежав, чотири операції переніс, потім написав, що "должні мене привезти на поправку", щоб одпочить, дітки, от лікарствів. То його привезла медсестра у Запорожьє і добилася, щоб... У нас ходила наша моторка і привезли його додому на костилях. То у нас була дерев'яна кровать у мами, посадочка піднялась, ну може отакі чотири штуки вирізали, отак скрутили, і отак од цього бильця на це і на це [показує]. І оце він такого, дітки, не лежав, а отако сидів, опершися об стєнку. Трошки було коли ноги спусте, а то... Тоді вже маму одпустили, бо він не мог... Йому ранело од пуповини і позвонок. Чотири рази чистили кость, і оце як перерізали, – шість метрів

кишок викинули і половину желудка. Ну вобщем, що вирвало, оце так. Так шо, дітки, коли він умирав, йому було вже 89 год, то він у нас [устяженний] ходив, убинтований. Бо як розкриється, то оце ж порвано було, не було пльонки, щоб стянуть під низом. То в нього оце все отако, як тільки розкриється обмиваться, – кишки всі випали. Так шо він у могилу тільки пішов, щоб ми його не утянули. Ото так, дітки.

А мати працювала рядовою. Це ланковою вона була до войни, доченька, вона молодша була. А тоді вже за сорок год, уже піднімалися молоді. Хто був ланковою у нас, а вона вже була рядовою. А її ото зволили вже од того, що у нас же батько був такий.

[Я закінчила] шість з половиною [класів], доченька. От як батька привезли, мама на роботі, а коло нього нікому. Ще дві неділі до мене дівчата приходили, приносили уроки і все. А потім екзамени, я пішла... А у нас приїхала наша, білянська, но вона акувіровалася, Мар'я Григоровна Кавунічка. Руську преподавала. Кажу: "Ну що ж, я ж с удовольствием, но те що дівчата мені принесли, то я знаю..." А я ж то, дітки, не присутствовала, і так я і осталася, бо з батьком нада було сидіть.

А потоім у колгоспі працювала, дітки, ланковою була. У 1950-м году у нас була в Запорожьє виставка республіканська, то наш колгосп зайняв перше місце. Ми тоді були не в степу, а огород. Занімались огород. Огурці хорошо тоді уродило у нас на гектар. Як брали план, так ми його і виполнили. То в мене, дітки, і диплом єсть, шо я окончила оце отакі курси, – агрономію. Диплом один за вирощуваніє цибулі первої стєпєні, а за огурци – второї стєпєні. Потім у 52-м году вийшла заміж. От і все. [І далі працювали] у когоспі, ми ніде. Як родилися, так в колгоспі і були.

Ішли і робили. Бо не підеш, не робитимеш, – тобі ж нічого не дадуть, надо чимось-то жить.

Де [з чоловіком] познайомились? Ой, моя дитино. Мій брат 1927-го году і він 27-го году. Ну брат служив в авіації, і він в авіації. А потім надо було, наша совєтська власть як освобонили, які там порядки були, я не знаю, – Китай. І наші війська туди направлялися, може ви чули, може не чули... Що непроходіма 24 паралеля. От їх туди авіацію і послали. І отам брат мій із ним познакомилися, в Китаї. У мене був хлопець другий, такого ж 27-го году. А брат пише, шо я тебе познакомлю із Ніколаєм. А я йому написала: хай не їде, я його не знаю, в мене є хлопець [сміється]. Да, це чесно, дєтки. Ну а він приїхав. За те шо вони там пробули півтора года, в яких обставинах, – це була тайна, бо тоді розглашать нічого нельзя. Давали там на десять на двадцять год, підписувалися, що розглошать... Шо вони там робили, учили, то нас не

касалось. Не те шо нас, менене не касалося. А потім, як вони там своє отбули, приїхали під Москву в город Ржев, їм дали отпуск за те. Не тільки йому і братові, по порядку всім давали, ну за те, що вони там пробули. В яких обставинах, то діло їхне було. Ну як їхали вони із Китаю, то багато попривозили льотчиків, які погибли, то вони зразу ж нічого не розглашалося, нічого не знали. А як уже наші вони їхали, то льотчиків, які вєщі були, то вони попривозили сюда у часть, у Ржев, а з части розсилали по домам. Пам'ятку, ото так. Ну от він приїхав і ми познакомилися, і на третій день пішли в загс і розписалися в сєльсовєт. Оце і всьо. Наверно чи судьба така, чи доля така, не знаю, доченька.

[Чоловік мій з] Новосибірської областіь, Барабінський район, город Барабінськ. Він триста кілометрів, дітки, от Новосибірська. Ну як вам роз'яснить? Барабінськ – це вузлова станція у Сибірі.

Я сказала [чоловікові], як хочеш, а я нікуди не поїду. У гості ми їздили, і як побралися їздили, і так через год, через два. Ми їздили поки мама жива була, ну свекруха. А потім і свекруха вмерла, а потім і брат його вмер, і племеник. Невістка там осталась і племеник в Алма-Аті, невістка мамину квартиру продала...

Свадьба була і уже, доченька, це ж він в отпуску був. А як вже демобілізувався в 52-м году перед Октябрською, після Октябрської приїхав у четвер, а в суботу в нас вже вечер був. Ну як сільська свайба, доченька. Подружки, покаталися, сфотографірувалися у центрі, і всьо. А потім прожили дві неділі чи три, поїхали до його на родіну, до батьків. Но батько в нього нема, батько його вбитий. А мати прийняла і всьо. Побули ми дві неділі і приїхали додому, і так ми і жили.

[Придане?] Ну аякже. Тепер не той, а тоді ж надо було щоб... ну як вам сказать откровенно. І одіяла шили в ручну, ватяні. В магазині не купляли, а купляли вати, набирали сітіну, такі були пявильця, напинали, рисунок на оцім стороні робили і штопали, наскрізь по цьому рисунку. А тоді витрусь крейду щеткою і все дітки.

[Давали в придане] у кого що було, моя дитино. І подушки ж давали. Кажда ж мати дбає для своєї дитини, щоб було і одіяла, і простинки, і подушки, все чисто. [У мене було придане] чотири подушки, ватяне одіяло, суконе і марселєве, і дві простині, оце праздничні. А то були такі ситцеві, не білі шо чисто, а ситцові. То в полосочку, то ще, закривали постіль, ото і все, дітки.

Мати і вишивать уміла, і плела, і як я заміж ішла, мені рушники ще мати повиплітувала, поробила все. Я не вишивала, плести плела, а вишивать ні. А рушники вішали на картини, хто над вікном, був портрет, – на портрети.

Мати нам сама руками шила, ніде не заказувала. Наверно ж, горе, доченька, її шить навчило.У цієї сусідки була машинка, а у нас не було.

Люди більше купували матерію. Тепер ви глянете, і на отакого єсть, і на отакого, і на такого. А тоді дітям, набрали там байки, як хто на машинкі, а хто і рукою, вручну пошила дитині або фартушок, чи шо. Тепер, бачите, і колготки, і плавочки і шо. А ми проходили, цього не бачили. Ще і моя дитина ходила, дочка, то цього нічого не носила. Шили ми і шароварчики і чулки. Мої порвуться чулки, я виріжу і пошию. Ото так, дітки.

Мати до церкви ходила, і я, дітки, ходила. Я ще до церкви ходила, ще в нас церква на площаді, де остановка автобуса, ото там вирито, де туалети... Ото в нас там була стара церква, о. То я ще до школи, помню як ходила вербу святить, ото із своїми бабками старими.

В нас як оце розібрали в 37 году, – не було церкви. А як німці прийшли, то в нас на площаді, ну як... Де пікарня у нас знаєте? Ну де наша остановка центральна, оце отак прямо, отакого туди, тільки щас там поселилися люди, тоді оця сторона, що оце де остановка. Тоді там був сад фруктовий обкопаний, не обнесений, а обкопаний. Оце той, а на цю сторону, дітки, оце у нас тепер пекарня, як раз це там воно було. Там була школа і з цієї школи були зробили перву церкву, оце при німцях. Ну ми дітворою ходили. Школа ж була закрита, дітки. При німцях ми не занімалися. Тільки до чотирьох класів. А я же чотири класи кончила, а п'ятий, аж поки прийшли наші і тоді той. То ходили. А потім акувація, а потім вернулися, стала обратно церква була у нас. Потім закрили, дітки, а потім обратно открили.

Кожну неділю не ходили. Ну сейчас, якщо в мене єсть возможность та є сила, то сейчас кожну неділю іду. А тоді, дітки, як я була ланковою, то нас не питали, чи неділя, чи праздник чи шо. Даже от сьогодні Октябрська, а надо що на роботі було не погружено, чи там качани на степу ще кукурудзу ломали, чи ще сємочки, то ми не праздновали. Надо отвозить і все.

Тепер куди не глянь, – п'яниця, а не було так, як тепер. Молодежь блукає, пють...

Співала я, доченька. Ну як народні пісні співали, їхали на роботу співали, і з роботи дітки. Зразу, як прийшли після война, ні, після акувації, о. Перві пісні, які нам фронтовики сказали, отак і отак. А потім одна по одній, там ту почуєш, там ту почуєш... І так і учили, дітки. Фронтові співали. Ну і мати наша співала, те що і ми, дітки. Старинні пісні співала, ну які, як вам сказать, не знаю... Ну радостних не було,

щоб там, а все журба, ото так. Потому шо жили у бідноті тоді, а тоді батька у них у 14-м...

Підчоса Віра Ісаківна, 1924 року народження, с. Біленьке Запорізького району Запорізької області[1]

Мені уже сємсят восем, я 24-го года, да... Що я можу сказать за те, шо батьки як і шо? Чуть помню. Вже батько з матір'ю нерідною жив та як хазяйнували, у колхоз як зводили та батько двоє коней, віялку, плуг там, все ж одвіз на другий день. Багато не хотіло у колхоз, так вони [ссігнували], продавали за бєзценок. Оце сказав батько матері: "Тіки нога твоя там буде – людські сльози". А вони за півціни – і корова, і сіно, ну шоб там не було, все, – хто не хотів в колхоз... Багатенько не хотіло, а тоді пішли. Мало хто з нас, сусід не пішов, остався, пішов конюхувать, так його розпродали – все шо в хаті було: корова, сіно, усе... Ну це в роках було яких? Мені було год дев'ять-десять. Це було, щітайте які года, сємсят год назад. Мені щас 78, ну восєм-дев'ять – я тіки помню, шо воно було.

Я сама з Томаківки, це я в Томаківкі, а сюди заміж вийшла і уже п'ятдесят два года живу, із 41-го году. Як тіки война, ми переїхали до батьків, і з 41-го году тут.

А моїх батьків звали – Ісак Сидорович, матір – Гаша, Агафія Павловна. Підчоса – це вже чоловіча фамілія, а дівоча – Мірошниченко була фамілія. Оце таке дєло, дуже помню це. А тоді пішли вже в колхоз, багато пішло, мало хто остався, вже попродали все, пішли в колхоз.

Батьки чим займалися? Батько в колхозі робив. Мати, вона ж прийшла на нас шестеро, ми осталися от мами шість душ, – сама старшенька чотирнадцять год і менше, менше, менше. Мені два годи з половиною було, ще братік був півтора годіка, то ми отакі остались. Мати з нами, з дітьми, і своїх ще двоє сукупніх, то нас було восьмеро. Ану-ка, восьмеро дітей у хаті, шо ми бачили? Куліш та гарбуз. Тепер же діти панькані, а тоді ж воно було...

По-моєму, [до колективізації] землі в нас вобще не було у батька, шоб він... А чим заробляв? А шо, у колхозі робив, заробляв, зерно заробляв, там копійку у кінець году давали. Так шо не за каждий місяць давали, в кінець года. Та як ми жили? Так як тепер? Шоб і сахар, і масло, усе було. А тоді сахару не було, оце гарбузи спечуть кусочками:

---

[1] Опитування провели Т.Г. Бобко та Н.І. Швайба, 22 червня 2002 р.

“Ой, канфет, добре!”, – сладке, потому шо ми не бачили. То пасльону насуше мати, так пиріг з гарбузом і пасльоном... То тепер копійку нада, бо тепер діти в нас баловані, то молока нада, то масла нада... А тоді... гарбузом та кулішом, та галушки наварять та й жили ми, куча нас. Батько на роботі, мати ніде не робили, потому шо нас куча була.

Діда, бабу ні тої, ні тої не знаю. Матір рідну не знаю, два годіки, даже не помню нічого, яка була мама. То хоч би раз приснилась, шоб побачить, яка ж вона була на лиці. Не помню. А батько, вже я була замужем, батько вмер ще до евакуації...

[Голодомор?] Пам’ятаю, мені дев’ять год було. Ой, Боже! Нас було іще менший брат був, це вже після голоду мати прижила ще двох. Помятаю, о! Не було ні крихти хліба. Оце щавель кінський на тому, мати нарве, наріже, стаканчик купе жита. Стаканчік жита стоїв тоді 12 рублів! Купим стаканчік, у ступі потовкли, висипали, сиренька водичка, посолили, ні зажарок, нічого. Ото таке сьорбаєм похльобку і щавель кінський, не такий, не наш, шо оце ми їмо, а як ото подорожник росте, отам вилазе по леваді. Ото ми таке їли у 33-м году. Мати оце нерідна вже, їздила у Запорожьє. У Запорожжі робив моїй тьотки дядько на пікарні, їм там давали додому можна винести півкіла кусочок, а він бєдний ще й в кармани, ще там в штани якийсь кусочок заховає. То мати раз у тиждень було поїде, привезе ті кусочки, дали нам по кусочку, а те під замок. Обід дали, щоб ми не пухли... ми пухлі не були, но худі були! Такі – за вітром пускай, но не пухлі. Ото по кусенечку хліба та оту баланду. Тоді батько ходив робить, мій батько ходив робить – за 100 грам макухи цілий день робе. У мастєрській робив столяром, одробе, 100 грам макухи ще й одважують. Дає, приходе додому, мати в ступу потовкла, у водичку, біленька водичка, посолила, зажарить нічим. Ото таке ми їли. Поки вже повиростали, поки вже пішли на свій хліб...

[До церкви] ходю, тільки рідко, в мене дуже ноги болять. А коли я була мала, я не знаю, ходила там у Томаківці. Там була церква хороша, велика. Я знаю, шо мати ходила в церкву. [А священників] не знаю, і тут фамілій не знаю. Людей тоді більше ходило, чем тепер, більше. Тоді якось... і молоді ходили. Тепер молодьож ходе, но по празникам. Тепер я тіки по празникам піду, де посидю... паску святить, яблука святить... такі хлопці молоді, я вдивляюся їм.

А раніше тут же ж, бачиш, запрєщали весь час. Оце стали до церкви. А тут, Боже сохрани, вечерю носить, дітям у школі: “Ану, руки той, – ага, значить красили яїчки!” Тут дуже запріщали. В яких роках це? Це мої діти ходили. Самому меншому сорок год, це він ходив у школу

год двадцять тому назад, а то ще більше, год двадцять п'ять назад. Тоді вже дуже запріщали, а щас, бач, ніде школа і начальство...

Як мала була, год сім-п'ять, то знаю, шо вечєрю, батько возив мене по сусідах. Тіки ми, батько тіки дядькам, тьоткам, рідні і сусідам. А тоді їдемо до кумів, до моєї хрещеної матері, вона була така багачка, не багачка, но лучше нас жила. У нас куча дітей. Ото там вони батьки собі випивали, а ми гуляли. Там всігда мені мати пальто, або плаття, або... шо ж ми туда їдемо всігда. Це я як малою була помню. А вже як більше, шо мені, п'ятнадцять год мені було, пішла в город, в сестри жила... [запис перервано].

А то я була в Томаківці, малою вже полола з бабами на степу і все. Мати ж нерідна, а нас восьмеро, нема за шо, ходю в латаному платті, ні трусів, ізвіняюсь, нема, ні ліфіка. Коли приїхала сестра, [Сіма] і Галя, там дві сестри моїх було, каже: "Давай ми тебе заберем у Запорожжя?" Ну мені ще не було шістнадцять год, а тоді давали паспорт, тепер у вісімнадцять, а тоді в шістнадцяти годах. Ніде не поступлю, нема ще паспорта! А сестрин чоловік робив у міліції та єлє мене упросив учеником на заводі, завод був проволочний, "Інтернаціонал" назвивався, та ученицею на пресу, пресовщицею. Так я ото там побула ученицею, уже могу работать. Каже мастєр: "Я мог би перевести тебе..." [запис перервано]. А в шістнадцять год перевели мене в робочі, то ми там познакомились. А у войну, як началась война, оце ми поженились. Ми в Запорожжі бралися і в Запорожжі ми там жили, так ми прийшли до батьків. В нього мати вмерла, батько один, то ми приїхали сюди в Бєлєнькую. Це вже не ця хата, ми вже строїли самі хату. Ото таке дєло, так шо нагорювались, з двох годіків з сестрою сиротою!

Чоловіка мого звали Підчоса Петро Якович. Він за багато мене старше, він з 11-го году, на тринадцять год старше за мене. Я сирота, ходила – плаття латані...

А тут [у Біленькому] уже ми шо? Прийшли у войну (чоловік вобщем був на фронті, а тоді попав у плєн). І він щас же пішов у воєнкомат, бо сказав батько, шо щас же у воєнкомат, бо скажут "дєзєртір". Пішов, а я осталась, пішла у водники робить, тут у нас воєнні робили. Ми робили все на фронт, там і картошка, і морква – це все. Ще колгосп був, ще батько з войни пришов, у 45-му вона кончилася, а в 47-му батько пішов в колхоз і ще робив тридцять год у колхозі. І оце ж тіки поміняли, а то весь час був колхоз. Я тоді до колхозів не знаю, шо тут було, я тут не жила. А як з 41-го году, то весь час був колхоз, поки оце січас уже його розпався...

[А в часи окупації тут] була, да. [Як німці ставилися до населення?] Ой! Німці, не дай Бог! Німці так: надо, – зайшов, кабан є чи порося, шо є – забрав. "Матка, тікай, бо "пу!" І то забрало, корову нада – забрав. Нас вигнали, об'явили, хто не евакуірується, – розстрєл буде. Так ми, німецькі були такі безтарки, здорові коні такі, отакенні ноги, коні були сильні! Хто не мав чим, а ми... свекор мій робив у колхозі бригадіром, а тоді оце ж евакуація, так він гарбу взяв і коні, та й сусіди тут п'ятеро дітей і... Вобщем повна гарба. Оце ми на гарбі і нас гонять німці верхом на конях, такі бляхи тут на тому, і гонять нас. Ну ми потікали. У Томаківку догнали, там же мої батьки були, так ми там... хоч і получив пльотки добре, батько, свекор... бо так хата впоперек була длінна, так він нас поскидав, а тут німець зайшов. Так він ото скільки їхав гарбою, стільки пльоткою чесав. А він опять би пішов, нада ж десь коні оставить, опять же пішов у ряд. А рядовка була – начало було в Мар'ївці і аж у Бєлєнькій кінець був, – отак людей зігнали, гнали нас.

Гнали нас у Германію, ну на [Мирову] станцію гнали. Може людей погрузили, но ми в Томаківкі повтікали. Вони, там таке здорове село, сарай загорожено проволкой, туди загнали людей на ніч і той... Так я вже, батько там повискакував, я вже осталася, бо одежка була на гарбі, а тоді вже і тікала з-під того... На воротях німець діжуре, а там за сараєм отака забора, – я перелізла рачки, рачки до сосєдки, і утекла із огради вже, де були загорожені. А всіх ще хто був, мати, тоже ж тут нерідна мачуха, свекруха, і Катерина, і батько, і ми. В чотирьох оце ми евакуіровалися. Батько ж їх скинув...

А то у нас хтось геройство показав – убив одного німця у Бєлєнькій. Може це й партизани, може й з наших хто таких, шо хто з мужиків остався. Так вони шо зробили: в кажну хату (тоді ж молодих не було – всі на фронті) дідів і пацанів та сорок чоловік за одного німця, сорок чоловік отут, на оцій слєдущій вулиці... Рюхівка, чи Німецька... Царівка, мать. Я вже не знаю, тепер же по-новому переоформили. Царівка. Сусідська мати там жила, оце через хату... Заставили їх бєдних самих на себе яму копать, а тоді бабів заставили загортать. По дворам, всіх зігнали з пльотками, надо було іти, бо б'ється, і ото загортать. Їх там сорок чоловік положили за одного німця! В якому ж це годі? Це було у 42-му чи 43-му році у войну, у войну. І тоді заставили бєдних бабів... Земля ворушилася, воно ж застрелив, а чи вбив чи не вбив. Над ямою вистроїли, стріляють, вони падають у яму і ото тобі, каже, закидаєм, а воно движуться і руки, і ноги... Ой, не дай Бог! Це тіки... не можна і згадувать.

Поліцаї у нас були. З місцевих були. У нас був Кравченко Іван, був главар поліцаїв, їздив на тачанкі, даже наших білян він бив. Бо біляни наші сказали, шо які там шо [принавачаться], а німці ж гребучі. Не знаю, де там яке поміщеніє вони там, так поліцаї були. Кравченко молодий був, може років двадцяти. До цього як він був? Жив як усі, у колхозі робив. [А чому на фронт не пішов?] Потому шо він, видно, заховався, а тоді пішов у поліцаї. [Коли наші прийшли], він ховався дома на горищі, шось люди бачили, шо він по двору бігав і ховавсь, поки наші вступили. Мій чоловік, значить, був три рази ранений, прийшов уже ж із фронта... Нє, це, мать, коли він з плєна прийшов, він з плєну прийшов, а той ховався. Тоді тут два дні побув, каже батько: "Йди, бо будеш той..." А воєнкомат був у Хортиці, я його туди проводила. Коли і цей надумав окупитьця, сумочку таку батькову узяв і в Хортицю ж. Ми ж там сидимо, їх вистрояли пообщаться, чи як воно називається. Визивають: "Єсть?", – "Я", "Я", "Я", – питають. І Кравченко цей Іван там. Це я свідєтєль, сиділа якраз там, багатенько нас виряжало туди на войну чоловіка. Коли видно хтось з білян пішов у воєнкомат шепнув, шо тут поліцай, самий главарь, який бив наших білян. Коли виходе відтілля якийсь чоловік з воєнкомату: "Кравченко Іван Васильович?" – "Я". – "Виходь зі строя!" Вийшов, повели його туди у воєнкомат. Повели, довгенько не було, ну ми сидимо, думаєм, шо ж з ним буде, видно заберуть, посадять чи шо. Коли вони оце Хортиця, за улицей туди єсть така балка, коли його вже вивели без сумки і руки назад, вивели через дорогу і повели. Видно, як собаку вбили в балкі і все. Потому шо з ним возиться...., хто з ним буде возиться. Тоді ж воно война ще ж була. Це тоді як батько з плєну прийшов.

А в його [у Кравченка] не було ще жінки, нікого, він нежонатий ще був. Сестра була, він жив у сестри. Сестра отут жила і брат маленький був. [А як до неї люди ставилися?] Ну знаю, шо поганенько...

...Німці, ви знаєте, єсть і хароші. Приходив, він же був іще ото на войнє, іще був з півгоду може, німці забрали. Оце цього пацана вже, Івана-поліція, він вже підріс, було 14 год йому, пацана цього і батька, і ще там одного. Так вони поплигали з поїзда. Доїжжяли вже до Германії і там той, шо ходив діжурив, каже: "Хто хоче тікать – тікайте, бо дальше вже всьо, там вже стріляють, тікайте". Так вони поплигали на ходу, поїзд на ходу ішов, воно ж зімою, снігу багато було. То первий цей пацан, а там один не пацан, но тоже маленький такий, боявся, так первий мій чоловік каже: "Я буду стрибать, дивіться, я буду йти по ходу поїзда, бо поїзд туди пішов, а ти будеш назад, а хто другий – стій на місті, будем сходиться". І то вони поплигали з поїзда, ото там сахарний завод

та там де коні ночували, з коньми вмісті. А тоді прийшли, тіки прийшли, два дні побув і опять на фронт пішов.

У нас голова колхозу був весь час, до войни і після войни, двадцять два годи було голова колхозу, сусєд наш Максименко. Такий він неграмотний, він там всього чотири класи кончив, но хазяїн був! Він після войни колхоз мигом востановив і бєдні, в 47-м голод який, баби ходять на роботу голодні. "Дівчата, потерпіть, дівчата, потерпіть, тіки умолотим, ось будете галушки самі їсти". І ото тільки первий укос – намололи і на степу оце ж сосєдка робила на коровах... На коровах же тоді робили, бо у войну коней забрали, нікого не було, на коровах робили... [запис перервано]

Врожаю не було, картошечку ми накопали, посадили ми 50 соток було города, так весь город викопали – піввідеречка отакенької, маленької. Тоді не вродило... Тепер не вроде – так привезуть звідкільсь, хліба чи шо, тепер не страшно, шо не вроде... [запис перервано]

У 47-му [під час голоду], жили у нас на Німецькій, на цій вулиці. Іде мати бєдна, уже все поміняла, іде подушку несе тим двором сусідським, а мені баба, сусідка, каже: "Пішла Анюта, бєдна, уже подушку понесла". Четверо хлопців ото дітей, пішла бєдна поміняти, хтось дав їй кусок хліба. А тоді робочим давали по півкіла пайок, нікому, тіки хто робочим. І видно хтось дав їй той пайочок, і вона сіла, не витерпіла та й з'їла там на східцях біля магазіна, там і кончилась. Усьо, і дітей тоді ж, остались діти, не знаю, десь забрали...

...Голод 1947-го, ми не ходили, а люди ходили рогозу копали і з кореня мололи, таке вона біле-біле, як мука. Воно ж дерево, а спечуть лепеники, то воно полежало, – синє-синє зробилося. Їли, но ми не їли, ми ото ж щавель їли, таке...

А рибу, а хто буде ловить рибу, ну хто буде ловить? Раньше було багато риби. Но тоді ж залило, все залило, мабуть, я вже не помню, як перемичку зірвали у войну залило. В 42-м мабуть, чи в 41-м зірвали німці перемичку, так залило всю плавню все водою. А тоді, тіки часточки поооставались, а то все ж у воді було. Там вже яка там риба, яка там риба, залита була уся плавня. Море і все, не було. Це там в двух містах, казали, де возвишеность така була, кусочок землі, а то все було у воді. Отакі дєлішки, дівчата, не дай Бог вам оце...!

Вулиця Німецькою це ж давно-давно називалася. Я не знаю чо це, не знаю. Вот тепер наша була Павловка – тепер Космічєська, це я помню, Гарбузовка була – тепер Партизанська. Гарбузовка, Медянка... і сюди знаю по-старинному. Оце щас Рюхівка, тоді Медянка, а тоді – забула, не помню... А сюди я і не знаю як називалась. Павловка у нас

споконвіку Павловка. Я як прийшла сюди, то вона була Павловка, і я вже п'ятдесят два годи тут прожила, вже і більше. Це я п'ятдесят два годи прожила вмєстє з чоловіком, дарма шо він старше на тринадцять год, ми прожили вмєстє п'ятдесят два годи. А тоді у вісімдесят два годи він умер, а я осталась, десять год сама...

Топчій Олександра Максимівна, 1926 року народження, Топчій Микола Іванович, 1925 року народження, с. Біленьке Запорізького району Запорізької області[1]

Олександра Максимівна: Папаша мій – Хижняк Максим Тимофійович, а мама – Хижняк Фьокла Марковна. Обоє – 901-го року.

Дід і баба... ну бабу-то я ще помню одну, та і мачуху мамину помню, а діда я не помню.

Батьки [чим займалися до революції?]

Микола Іванович: А они бедные.

Олександра Максимівна: Ну в колхозі... череду пас батько [сміється], а мама – колхозниця. Колхозниця...

Микола Іванович: С бедного происхождения ее родители.

Олександра Максимівна: Ну мама трошки була не в панів, а вобщє-то десь трошки няньчили вони, шось таке. А то у колхозі робили, в колхозі.

Віруючі були. Та так, чи паску посвятить, чи шо, – ходили, як церква була.

Микола Іванович: Ну таковой же церкви не было здесь. Временно була времянка, кода-то вже...

Олександра Максимівна: Та ні, чо ж не була? Була настояща церква в нас, не нада.

Микола Іванович: Так ту ж разваляли, шо була.

Олександра Максимівна: Тоді ж оце той, як став уже колхоз, церкву заваляли. Я й не помню, в якому це році, ну до войни.

Ну я з мамою ще туди ходила, як паску святить, чи шо, а так я не...

Кого-кого? Священників? Одного пам'ятаю, одного як отой... Не знаю, як його і фамілія...

Микола Іванович: ...И религиозный, и советский. Це вже після войни, да.

Олександра Максимівна: Ну оце у нас Совєцкій Союз був же ж, а тепер же вже ми...

---

[1] Опитування провели Т.Г. Бобко та Н.І. Швайба, 24 червня 2002 р.

Микола Іванович: Самостійні стали.

Олександра Максимівна: Самостійні поставали [сміється]...

Микола Іванович: Я сам з Донбасу, [25-го року народження]. [Як потрапив до Біленького?] А мы в Германии встретились с ней, в лагере.

Лагерь... Город назывался с трех букв – КДМ. Это сокращенно, а как расшифровать, я не знаю. Последний адрес был таковой – Фольцваген "В" – народный вагонный завод. Ну там мы ж во время войны нас туда забрали, от... Завод был громадного значения, большого военного значения. Там значит все выпускалось для фронта. Там были, я не знаю, сколько национальностей, очень много такие молодые, как мы в то время. Вся продукция была военного значения. В 45-м году нас освободили американцы. Но я уже был инвалидом, инвалидность там на заводе получил...

Инвалидом был и я уже работал в лагере. Ну значит, что я, какая работа у меня в лагере... Ходил в баню в мужском лагере и, извините за выражение, за одним туалетом ухаживал. Ото у меня работа...

Олександра Максимівна: То в лагерях була баня само собою, а тоді каждий місяць його ганяють в городську...

Микола Іванович: Городскую, – там дезинфекция полностью, не только головы там, но и даже постельных принадлежностей... Там на счет этого очень строго, так скупчилось людей, Боже мой...

Ну занимались, там у меня были ребята такие, что я сам-то... Там были ребята такие, что ночами не спали, доставали продукцию, от. И я, а я [в лагере, я] их трошечки берег... Они ночью лазили...

Олександра Максимівна: У баурів.

Микола Іванович: Да, да, да, да...

Когда в лагере я стал работать... Когда меня после лечения повели на завод, мастер отказался от меня, мол, инвалид, какую я могу пользу дать, надо на станке работать. Привел полицай меня в лагерь до коменданта, от, комендант значит с переводчиком вышел, потом пошел туда, полиции доложили, что меня назад вернули. Комендант с переводчиком и говорит: "Вот это видишь первую баню, а за ней туалет мужской? Это ты будеш хазяином". А у меня были два товарища, один с Донбаса, правда, а другой с Харьковской области, которые, значит, не работали, а скрывались у меня, на горище в бане. А ночами они занимались такой работой. Я и копейки в лагере не получал, ничего, только пищу давали и все. Только пищу давали и все... Ну я жил неплохо там, потому что и картофель был, и мармелад был, и макароны были, короче говоря я хорошо за счет их...

Ну короче говоря, ближе к делу... Ну вот эти товарищи занимались такой работой и я возле них жил. Ну а раз я стал не голод, стало быть и на девушек потянуло. Так и познакомился с ней.

Олександра Максимівна: У нас в нашом селі багато дуже забрали [у Германію]. Нас уже в 43-м году забирали 26-й год поголовно, угнали, поголовно.

Працювала на зоводі.

Микола Іванович: Там завод в 37-м году был сдан в эксплуатацию. Там когда входишь на завод, цифрами на стене... большими цифрами – 1937-й. Ну я вже сказал, шо завод военного значения. Там "Фауэр-1", "Фауэр-2", там "амфибии", машины выпускали, самолеты ремонтировали. А я работал на пресу, – противотанковые мины штамповали... Ну шо я ще могу добавить... Уже после освобождения мы решили, значит, поехать... [запис перервано]

...Туда приехали в этот же лагерь. Там было несколько областей, но большинство было из Харьковской области. Среди них были много полицаями, работали в лагере, то вобще полицаи, а то при лагере... [Добровольцы], да, да, ну раз полицаи, – понятно... Ну что я еще могу добавить?

...И оставались там, да, которые уже в Францию уехали.

Олександра Максимівна: У нас із Біленької дві кажеться, це ж та [Грунька]...

Микола Іванович: Плавні?

Олександра Максимівна: Жила там одна племенниця папашина. Вона там трохи пожила і той... Ходили і ми тоже, ходили. Ну це уже після войни, після войни.

Микола Іванович: Дело в том, что плавни раньше были – это багатство, до построения Каховской ГЭС. Когда построили Каховскую ГЭС, всю плавню затопило. Уровень воды подняли, там такие багатства были!

Олександра Максимівна:Сінокоси були...

Микола Іванович: Рыби сколько!

Олександра Максимівна: Хароша риба.

Микола Іванович: Рыба обикновенная, днепровая. Дальше, сена, луга там были, сенокосы, еще что-то... Хозяйство же, коллективное хазяйство, или колхоз, много скота держал там.

Олександра Максимівна: Колхоз, ну колхоз.

Микола Іванович: Колхоз, ну я сказал коллективное хазяйство. Даже и зимовали там. Это было багатство, для людей это роскошь была. Там столько корма, скот там выпасывался. Далее, и сюда же надо

было привозить, содержать скотину. А когда подняли уровень воды через Каховскую ГЭС, все затопило...

Олександра Максимівна: Дрова заготовляли в плавні...

Микола Іванович: Огороды были...

Олександра Максимівна: І Огороди були... А сінокоси...

Микола Іванович: [В Беленьком до Максименка] было два председателя в колхозе... Коваленко и [Филоненко].

Олександра Максимівна: Коваленко Михайло Спиридонович.

Микола Іванович: Короче говоря, они довоенные специалисты и так далее...

Олександра Максимівна: А тоді став Максименко. Вони всі мєсні.

Микола Іванович: Он сам местный, он приехал с армии маленьким офицером, не большим, но маленьким. Но благодаря его способностям председателя колхоза, когда его приняли в колхоз, он стал председателем, – колхоз вырос “от и до”, колхоз – миллионер.

Миллионы уже на счету, хазяйство. Председатель – герой хозтруда стал. И в нашем колхозе, это бывший колхоз Илльича, и по соседству колхоз Кирова, там тоже женщина герой, да, [Бугаева] стала... Она была рядовой, не была начальником, но подняла что называется.

Да, Боже мой, мы горя не знали. Американцы к нам приезжали. Не помню, в каком году, делегация была. С других государств приезжали. Короче говоря, жить можна було, можна.

Олександра Максимівна: Якби воно було все записане...

Торохтій Варвара Василівна, 1927 року народження, с. Біленьке Запорізького району Запорізької області[1]

Торохтій Варвара Василівна, 27-го року народження. Тут, в Біленькому народилася. Ну а шо? Отак і родилась, і хрестилась, тут і в школу ходила...

Я жила раньше, дивись, на тій улиці... Раньше вона була Рюховка. Це була Рюховка, це Павловка, навєрно ж, хто первий там строївсь, зачиняли вулиці ці, – на його ім’я, навєрно ж, називали і вулиці.

Я поміщиків нікого і не знаю. Мама моя, Єлізавєта, служила в того Мазарака, – це де стара школа. То там вона служила в цього помєщіка, як наймичка була. В Павла Мазарака, де ото школа, не оця шо нова, а ота менша двохетажка, наверху. Там ви були? Це ж тут чотирьохетаж-

[1] Опитування провели Т.Г. Бобко та Н.І. Швайба, 22 червня 2002 р.

на школа, це вже оце строїли, а то помєщікова ж ця. [Помєщик цей] не обіжав людей і вона була пам'ять така вродє приятна. Парк там був...

А ото, де больниця – ото, по-моєму, Маклашевський там був. А це Мазарака. Це мама ще дівчиною там служила в їх. Вона 1901-го року, а батько 1903-го....

Батьків я помню, а дідів я не знаю. Бабів одних помню трохи, батька й матір. Батька звали мого Василь Кирилович. Він погиб на войні, нема його. Тільки це, шоб записували, він би бачив [сміється]!

Нічого такого разговору не було, шоб про революцію батьки. Ну я не знаю, навєрно ж може батько мій участував у революції. Молодий ще ж був тоді. Батько то був грамотний, конєшно, три класи скінчив. Він всєгда на руководящих роботах був.

А до колгоспу навєрно самі ж хазяйнували, тоді я не помню цього. Це ж воно у яком году? Мені навєрно год чотири було, як колхози організовували. То забирали в колхози, в кого шо було, скотину там чи коні, чи ще шо. Ну хто йшов охоче, а хто був, ще я помню сусєд у нас був, так він вже пішов у колхоз, вже мені, мать, було годів восєм, як він пішов в колхоз. А то не здавав він ні коняку, нічо, сам хазяйнував. Ну якось тоді було так: хто в колхоз, хто той... Ото таке.

Я помню, що ми ж були малі, а вони полову робили для скотини. Так ото така тьорка і ото сідаємо на коняку і ганяєм, нам же каталься ж харашо. Були вітряки, помню, були трохи. А тоді вже вітряка ж не стало, при колхозі млин такий був...

[В дитинстві] ... то в Квача, то в Матки на вулиці грали. В Матки – це там стоять чоловік чотири в полі, а нас тут чотири, вобщєм дві партії. А тоді той палкою м'яч підгилює, а той палкою б'є. А ті як піймають м'яч, значить гуляються по садові. То в гусей, то в Квочки, вобщєм, багато ж в книжках пишеться наші бивші ігри. Ото таке діло, дєвочки.

Мама в мене було вєруща, но вона в церкву не ходила. Вона в Бога вірила, тільки дома. Ікони в неї всіда були. А ми, я разів два була в церкві це й усе. Не ходила в церкву і сєчас не ходю, бо я не дойду вже туди, тому не ходю. Ікон не має, я не знаю де вони в мене ділися ці ікони...

Мати вчила молитвам: "Во ім'я Отця і сина, і Святого Духа, і нинє і прісно, і во вєкі-вєков. Амінь!" "Отче наш", – оцю вона нас заставляла за нею повторять.

Батьки в колхозі робили. Я ж мала була, шо я, – в 27-м году родилася, а в 33-м це ж трошки помню голодовку оту, шо не було чого жрать. Так ми малі були, нам шо?

У войну трохи ж евакуіровали нас, під скирдами ночували... Туди нас вигнали аж за Нікополь, евакуіровали. А було вже ж январь місяць, чи фєвраль. Холодно було, а під скирдами ночували. Ото позагрібали нас матері, шоб ми не позамерзли в скирді. А тоді вже там посьолок, забула як називався, там німецька колонія була аж за тим, за Нікополем. Там недалеко станція Чортомлик єсть, то коло станції там ми були недалеко, там сильні бої були, ми там жили. А тоді як освободили наше село і там освободили, тоді ми повернулись додому. Приїхали додому, а тут вікна-двері повитягувані, ні жрать, нема нічого. Ями, шо ховали в ями, там цілі багатства, – поодриване, позабиране, а хто його зна, хто забрав. Ото таке діло.

А тоді вже після войни мене забрали на завод "Запорожсталь" на востановлєніє, було мені шіснацять год. Ото завод "Запорожсталь", [востонавлювали тоді листопрокати], на домнах, на мартенах, ЦМК, це скрізь. А ми шо? Діти були. Вам по скіки год? А мені було шістнацять. А тепер сидю каліка з ногами з якими, ой... [плаче]

В 47-м? Ой, моя дєтка, я якраз на Запорожсталі робила. Голодували, було і хліба нам дають... Тоді тіки в 44-му нас забрали, багато молодьожі забирали з села, а тоді з Германії навезли. Ну вобщєм, дуже багато було молодьожі. Ну хто охоче з дому піде, дєточка? Заставляли. Іди і всьо. Ото мости строїли, це шо щас Преображенського у нас. А нас тоді на Запорожсталь поставили, багатенько нас було звідсиля. А багато потікали. Хто тікав – судили, по п'ять год давали, трибунал судив за каждий прогул. Я приїхала додому, бо повєстка, шо батько погиб, так два дні не була. Правда, мене не судили за те шо батько ж погиб, а так все равно зарплатою наказали. Не дивилися, шо батько помер, все равно зарплатою наказали, – не видали зарплати половину. І зарплата така була... А хлєб ото пекли з проса, такий кусочок, ну нам давали кілограм, бо тяжолая работа. Ну голодовка як голодовка. А тоді вже, я помню, в 48-му році, да, в 48-м році американські посилки нам уже стали йти. Стали давать нам у посилках крупа, тушонка, там ото сахар, ну хароші продукти. Це через Красний Хрест давали, тоді вже нам трохи полегше було. А тоді вже реформа пройшла після 47-го году, вже хліб свободний був, в магазинах продукти свободні були, уже...

[А на село ці американські посилки не йшли], нє. Оце дванацять гривнів давали пенсії кому, тоді рублі були, по старості ото така пенсія була – дванацять рублів.

В общєжитії це ж ми жили, я на одинацятом жила, ви там не бували? Біля клуба Горького, там наше було общежитіє.

Як дівчата ворожили? То сапоги кидають, то замовляють там, то замки чіпляють. Ну замок ото беруть і чіпляють до рубашки, а хто прийде одмикать, той буде жених [сміється]. Вобщєм, хто шо придумував. Ну як молодьож, що ж робить було. У клуб каждий день не підеш, бо нема за шо ходить. А то самі собі організовували, ото там в комнаті якісь гульбища, там ігру якусь або шо. Це ж наша комната, напримєр, десять чоловік, ми так собі кучкою уже і держалися. А так бувало, пам'ятаю, із Скельки дівчата – Таня Брициха, Кущиха Марія, чи ще звідкіля там. Ну тепер, якщо вони ще живі, то вони старі, такі як і я. А тоді ж оце молодих прислали оце на стройку, так як і нас, понаселяли, я ж не помню...

Були самі собі концерт якийсь робили, то якісь п'єси видумаєм [сміється], ну посміяться. Ну ми ж, напрімєр, до войни ходили в клуб, хоч і малі були ще, а отут був літній клуб, де ця нова школа в нас, – літній клуб був. Тут же постанови ставили. Або цей клуб, де сєчас і колхозний був, постанови хароші ставили. І "Наталку-Полтавку", і "Гриця". Ото ми вже самі собі робили концерти ці, розвлєкалися. Щось же надо робить, не будеш же сидіть так, руки склавши. Молоді дівчата, по шіснацять там, по сімнацять год...

Пісні співали всякі. Воєних багато ж пісень було, вже позабувала їх, багато воєних пісень співали. [Ну парубків не пускали], ти шо, – в нас коменданти ганяли. На вулиці – пожалуста, гуляй скіки хочеш...

В 48-м году я йшла заміж, ще война йшла. Яке то в мене весілля було? Прийшли додому, мама дала мені одіяло, дві простинки і три подушечки. Зв'язали в одіяло і на плечі, і пішли з женіхом. Отака свадьба в мене була. В городі ми жили, квартіру знімали. Він же ж там чекістом робив. Так як от тепер були заключьоні, їх же ж тоді багато заключьоних було, отут в охранці робив. І там і познайомились. Дівчата були, на роботу ходили, вони ж там із зеками робили на заводі. І там і познайомились, то таке в нас весілля було [сміється]. Яке там весілля?

Я в колхозі двацять шість год тут проробила. А то на Київщині, ми там жили [нерозбірливо]. П'ять год на Запорожсталі робила....

...Були неприятності, всяке, мол, наїхали сюди... Бувало і таке. А знаєш, оці, шо приєжжі, вони бувало таке, шо посади високі займали. А наші ж люди возмущалися, шо ото тіки поприїжали, і вже посади такі позаймали. Ну це приблизно, коли ще партія була. Ти ж єслі грамотний чоловік, він, канєшно, пробивав же собі дорогу. Я тоже робила у колхозі, була член правлєнія, ланковой десять год була, депутатом була чотири года. Ой [зітхає]. А тепер все...

Да, тут красіво було! Плавні, та скіки цвітів було, дерева такі, гряди такі, сіна було скіки, вобщєм, дуже харашо було. А тоді в 54-му його викосили та зробили Каховку вже.

Жили люди в плавнях, хутори в них. І в них було там і картошку колгоспом насадим, і сіно заготовляєм були їздим туда, от. Тепер сидимо з ціпками, нікому не нужні, каліки. Ото спасібо, хоч пенсію дають.

Тюпа Ганна Єлисеївна, 1909 року народження, с. Біленьке Запорізького району Запорізької області [1]

Ганна Єлисеївна: Я дев'ятого году, мені вже багато, дітки.

[Донька]: Їм буде 12 іюля, оце в цьому місяці, вже 93 годи.

Ганна Єлисеївна: Уже багато, діти, я пережила і перегорювала. Іще й на старість – "іди жить", – довго заставив. Це вже багато.

Я жила в Біленькому раніше [не на цій вулиці], раньше називали [місце, там де я жила] Бугор. Да. А тоді ото там Тифанівка, Озьорка, оце такі вулиці. А тепер вже ж переіначили, тепер я вже не знаю як її називають. Це у батьків [я жила]. А тоді я вже заміж вийшла сюди на Рюхівку, за Тюпу. А моя хфамілія була Фоменко. Дівоцька хвамілія була Фоменко.

Батька Єлисей звали, а мати – Параска. Вони білянські, а тікі я вже забула все...

Батько в мене був рибалко, рибальчив, оселедців ловив він у Дніпрі. Оце як Григорія, праздник великий, всігда вода наступає, і ото вони було з [ниток хвастку виплетуть], і круча висока-висока! То ж Дніпро, пароходи ходять. І батько ото прибиває стовпи залізні згори, а внизу каюк. І ото на каюку стоїть і цю [хвастку] кидає проти води. Це сєтка була, ловили оселедця на цього Григорія, те шо продають у магазині. Осельодка, осельодку ловили у нас у Дніпрі.

Оце зразу Дніпро є, так тоді ото було. Наловлять, а я ото було відрами носю по ступцям. Зробили ступці такі, щоб на гору носить, з Дніпра на гору ступці, бо так не залізеш. Тоді було понесу, візьму ведро, однесу. У нас були хати здорові, старинні хати. Було понесу, а мама стоїть коло діжки, бере в мене це цеберко, друге мені дає. А сама стоїть коло діжки і складає їх так, як вобще у діжкі продають у Запорожьє. Поскладає, посоле їх ото соллю, і тоді ото батькові... Налове було... А [Поздняки], [Поздняки] були у нас зразу оце, де в нас больниця, так

[1] Опитування провели Т.Г. Бобко та Н.І. Швайба, 27 червня 2002 р.

там жили [Пазднякиʼ], називались вони, торгували магазінами. В їх свої були магазіни і вони ото було закуплюють оселедці, і у мого батька. [Коли це було] не знаю. Після войни оцієї. [Після якої?] Та я тобі, дочечка, не скажу. Тоді була война, я знаю шо, були ті, як їх називають... не красні, забула як же їх називають. Червоні були і були оті... Да, це ще було до цієї войни. Але я ж кажу, шо батько здавав у магазін, в магазіні йому ото платили. А потом був голод. Дуже великий був голод. Знаю, шо був голод дуже здоровий...

Після тієї войни, шо ото пройшла та война, а тоді ото був голод великий. І на степу вже такий поспів ячмінь, вже білий-білий. А брат мій забрав барахло жінки і мама покойна давала, і поїхав у Полтаву мінять хліба. Бо нема ж, голод, нема ж нічого. Поїхав він у Полтаву, а вже ячмінь у нас спілий, тут де Кіровська територія, де оце магазін, як їхати по дорозі на Тарасівку... А тоді за цим магазіном була річка велика. І ото було туди їдуть, там ото ловлять рибу, а тепер уже все перемінилося зовсім. Уже ж нема нічого, тепер уже все воно повимивалось, де були постройки, де були люди жили, так їх вже немає нікого...

Ми ж над берегом жили, з Дніпра воду пили, ходили по воду. А тут ото толока, так хата од хати далеко було. Ми сюди на низ, а вони туди на гору. Так ми було туди ідемо, там м’яч, і ми в м’яча гуляємо. Гуляємо у м’мяча, а тоді ж бігом у Дніпро купаться! Побігли, бросили м’яч і все чисто. Гуляли гарно тоді, тоді співали харашо, пісні отож співали такі...

[Згадує епізод з дитинства] ...Батько запряг коні і поїхали. Поїхали, а груша вона так висока, вся в терені росла, а на ній груші страшні, такі як долькові! Вони лізуть, а мама на кручі стоїть, і я на кручі стою, бо там же коні пасуться. А жовтобрюх той свистить, свистить як ото чоловік, так ото. Мама кричить: “Єлисей, Єлисей, ой, спускайся додолу, бо ондо обкрутився навколо груші!” Ми тоді скоренько-скоренько, бігом-бігом спустилися додолу і почали бігти против сонця. Против сонця він нічого не зробить, бо він сонце дуже боїться і падає, і падає. І вони тоді бігли аж прямо до Тарасівської межі, ходили там. Тоді запрягли коні, поїхали їх узяли, а він не догнав тата. А тоді ото лежить на шляху, на дорозі, і свистить! Свистить і хвостом ото як дасть, як хто дрючком. Отим хвостом вбиває людей. Ми на кручі були з кіньми, а батько пішов проти сонця, йому мама сказала: “Йди проти сонця, він не буде тебе займать, він не буде бачить де ти, а як ітимеш відтіль, то він баче”. Великий! Вони здорові були. Звідси і аж до стовпа того. Здоровий...

Був у нас [пан]. Оце де зразу, я не знаю як тепер називать, оцей дом великий, шо оце тепер мабуть там заключонні. Школа тепер, а то був дом. Він красивий був, красний, красна цегла, обкладений. І він там жив, багатий. І він держав землю. Землю він держав яку? Оце де оцей дом, там була круча висока і він там ото займав. Там в нього сад був, великий, над кручею, Дніпро ж, параходи ходять... А в нього рабочі ж там, роблять, полять, а тоді ото фрукту зривають. І він там був дуже багатий. А тіки годував скверно людей. Платив скверно і годував скверно.

[Як його звали?] Не знаю. Мазарака був, Мазарака оце держав оці землі. [Поденно до нього] ходили, а плохо годував. А дівчата робили там, сестра моя робила, Вєра, Вєра Єлисеївна... І там вони співали над кручею: "Як наварем галушок і він устане з подушок! Як наварем борщу-каші, – і похлянуть дєвки наші..." Це ж вони йому вже співають, бо він їх так плохо годував, от.

А тоді ото порозкидали...

У нього були і діти, і жінка, і він держав цей дом великий. А тоді ще у дворі у його було, – у ворота входять, ідуть до його до хати, а з хати тоді ідуть у садок, а там [лілєйки] пороблені і ото там гуляють. І запускає туди дівчат, хлопців туди гулять, і ото вони там у його гуляють. І ото там басейни здорові пороблені, там гуляють, о. Я як була дівчиною, там тоже ходила, гуляла. Ми жили якраз над берегом і то було перебіжу із дівчатами туди, і ото там гуляєм, співаєм. А співала я, дітки, і тепер ще співаю.

У мене усі пісні оті, шо я пережила. Мене дочечка лає, а я не могу, – я як співаю, должна плакать. Сниться мені мій хазаїн, він же ж вбитий, а мені він сниться це вже, мать, місяця два, та більше! Так він мені сниться: "Анюто, йди сядь коло мене". А я кажу: "Чого?" А він каже: "Іди, сядь коло мене, я тобі заспіваю пісню". А я кажу: "Ой! Ти ж, – кажу, – не вмієш. Я тебе скіки не вчила і не вивчила, а танцювать, – кажу, – вивчила". А він каже: "Нас тепер учать співать". – "Ну яку ж ти будеш мені?" – "Сідай коло мене". Я сіла, мої діточки-онучки, а він мене обняв і каже [співає]:

Моя ти голубко, йди сядь коло мене,
Бо скоро настане розлуки нам час.
Давай посумуєм, обнявшись з тобою,
І я ще заплачу хоч раз.

Давай посумуєм, обнявшись з тобою,
І я ще заплачу хоч раз...

Бо може погину в далекій країні,
І знаю, вернусь я чи ні?
І там десь далеко без тебе я загину
В далекій чужій стороні.

І там десь далеко без тебе я загину
В далекій чужій стороні.

Ти вийдеш і станеш отам коло тину,
Згадаєш про ласку мою.
Й ти скажеш: "Мій Сокіл, ой там за горою,
Якби він сюди прилетів!"

Ти скажеш: "Мій Сокіл, ой там за горою,
Якби він сюди прилетів!"

Ти вмиєшся, личко, дрібною сльозою,
А сердце твоє заболить.
За золото щастя ніколи ти не купиш,
А серденько можна згубить.

За золото щастя ніколи ти не купиш,
А серденько можна згубить.

І оце він мені, онучки мої, таку пісню заспівав, вона як стала мені отут-о, не могу я, діточки. Я должна заспівать її. Вона мене даве і даве, шо я отаке все перенесла, і ще він мені таку пісню... Це він мені приснився і він мене позвав до себе, я сіла коло його, і він мені оце співав. А я й кажу: "Ти ж не вмів співать. Я ж тебе, – кажу, – вивчила танцювать, а співать ти не співав". А він каже: "Нас там учать співать, нас там, – каже, – усе учать"...

[Співає нової пісні]:

Я сидєла і мечтала возлє откритого окна...
Ко мнє циганка подошла.
Подойди бліже, к серцю віже,
Дай-ка мнє ручку погадать.
Розкажу я тобі всю правду
І ні о чьом не стану врать.

Вона вже й плати не хоче, вона їй тіки правду розкаже, а плати вона вже не хоче...

Розкажу я тобі всю правду
І ні о чьом не стану врать.

В тебе на сердці точно камінь,
Ти в одного вже влюблєна.
Он любить карти і міліарди,
І любить водку і вино.
Он любить дєвушек багатих,
Тебе щітає ні за шо.

А на прощання було вже поздно,
Вона вже було і вмира...
На прощання було вже поздно,
Вона вже було і вмира...

Вона його дуже любила, дуже любила, а він її бросив.

На прощання було вже поздно,
Вона вже було і вмира...

Пішла я [колись] ворожить. А вона каже: "Ой! Він тебе так любе дуже!" Каже: "Принеси курку" [сміється]. І я ото взяла у матері курку і понесла. Вона мені ото там наказала, того й не було нічого, а брехать брехала [сміється]. Да, білянська, і ото вона мені ворожила.

Як уже співать, я співала громко, а це вже так поманеньку. [Співать] сама навчилась! Хто мене уче? Я всі пісні, усі в мене лежать, а я усі пісні маю...

Нічого я не записувала, дочечка, я неграмотна. Я в школу не ходила. В школу не ходила, батько був бідний, а я ходила по няньках, гляділа дітей у багачів. А тоді вже я от багачів і заміж вийшла, сюда вийшла. Прийшла додому, побула, мене хазяїн на ресорці, на конях, ще й по слободі ж катав. Гукала, згукувала рідню на свадьбу. Свадьба ж була. Мені було шістнадцять не шістнадцять, – сімнадцять год. А чоловіку було... він 7-го году. Я знаю, шо мене з ним не розписували, так од його одірвали і приписали до мене, і тоді з ним мене розписали. А то в мене не хватало тоді ще, щоб з ним розписаться.

Де ми встрілися? Оце і встрілися в оцьому ж саду, Мазараки. Там же гуляли, там басейна була здоро-о-ова! І ото там посходимось, там і музика, і скрізь там гуляємо, ото там і зійшлися.

[Як сватали?] Ну як, прийшли, питали: "Чи согласна ти, чи не согласна?" Ну я ж сказала матері, батька не було уже, батько в мене вмер уже, як я заміж ішла. Ну я сказала, шо гуляли, співали, танцювали... А-а, було всього, всього було...

Жили вони [родина чоловіка] на Рюхівці оце ж. Це вона тоді була Рюхівка, а тепер Партизанська... Поїзд був, приїзжали тут до мене свати, свашки, світелки, от. Співали... У дружок і свашки шишки просили... “Свашка не ліпашка, шишок не ліпила, дружок не дарила. Одну зліпила та й ту сама з’їла”. [Сміється]

А тоді ви питали мене за свайбу. Свайба була, приїзжали свашки, світилки, бояри, а ми було співаємо:

Старша дружка одкрий віконечко,
Подивись на сонечко.
Як іще рано, то погуляймо,
А як пізно – розійдемося різно.

І отож молодій співаємо: “Розкотилися кислиці, розійшлися сестриці...” Це ми молодій співаймо, з нею прощаймося. Її молодий забира, а ми ж з нею прощаймося. Да, а тоді ж ото приїдуть і світилки, свашки. А світилка сидить, а ми їй співаймо:

Світилочка-паня, вечеряй із нами,
Не будь така пишна, як у саду вишня.

А вона каже:

Не веліла мати з вами вечеряти,
А веліла мати з вами погуляти.
Хоть з вами не з вами, з нашими боярами.

І ото було дуріємо за столом, було кажем: “Ви боярі з чужой сторонці, не беріть по повній ложці, а беріть по половинці, шоб стало нашій сторінці”.

То ж бувало ото несуть локшину, як сидить молода за столом, уже молодий забира молоду, то ми було їм співаємо, хлопцям:

Їжте бояре локшину,
А на перець вибачайте!
Придавили бабу за двери,
Розсипала баба перець!
Ви бояре не гуляйте,
Підіть перець позбирайте.”

Ото ми бувало співаємо хлопцям...

А тоді ж ото война началась, проклята. Вигнали нас із хати [нерозбірливо]. Троє дітей. Пара коней. Дітей посадили у бричку і поїхали. А тут Томаківка одразу, Томаківка і Настасівка, ото нас туди гнали. А тоді в Новоіванівку нас погнали і в Новоіванівкі ми вже і остались там. Я в Новоівановкє все врем'я ходила на передову, на окопи. А хазяїн без руки був ще з тієї войни.

І мене одно на окоп, одно на окоп, а тоді я кажу : "Я тікі-шо прийшла", – кажу нашому, добровольцю. Противні вони були, не дай Боже! У німців, пішли до німців, добровольці. На передовій ото, возили німців...

Я їх не могла переносить, шо вони свої, а отаке робили! Отак через дорогу – кукуруз, так багато, такий кукуруз. Я ото побіжу у той, нарву качанів дітям натерти та каші наварити. А він, ідіот, візьме коням дасть. Шо йому важко перейти дорогу, взять? Так я йому кажу: "Як тобі не стидно? Чи тобі важко перейти дорогу, наламать? Чого ти готове береш, готове?" Так він взяв гвінтовку, хотів мене вбить, а дядько Льоня, хазяїн цей, каже: "Ану поклади, поклади вінтовку! Вона ж правду каже! Ти ж сидиш цілий день, не можеш підти наламати коням кукурузи? Вона прийде з окопів, піде наламать дітям шоб зварить, а ти, – каже, – готову підбираєш!" Ой, противні були, ой противні!

То я прийшла з окопів, тільки в хату увійшла, ще й дітей не бачила, забігає доброволець наш: "Збирайся, на окопи!" Я кажу: "Та я тіки прийшла, ще й чуні не зкинула". А там ото [клива] земля і ото чуні як устромиш, поки-то витянеш відтіль! А він "Я сказав збирайся!" Так я зняла отово і полізла на піч, там діти всі були на печі, і хазяйкини також. Полізла до дітей попрощалася, кажу: "Прощайте дітки, уже може і не верусь". І так тіки за хату, отак була наша землянка... У них хат там нема, у Лукіївці, землянки і ото верх помазан, називаються хати такі. І я ото пішла, тіки за ту хату, ото стара хата стояла, туди наші добровольці німцям дівчат ловили та водили туди, ідіоти прокляті! Я тіки за угол зашла, мені схотілось помочиться. Я тіки помочилась, а він тут німець як глянув, шо мене нема, так собаці сказав. Собака була як зловив мене, як начав мене шматать, так харашо, шо в мене був ватнік та жакет, так він до тіла не дістав.

Ну пішла я, сідаю на ту бєдку, сідаю на окопи ж їхать. Десь узявся цей, добрий, я йому благодарила: може в мене дитина яка щаслива була, що я осталася жива. А він каже: "Бабушка, знаєте шо, як уїдемо в балку, як тіки поїде попереді цей главний, так я вас у балці скину, а ви тоді рачки якось до села долізете". Поїхав він попереді, цей, шо нац-

кував на мене собаку. Доїзжаєм в балку, а наші, – снаряд за снарядом, бо вони ж бачать, шо німці їдуть, на окопи везуть людей! Всьо, він мене скинув. Я тоді рачки лізу-лізу, Бога молю, хоч би, Господі, дітей побачить! А снаряди за снарядом! А в мене не попадають. Снаряди за снарядом.

Долізла я до села, пішла я в хату до дітей, коли відступають німці. Господи милостивий, як заскакують у хату – шо нужно і не нужно! І відра беруть, і кастрюлі беруть! А я лягла на печі, легла на дітей, діти зверху на мене, шоб мне не забрали опять на окопи. Бо ми їм уже не нужні, а шоб самі виселялися і ідти за німцями. І ото привезли отих остальних туди до того..., там отакий міст, здоровий був міст! Ото туди коло моста, а вони одступають.... Загрузло. Він став і пішов, і пішли, і пішли, і ото вони так одступали.

А тоді вернулася я ото відтіль, було наших білян там багато. І ото дядько каже: "Їдь, я тебе, – каже, – одвезу додому". А свекор мій вже пішов додому, тіки німці одступили і вони пішли додому. А мене з трьома дітьми остався, і його дочка була там, – тіф був, хвора була, і свекуха, мати, коло неї. І цей дядько Гнат, – завтра ідьом додому і каже: "Ну ідьом, коней у когось просить, я тебе отвезу додому". Дали дідові цьому коней, дід приїхав, мене взяв, дітей моїх взяв, а у нього дочка була в тіфу і мама там була осталася, і дочка там осталася. А мене дід Гнат привіз, Царство Небесноє! Такий же був дід, шо батько не стоїв того. Батько не пішов коней просить, шоб там троє – виручать, а він пішов, бо його там тоже була дочка і з дітьми! Він ото забрав дочку з дітьми, і забрав мене із дітьми. Вже не взяв ні маму, ні Маруську, нікого. І привіз мене додому. А дома у хаті немає нічого. Там у мене погріб був, колідор, і в колідорі погріб. У тому погрібі лантух муки хтось поклав. Возьмеш ту муку і перенеси де-небудь до кого-небудь. А то поки прийшла, вже нема. Ото хто поклав, вже і забрав. Нема. Ой, Боже-Боже!

Война ця кончилась, вже унічтожилось, вроде би харашо жить. Хазяїна ж убили, нема! Усі вертаються, а мого нема, а в мене троє дітей! І так ото горювала з тими дітьми! Горювала! Наплакалася...

...Микола його звуть, він був парубком і хотів ідти гулять. І було як тіки йде, у нас там був млин, тепер оце де Кіровський клуб, там озеро було. Там рибу ловили... [Млин колись був] Ревенків. І той млин розібрали, їх розкурочили... І оцей Микола було як іде, а це ж озеро, води багато було, а тепер вже нема там нічого... Це як їхать на кладбіще, – [одразу вправо]. Я не знаю, чи в ньому є сейчас вода, чи нема, він мабуть сухий уже, дощей немає, не підливає. З Дніпра поливають на сте-

пу, так в Дніпрі вода є, магістралі, вода є. З магістралі ідуть в чеки. А в чеках рис сіяли. Бродять по йому, виривають бур'янець у тому рису. Багато, багато було... То він доходе до того млина, а він вже розібраний, то він іде і співа [далі співає]:

Ой, я-я-я... [нерозбірливо] зі мною,
У сні приснилося мені...
Стоїть мой милой із другою
А я волнуюся [в огнє],
Стоїть мой милой із другою,
А я волнуюся [в огнє].

Піду я, лягаю, спать не спиться,
Любов спокою не дає.
Душа до милого стремиться,
І час розлукі настає.

Душа до милого стремиться,
І час розлукі настає.

Піду я, одєну у спальню,
Вінчальноє плаття висить.
Ой, шо ж ти мілінькой надєлал?
Покинув, не хочеш любить.

Ой, шо ж ти мілінькой надєлал?
Покинув, не хочешь любить.

Піду я, одєну, у спальню,
Накину я двері на крючок,
Бутилочку з йодом розболтаю,
І вип'ю отраву до дна.

Бутилочку з йодом розболтаю,
І вип'ю отраву до дна.

Отрава моя недорогая,
Всього ж вона стоїть п'ятак,
А жизнь моя молодая
Пущай пропадает вона так!

А жизнь моя молодая
Пущай пропадаєт вона так!

Нема в мене голосу, діти, одібрало...

Було ну всьо, заспівала! Молоде, які негодні, а всегда Єлисеївна спереду. Бігом, і виводю, хоч найдужче, хоч найнижче, начнуть, а я її тягну. І не охрипала, нічого. [Далі співає]:

Усі гори зеленіють, усі гори зеленіють,
Одна гора тіки чорная.
Одна гора тіки чорная, одна гора тільки чорна,
Де сіяла бідна вдова...

Вона сіяла, волочила,
слізоньками примочила.
Сіла вдова спочивати, сіла вдова спочивати,
З рідним братом стала розмовляти.

Ой, братіку-родиночку, ой, братіку-родиночку!
Возьми ж мене на зімочку!
Сестро моє, перепілко, сестро моє, перепілко,
Ой, у тебе діток скілько!

Буду брата догождати, Буду брата догождати,
Дітей з хати буду висилати.
Ідіть, діти, ідіть з хати, ідіть, діти, ідіть з хати!
Сідай дядько обідати!

Не так дядько як дядина, не так дядько як дядина.
Вона сичить, як гадина!
Поки дядько пообідав, поки дядько пообідав,
Син батенька вже й одвідав.

Устань-устань, тато, з гробу, устань-устань тато з гробу,
Тяжко жити без ріднього роду, тяжко жити без ріднього роду!

...Шо немає рідні ніякої.

Це вчора поховали племенницю, сестри дочку. Так було до сестри як поїдем, невістка, вмерла вже, її сестра... То ми бувало як поїдем до сестри в Тарасівку, то на дворі стіл і ми ото співаємо. То було сестра

піде на роботу: "Були у тебе біляни?" – "Були". – "Ми цілу ніч сиділи, слухали як біляни співають". А ми ото сестра і сестра, і її невістка, ото стіл надворі, кругом стола сидимо і співаємо [Співає]:

Ой, там на горі, ой, там на крутій,
Ой, там сиділа пара голубів.
Ой там сиділа пара голубів.

Вони сиділи, воркоталися,
Сизими крилями обнімалися.
Сизими крилями обнімалися.

Де взявся стрілець, парень молодий,
Розбив і розлучив пару голубів.
Розбив і розлучив пару голубів.

Голуба убили, а голубку узяв,
Узяв під полу і поніс додому.
Узяв під полу і поніс додому.

Приніс додому, пустив до долу,
Насипав пшенця аж поколінця,
Насипав водиці аж покраєчка.

Голубка не їсть і водички не п'є,
Та все під калину плакати іде.
Та все під калину плакати іде.

Голубка моя, сизокрилая,
Яка ж ти у мене непокірливая!
Яка ж ти у мене непокірливая!

[Співає]:
Біжить вода каламутна, чого дєвка така смутна?
Я не смутна, я сердита, бо звечора була бита.
Я не смутна, я сердита, бо звечора була бита.

Била мене мати зночі за Іванові карі очі.
І казала буду бити, щоб Іванка не любити.
І сказала буду бити, щоб Іванка не любити.

А я Йвана так любую, де застану там цілую.
Ой, Іванко, серце моє, нема краще як нас двоє!
Ой, Іванко, серце моє, нема краще як нас двоє!

Ми з Іванком спаровані, голублята мальовані,

Ми з Іванком спаровані, голублята мальовані!

Я зараз ще заспіваю, хоч поманеньку, а заспіваю. А я оце як була вдовою, бувало прийду з роботи та зразу не сідаю їсти, а сяду та наплачуся, а тоді їсти. А тут левада була, баклажани, огірки посіяли. То було прийду, поїм і начинаю. Радіо балакає, а я начинаю співать. Радіо грає, танцюють, і я пішла танцювать. Виходю на обід, після обіду додому, пообідали, тепер должна работать до вечора. А дівчата ідуть, я кажу: "А я так натанцювалась!" – "Із ким?" – "Із радіо!" Вони сміються!

Я сяду на дворі, поки співала харашо, сяду ото там і сама собі бормотю, і співаю [Співає]:

Ой піду я у лугом, лугом-долиною,
Може десь зустрінусь із родом-родиною,
Може десь зустрінусь я з родом-родиною.

А там уже сестра, вона жито жала.
Я до неї: "Драствуй", – а вона не сказала.
Я до неї: "Драствуй", – а вона не сказала.

Це було громко співаю дуже:

Ой того я, брате, драствуй не сказала,
За нимими слізьми тебе не впізнала.
За нимими слізьми тебе я не пізнала.

А він їй і каже:

Ой, чого ж ти, сестро, така стара стала?
Чи синів женила, чи дочок давала?
Чи синів женила, чи дочок давала?

Синів не жинила, дочок не давала,
На чужій роботі така я стара стала.
На чужій роботі така я стара стала.

Діти плачуть, їсти нема чого зварити.
Третє каже: "Мамо, ой, нещасні ми діти!"
Третє каже: "Мамо, ой, нещасні ми діти!"

Це було співаю і плачу, отак от. Оце вже про дочку [співає]:

Вітер віє, ой, вітер повіває,
А мати дочку, ой, про життя питає.
Питай мати, ой, сижу я у тяти,
Ой, воно сіре і на морі,
Воно сіре і на морі ночує.

Це ж вона писала, як дочка живе, і вона їй каже:

Воно сіре і на морі ночує,
І всі гори кочує...
Перве горе, – то дитина малая,
А друге горе, – мій милий ревнивий,
Друге горе – а мій милий ревнивий.
А трете горе – а мій милий ревнивий.
Сам він їде, ой, у поле орати,
А мене він бере і волів поганяти.

Ой, прошли ж, ой, літа мої молодії.
Ой, ви воли, ой, ви воли круторогі,
Ой біле личко і чорні брови.
У батька жила і волів не водила,
А в ненькі жила і боса я не ходила...

Оце отаке, дітки. Зараз ще одну заспіваю, свайби, свайбишню [співає]:

Ой, зорву я, зорву квітку і кину на воду.
Ой, пливи-пливи з рози квітка
Аж до, аж до мого роду.
Ой, пливи-пливи з рози квітка
Аж до, аж до мого роду.

Пливла-пливла з рози квітка і стала кружиться,
Вийшла мати воду брати та й стала, та й стала журитися.
Вийшла мати воду брати, та й стала, та й стала журитися.

Ой мамо моя така стара стала,
На чужині, на чужині милого-милого сховала,
На чужині, на чужині милого-милого сховала.

[Співає наступну пісню]:
Ой під вишнею, під черешнею
Стояв старий з молодою як із ягодкою.
Стояв старий з молодою як із ягодкою.

І просилася, і молилася,
Пусти мене старий діду на вулицю погулять.
Пусти мене старий діду на вулицю погулять.

Я і сам не піду, і тебе не пустю,
Бо ти мене старенького та й покинеш на біду.
Бо ти мене старенького і покинеш на біду.

Це я все онукі своїй співала...

Плавні? Ходила! Щавель рвала, ожину рвала, бродила. Бувало ніхто більше не нарве ожини як я. А щавель рвать, так ми тоді було на пристань, а параход іде в город, – продамо по чьом буде. А вобще перед Троіцею, то було їздемо, він ще малий, так ножем підрізали його. А тоді ото на параход і в город. Ой! Та! Як би, діти, я це балакала так, як я тоді балакала, я б вам розказала, а то вже дурінь з головой. Вже не таке, дітки, вже голова болить, кидає! Як кине, так як ото током... [Запис перервано]

Церква? Біла була, голубим покрасена була, висока була. В нас церква дуже здорова була. На Троїцю, на Рожество, на Паску [ходили], оце такі празники. В неділю, в воскресеньє всегда ж правилось. В середині було багато ікон стояло.

[Донька]: Раньше були ікони, дєвочки, рушники вишиті красиві. Тоді ходили в церкву часто.

Ганна Єлисеївна: В суботу йдуть на вечірню, правиться, а в неділю ото до служби, до утренньої. [У хорі церковному я не співала].

Батюшка був, батюшка та й батюшка, а як його, я не той. [Коли церкву розібрали, що було потім з батюшкою?] А батюшка тоді виїхав десь, не було його тут.

А тоді уже тут стали пускать книжки, шоб ходили ж в церкву, тоді ж до чорних, як їх називають? А батюшка сказав: “Я туди не піду, я свою буду правити, те шо я знаю, а туди, – каже, – не причьом”.

[Після війни чи багато людей сюди приїхали з інших сел, міст?] Ну багато із Западної тут, багато поприїзжали сюди, на роботу ходили, на хвермах робили, а тоді вже построїлися. Тепер у нас багато тут чу-

жих. Тепер тут мало білян, білянські діти усі щитай у городі, батьки поотдавали туди. А так осталося зовсім мало. Ото в городі училися і там поставалися...

Філоненко Віра Дмитрівна, 1930 року народження, с. Біленьке Запорізького району Запорізької області [1]

...Філоненко [прізвище моє, а дівоче] Моїсєєнко. 30-го року народження, тут народилася, на цій улиці і народилася. Ми жили отам, через переулок, зразу друга хата от краю. Я родилася-то на Медянкє, мені два чи три годіка було, як ми купили хату тутечки, на Гарбузовці. А вийшла заміж уже сюди через переулок. То на Великій Гарбузовкі скраю, а це на Малій Гарбузовкі скраю.

Це чоловікова хата, це ми вже вдвох построїли. А як я ішла заміж, тут стара хата була. Стара хата була, а тоді ту хату почти оддали даром, а тут построїлися з чоловіком удвох.

Батьків моїх звали Дмитро і Анна. Вони білянські були.

У батьків нас було троє, або було четверо. Брат умер із близнюків, а брат остався, сестра і я. Ну брат оце ходячий умер, уже три года як умер. А сестра осталася ця одна єдинственная, це їзде до мене. Немає нікого... [зітхає]

І баба була, така, проста, а дід і коней мав. А материн батько кузню держав, підковував людям коней. І ото кузню, варив там, все чисто. Ну рано він умер, і бабушка так рано умерли. [Но я їх застала]. Хати, я помню, мамин батько, ну то длінна була постройка, клуня, там вони держали корову, солому, сіно для коней, для коров. А сюди на вулицю, якраз [нерозбірливо] кузня була і конюшня була. Отам були корови і коні.

А батьків батько жив на Медянкє там, була тоже будка і конюшня, от. Дід тоже держав пару коней. А тоді став колхоз, пішли... Ну я б вам сказала при колхозові лучше жили. І дружніші люди були, і колхоз... Ідеш було на степ, їдемо у три часа ночі на степ, дівчатами це після войни, спать хочеться. Тільки ж прийдеш, переодінешся, і їхати на степ. Ляжеш на гарбу, оце вріжуться такі желізні прути з гарби і їдеш, весело так було, а тепер люди злі один на одного, зависні. Ну я ось тут живу, я сама живу, мені сестра помогає. Одна єдинственна у мене сестра осталася...

Була земля. Я за материного батька не знаю чи була земля, а у цього батька була земля. І спрягалися, молотили і все чисто. Ну тепер діти

[1] Опитування провели Ю.І. Головко та В.М. Циберт, 27 червня 2002 р.

ж мої, Господи! Цього не надо робить, і ми до цього не доживемо. Раньше жили по три невістки, три сини в дворі. Той тракторист, той комбайнер, той усе. А тепер же, ну шо ти як оце у нас отут-о по Гарбузовці пройди, де-не-де, хто робе. Чоловік п'ять, як робе так усе, а то ніхто не робе, всі бізнесом оцим занімаються.

Ну при панах ще не те, я не застала, це не знаю. Ну а як жили, раньше ходили по наймах. Да, ходили по наймах. Та дитину няньче, ті ходили там молотили, тошо, їм платили, годували. Так як і сейчас наймаються, люди наймають, хто не в силах.

[Як батьки пішли до колгоспу?] Ну як пішли, забирали, а не то. Забирали і у кого воли були, в кого коні були, в кого ті ярма були, все зносили, все зносили!

А тепер розтаскали колхоз! Ось у нас, Мар'ївку-то не допустив Гринь, а в нас председатель.... ...Мій батько – тракторист, рив канави і отакені труби закопували, щоб урошеніє робили, поливали поля. Повипилював наш председатєль із своїми дружками, поздавали, гроші!..... і виїхав, тепер на місто Гуменюка, а Гуменюк далі пішов, а він хай ще район обберуть.

Батько з матір'ю мої в колгоспі працювали, а ми, діти, в яслах були. Да, ясла були, ясла були. Батько і мати ходили, батько – тракторист, а мати така проста колхозниця. Зразу до трьох там год няньчили дітей, а тоді здавали в ясла. Садік був на каждій вулиці у якійсь там хаті. Не дєтсадік, а як би сказать, ну садік, ну сейчас садік-то здоровий, а тоді в хаті оце там душ 15-16. Там няня була, кухарка була, їсти варила. Дві було няні, на вперемєнки... На обід і у вечорі приходила мати додому. Вони на огородній тут робили. Вихідний, аякже, в неділю, у неділю там чи постірать, чи шо.

Гралася я з дітьми, ну я не в кукол гралась. А я ото строїла, ліпила хатки, а в кукол я не гралася. Ото було ж замісю, грязичкою ж, ставляю. Поставлю туди там із чогось камінець чи щось столик, застелю газеткою. Оце тут корова, конюшня, поставлю шось, а так я у кукол не гралася. А бабуся, мамина мати, прийшла раз до нас, вони жили на Рюхівці, а ми ж на Гарбузовці. А бабуся і кажуть: “Анюто, у оцієї дитини дітей не буде”. А мама каже: “Чого?” – “Вона ось буде строїть, от побачиш”. Так і получилося. Все мені надо строїть, осьо сімнадцять год чоловіка немає, оце забор без чоловіка поставила...

Як мала була, то по господарству і вишні рвала, то огірки збирала, таке. Потім у хаті було трусила травичкою, прибирала, мазала, тоді ж полів не було, і стірала, усе.

Щедрувать тоді юрбою ж ходили, не так як тепер, із десятої вулиці ідуть, чуть лі не через усю Біленьку. А ми тіки по своїх і по сусідах, далеко ми не ходили.

Ну вечерю ж влаштували мама, там кутю, там пірожок ложили, чи канфет, чи булочку якусь чи шо. До хрьосного батька було ідеш та чвертку несеш йому, там чи носки чи труси, чи майку, чи якись подарок. До матері хрещеної – там чи на кофту, чи хвартух, чи платок, шось надо нести. Ну а тепер однією кутьою чуть лі не по всій Біленькій.

Приходили, казали: "Добрий вечір, святий вечір, прислали мамо і папаша, вам вечерю, а я підросла і вам принесла". А за це давали оріхи, і там ну як хто, як хто шо. Як яблучко це дадуть, – "Ой, несіть отуда вечерю, там яблучко дають!"

А колядувать ні, я ото вечерю носила, а колядувать і щедрувать ні. Єсть ходять люди, а я не ходила. Ото вечерю понесу було до хрещеного батька, до матері, по сусідах і все.

Малі були, ходили [сміється] у чунях. Ну це таке як колоші. Ну це після війни, чуні були. А до войни калоші ж були. Калоші були. Одежа була ну як, обикновена, й шили і купляли. Мама сама шила, була машинка, да. Шила тіки для своїх, для свекра, для свекрухи, для дітей. Носки в'язала.

Господарство було в той час у нас – город 50 сотих. Ну раньше ж не було оцих пльонок, нічого не було. Ото ходили люди на роботу, а тепер кинулися у пльонки, а на роботи не хотять ходить... На городі була картошка, квасоля, сояхи, кукурудзу, усе то шо. Зразу після войни жито сіяли, бо не було ж шо свиням давать, мололи та 50 сотих, ото 25 сотих. Або сіяли суданку коровам. Корову держали, молоко здавали, оце там чи 200 літрів, чи стіки повинна ти здать молока. Яїчка здавали чи по 250 штук, чи шо, зразу це після войни було. Зразу після войни. Помогали піднімать колхоз. І так трудно ми піднімали колхоз, шо хтозна. Було вручну і скирдували, снопи в'язали і все чисто. І з города студентів привозили снопи носить.

Тоді було там іде з однієї вулиці шість гарб, а на каждій гарбі по дванадцять чоловік. А тепер з усієї Біленької чотири чи п'ять чоловік у колхоз ходе. А то всі пороз'їзджалися. А тоді молодьож не пускали в город, ні. Ні-ні, не давали справки. Я ж хотіла поїхать у швейпром поступить, – не дали з колхоза справки, того шо надо робить, сила нужна тут. А тоді уже, як уже ми трошки у той, тоді у ФЗО брали, оце слюсарями там учили тошо. А так не те, не спішили у город.

Був голод, був голод [у 30-ті]. Ну не такий голод був, як такий, шось. А у 33-му чи 31-му мабуть, чи в 30-му, була в мене сестра, умер-

ла. Голодовка тоді була. Ну голодовка, мені тоді три було, а їй годік був. І вона у садку була, і мама в садку робили. Ну мама саме тоді дома осталися, я захворіла, вони зі мною були, а меншу у садік понесли. І напала дизентерія і умерла.

І у якім году? Уже після войни був голод у нас, мабуть, я вже вам і не скажу, який год. Не вродило тоді. І картошка не вродила, картошка. Було у нас 50 сотих города, я прийшла сюди у 54-м году оце, картошка не вродила ніяк, мисочку накопала отакої... Ну раньше ж не поливали, а дощів тоді не було. А тоді начали люди поливать. Я ішла в 54-му году заміж, то папаша ж робили у "Комунарі", де оце сейчас зона, зеки. Там був МТС, з МТСу посилали людей, закупляли картошку у другі села. І ото 50 кілограм папаша купили картошки і отбули свадьбу. І так і вижили. Ну хліб був тоді, хліб був, а картошка не вродила. Оце в 54-му году.

А в 47-му голод був, ну невеличкий. Тоже недород був, ну вижить можна було, вижить можна було. І тоді, осьо я вже на пенсію пішла, получала я 57 рублів. Я на 57 рублів і угля куплю, ну трошки приторговувала там із города. Я давно-давно, картошку ото посадемо, то картошки там чи помідор якийсь продаси. А то ж я пльонками не занімаюся, бо я сама не в силах. Було на три рублі скупишся, підеш. А тепер получила пенсію, за свєт заплатила і за газ заплатила....

...Спекуляції, – Боже сохрани! Спекуляції не було! В магазині підеш, за 16 копійок купиш хлібинку, а тепер руб шістнадцять хліб.... І давали коровам хліб. А тепер?

Ну война началась в 41-му, я в перший клас саме ходила. Война ж була, школу закрили. А тоді при німцях тоже трошки ходила, ото як німці зайшли. А тоді ото як война кончилася, у мами близнята були, а робить надо було, якось жить надо було і я бросила і пішла... В школу ходила можна сказать чотири класи. Папаша після войни були у плєну, а мама народила близнят, на корові не було кому робить. Бросила школу і робила. Коровою і косили, коровою і воду возили, все робила. А мама дома, приймали молоко мама тоді. Люди здавали молоко, а мама ото з дітьми вдома і молоко приймали. Приїжджали оце в обід, це люди знесуть, вулиця знесе з утра у битони, а приїдуть кіньми, заберуть. Тут молоковоз був, маслозавод був, туди звозили. А тепер я не знаю, я не знаю як оце старикам сейчас жить [плаче].

Як война началася? Це неділя була, якраз на Спаса. Мама із меншим братом пішла до берега, кажуть шо пливуть і ящики, і шо хочеш пливе! І вони пішли до берега подивиться, із сусідкою. Коли пиляка, страшне, відтіля! Коли мотоцикли, німці увійшли. Ну а ми ж, одна ко-

са розплетена, друга заплетена, ну як дітвора ж позбігалися ж. Тут німці нас вистроїли, ну а ми жили зкраю почти, друга хата зкраю. Раньше ж заборів не було, так люди викопали рівчак і накидали горб, шоб корови не лізли у двір. І вони нас вистроїли отако, на магістраль на ту, фотографірували. "А ну ставайте, ми вас сфотографіруємо", – і фотографірували ото. А так німці нас нікуди не гнали, нічого. І в школу ходили тоді, в школу ходили при німцях. Ото так ми знаємо.

А тоді як зайшли німці, я і [ковчики] ходила збирать, ну ходили на роботу всі. Платили, ходила на роботу. А тоді вже і папаша прийшли. А тоді гнали німці ото ж людей, і батька опять забрали.

Німців багато стояло у нас, якраз усе ж, на тій... А я тіки прийшла до хрьосної, а в хрьосної повний садок од вулиці і аж вкрай города... Садок був, там на другій вулиці, і були красноармійці в садку, сиділи хто шо, той їв, той курив. А тоді я прийшла, а тут її те, ну і німці, зразу ж часа мабуть через два. То ті тільки успіли красноармійці переїхати на той бік, тоді німці приїхали.

Працювала тоді в степу: носили і віяли, носили ж з-під віяння, – більша як бісєдка гора і по тій горі, шо ти, нам було по п'ятнадцять год, кому восімнадцять, кому шістнадцять. По зерну носили 40 кілограм в ящиках, а тепер кажемо в нас ноги болять, чого?

Ну трудодні ж тоді були. Тоді трудодні були. Аж у кінці году там гроші давали, а то трудодні були. І по трудодню і по два давали, і по півтора, ну в кого яка робота і скільки зробив вобщем. Трудодні тоді були. А гроші у кінці году, за це і не скажу, не помню я. Ну обходилися, обходилися ж, і не торгували так як оце сейчас. Був базар у нас тут, мисочку картошки винесе хазяйка яка, чи молока, чи сиру, чи сметани чи шо. І в город їздили і пішки ходили, табаком торгували, і мали. Тоді ж не така дороговизна була, а тепер як дорого, шо ти. 16 копійочок тоді хлібинка стоїла, а тепер руб десять, руб шістнадцять.

У нас по-сусідськи [німці] там стояли, і в нас у садку стояли коні німецькі. Даже у нас у хаті, у великій хаті, жив начальник їхній і два солдати, то було пєченьє, конхфєтки. Ми откриємо двері, візьмем конфетів та печєнья, кішку кинем, як будто це кішка поїла [посміхається]. А старший прийде, догадається, шо це я з братом зробила та каже: "Ай-я-я! Повісять, як будете красти". Сміявся. А так нічого. А єсть, кажуть, і били і все чисто. Ну наприме́р мене не били.

Партизани були, були. Ото ж 30 чоловік [розстріляли]... Забирали, гнали і все. Того сусіда батька убили, а мати ж тут, жінка ж його, – і сина забрали і чоловіка. Так чоловіка убили, а сина отпустили. Так

дуже мати плакала, німцям у ноги падала, шо те. Жива його сестра – Таня Куліш, на цій вулиці, її батько ото убили, а вона була в Германії.

А ми ото перевозили, менші, коровами перевозили... Вони ставали ж ото над ямою і їх убивали, і вони так і падали. А тоді ж у скорості ж і война кончилась. То ми ото було, жінки перевозили самі, мужиків же тоді не було. Та зачеплять жінки канатами і ото душ три витягує, а ці помагають. Витягли, у нас тут один був [Котя Бедрик], у нас сусіда мого убили і аж крайнього, його рідного брата убили. Так ми другий ряд отакого положили, один проз один лежав, а тоді нари робили, а тоді другий ряд на нарах. То у кого, дивилися, в тому фотографії були і паспорта були із собою, то забирали, витягували ж там, хазяйнам отдавали.

А на Виводові, мого батька рідна сестра жила на Виводові. У неї був партійний чоловік, був у колхозі він старшим над уліками і був дірєктором школи і занімав даже, і партійний був. І їх, це історія ціла... В їх садок оце кінчається і зразу ж гробки. А там один із Виводової був, як би вам сказать, як їх називали, добровольці чи ні, чи як воно? Ну їхній, і продавав оце людей, понімаєте? Поліцай, да, поліцай, продавав людей. І одну єврейку і оце моєї тітки рідної чоловіка, заставили яму копать. Но вона ще не викопала яму, а мій дядько викопав. І у нього було 30 уліків, а він і каже німцеві: “Я вже кончив копать яму, дай мені пожить, поки прийдуть мої діти зі школи і жінка з роботи прийде. Я з ними попрощаюсь і тоді можете мене убить. А я вам за те дам бочку меду, закопана в конюшні у мене”. А він же оце копав яму і обдумав, як його ж утекти. Каже: “Ідьомте, я вам покажу”, а в нього в конюшні дірка така була у лабаз, а з лабаза тоже двері були на город. І тільки на город вискочив, сояхи, а тут і колхозні сояхи, він і втік. Утік, а тоді перемінив він фамілію свою, і ім’я своє перемінив і те, там пожив. А як зайшли вже красні, він вернувся і оцього поліцая син його дочку сватає. А він і каже: “Ні, моїх врагів я не хочу бачить і біля двору”. А воно ж тоді після войни хлопців мало було, а вона 28-го году. “А я піду, – а він 30-го году був, – я піду і все”. А дядько каже: “Єслі ти підеш, іди в чому стоїш”. І вона наділа на себе платті і два платки, пальто наділа і пішла. І вона з ним прожила три года. І за три годи у неї умерло два сини і чоловік. А до батька і матері не ходила. Мати була, як мати, шось та й понесе їй, ну а так не ходила вона. Дядько сказав, щоб я їх не бачив. І поховали в ту яму, шо дядько копав. І було сестра вийде і плаче: “Та лежить же моїх три соколи!” А дядько було каже: “Та лежить три враги моїх”. Це ж уже і дочкина там кров тоже ж. А так дядько був злий на німців, шо ну розстрілювали, тоді партійців розстрілювали. Вона ж прийшла додому, батько її прийняв, прийняв. А їх ні, так розсердився,

шо ну представляєш, той поліцай, шо його продав, “Ось партієць і мол його надо розстрілять і все”. Вийшла вона потім ще заміж, дитину прижила, і тоже він умер, він був прорабом та не помирився з хлопцями, та його на жопу посадили і він умер. І вона тепер живе сама, із сином.

І в нас у Біленькій одну женщину, да, розстріляли женщину, вона була партійна. А мій батько, як началася война, мій батько трактористом робив на великому тракторі. І він тяг будки такі здорові, ну як хати на колесах, і ото партійних сім'ї вивозили туди, не знаю. І ото там у плєну попали вони десь. То тих шо вивозили не порозстрілювали, а ті шо тут осталися, – порозстрілювали.

Ну як началась война, батько партійців вивозив, з партійцями виїхав. А тоді їх там у плєн забрали десь, я вже тобі і не скажу, в якім городі їх чи в селі забрали в плєн. І він приїхав, при німцях робив тутечки, їздовим робив, не тракторістом, а їздовим. А тоді як німці уїхали і їх забрали все чисто. Батька на Троїцю чуть і не повісили. Розгружали вони десь вагон, голодували ж там дуже та вкрали консерви, так їх хотіли повісить. Там один на Рюхівці і на Гарбузовці один і оце папаша, утрьох ото вони... [чихає] Правда! І вони сказали, німці, шо ми не будемо вішати, сьогодні гріх, Троїця, а ми завтра їх повісим. І вони ньогтями продрали дірку, там десь у якомусь вагоні їх закрили, і ото потікали і ото живі остались. Це було як Троїця, і на Троїцю батько і мати мої женилися і оце спасла Троїця батька. Ото на Троїцю було це перемир, тоді там гуляли... А батько ото десь у прийми зразу пристав тамечки, а як зайшли красні, то тоді він уже додому прийшов. А то тоже там переменив фамілію, усе чисто, і переховувався там.

А коли наші зайшли, вже батька тоді не брали. Тракторістом працював все врем'я поки... А тоді, я не знаю, скільки йому год уже було, вони вже і на пенсії були, ну а робили. І їх зімкнуло руки і ноги, заїхав трактор у посадку, і ото скочили молоді хлопці та остановили трактор. Так тоді після того він робив на зерноскладі слєсарем, справляв там то віялки, то шо. А робив почти до 80-ти год, а в 86 год помер. У мене жив, бо мама вмерли, хату продали і він жив у мене...

Батьки раньше до церкви ходили, а тоді ж уже церкви не було, то не ходили. Була у нас отут де оце сейчас яма вирита біля..., ото там у нас церква була здорова! І в моєї бабусі вона і сфотографірована, дядько мій фотографірував. Ну не знаю, де та фотографія ділась, їх немає вже нікого. Вимерли, хату продали, розваляли вообщем, там построїли... Була церква і я ж, хрестили ж мене, все чисто. Ходили раньше в церкву, як була церква. А тоді церква стала отут-о, де оце заправочна у

нас, так ото на углу де хата стоїть, то там була школа раньше. Ото там була церква, а тоді заваляли і те. Тоді оце ось стала, тепер церква у нас є.

Були у батьків ікони, і в мене є, но уже не батьківські, при німцях нас же евакуірували, так побили, порозбивали їх німці і те... Приїхали ми, вони вже побиті, все чисто. Ікони у мене другі вже. Я в церкві була трошки, біля батюшки служила, не було ж мужиків, нікого. І то батюшкі кадило підпалювала, подавала, тільки в алтарь не пускали, бо жінок не можна в алтарню. А так ходила, і сейчас ходила в церкву, а то на ноги впала зовсім... Батюшки тут жили, тут жили, а тільки присилали, а такочки...

У войну не було церкви, у войну не було церкви. Ну ту церкву розібрали ще до войни, а оце построіли оцей клуб, шо оце сейчас у нас, – то з тієї цегли. Не знаю, хто розбирав її, знаю шо казали жінки старі, той шо лазив хрест ізнімать і сам упав і убився.

[А куди майно церковне ділося?] не знаю. Но у нас одна у церкву ходе, Ліда Тимошенко, у пєвчу, співає, її батько у пєвчій співав, то у її батька із церкви здорова ікона була, Матір Божа. Він так і помер, і як церква открилася, вона принесла в церкву ту ікону. Тут живе вона, не знаю, як сейчас та улиця називається, раньше Лисогорка вона називалася і якраз вона маненька хатка, отут на углі, Тимошенко Ліда. Там ви тільки з Німецької вийдете і повернете сюди...

[Чому такі назви вулиць, Німецька, Широка?] А хтозна [посміхається]. Оце Гарбузовка називалась, – дід Гарбуз первий построївся на цій вулиці і ото Гарбузовка називалася. А Медянка ото була, то казали якийсь дядько медяники дуже любив, із кавунів ото мед варили і медяники дуже любив, і ото Медянку призвали. А Рюхівка оце була, оце отут-о почти зкраю, Рюхівське озеро було. А тоді воно висохло, а люди там построілись і ото Рюхівкою назвали. А чого Німецька, я вам оце і не скажу. Лисогорка ще, Царівка, Козача. А на Козачій, кажуть, раньше це тамочки були гробки, то може якісь козаки або шо. Та порозтаскували та позакопували та і все. Я вже не застала, це давно-давно, я не застала. Я як була, так уже там вулиця була, уже люди построілися. Були чутки, шо хтось копав колодязь і череп викопали. А так нічого.

[По-вуличному людей в селі] звуть. Напримєр [посміхається], ось мене, Філоненко фамілія, а дразнять, Срачко. Кажуть, це прадіда мого чоловіка, та прадід такий був ледачий, а самі ж хазяйнували і те... Було оце їде на бричці, це він щоб спинить бричку, це ж задержиться время. Так він, кажуть, ото було там закине за бричку віжки, коні ідуть, а він ото справляється. Так і назвали його Срачком [сміється].

Та тут одна є Невисерачиха, Куліши – Кандьори називали, тут ось Дніпровський – Найдьони називають, ну багато таких шо. Там Шевченко фамілія, а [Кіньдюк] називали. А чого я незнаю, ну каждого. Ну і теперечки каждій людині, ось у мене сусід молодий ще, а Чаймодан його дражнять. У школі придражнили його, ото тобі. А для чого це ви переписуєте?... [запис перервано]

Я в плавні робила сама лічно, після войни вже. І огірки сіяли, і помідори сіяли, і пороном переправляли сюди і здавали. Тут піщторг був. Ой, у плавні було золоте дно, ото золоте дно! Зробили, розпустили. Там риби було! Оце скинемо рубашки, зав'яжем, тоді ж на підтяжках рубашки були, зав'яжем оці ті... І отак одна іде і друга та повну рубашку! Отакі круглі карасики, аж чорні будто би такі, такі солодкі, добрі, тепер їх немає. Коропчуки називалися, коропці. Такі добрі були!

А ще там в'юни були, ну як гадюка, в'юни. І щука була, сомів я тоді не помню, ні коропів не помню. А оце карасики, тарань оця була, щука, оце судаки були. А ні коропа, ні сома не помню, шоб були.

Та рибаків не було тоді. Тоді оце там хлопці ж робили, хто їздовим, хто телят пас, коров пасли, там же були з ферми. І корови, і доярки там були, ото нажарять, наловлять, нажарять, наїмося. Ловили я ж кажу тобі, рубашками. Там в озеро зайдеш і вони отако стрибають прямо, особєнно після дощу, у калюжах, там було карасиків. Ожина була, та царство було там!

Жили і люди там, і робили і жили. Не дуже багато, оце по сім по п'ять хат, ото почіпляються то там, то там, то там. Ото ж на Кушугумі, на Вовчому були, у Кушугумі тоже. А то ще якось, уже забула. А потім поприїжджали сюди, у Біленьку, того шо плавні ж тоді випиляли та пустили воду. Самі переїхали, хто ж їм помогав, самі. Ну колгосп, аякже ж, з колхозу ж брали і цеглу, і коней на вальки. Хто з вальок робив, хто те. Черепицю колхоз продавав, раньше ж шиферу іще не було. Солому давали, соломою люди вкривали хати, очеретом. У плавні різали очерет, і ото ложили очеретом, укривали, хто чим. Багато їх приїхало до села, багато. Моя тітка там жила у тому... Гусей там держала, там таке стадо в неї, штук сто гусей було, коров, бичків було. Там всі держали так багато. Ну хто торгував, хто продавав, хто сам їв. І рибу возили ж сюда продавать, зловлять і везуть. І ожину привозили, і щавель там рвали, привозили сюди на базар продавать ті люди. І наші люди їздили, рвали там і щавель і ожину, на базарі продавали. Плавня була багата...

З щавлю пироги пекли. Помиють, наріжуть, так як на борщ накришуть, а тоді кип'ятком обдадуть у друшляку, кип'ятком обдадуть, сахарку туди, і піріжки пекли.

А я консервірую на зиму щавель. Сей год не консервірувала, у мене є ще прошлогодній. Оце окріп кришу та щавель у здорову миску, багато солі сиплю, перемішала, а тоді гарно у півлітрові баночки ото стовпчую, а тоді іще зверху так солі і капровановою кришкою накривала і все. А раньше ні, це оце тільки тепер стали. І суп, і борщ і все те, ото помідорів пережарю або того..... Солили. А тепер же у бутиля морс, поставила, бурячок пережарю на сковороді. Або я в діжки, як був чоловік живий, свекруха, ото я скибу перерізаю бурячок на два, більші на три часті, на чотири і ото в діжку. А тоді помідори розсолом заливали, помідори поїли, а тим розсолом заливали буряк. І так борщ варили, з квасолею, з бурячком, хто з капустою, хто з щавлем.

Раньше в нас і корова була, ну це шоб серед тижня сирник там, чи пиріг, чи вареник чи шо, не було ж коли пекти. А було ж це як у суботу, мама, помню дуже хорошо, ріжуть петушка, варять борщ із галушкою, варять вареники у макітрі. Наварять повну макітру вареників і в плиту поставлять на жар, сковородою накриють, шоб собаки не розкрили. І ото тоді ідуть на роботу, а ми їмо, діти.

Хліб пекли, да. Оце було мені мабуть год десять чи одинадцять, так вони ото скажуть на яку стрєлку витягти хліб, ото я подивлюсь, витягую. А бувало і так, шо і садю, ще не підійде, а тут уже матері надо ідти на роботу, і садю. Це на дворі построїна була зверху плита, а унизу піч, і ото там лист поміщався. Ставили триноги і на триноги лист, і то штук три тих хлібинок. Батько був трактористом у нас, на сутки ходив на роботу, ну то було ж хліб печуть.

Вже і я заміж як вийшла, на вила газету візьму, як газета розова, значить можна хліб садить, а як газета горить, значить погорить хліб. Пекли хліб час двадцять, а то на глаз. Оце було отако притулиш, як дуже пече, значить ще не те, не спікся. А як не той, значить уже готовий і як легка, як важка, – значить ще сира. Ото так узнавали.

[Чи зразу получилося хліб спекти?] Зразу ні [сміється]. Зразу получилося так, шо сире в середині, так я викинула свиням та і все. Раньше ж дрожжей не було, а на опарі. Це дрожжі в кого там є, ану, накопися дрожей, а то опари оставляли і ото сусідка у сусідки бере опару, ото так пекли. Пекли за раз по три хлібинки. Ну хліб здоровий же був, не такі хлібинки як тепер. Ну було так, шо на тиждень не хватало, не хватало. Полочки в кладові були, і на полочки ложили, накривали чи рушником, чи ряднинкою якою та і все.

Пекла мати ще і пироги, і паски, і булочки пекла, і бублики пекла, все. А тісто, ну в хліб сладості не кидають, а в булочки і в бублики ж кидають, і крашанки кидають. Пироги та пиріжки були з капустою, із квасолею, із гарбузом, із картошкою, із вишнями. Розпарять було абрикоси сушені, це як у голодовку, хліб тоді ж не вродив, кукурудзяна мука була. Розколотять на кислому молоці, соди туди вкинуть і отпарять сушених абрикосів. Потовчуть, отак потовчуть, а тоді розколотять кукурудзяну муку на кислому молоці. Розтелять так, а тоді абрикоси покидають, тоді розстелять опять кукурудзяну, а тоді опять абрикоси. Такий торт був добрий, дівчата! І мамалигу варили. Помню я, у нас там один сусід був, прийде оце до дівчат гулять та каже: "Ой так п'ється вода після той, курочки". – "Шо ж ти Ваньку їв?" – "Та курочку мамо зварили, так їв." – "Та шо твоя мама кажду суботу курочку варе?", "Дівчата, ану ідьомте, у вікно подивимось, шо Ванька їсть". У них був Костя, Василь і Іван. Пішли, у вікно дивимося, а вони мамалигу і отакі здорові, алюміневі ложки, і ото сидять ложками їдять ту мамалигу. Ну добра мамалига. Я оце прошлий год варила. Оце розколотиш на воді кукурудзяну муку, так як на блини, а тоді закип'ятиш воду, і ото вариш. Як пісна вона робиться, густа така, ото мамалига. Туди зажарку на олії, цибулю пережарить. Ото таке. У плиті і в печі її робили.

Раньше ж було кирпич у грубах топимо і ото на кирпич положемо такі куски гарбуза, і він аж красний зробиться такий. А я так гарбуз жарю: спеціальний гарбуз, ото поріжу кусками такими і в духовку на сковороду, олійкою помажу, а зверху сахарком притрусюю. Ага, розове стало, – я взяла на другий бік перекинула, опять перетрусила сахарком, і з того боку розове. Як витягнеш, та такі ж ото куски, будто би мармелад...

Чоловік місцевий був, тут заді їхня хата була. Батько в кузні робив, а мати в степу робила, їх троє було. А тоді батька забрали німці, він тікав із вагона і його розстріляли. А чоловіка забрали були в Германію, прийшов з Германії, робив зоотєхніком у колхозі. А послєднє врем'я на переробатующем цеху робив кладовщиком. Партійний був.

[А як познайомились?] Пішов гулять і я ж осьо [Сміється]. Я на цій вулиці, а він на цій вулиці жив. По дорозі ішли ж вся молодеж, ну і познайомились.

Самі, самі вирішили одружитись. Батьки тоді, да і тепер не мішають, і тоді не мішали. Ну раньше, аж раньше то було да. Хоч хоч-нехоч, а ти іди за того. Там чи батьки договорились, чи батькам понаравились, чи багачі, чи шо. А теперечки, а тепер зразу наживуться, а тоді виходять заміж і то розходяться.

Чоловік приходив сватать, прийшов, сказав, шо я у п'ятницю прийду з батьками балакать. Прийшов у п'ятницю, побалакав, а на другий день зі старостами прийшов. У старости хрьосного брав, мати його і брат, і все. Втрьох, вчетверьох вони приходили, з хлібиною. Ми ж були на дворі, а вони самі там балакали, а тоді гукнули. "Чи ви согласні?" – "Согласні". Та і все.

Через дві неділі свадьба. Чоловік 50 тоді було. У хаті гуляли, тоді ж тих не було, балганів. А в хаті чоловік 50, ну хай 60. І гармошка була, і бубон був. Та хіба тоді так гуляли, як сейчас гуляють? Плаття було біле, фата, ну як обикновенно. Ну сейчас! Тоді гуляли, – гримить усе село, як свадьбу гуляють! І співали, і частушки, і кури збирали, і снідать носили. А тепер проїхала молода, ніхто і не баче, і не чує.

Частушки співали які хоч, і з матюками і без матюків [сміється]. Пам'ятаю [сміється], но дуже великі матюки [сміється]. Ой, та нє, то дуже вульгарні [сміється]...

Ой, топнула і притопнула.

З'їла сорок пирогов і не лопнула... [сміється]

Уже позабувала. Ну це не дівчата співали, а це співали жінки на свадьбах. Ну там же була і молодеж, і всі. Так і хлопці ж розказували, і за Хрущова були частушки, і за Сталіна, за всих. Та я вже позабувала. Ой! Раньше веселіше було, чи то шо молодші були.

Но раньше шоб оце, встрічалася дівчина з хлопцем, ішла по вулиці і держалася за руку, Боже сохрани! А тепер...

Фісун Катерина Олександрівна, 1911 року народження, с. Біленьке Запорізького району Запорізької області[1]

Екатерина Александровна Фисун, 11-го року народження.

Батьки, батько – Олександр Афанасійович, а матір – Марія, уже забула, склероз, так я прям уже забуваю. Уже ж до ста год, це можна? І ще Бог держе.

Батьки робили як кати. Раньше, знаєте, свої були землі, сіяли самі, косили, убирали, ото таке. То на току молотили. Оце поїдуть, гарбу привезуть, зроблений [тік] такий, помочуть його, качають, а тоді настеляли пшеницю і молотили. Коток, запрягають коні, а ззаду така доска, отак завширшки і так завдовжки, звали її драчка. Ото ж четверо дітей сідають, до котка прив'язують і пошол. І катаються, і полову труть ото тією тьоркою для скотини.

[1] Опитування провела В.М. Циберт, 27 червня 2002 р.

Город у батьків був з гектар. Було четверо коней, дві корови, свині були. Ото таке. Жили вони самі крайні, як на Славгород їхать дорога. Це вони ж не в Біленькій, батьки, жили, а жили в Червоноармійськім районі, Новогупаловка. Чули? Я родилася в Новогупаловкє. А до того ж жили у Оріхові, чоловік був вітінаром.

[У плавнях жила я] годів шість із першим чоловіком. Чоловік мій був ветірінаром, лікував скотину. Платили зарплату – сто рублів у місяць. Тоді знаєте, сто рублів, велике діло було. Не так як тепер, п'ятдесят рублів дали... Це все до войни було.

Ми робили, получали зарплату та й усе. Я робила там у лісничестві, таку роботу виконували: пололи, садили. Лісничество велике було, ліс, дерево садили.У лісничестві тоже работа була, лозу рубали, варили. Усе те проізводство тоже було таке як і в колгоспі. Там стула робили, варили лозу, різали, варили, чистили. Був такий мастєр, ото лозові стулья робив, у нього були помошники.

Я не була там в колгоспі, но колгоспи і в плавні були, там скотина колгоспна була, і телята, і корови і все. Там же і колхозні були, колхозна скотина була, випасалась до зіми. На зіму забирав колхоз у село.

Сіно там росло у плавнях, у річках разна риба ловилась. І соми, і карасі, і які тільки, смотря в якій річкі. Люди ловили, шо ж, тоді не ганяли так як тепер. Солили її, продавали. А мій чоловік коло скотини був, на чорта та риба йому.

Там такі ж хати були, як оце пороблені. Самі будували, удвох, учотирьох, спрягалися. Багато, багато там жило. Оце одна хатка, це друга, ото третя... Раньше там то Вовче було, то... не могу я уже вспомнить.

Держали ж каждий корову, теля там, свиняку. В плавнях жили, готували все як тепер, такі і тоді. Борщи, кампоти, усе готували. Там же було ожини багато, вишні лісові були невеликі. Цукор купляли в магазині. Там був магазин, і хліб возили туди і все. А кому надо, то і в село, шо там, два кілометра пройшов, на лодку переїхав, там понад берегом були магазіни.

А паром каждий день ходив, два і три рази на день, сюди і туди. Великий був, по дві, по три підводи ставало. Паромщика два було, ходили, їздили.

З плавнів у кого було шо, возив, торгував, а в кого не було, той не возив. Конєшно возили, бо жить же треба було чимось. А садили ж тоже і картошку, і кукурудзу. Возили торгувать у Біленьку. А тут ходив і параход, і трамвай.

[Приписані ми були] до цього сєльсовєта, до Білянського, воно тут не далеко, ось через Дніпро.

А після війни вони ж затопили, зірвали ж мост. Затопили плавню, залили. Так шо там, Боже! Скільки солдатів потопилось, тоді як зірвали перемичку.

У 41-й як евакуірували, ви може чули, та коні коростяві каптили сіркою. Чоловік мій і ще один робили такі халачі, коняку туди заводять, надівають хамут на неї і ззаду закривають двері. І ото тут плита зроблена, отака труба і іде у оцей халаш, під пузо. А воно ж сірка щіпа, конь як ударив, коні німецькі здорові, як ударили у двері, двері розбили і вони двоє були потравились. Їх одливали, но після того вони довго не жили, от чого і померли. Він у 41-м умер от того газу.

[Чи були партизани у селі], чорт їх зна, я за це не дивилась, не знаю, не буду казать.

Ми в плавні тоді жили та нас німці перегнали ото з плавнів сюди. Паром ставили через Дніпро і перевозили. Німці ж тоже переправлялися, такий парон зроблений, здоровий і ото на парон, і тягли. Вигнали нас разом із скотиною, з усим. Ганяли і аж на Марганець і кругом.

Німці самі повтікали... Куди там нас евакуювали. Отут під солому нас вигнали на гору до свиней. У свиней посиділи та прийшли сюди...

А після війни було все хорошо. Всього було, і коров, і свиней, і всього було. А де якісь ідіоти взялися!...

Сюди [у Біленьке] приїхали оце у войну. Один страх був та і все, більше я нічого не бачила. Отакі хати у людей були, оце хата, осталась я одна...

Це вже як умер цей чоловік, з другим познайомились... Почали з ним жити. Свадьби не було, на чорта вона раньше, не робили свайби. Так жили і 25 год я прожила із ним. Оце ж я вийшла заміж за другого, оце він тут жив. Оце така хата у їх була. Це вже я хату ногами строїла. А ото у такій хаті вони жили, чоловік із первою жінкою. А його батьки в Скелькє жили. Раньше, знаєте, голод був, так їхали де хто попав. Із Скельки пішки ходили сюди. Чоловік цю хату купив, тут був лісник, ото він таку хату построїв з паличок, ой! Давно-давно, уже давно. Уже я не буду вам казать, не знаю, скільки вже тій хаті. Ото тільки фундамент підвели, щоб не завалилась, вона на сохах.

Яке там у нас господарство було: корова, свиняка, більше нічого. Ой, я це вже замоталась...

Ким була? Робочою, сапу тягала і на волах робила, воду возила, і шо ти хочеш. От руки, бачиш які, покрутило. А тепер пенсії... [запис припинено].

А працювала у колхозі усе врем'я. А у колгоспі, що заробиш, три копійки. Бо тоді платили 50 копійок, так це таке велике діло було! А тепер...

Е-е-е, як би ті були председателі. Всі ті хароші померли, а ці, бляді остались... Вони й дороги понастеляли, вони і людям помагали і все, а ці гади...

Ходили одягнені в чомусь, як і тепер так і тоді ходили. І купляли, і шили одежу, хто як мог. Я і шила собі, троє дітей було, оце дочка остання і два сини. Уже тепер і діти постаріли...

[В церкву] не дуже я ходила, мені ніколи було ходить, в мене було троє дітей.

[А свята церковні] святкували і тоді, і тепер. Ми святкуєм каждий день. І Троїця, і Паска, Рожество було, усі. На шо воно оце тобі?...

Що на Паску робили? Що ти загадуєш, чорті-шо! Що робили? Паски пекли. Святити ходили. А он церква, де базарь, там така церква була, шо... Здорова. Як її руйнували не бачила. Були такі паразіти, що й убивались, лазили, хрести знімали та только падали та й повбивалися.

Дітей хрестила, до батюшки носили. Батюшка жив у Біленькій, отам коло базарю. Хрещені – сусіди, знакомі... Іди, раді Бога, вже...

Хижняк Анісія Петрівна, 1911 року народження,
Важненко Тетяна Опанасівна, 1931 року народження,
с. Біленьке Запорізького району Запорізької області[1]

Анісія Петрівна: Батьки мої? Я батька свого, Петра, не знаю, як пішов у 14-м годі і не вернувся. Мати Настя була у мене, мати тоже тамішня була. Мати неграмотна була, а батько грамотний був.

Тамошні вони були, одна хата стояла на углу, на їхній землі. Вони були переїжджали на надєли, ото їх вивозили, вони там і жили. Ну вони там жили, а я ж [за рідного] батька не знаю зовсім, батька я не знаю. Спитайте [у доньки], де її батько [сміється]. Тітка тут у Біленькій живе, батькова сестра сама менша, 17-го году, тутечки.

Материні батьки жили небагато, бідні були. У батька їх було дев'ятеро.

Тетяна Опанасівна[2]: П'ять дівчат і чотири хлопці, це у Марченків.

Анісія Петрівна: У Марченків. А у Коваленків, там були баба Тетяна... і Марія...

---

[1] Опитування провела Ю.І. Головко та В.М. Циберт, 22 червня 2002 р.

[2] Донька Анісії Петрівни.

Тетяна Опанасівна: Ну чотири дівчати. Чотири дівчат і чотири хлопці – восім душ.

Анісія Петрівна: Батька звали Петро, а маму...

Тетяна Опанасівна: бабу Коваленчиху?

Анісія Петрівна:: Тетяна. Батько Петро і баба Тетяна, маненька була така бабка.

Тетяна Опанасівна: Ми з бідної сім'ї.

Анісія Петрівна: А в 19-м годі переїхали сюди і от з 19-го года ми тут живем, мати жила тутечки.

Біленьке було велике, в ній було хорошенько тоді. Не так як тепер, добили до ручки. Менше як тепер, менше, но тоже велике село було. Це вже опосля тут достроювалися хати, а то було ото трохи у вуличку дворів, ото були туди вулиці, там були у кожного [хати] в дворі, а тепер по дві хати в каждом дворі.

Переїхали, бо мати була вдова і ніде було жити. У наймах служила у німців, у нас колонія з боку була, ну наймалася по строках, служила. Вона на кухні робила, помагала, дояркою. Було як йде кухарка з кухні коров доїть і іде вона помагать туди. Ото так. Було наймуть, і я так служила, найняли і вперед гроші забрали. І так було, бо не було дома, мать, кому з чого жить. І вони так само служили.

А тоді уже у нього [другого чоловіка] жінка вмерла, троє дітей було, і пішла до нього, отак і жила. Батько з однією рукою був цей, другий. І ото так і жили.

Ну тоді ж нам землю дали по два гектари на чоловіка, дванадцять гектар. Я в городі була, а тоді забрали нас додому.

А я в городі у наймах була, в Запорожжі. У одних була, найняли нянькою до дітей, там двоє дітей було, корови в їх було дві. Їсти покладу, вправлялася, із дітьми була, ото таке робила. Мені тоді дев'ять год було. Найняли мене од Петра до Покрови, ото набрали мені на плаття [сміється], уділи мене і той, ото так була. У хазяїв, отут на Слободкє в одних була, а потом на тому тоже..., а тоді додому забрали.

А тут дома вже як були, дома поробимо, – ідемо до людей. Ага, найматься, у них сім'я мала, двоє-троє, наймають полоть, на степ.У плавню ходили посадку садили, у ліснічество. А ось школа була туточки, наймали людей, і ми ходили.

[Сама в школу не ходила], того шо в матері не було за шо нас учить. І в батька не було, як сюди перейшли.

[Громадянську війну після революції?] нічого не помню, то дуже нам було... Знаю, що голодовка була, і курай їли і качани мололи і їли, як голодовка була. Як мама пішла в 19-м, в 21-м годі, оце так.

Тетяна Опанасівна: В 21-м і в 46-м годі.

[В 33-му голод був], но що ж мені було, я 31-го году...

Анісія Петрівна: Та, уже пройшло, шо було уже пройшло...

Голодовка була то шо було не вродило. А тоді, як колхози зганяли, усе позабирали. То кажуть "незаконно роздано" та усьо. І нічого не було, і ото тобі голодували. І після війни цієї голодували. Ну й вижили ж так.

Бузина поспіла, варили з неї [половки] [сміється]. Куплять стакан-два, усипали, заколотили її, тоже їли, ну щоб не голодні були. Що приходилося, те й їли.

Тетяна Опанасівна: І лободу їли, тут же і плавня була, і по щавель ходили, рогозу копали. Орішки в воді ловили такі, на ті рожки та й розрубували, і очерет їли. Рогозу витрuювали коріння та варили оту мучку, і макуху їли, що тільки не їли.

І наймалися до людей, багаті наймали, а вони ходили робить.

Анісія Петрівна: Поденно ходили. І в лісничество ходили, у Червону (в нас балка відціля 7 кілометрів) по бузину ходили, рвали бузину.

[Що нам мати готувала їсти?] Що й усим, була і мамалига, і борщ не виводився, зварять, що було те і готовлять. Так як тепер, то й тоді так готовили.

[Малими] робили те що і усі вдома, і пололи, і все робили. [У що дітьми гралися?] Та, в чого ми гралися. Ходили... Нічого, я цього не помню нічого.

Тетяна Опанасівна: Їх своїх капела була, хватало [посміхається]. У них батько був строгий, із двору не випускав. Уже я стала, у їх ми жили, так було Боже сохрани, щоб на вулицю вийшла гулять до дітей. У дворі гуляй і всьо. Ну вобще, раніше так було, що дітей на вулицю не випускали. Із тряпок, із клаптів куклу пошиєш, то платічка робиш, то в садок підеш, по дереві полазиш та обірвишся, жопу наб'ють [сміються]...

Анісія Петрівна: Мати в колгоспі робила рядовою, а чим вона буде працювать? Ходила сюди, город отут був, ходила сюди на огород.

Зразу, як в колгосп приймали, він то ж сходився, то розходився, бігали до 30-го году. А тоді вже вкрепився. А то так, ага, то звели, то розвели, ото так. Сюда-туда бігали, колхози, отак як сейчас орендатори [сміється].

Я не знаю, [чи багато людей в колективізацію розкуркулили], до того я не касалася. Буває, знаю, що по нашій з боку багатчий жив, а то бідний один був. Вона гукнула, – у бідного корову забрали, а в багача

не взяли. [А хто це рішав, в кого що забирать?] Ну тоже був такий бідний, устроївся у партію і робив...

А в матері шо було, в неї такого нічого не було. Коні були, пара коней, – забрали, в колхоз здали. А в мене нічого не було, бо я в їх жила, од їх і строїлася. Мати жила по цій вулиці, тільки під той край. Тепер та вулиця Партизанська, а тоді Рюхівкою звали.

Та шо там мати розказувала...

Тетяна Опанасівна: Од котлів одвернуться нельзя було. Куча дітей, попробуй ту араву накормить, та ще чим придумай.

Анісія Петрівна: [Взимку вечером] у хаті сиділи. Мати і вишивала, і шила, і кружево плела. Шила мати руками.

Тетяна Опанасівна: Баба шила так, шо машинкою так не построчеш. Я помню у її кофту, так отут такі складочки були, одна повз одну, і ні одного стіжка не було видно. Отак пошито, лутше чим машинкою.

Анісія Петрівна: Шила і на праву, і на лєву руку. У німців ще шила. Як осталася вона сама, у німців тих, що служила, то німкеня давала, щоб дітей обшивала.

Тетяна Опанасівна: І ви скажіть, як ви красиво вишивали.

Анісія Петрівна: Вишивали і плели, кофти плели, шо мати вчила, шо як. Вишивала, поки молода була, поки бачила.

Тетяна Опанасівна: Тепер на один глаз, після операції. Рушники вишивали, потом оці простині вибивали...

Анісія Петрівна: Десь і сейчас повибивані вони лежать. Ними кроваті застеляли, а рушниками перед вікнами, над іконами вішали.

Тетяна Опанасівна: Було багато у нас в старій хаті, тоді ж вішали. Тепер не вішаєм.

Анісія Петрівна: Рушників вже немає, вже порвалися. Одна простинь осталася. Мені ж уже 92-й год, а ви хочете, щоб воно було [сміється].

Ткали з вовни, і коноплі сіяли. Ходили в плавню рвали, мочили, вимочували, пряли. Ткали, такі верстаки були. Ну в мене немає, в тебе є, – ти даси їй. Ото ткали так.

[З одягу], – я ж служила, ото собі заробила і ото в мене було. А такого нам нічого, нічого такого не було...

Мати довго сам жила, а тоді перейшов нерідний син туди та жив з нею. У церкву мати ходила.

Тетяна Опанасівна: І празники праздновали і піст держали. Це ж перед Паскою скільки неділь, це вони було на первій неділі посту одговіються і держуть пост.

Анісія Петрівна: [Що їли тоді], – олією зажарювали, сала не їли, молока не пили. У них корови не було.

Тетяна Опанасівна: Раніше були базари, носили, продавали і копійку торгували. Базар був оце де остановка. Отут же була церква, велика. У нас тут була церква і от як стала колективізація оця, її розбили, розібрали і там був базар. А тоді відтіля перевили, оце як ви ідете на остановку на автобус, хати по цю сторону і в них в кінці городу отам був базар кожен день, тільки в понеділок не було.

[Чи торгували там приєзжі люди чи тільки свої], хтозна, як воно було. Я дуже не внікаюсь, бо тоже була молодою, пішла уже робить.

Анісія Петрівна: Церкву пам'ятаю.

Тетяна Опанасівна: Я помню ще церкву. Красива.

Анісія Петрівна: Велика церква була, дуже велика. Висока була, красива церква.

Тетяна Опанасівна: Комуністи, комуністи розібрали.

Анісія Петрівна: [А строїв її] Позняков, багач, багатий. Він був і захований у церкві. Батьки його були заховані коло церкви. А вони як розбирали церкву та його витягли, і батьків викопали і попалили коло церкви. Ну спитайте, [на шо?] І їх тоді як забрали і вже ми нічого не знаєм. А їм пришили, що цього ви не іміли права робить. А що люди будуть казать, вони дуже людей питали? А тепер дуже питають, що колхоз розорили?

Тетяна Опанасівна: Цей [багач], він занімався строїтельством. Школу поставив, больницю поставив, тоді в Розумовке построїв...

Анісія Петрівна: В Розумовкє построїв на посьолку, одному і другому. В Мар'ївкє поставив школу, він занімався стройкою.

[А як він до людей ставився?] ми не знаєм... Таких балачок у нас не було не з ким, а так чуєш через людей, що ото казали...

Була я [до одруження] Марченко. А тоді як заміж вийшла, тоді Хижняк. Чоловік білянський, тутечки [жив], на слєдующій вулиці. Зійшлись (у 30-м році) та й жили. Сватався? Хто тоді сватався. Весілля не грали, в нас не було за шо. У придане дві подушки, сундук некрашений дали [посміхається].

Тетяна Опанасівна: Дерев'яну кровать.

Анісія Петрівна: Та ні, то ми купили з ним кровать [сміється]... Ніякого вечора не було, нічого не було.

Тетяна Опанасівна: Приїхали, забрали і все.

Анісія Петрівна: Забрали та усе. Ніякого вечора, нічого не було. Люди гуляли свадьби, но нам батько нерідний свадьби не гуляв. І не хотіли, щоб я йшла за нього, того що робить не було кому у його. Мене

не отдавали за його, бо робить надо було. Пішла і все. А що мати? А мати що зробе? Моя сестра йшла, свадьби не гуляли. Його дочка ішла, – гуляли свадьбу за його дочку, і син женився гуляли свадьбу. А за нами не гуляли. Ну нерідний батько і все.

Казав сусід, як він під розписку одежу отдавав, каже: "Іван Федорович, як вам не стидно? Вони ж в вас робили, – каже, – як мухи. Плавня, – усе їхнє, в селі – їхне, а так ви относитеся..." А що ж ти зробиш. Те що в мене було, в мене було чотири кофти і чотири спідниці, і дві подушки, і одіяло, і був ліжник суконний (мати ткала), – і це переписав і отдав, щоб я не требувала з нього. Ото так.

У свекрухи жили, хата під соломою, глинобитна. Крім свекрухи ще дівчина-каліка, його сестра, ото і все. До того як чоловік убився, восім місяців пожила, а тоді після того я год жила у неї. З чоловіком пожила восім місяців і він убився...

Тетяна Опанасівна: З воза спускався, голольод був. Коняка була норовиста, ухватила, він вилетів із брички і об пеньок, а [пола], та що спідня у брички була, по йому і його і убило.

Анісія Петрівна: Сама осталася, а тоді, вже його не було, цю родила я без нього. Ну я в свекрухи год жила, у свекрів, а тоді пішла в колхоз, в колхозі дали кватирю. Пожила на кватирі, мабуть год жили, а тоді перейшла до матері сюди, тоді поставила собі тут хату і жила туточки.

Хату сама строїла. У бригаді робила, ага, сьогодні в мене будуть вальки. Приготовила глину, все. Дадуть заколотить коня, заколотили. А виробили, і та робила, і та, прийдуть на вальки до мене, люди помогали, гукали і помогали. Ото так було. Попросила і вони той... Вони строять, – я іду одробляю, іду до неї. В одного ми даже із Таїсою мазали, – "Я на вальки не гукаю, прийдете мені помажете". Ходили мазать, і так було. У Запорожжя на склад їздила специально, [скло, дерево] купляли.

Були діди, знаю, робили, верх поставили. [Піч в хаті] старики ходили клали. І мама клала в мене в хаті, і тут клали, – наймали діда. Плита, топка, грубу кладуть...

Тетяна Опанасівна: Той хто не вміє, не піде класти плиту. Тут надо уміть плиту покласти.

Анісія Петрівна: В колхозі робила рядовою: і дояркою, і в бригаді, як хочеш.

Всяк було, день пробробиш, палочку поставлять [сміється]. А вона нічого не стояла. А платили так, ага, жнива дойшли, давали людям муку, прийшло розплачуватись, – перебрали, ще й должні. І так було. Була норма, її правлєніє визначало.

Тетяна Опанасівна: [А якщо не виробляли норму, тоді] менше заробляли. Тоді ж були, називалися трудодні. Значить, ага, ти должна виполоть 30 сотих чи 35 чи 25. Єсли ти не виполола, буде тобі 50 сотих, заробиш. А за норму, – трудодень. Ото так було.

Анісія Петрівна: Було так, що робимо п'ять-день, дадуть муки на п'ять-день чи по півкіла, чи шо. Це я пропо..., той, а немає, – не дали. І так було. І ідуть у плавні, щавель рвуть, і в город возили, як хочеш, переживали як...

Тетяна Опанасівна: Як війна розпочалась, косовиця якраз ішла. Отут як раз комбайн косив на горі і ми бігали дивиться...

Анісія Петрівна: Ти ходила у швейпром...

Тетяна Опанасівна: Так це як акувіровали нас, як німці нас акувірували. Воно якось, шо у наше село вони залетіли з мотоциклів, пролетіли, якось і ніякого не бою, ніде нічого.

Анісія Петрівна: Німці зайшли сюди, ні одного вистріла не було у нас. А тільки був на Капустяній, це у мене нарив був на спині, так везли ранених сюди в больницю. Тоді плотіну зірвали, вода... Плотіну, як зірвали та вода як пішла, тут де у нас больниця, то тамочки вода була. Їх евакуірували сюди, а ті на плавні, а тут як зірвало і все воно туди.

Тетяна Опанасівна: Там де Канівське, ото там у нас бої ішли.

[При німцях] так і жили, вони нас не трогали.

Анісія Петрівна: Ніхто не трогав. Тут у нас їх багато не було.

Анісія Петрівна: В Мар'ївці боїв більше було, ну це вже як одтступали.

Тетяна Опанасівна: І так саме розказували, коли вони одступали, тоже так само, шо не затронуті люди.

А от як отступали, тоді вони нас акувіровали... Виганяли людей із села і все. Ту вулицю виганяють, ту не виганяють, успів втекти на ту вулицю, значить остався. Попав, значить погнали. Нас загнали за 70 кілометрів. Догоняли вони до Кривого Рогу, до Бугу, а тоді грузили на те і одправляли на Германію.

[Партизани були]. Про це вже потом дізнались.

Анісія Петрівна: Тут у нас був патронат і один із патроната, як він одправлявся на плавню туди, так його піймали. І яврейка була тут врачихою, їх ото забрали і тутечки коло клуба їх постріляли, побили.

Тетяна Опанасівна: Розстріляли 28 чоловік, німці. Це заложників узяли, убитий був німець чи шо, це ми вже були вакуірувані, і заствили викопать яму для себе. І 29-й хлопець був малий, попав по счету, отсчитали, зігнали. Вистроїли їх, отсчитали 28 чоловік і ото викопали яму і їх побили.

Анісія Петрівна: А хтозна хто [німця тоді] вбив.

Тетяна Опанасівна: А у Моісеєнка [рацію] забрали і його вбили. Це був руководитель партизанської армії, передавав сводки по рації. Засікли, він передавав і його засікли, що він передавав.

Анісія Петрівна: Він у партизанах, а він у їх в поліції, передавали тоже.

Поліцаї були, свої були. То самі були шкуропродавці. Хтозна як вони ставилися, нам не приходилося з ними стикаться... В Германію дітей забирали. У мами сестра нерідна, рідний брат у Германії. Сестра у Франції опинилася, а брат у баурів був. Так гарно було, шо він раз його підпалив. Сестра попала у госпіталь, їй перебило ноги, гільзою їй те... І вона як начала помаленьку ходить, начала помогать перев'язки робить, за больними ухажувать. А ця врачиха тоді її до себе додому забрала. А тоді врачиха оця розиски послала і їй письмо прислали. Прийшло, шо хазяїн його застрелив, він підпалив і тікав сам, а він його вбив. Багато не вернулося, багато не вернулося [з Германії].

Тетяна Опанасівна: Єсть же у підвалах були.

Анісія Петрівна: Бомбили.

Тетяна Опанасівна: В мене чоловік тоже був у Германії, більше пробув у концлагері. Він був на [пороховому] заводі, засекреченому, під землею. І з того, з байрака втік і дійшов аж до польської границі. І там, каже, якби через ліс перейти, шоб дньом, каже, був переходив, прийшов би. А я, – каже, – побоявся, він думав шо днем охрана єсть, остався на ніч і його піймали. Ну і каже, якщо мені сказать шо я, мол, з такого лагеря, з такого-то завода, привезуть до лагеря і повісять. Так він поміняв, шоб не забуть, материну фамілію взяв, і сказав що нас везли і я остав од ешелона. Ну однак, його одправили в концлагер і ото він все время пробув в концлагері. І ото як освободили їх, гнали на Ельбу, гнали восєм тисяч. Із восьми тисяч їх осталось 800 чоловік. Його було 48 кілограмів, такий він істощавший був. І ото як наші освободили, його забрали в армію, і до 50-го, в кінці 50-го году він прийшов. Так розказував шо, страшне, шо робили німці.

Село, нас освободили, я і не знаю коли, а ми аж 1-го марта прийшли. А шо тут, прийшли: ні вікон, ні дверей, ні стекол, ніде нічого. Люди порозтягували, свої ж.

Анісія Петрівна: Та вулиця совсєм не евакуірувалася, та вулиця не евакуірувалася, а цю вулицю гнали.

Тетяна Опанасівна: Оце так, сьогодні евакуірують, через день опять...

Анісія Петрівна: Раз утекли, утечем, перебудемо, уже тихо, переїхали обратно. А тоді начили з вулиці на вулицю переходить.

Тетяна Опанасівна: Тричі тікали...

Анісія Петрівна: [Господарство яке було?] Була телиця, німці забрали.

Тетяна Опанасівна: [Після війни] тітка дала дві куриці і петуха з посьолка... А тоді сіяли табак, і то насіяли табаку, понесли мама продали, за три тисячі купили двохнедільне теля. І ото ми так розживалися.

Анісія Петрівна: Сіяли, перед тим як нас вигоняли німці, засіяли город пшеницею. А мама моя засіяла житом. Як вернулися ми додому, воно виросло і було у нас шо їсти, а такочки хто не посіяв, той голодував...

Тетяна Опанасівна: Наші, тутечки шо були, комісія специальна, в кого який хліб на горищі був, ями находили. Оце як освободили... І вони під чисту все забирали.

[У колгоспі після війни, як освободили] уручну садили, і сонях, і кукурудзу, і сіяли зерно.

Анісія Петрівна: Кіньми косили і жінки скидали з косарок, уручну скирдували. Коровами, коло коров були, коровами робили.

Тетяна Опанасівна: Колхози як вони і до войни були, так і вернулися, так колхози. І при німцях же колхози були.

Як звільнили, [председателем колхозу був] Максименко Семен Андрійович. Він спочатку був трактористом, а тоді його поставили головою колхоза і він вивів колхоз дважди міліонером. А при німцях був Хижняк, на нього казали Гаман.

Анісія Петрівна: Це при німцях Гаман був. А до німців?

Тетяна Опанасівна: А до німців Гавриленко.

Анісія Петрівна: Гавриленко і той, як його?

Тетяна Опанасівна: Коваленко.

Анісія Петрівна: На тім участку Корній.

Тетяна Опанасівна: Корній Овсейович Хижняк.

Анісія Петрівна: Да. А тоді їх ото у місто.

Тетяна Опанасівна: Ну Корній Овсейович, він вернувся при німцях. Скривався і тільки додому прийшов, і тут зразу замели і його забрали.

Анісія Петрівна: Його не дома, він ішов був у Бєліка скривався, а тоді Бєлік каже: "Я далі не можу тебе скривать". І пішов десь він на село, і попав до того, шо він учився з ним і той заявив. І його забрали і розстріляли, його розстріляли. Сестру розстріляли його і його розстріляли. А Коваленко як і пішов і не вернувся.

Тетяна Опанасівна: 46-47-й та ще і у 50-му гарного нічого не було. Викачали хліб. Хліб був великий, сильний, а вивезли. Нам дали по 300 грамів на трудодень. В год 200 заробиш, 150, 180. Люди бідно жили.

Анісія Петрівна: Я ж кажу, сіяли в городах.

Тетяна Опанасівна: Ото посіяв в городі...

Анісія Петрівна: Робили у колхозі і все. Колхоз був два рази міліонер, а тепер зробили [сміється] із нього...

Тетяна Опанасівна: Довге дишло.

Анісія Петрівна: Розкуркулили його [сміється]. Тоді розкуркулювали багатих, а тепер колхози розкуркулили. Тоді багатих розкуркулювали, а тепер нас розкуркулили [посміхається].

Тетяна Опанасівна: Дівчата, откровєнно сказать, жизнь ми побачили тільки при Брежнєві. Ото ми пожили і все. А то существували, так як і сейчас... [нерозбірливо].

Анісія Петрівна: І трудоднів багато було, і получили хорошо...

Зі старих [вулиць], – то Гарбузовка, а то Павловка, оце підряд. Слєдуща Медянка, тоді Миколаївка, а тоді Ремесляна, а тоді Козача. Но там була могила козача, дуже висока могила, та запомню, кладочка була наверх неї поставлена. Її розібрали, то там люди строїлися та землю брали, і так її і розібрали. Ото на Козачій була одна здорова могила, і тут на горі і сейчас є могилки.

Тетяна Опанасівна: Воно ж ще скіфами понасипано...

Грушівська балка у нас у степу, Чаусовська – це осьо поза горою, а тоді усе-во іде вона з совхоза, вона іде аж із Мар'ївки і ото рукавом вона сходиться і аж у Дніпро падає вона.

Анісія Петрівна: Червона балка велика. А хто його зна, чого так називаються. Воно не за нашого ряду, називалося воно так.

Анісія Петрівна: [Навколо Бєлєнької] Мар'ївка ото 7 кілометрів од нас, а Новопаловка – це білянами населена. Ото тільки це як їдеш на город, то це совхоз заняв опослє, а то Канівське одне і друге.

Тетяна Опанасівна: Тамочки у Канівському, там більше мар'ївці в Канівському.

Анісія Петрівна: Ото под Мар'ївкою посьолки, їх по три-чотири хати було, їх переселяли.

Тетяна Опанасівна: А Червонянський посьолок, то тоже білянами населений.

Анісія Петрівна: Зразу я знаю, що у 32-м годі я дояркою була, так небагато було хат тамочки. А тоді те, тепер ми ото їздили, там уже дві вулиці зроблені. Уже не дві? Ну теперечки їздили, так я нічого не пой-

му тепер. А тоді було балка, приїдемо, пішки ходили, людей мало було там.

Тетяна Опанасівна: Ну це ж по ту сторону Дніпра [плавні були]. Ну що там було, дерева, озера були. Сіно косили, щавель рвали, рибу ловили. Тоді риби, дєвочки, багато було і яка хочеш риба була.

Анісія Петрівна: І оце вже ходимо у плавні, ожину рвали [посміхається]. З неї варення варили. Якщо багато нарвем, на базар винесемо, які не ходять, беруть, на блюдечко продає. І так ото ж було дівчатами підемо, понариваємо, ходили.

По плавнях люди жили хуторами. Вони там хати не ставили, в них землянки були, землянки в землі викопані, здєлані.

Тетяна Опанасівна: Ото там хутір Вовче, Яшникове, Савине, там хутора, озера були, і люди тамочки жили. А потім оце плавні як заливали, випилювали, оце як Каховську ГЕС робили, їх виселили. Виселяли куди хотіли. Багато в Біленьку переїхали, багато в Скельку поїхали, хто куда. На Червону багато виїхало. А тут купляли хати. Селилися, де купили хату, де продавалася хата. У нас у куми, чоловік її хрестив у них, вони самі з плавнів були, по-моєму з Вовчого вони були, Ведмеденки, тут купили хату. У неї дванадцятеро дітей...

Анісія Петрівна: Город? Був 50 сотих. І картошку, і огірки, і помідори, усе садили.

Тетяна Опанасівна: Цибуля, капуста, гарбузики... І для себе, і продавали.

Анісія Петрівна: І для себе було. Хранили у погрібах.

Тетяна Опанасівна: Солили. Помідори солили, раніше ж ми не консервірували, як теперечки. Вареня варили, повидла варили. А консервацію у діжки, були діжки дубові. Огірки солили, у діжку помідори солили, от, капусту тоже у каструлі там шаткували. Буряки квасили, для борщу, знаєте шо це таке квасили? Ну кислили, для борщу. Борщ варили зимою з кислими помідорами. Томат робили, – варили, одваремо, тоді на решето перетремо його, тоді варимо, шоб він...

Анісія Петрівна: Одіб'єм насіння шоб не було і жабуриння. А тоді варим, шоб він густенький був і все.

Тетяна Опанасівна: І у бутилі, оці з вузькими горлишками.

Анісія Петрівна: По три по чотири літри.

Тетяна Опанасівна: А тоді [нерозбірливо] розтопляли і соллю забивали, а зверху в стекло мочили і гарячий бік придавлювали, шоб він не перекисав, не грав. Тоді так же і одкривали, його візьмеш і воно отділиться.

Варення зберігали у відрах і в глечиках. У глечиках, так оце так, насипали, бумагу вирізали, поклали бумажку наверх, а зверху зав'язали бумажкою, а тоді тряпочкою чистою і такочки воно і було. А у відрах, тоже бумагою заклали, тоді ж відра з кришками були, кришкою накрили, обв'язали і так і хранили.

Повидло вариться з абрикосу, з яблук, з груш, а варення з вишень. Груші-яблука квасили, сушили. Сушені фрукти на горищі держали у мішках. В цьому миші не заведуться.

Анісія Петрівна: Ось сейчас і гілля поламали вишні, буря покрутила, розломило вишню...

Тетяна Опанасівна: У нас отакого ряд був вишень, скільки дліна города, стільки було вишень. А як начали обкладать налогами по десять рублів от дерева, його усе повирубували. Це при Хрущові. В людей садки були тоже, – оце півгорода сад. У мене в свекра було три ряди груш і абрикосів через увесь город. А як обіклали налогом, – їх усе поспилювали.

Анісія Петрівна: У кого такі були абрикоси, пароходом їздили у Київ, возили.

Тетяна Опанасівна: І вишні рвали ми тоді, ходили тоді водний трамвай, і параход ходив. Оце нарвем, мама, одправимо їх на водний той, тоді ж автобуси у нас не ходили, повезуть, продадуть у город. А тут кому воно нужно було, тут воно нікому не нужне було.

Тоді і понятія його ми не знали, шо це колорадський жук, шо надо бризкать, шо капустянка, цього ми не знали. Цього нічого не було. Це я вам і не скажу [коли вони з'явилися]. В 69-му, да?... І кажуть, ой, якісь жучки красиві, такі полосаті [сміється]! Коли вони як кинулися на картошку та через тиждень одні стовбури остались з картошки. Бризкать не було чим і оце ми їх і не виведем. А раніше і понятія не було.

Анісія Петрівна: Як сейчас помню, косили на степу і жучок лізе такий полосатенький, красивий такий, як оце стою і дівчата [сміється]: "От красиве, аби така матерія на фартухи!" Да, як сейчас помню те. Такий же красивий жучок, а тепер такі карагати!

Тетяна Опанасівна: М'ясо, сало, ковбаси заготовляли як заріжемо. Батько різав, і чоловік мій, швайкою, ніжем...

Тонке перекришували на кусочки маленькі, жарили смалець. А ковбаси, м'ясо, кишки мили, а тоді солили, а тоді перемивали, чистили їх от того всього, шо вони остаються тонюні-тонюні. І заготовляли фарш, м'яса, сала клали туди, часник.

Анісія Петрівна: Як заріжемо, поробимо, поїмо [сміється]. У нас не хранилося довго, розіклали по кошолках і кончилося [сміється].

Тетяна Опанасівна: В мене двоє дітей, це дочка та син ще у городі. А тут тоже син, невістка, двоє дітей....

Анісія Петрівна: А раньше товсте сало солимо ми, хто у ящики соле, такий густий ящик. А хто соле у мішок. Потім зразу поставиш у миску, там чи шо, перекладеш, в один ряд, постоє. А сьогодні поставили, завтра його перекинули на другий бік, через день перекидали його, щоб сіль проходила. А тоді у кладовці стоїть...

Тетяна Опанасівна: Дуже хорошо баба готовила. Вона такий спеціаліст був по готовкє. Так нікто не здєлає, вареники так отакі манепусінькі один в один.

Анісія Петрівна: І ріжечків немає.

Тетяна Опанасівна: А хліб, так на цій вулиці ніхто такого хліба не спече як вона. Самі пекли. Було парять опарку на дрожжі...

Родичка[1]: Баба коли хліб з печі витягає, оце буває, що не може з печі витянуть, так підійде. Оце дверчата, аж пригинає хліба, щоб витягнуть, отака хлібина. Ми малі були, їй вже тоже за піісят. Ото одріжем край через усю хлібину і сидимо, це лучше не найдеш. Ще смальцем помажуть або так, або олією, або часником як начистять! Баба гарно пекла хліб і готовила тоже. Вона то так, за маму розказує, ви за себе розказуйте [сміються].

Анісія Петрівна: Ну я бач, я у печі не пекла, у грубі я пекла.

Тетяна Опанасівна: А на вулиці, на дворі? Паски наша баба добрі пекла. Крашанки, мука, сахар, сметана.

Родичка: І все в голові, вона ж і розписаться не може. Щас я все пишу і бумажки позагублюю, де воно написано. А у неї все в голові, все помне.

Анісія Петрівна: А на свадьбах гуртом готовилося все.

Родичка: Помогать помогали, а так.

Тетяна Опанасівна: В нас тут була кухарка, спеціально кухарка ходила, на свадьби на виряжання. Умерла вона вже.

Анісія Петрівна: Шишки пекли, дивень, ото як де дівчина дивень роблять і шишки. Ну клали дивень на листи, перекладали, крутили із того, із очерету різали трубочки і крутили, – це прісне тісто. А шишки із здобного тіста пекли. Воно ж наготовлять, вони на столі стоїть. А тепер не дуже свайби.

Родичка: Це такий обичай.

Анісія Петрівна: А тоді хлібину здорову спечуть і [настороємляють]. Тоді ж як молода сидить за столом, – роздають то рідні, то дівчатам.

---

[1] Підключається до опитування родичка, ймовірно донька Тетяни Опанасівни, онука Анісії Петрівни.

Тетяна Опанасівна: Ну як дарять, і вона дає по шишкі. Раніше, як виходили заміж, то дружки були дівчата співали, молода на тачанкє каталась.

Анісія Петрівна: Ну страва вся готується. І катлєти, і усе готовили.

Тетяна Опанасівна: І риба, і все.

Анісія Петрівна: І смотря як гуляють...

Тетяна Опанасівна: Теперечки, як той казав, гуляють субота, неділя. А в понеділок вже можуть і не гулять.

Анісія Петрівна: А раньше як було, молода іде до молодого вечерять з дівчатьми. У суботу йде молода до молодого, брат веде, іде брат із нею. Якщо нема свого рідного, тоді чи сусіда, чи то родичів кого візьме. А у неділю вже молодий приїжджає до молодої, забирає, своїм поїздом їде.

Тетяна Опанасівна: На третій день, – "кури" називаються. Зносять по куриці, ці що гуляють. На вечір готовлять лапшу, варять кури оці, кури витягають, а в цю воду кидають в юшку лапшу. А тоді на столи ставляють усе, – і холодне, і риба, і м'ясо і катлєти, і ковбаса. Оце все розставляють на столи, сідають, сходяться всі що гуляють на свадьбі, приглашоні. Сідають і та же сама свадьба начинається. А у вівторок приходять "мухи ганять". Ну щоб батьків "мухи не з'їли". Беруть по гілкі, ну які ж не на роботі, шо дома. Приходять з утра і начинають гулять, чай пить. А в середу тоді вже чай п'ють. То вже приходять ті, які чай п'ють, поснідали і розійшлись, і кончилася свадьба. А тепер вже зовсім поіначому.

Хижняк Галина Микитівна, 1929 року народження, с. Біленьке Запорізького району Запорізької області[1]

Хижняк Галина Микитівна, 29-го року.

Батьків своїх, канешно, пам'ятаю. Батько – Микита, мати – Дунька. Чим займалися? Батько був каменщиком... Мама просто дома, з дітками була... тоже помогала, робила батькові... Він камещик сам от себе, він [не вчився ніде]. Його батько ні, не був каменщиком. Ну тут він ото на Кіровській територіі – там клуб був, ото він там клав, над озером була баня, він був брігадіром, – тоже клав. Тут на вулиці, вона Широка, не знаю як її тепер переіменували, тут зерносклад був – тоже батько мій клав. Вобщім він був як дуже тих годів великий спеціаліст. Пазюк, Пазюк Микита Трофимович.

[1] Опитування провели Т.Г. Бобко та Н.І. Швайба, 24 червня 2002 р.

Діда не пам’ятаю, а бабушку пам’ятаю, мамину маму. Пам’ятаю, шо хороша в мене була бабушка, да і все [сміється]. Я тоді ще була маленька. Шо мама, шо бабушка була трудяга, вобщем трудилася... У їх свій огород і шість гектарів землі було за городом. Звали бабушку Килина. Ще тих годів, ще тих годів мали вони коней, вівців, коров! Бабушка пряха гарна була. Маму коли отдала заміж, у неї там і вишивки, і шо тільки не було зроблено. Мережечки всякі, хрестики, ну вобщем... Уже я помню, шо у моєї мами, значить, було багато всякого приданого... Вишивала бабушка для себе. Сім’я була велика, в ту війну погибло два сина, у цю войну два сини погибло...

А Мазарака, – це вже розказувала бабуся мами моєї, значить, – у їх була земля, у бабусі ж, шість гектар. Усі снасті машини були, одного комбайна не було як молотить. То вони брали в цього Мазараки, наймали ту машину, комбайн. Обробили цей хліб, помолотили, а тоді шо він скаже: ілі платили там зерном, ілі одробляли своїм трудом. То, – каже, – платив, принесе хоть би хлібину там на общество, це ж не тіки вони і другі одробляли. Хоч би, – каже, – хлібину та по кусочку порізали хліба. А то окрайошок (раньше круглі хлєбушки були), окрайошок одріже, принесе на гурт та бутиль сироватки. Не так як, наші ж дід і баба тоді тих времен, значить, жили багато, бо трудилися добре...

Мама моя, це вона вже вмерла дев’ять год, так розповідала. Коли уже оце Горбачов став до власті і став руководить, то я кажу мамі: “Ма, тепер буде так як, – кажу, – раньше було”. А мені мама і каже: “Хай Бог не доводить так, як раньше було”. У них було велике господарство, так я і кажу шо буде значить так, як раньше мати розказувала. А вона каже: “Хай Бог не доводе, – каже, – як вспомню, було мені одиннадцять годіків та віяли ручними віялками, та я значить отгортую зерно од віялки, так поки, – каже, – і засну...” Так шо..., а тепер дітки по двадцять год і гуляють...

Ви пишите оце, шо я балакаю? Ой, дівчата!

Ну це я була ще малою, шо я не помню [про розкуркулення], не помню. А мама мені розказувала, шо, каже, називали куркулями. А я тепер переконалась, уже бачучи як люди і тепер трудяться, і то шо кажуть “багатії, багатії”. Які ж вони багатії, вони трудяться, ось вишеньки рвуть, поливають...

[До колгоспів] як заставляли, то здавали. Напрімєр, мій папка, батько мій, він у колгосп тоді не йшов. Організували колхоз, а він не йшов у колхоз. Так вони йому сказали, шо ми тебе на Сибір виселим. І прийшлося йти. Отак тоді попривикали, ну а вони шо здавали, а шо оставляли... Не знаю, це те шо мені розказувала мама моя, шо, мол, ве-

щі забирали... От напрімер вони дуже великі хазяї були, начинаючи так по-нашому: бричка, тара, такий ящик, гарба... ну такі длінні дві як лєсніци по боках і вона така длінна, запрягають же ж двоє і коней, називалася по нашому гарба. Сані були, тоді ще називалися як от везуть молодих, – [глапці] такі називалися, ну і те все вони поздавали в колхоз...

Чула, шо були, [шо не здавали в колхоз], да, і яких тоже виселяли, було, було... Це вже мама мені розказувала. [А куди їх виселяли?] Ну так же, як бабучи мого батька, хотіли ж виселити у Сибір, шо не ідеш у колхоз. Сім'ю не бросе, дітей не бросе...

До війни водила мене мамка і мамкина подружка у церкву, то була я тіки пам'ятаю, шо яка красива була церква! Про священників не знаю, мала була, нічого не знаю.

А тоді, пам'ятаю ще, як її розорили... Тоді ж я така невелика була, тіки пам'ятаю, шо ми з дівчатками-подружками пішли дивиться. Забора була кам'яна з такими дірочками і ми в ті дірочки дивились, як наложили, як сьогодні бачу, кучу ікон і палили... [А хто палив?] А палили, кому прикажуть. Комуністи, які тут во главах були, і заставляли, значить, і палили. [А як люди ставились до цього?] А тоді ж, я не можу сказать, того шо малолєтка була ще. А тоді вже, коли начались при німцях організувать церкви, – ті ж люди, які палили оті ікони, стали вєрующими в церкву ходить, співать, кажуть, Богу молиться! [сміється]... У нас був домік невеличкий, організували, молилися і люди ж, кажуть як, ходили. А чи людей багато ходило тоді до церкви? Не знаю, я ніколи не ходила при німцях.

Нічо не знаю, того шо я тоді була малолєтка, год мабуть тоді п'ятнадцять було, може більше, то нічого не пам'ятаю. Правда, один раз з подружками, – це як святили паски і наші мами ходили паску святить, – то я пам'ятаю, шо мені нравилось як там співала ота пєвча.

А у війну були ми тут, у Бєлєнькім. А тоді нас німці акувіровали і доїхали ми – Мар'ївка, Томасівка, яка-то Іванівка. Там ночували і наші, мої батьки, ще другі сусіди ноччу, оцією гарбою, що я вам... У нас троє діток у батьків було, в сусідів двоє, в третіх троє, в четвертих одно і ото самі шли пєшки, коні запряжені, а діток везли. А з харчів шо там взяли, кусок сала, хлібину та й все. І тоді з Іванівки цієї організували наші батьки і як-то увільнули і уїхали аж на рудники, так називалося. І там всьо равно ж німці були, там ми селилися, люди нас попускали жить у хати. Їсти нічого було і то ходила мама, ходили ті тьоті, просить хто шо дасть. І була в мене подружка Люда і ми йдем з нею теж, попросить хто кусочок хліба... [Запис переривається]

"... Прийду до тебе". А я мамці кажу: "Та, ой, ма..." А мама боялась, того шо знущалися німці, насилували. По-сусідські була така красива дівчина! І вони її розшукували, і вона десь збігала до своїх родствєнніков. І коли ото той же каже: "Я вечером прийду", а мама вже і переживає за мене. А тоді і каже: "А ти знаєш шо? Шо то, – каже, – не нємєц поїхав, то він, – каже, – только в німецькій формі, то – каже, – наш солдат поїхав". Коли так і вийшло. Підійшов вечор, він казав – я вечором прийду. Підійшов вечір, началася стрілянина! Німці лізуть по городах, уже виснажені от боїв, значить, просять водички, один забіга, хліба не було, мати спекла коржик, – схватив корж із столу і подався ним! Коли к вечеру стук у двері, одкриваємо, коли уже прийшли наші: "Закривайтесь, не виходьте, бо пєрєстрєл..." І оце, дівчатка, то, шо я помню.

[Партизани...] Даже мій чоловік, це він тоже уже був взрослим, бо він в Германії був. Були, це він мені розповідав, шо отут по сусідству, значить, що вбили, на горищі переховувались, і вбили німця. І за того німця, значить, пішли по хатах і шукали там чи у возрасті, ну мужчин, мужчин. "А я, – каже, – саме дома... – Він жив на слєдующій вулиці. – ховався в ямі, а тоді, – каже, – мати каже вилізь та хоть воші почеши, вилізь! А тут, – каже, – на ту минуту німці, схватили мене і нас назбирали двадцять з чимсь ... ну вобщем багато..." Ні, не 29, це 29 чоловік вони розстріляли на братській могилі, де була раньше... Назбирали нас багато, повели туди на следущую вулицю, виставили рядами і, оце вже не помню, значить шо, чи хто в Германію поїде добровільно, хто, і багато таких значить піднімали руки. А забрали сусідського батька і сина і той син значить піднімать руку, шо я поїду. А той батько його дьоргає, каже: стій тебе не просять, значить. І через одного тоді, через одного каже отщітали, 29 чоловік розстріляли. Так шо тоді вже остався він живий, той паріньок, шо хотів піднімать руку. А так би розстріляли...

Я ж тож невелика, помню, там де я жила, на тій території наш сусід і трошки дальше, шо вони перейшли туди до за Дніпро. Ну як утікли од німців і партизанили. І коли один вже перебрался з того боку сюда... помню тільки його фалілію, Макаренко, – і його тут німці розстріляли. А следущих не знаю, тоже розстріляли.

[Шо вони робили як партизани, як вони партизанили], – не знаю, це я не скажу. Одне тільки знаю і його лічно, ілі він білянський наш був, ілі не білянський? Прийшов до нас такий обшарпаний, наче женщіна в юбках усе, сів на лавочку волохатий, а ми і я ж старшенька, і ті дві меншенькі були. Сів і попросив чи то їсти, чи то хлєб, і мама дала хліба і він пішов. Коли оказується, шо то був партизан і в нього під тим дрантям була рація. І він довго промишляв отак, ходив по дворах, тоді

там у нас ото іде річушка, що йде отак через мостік, так оно там невелика така річечка була. І ото він було ходе понад тим бережком як ніщая якась, прохачка хліба, щоб передавать туди за Дніпро... Навєрно він немісцевий, бо ніхто якось... А в последствії казали, шо його таки піймали і розстріляли. Ну є ж такі, шо розказували, шо підозрювали.

Один случай можу тоже розказать. Їсти нічого було і батько мій піддєлав ключі і там, де була конюшня, там бул підвал, – німці туда сохраняли цибулю, сипали картошку. Ну а їсти ж нічого і батько рішив красти, нас годувать троє, мама. Батько ото і поліз у цей підвал. Раз набрав, два набрав там, три... і наконєц підозріли, шо уменшається в їх цибулі. А ми, возьме батько та ще продамо на кусочок хліба. І той, хто руководив цим підвалом, підозрів батька і видав німцям. Німці забрали батька, там де били, допрашували, знущалися, розстрілювались впоследствії. Ну то ж благодаря Бога, шо по сусєдству сусід жив, один чоловік, він сам приєзжий в Бєленькім, знав німецький язик і він у німців був як переводчик. Його фамілія Олейнік, а звать не знаю, того шо я ще мала була тоді. І спасібо йому, він батька ото зволив.

А його дочка, красавіца, тоді ж раньше ото брали ж у Германію і її. Схватилась, думала шо це батько мій переводчик, для неї всі будуть блага, поїхала в Германію добровільно. І відтіль привезли, так як батько ж переводчик був, во власті можно сказать, привезли її мертвою з Германії. Там же ж не мед було, там не дивились чи твій батько де переводчик, ілі може вбили... [Що з цим Олійником потім сталось] – не знаю, дочечка, не знаю.

Був тут у нас іще як староста сєльського совєта, тоже він знав німецький язик, ну і руководив як селом вроді. А помагав тіки на сторону нашим людям. Йосип його звали, а фамілія не знаю. Йосип. Стояв усе ж за наших людей, як де хто як мій батько провинився, так той виручив його, так і він тоже ж виручав людей, кажуть, од німців. Щоб не йшли на смерть, а сховалися в огородах.

[А у плавні щоб біляни ховалися у війну], – не помню. Ото тільки помню, шо ото я знаю Рукас та Макаренко втікли од німців, коли сюда заходили та й партизанили. Рукас і Макаренко, з місцевих. У Рукаса одна дочка у городі живе, а одна тут живе...

Свою дочку я як отдавала заміж, то обряду придержувались того [старого]. От як виряжається.... Виряжає мати там сина, ну у нас дочка була, а зять, у нас тут воєнська часть на горі була, він там служив работав, значить. І гуляли свадьбу у нас. То коли вони їхали розписуватися, їх же обсипала мама конхветками, ну і гуляли свадьбу. А тіки всіх зви-

чаїв придержувалися по-старинному, і по-совремьонному як тепер, і я считаю було справедливо...

Хижняк Наталія Степанівна, 1924 року народження, с. Біленьке Запорізького району Запорізької області[1]

Хижняк Наталя Степанівна, 1924-го року народження. Тут народилися і жили, тіки туди трохи дальше по тій стороні.

Ця вулиця Павловка називалась раньше, Велика Павловка, а тепер – Космічна. Павловка, там Рюхівка, там Гарбузовка, а тепер же усі вулиці я даже і не знаю [сміється]. А туди Німецька, Лисогорка, Царівка, а тепер Краснознамьона.

Батьків пам'ятаю, конєшно. Мама вмерла десять год назад, їй без трьох місяців дев'яносто год було, ні, дев'яносто один, мать, був. Вона з Катьощини, аж туди дальше Томаківський район, Катьощанський посьолок. А батько – Тюпа Степан Семенович. [Якого він року народження?] Ой! Хіба я помню, сто год пройшло вже. Батько в Бєлєнькім жив. А хто його знає, як вони жили? Ну раньше, знаєте, хазяйнували кажен собі, косили на степу косарками, в'язали. Я ще в'язала, да. Я оце в'язала [постать], вив'яжу [постать], а тоді [ліфочки] шию. Або косинки обкручую тими, крючками, цвітними нитками...

Родина невелика була, оце січас у мене значить так: батько вмер, сестра батькова вмерла одна, друга, третя, і брат умер, ну вобщем всі повмирали. У 1932-му годі батько вмер. Братові було ну мабуть годіків два, в мене брат один. А вже мама приймала другого батька, – сестра є Люба. Так оце він 30-го году, а я 24-го году. Якраз носили вечерю, ну я ж уже більшенька була, а він же ж малий. [Постілено в хаті] і мене ж приглашають, [набрали гостинців] і так долі прослано, гостинці... Батько лежить на кроваті, мама біля його... і ото батько попросив снігу в матері, може його пекло, попросив снігу. Мама принесла йому снігу... І прийшов до його брат, він був вітєрінаром. А тоді, знаєте, яке врем'я було, троцькісти... і вони, вобщем вони його заставляли, шоб у клодєзя насипали шось. Ну вобщем діло було кепське. Ну були вищі за його і ото його заставляли... А ще вищі були, може вони були як фашисти, да. І заставляли його, а він не мог цього зробить, – колодязі травити, чи скотину може напували, да. Було це... ну батько вмер в 30-х, в 32-м, значить це дє-то було в 25-м, до 30-х годів. Оце таке дєло. А потім я

[1] Опитування провели Т.Г. Бобко та Н.І. Швайба, 22 червня 2002 р.

вже не знаю. Чи його посадили в тюрму, ну вобщем я вже не помню, скіки вже год прошло!

Колективізацію ні, не пам'ятаю.

В 33-му... ще знаю голодували. А в нас у мами тут, де я жила, була олійниця ручна. Ото крутять отако, крутять, а масло видавлюється. Там була просорушка така, шо там насіння теребило. Ми пристроїли таке, шо зерна туди, [сміється] жарили та їли. Так ми не голодували, мама продавала макуху, олію... Купляли зайців, люди ж били зайці і продавали, купляли зайців, їли. Потом годували порося макухою. А тіки нас обкрадали, знаєте, люди голодні були, видрали ззаду в кладовці вікно, – украли голову кабанячу. Потом коровка в нас була, мама робила ряжанку, ото зробе цілу макитру на відро і хльобаєм.

А тоді ми з братом робили на огороді. І оце як наберем з дому харчів, – у нас покрадуть там, повісим кошолки і в нас покрадуть. Так ми начали, там в нас до роботи, це на Гарбузовці бившій там і теплиця була, ото огірки виращували, все чисто... І там дворів через три до роботи жили папашина сестра, вона ще жива була. І ми там оставляли кошолки. І знаєш, як уже їсти зварять, тоді прапор піднімають, біжать люди голодні! А добіжать до магістралі і ждуть, поки діжурний підніма прапор, а кухарка кухарила. Це від колхозу, і давали 100 грам муки на чоловіка, і там робили затірку таку кругленьку. А хто може пізніш прийде, десь зайнятий, останеться, а люди голодні, поїдять. А той буде без нічого...

...А тоді ж коней багато було, на гарбах їздим на степ, [курзиння] рубаєм, скирдували солому, все гарбами, все оце робили вилами. І годували коней, а конюх украв [сміється] у того муки, так і в рот заглядали [сміється]. Ой, не дай Бог, скіки я всього пережила!

Значить так, ходила в школу в ботінках, ноги я простудила. Оце я йду в школу, у школі вже начинають в мене крутить ноги, я отако підгинаю ноги під парту і сидю, плачу. Отпуска мене додому учителька. Тепер там РСУ мабуть, де раньше моя була школа. Вона давня школа.

Одна школа була біля церкви, стара школа, ой, біля сєльсовєта. Там була церква колись, я ще там і зомліла. Знаю на Паску було жарко, а я була [пльошка] і білий платок вовняний, товстий такий, красівий. І я кажу подрузі: "Ой, давай вийдемо". В мене в ушахото дзеленчить, дзеленчить...

А я помню ту церкву, ходила в ту церкву. Це школа оце, шо біля сєльсовєта, вона давня, но там була церква. А я не помню, чи при німцях, коли розібрали. А тоді ще була церква, знаєте де, де оце бєнзозап-

равочна сєчас, так на углу, мабуть, щас там хата, забор там – там була церква.

Священика не пам'ятаю, ви шо. По-моєму [він небагато жив]. Тоді ходили ж вони по хатах... з помошником, святили ікони. Брали хто шо дасть, хто шо дасть... Як один каже, він уже покойний: "Маріє, дай мені, я одправлю сам!..." [сміється]. Ой, скіки людей вже померло!...

Була я у плавнях, в плавнє. Значить там таке, як би тобі сказать, не то посьолок, хутір, Марачки називалося. Потом одне було Вовче Горло, там і магазинчік був, там робили раньше із лози, плели лозу, стулля робили, кроватки робили. Там така ріка була широченна, ну проток був, і там були латиші, білим цвітуть, лілії, білим цвітуть. Ото як ноччу спим, там комарі, багато комарів, так ми на кроваті [полог] зшили такий з марлі... Там школи не було, а одні дєвочки, значить, Марія, Галька, Таня, Грицько – це вже парубок був, жив на кватирі, а тут робив. А дівчата оце в школу ходили, о. І ото я як піду до їх у гості, і Маруся, вона була тут дояркою, а жили в плавнях, а у нас були на квартирі. Так вона оце сяде на каюк, гребе, а я співаю: "Ой на горі [та й сухий дуб]..." А воно лунко! Річечка вузенька така і співаємо [сміється]! А тоді вони ото в нас були на кватирі, як навезуть нам лози переросшої, дрова такі пучки, великі такі, за кватирю, шоб тепло у них було.

Там же озерців багато, так вони ото там корзинками [рибу ловили]... там в'юни були, коропці були, лини були, ну так гарна риба була... А мій чоловік уже як увійшли німці, вони з одним товаришом... рибалили корзинкою, настояща корзинка. Ставлять корзинку і руками ловлять там, або [закриху] якусь кида. Ну, каже, ми ж голі, барахло десь вони поховали, а тут, каже, німці. І ведуть, каже, нас... ой [сміється], в управу. Подумали, що партизани. Чоловік, він в армії був, в настоящій армії, а при німцях вони ж поховалися...

Тоді я вам розкажу, як я була у плавнях. Колхоз наш, Ілічча, був передовий, це тепер він засрався. Максименко получив Героя Советского Союза, предсєдатєль. Там така організація, трактори, сівалки є, все чисто було. І я там кухарила, варила їсти. Ну я помню, я вже ж кухарила, а скіки мені год було? [сміється] Це до війни було... Ну знаєш, як зімою, як молодий, вискочиш на двір за дровами, то й простудилася. Вродє би, як би тобі сказать, чи кропова малярія була, ну вобщім шо-то таке було. І ми переходили додому як ішли на виходний, так на верх льоду (там тоді ж Дніпро стояло) була вода. А ми ж тоді у чунях були, це щас калоші, валянки, а тоді – чуні. І я співала, а брала первою, і вродє би як охрипла і просто не балакала. Я пішла в больницю, а мені врач, він покойний вже, і каже: "Шо, сиділа під вербою та простуди-

лась з кавалєром?” Ну я мабуть трошки полежала там, давали мені [фінокрін], такі пілюлі жовті були як от малярії. І я не схотіла кухарить. Директор розсердився і посадив мене на вола. Там парники були, була така гарбичка, бричечка, водовозка була. І віл такий був здоровенний, роги такі здорові! Ну він дуже умний був. Там один був на смєнє, мені каже: “Етот вол много школи кушал”. І я оце на парники воду возила. Потом там корови були, погрузять мені два бідони молока, я на бричечку і “цоб-цобе, цоб-цобе...” і до Дніпра. Через пісок, через плавні, а там був наш перевощик, каюком забира оце молоко через Дніпро, порожні бідони везу туди назад. А молоко відвозили у маслозавод. Маслозавод у нас був там, де січас сєльсовєт.

А було оце їдем зі степу, як оце я в бригаді робила зразу, а духова музика гра в саду. Тоді де школа, був парк, – ото зроблена така, шо на висоті, – музиканти грають, духова музика, ларьки були, сітро було, конфети було. Так ми були ще тими, пацанами, з роботи прибігла сяк-так, не наряжались, не красились нічого і бігом отуди. Посідали десь на алєйкі, там частушки чи разне таке прибаутки. Там літній театр був, кіно було, ой...

Я ветеран войни, льготи єсть. [Під час війни тут була], була там на старім дворищі, де я родилась. Під хатами підкопували як окопи, отак на причілку. І помню, шо саме на Спаса стояли в магазіні за медом, як німці зайшли. І приїхали мотоцикли зразу, тут порозбігалися, всі порозбігалися: “Німці, німці приїхали!” А в нас хата була стара. Уже мама тоді, після того як оженила брата, построїла другу хату нову. А вже ніч прийшла, полягали спать, а мама каже: “Та ти шось складно надівай”, ну шоб ніхто не чіплявся. А тоді ж уже начали більше заїжжять, заїжжять. А в нас багато людей, мама уже послі з коровами евакуіровались дальше у посьолок, Новопавловка, у скирди ховалися... А далі я не помню...

А я була ото, як колхоз передовий був, всі ж їздили. Американці приїзжали... Ну це ми в 60-м годі стролись, да. Бо я знаю, шо я замєс замісила і як приїхало машин десять легкових, о-ой! Іди скоренько готов їсти. А я ото збираю, в мене вже дівчата є такі, шо кухарять, а я ото посуда красіва, скатерті і ми у тіатрі на втором етажу готовили їм. Готовили дома, но звозили туди. Там у них така комната і ото ми туди звозили конячкою. Як літом, так виноград, фрукта всяка і як були вони на баштані, один американець загубив золоті часи, і так і не найшли... А я оце було і до трьох часов ночі там. Мені ж треба позбирать посуду, як уже ж ніч настане позбирать посуду, перемить усе, впакувать, все чисто.

Оце приїжали гості раньше. Приїхали такі якісь високого мнєнія, і ми в Максименка дома готовили їсти. Я помагала, а хазяйка, Марія Петровна, готовила. Значить, зготовили український борщ, українське жаркоє, українські вареники, курчатка молоденькі і прийшла із санчасті, була нахальна така жінка, провірять [сміється], кушать, чи шоб їх не потравили. Ну ця була така, шо от душі – не хвате, вона свого добаве. А навпротів замісникова була жінка – [Яремшичиха], вона вже покойна, так та була скупа. Те шо получіли в кладовій, те й зготовили, я кажу: “Тьотю [Фросю], я вже йду додому”. – “Ой, не йди, може не хвате, так ми самі на стіл полягаєм” [сміється], – скупа була. Ну вобщем дєлов багато. І в ревізії була, ліс переміряла... Майстерська дальше у [Царівкі], дрова – настоящій кругляк. Там же лісопилка, пиляли, виписували, відкільсь вагонами привозили, а тоді возили машинами...

Я була завєдующа семи точками яслів. То я сєчас стара така, а я була дебела, зразу була худа, а чоловік був неважний, пив... А яслі в мене були – на Ремесляній точка, на Медянці точка, на Гарбузовці точка, на Німецькій точка, на Широкій точка, на Озеркі точка і на Червоній – сім кілометрів чи восім відсіль. Я беру бєдку чи лінєйку і їду туда провірять, шоб було полотенце чистеньке, шоб було все на мазі, ігрушки купляла, книжечки купляла, ну вобщем...

Мою старшу дочку як сватали, так прийшли батько-мати женіха, крьосний його, договарюються і все. А наша свадьба була, якби тобі сказать, не в дікабрі, а в ноябрі по-моєму, в послідніх числах, отак 28-27-го. Пісні співали як завжди... Ну яку вам заспівать?

На городі верба рясна,
Там стояла дєвка красна.
Вона красна ще й вродлива,
Її доля нещаслива...

Ну оце одна, тоді:

Ой що то кінь стояв,
Та сива гривонька...

Ну вобщем я щас не надумаю. А то щедрівки, колядки співали:

Коляд, коляд, колядниця,
Добра з медом паляниця,
А без меду не така,

Дай дядько п'ятака!
Як не даси п'ятака,
Возьмем вола за рога,
А кобилу за чубрину,
Та й поведем на могилу.
А з могили та на дуб,
Дай дядько цілий руб!
А з дуба та на тьорку,
Дай дядько пятьорку!

В мене була свекруха, шила кукли тряпчані, і очі пришивала. А на вулиці діти гралися... кавуни ото в пиляку загортали і нассикали туди...

Як Каховка, – ліс стали вирубувать, отправлять, а людей переселили в село. Хто де хату купив, хто де построїв, бо плавні ж залило було і всьо. Не помню, [чи гроші давали їм, чи вони самі переселялися]...

Худякова Валентина Іванівна, 1925 року народження, с. Біленьке Запорізького району Запорізької області[1]

Я Валєнтіна Івановна, Худякова Валєнтіна Івановна. 25-го [року народження]. Я народилася город Шпола Київської області, недалеко там од Києва. В Бєлєнькій з 60-го года.

Чоловік мій, Худяков Ніколай Вікторовіч,... я не знала, шо він і подпольник. Це вже його друзя розказали і свекруха розказувала. Як він, значить, ішли вони, він же пацаном був іще. Він ніс... унизу були патрони там, чи шо в їх було, а зверху були яблука. І німці й перестріли їх ноччю. А вони тут у балкє на полю повиривали ями, прикрили травою і там переховувались. Оці хлопці... А нємець останавлює, шо такоє? Ага, яблука. Німець розгорнув, а тут баба моя, свекруха, зразу давай його угощать яблуками. І харашо шо прошло отако. Це мені розказувала свекруха.

А скіки вони... Йому, понімаєте шо, вони боролись не за медалі. Їх же, коли вони язика переправили через Днєпр, їх же должни всіх наградить були, понімаєте. На [Чапаях] взяли тут два язика, тут на Павловкє, оце Павловка, вони тут взяли язика. Ну там в мене єсть усе в етом, в документах все написано.

Оце документи про його батька [свекра]. ...Оце Наталья Матвєєвна Худякова, мати, да. "Еще прошу учесть возраст моих сыновей во время

---

[1] Опитування провів А.В. Бойко та Н.І. Швайба, 28 червня 2002 р.

войны", – які вони були дітьми, от... За батька, тут єсть подтвєрждєніє його товаріщєй, друзя його, які во время революції його знали, понімаєте. І вони подтвєрждають, шо такий був... Почєму давали подтвєрждєніє? Потому шо як поступав Пєтя в партію, Ваня поступав в партію, оце все требовалося, подтвєрждєніє батька. І він ще живий був, і друзя були живі його, люди які знали його. Тут все надо тщатєльно придивиться, по-моєму, тут все...

Як язика брали, тут же написано. В документах єсть, як язика брали. Єсть і як вони його брали, як вони кляп у рот запихали йому. Тут їх було нєсколько чєловєк, понімаєте? Тут єсть, тут все написано. Вони його доправили до берега до Дніпра, на лодку і на ту сторону. На ту сторону, в плавнях, були наші красні, 333-тя дивізія, от. І вони туди переправили того язика. І тут же написано, "вони нам переправили такого язика, шо оцей плєнний дав дуже хароші свєдєнія", понімаєте.

І він же нашов, оце Коля мій, все оце він добивався, все оце йому обідно. А коли це врем'я началося, шо всім же ж, ну награждали все, ну їм же ж тоже хлопцям обідно... Вони кажуть: "Ми не робили це із-за мєдалів, ми робили це все для Родіни". Понімаєте. Їм, значить, обіщали, шо переправили язика... Федя там, Бєрєжной, і ще один – він умер, їх наградить ордєнами. А всіх остальних, шо помагали їх в лодкє переправляти... а цих всіх мєдалями. І сказали: "Прийдіть на другий день і візьміть документи, шоб вас..." А вони пішли, ну молоді хлопці, шо їм там було – по тринадцять-чотирнадцать, по восємнадцать-дєвятнадцать год. І пишуть же там же ці, показують свідєтєлі всьо, шо ми не за мєдалями, просто із-за Родіни.

Дуже слідопити, дєтки... Ви понімаєте, я... [Плаче] Хоть він умер, но я б хотіла, шоб оце востановили. Просто мнє обідно. І тут же оці учасніки живі ще були, писали слідопитам пісьма. Він же найшов цього Сєдих, шо язика брав у їх, він подтвєрждав, ми до нього їздили. Він нам присилав откритки поздравітєльниє, каждий раз Вікторовича поздравлял з Дньом Побєди всігда. Ну щас уже нема його. Він казав, Коля, колись послав йому откритку – отвєта не було. Він же через Москву, Фомін у Москві, полковник чи подполковнік, тоже ж був же тут, 333-тя дівізія. Він же ж тоже учавствував при всьому цьому... Він же дав подтвєрждєніє, шо: "Да, я помню, в Бєлєнькой була подпольна група, ну прошло стоко врємя, я нє могу пріпомніть хто шо". Людям нєкоторим видали документи. От Ольга, Данилюка жінка, Ольга Дмітровна, вона вмерла, вона получіла. Ну понімаєте, в те врем'я якось воно не дуже на це вніманіє обращали, якось так ото воно. І тут в сєльсовєті сидів же один ідіот, прості ви мєня, ізвінітє за вираженіє, шо він

був проти вообщє. Нєхароший чєловєк був. І ці документи, коли оці часті взяли в їх язика і передали списки оціх хлопців, шо переправляли, шоб їх наградить, дать їм документ, шо вони були в подпольній групі. Він взяв документи і на горище в сєльсовєті, а там миші перегризли. І коли спустя скіки время уже начали ж возобновлять це все, наче всьо. І мій чоловік підняв це все дєло, поліз на горище, там миші всі бумаги передерли. Нєт, шоб сказать, бачите як получається. Скіки, тут в Бєлєнькій є такі люди, шо вони при нємцах...

Він, та в нього документи, і батька там... Я приготовила, покажу...

Це ж майор Сєдих, тут же єсть от Фоміна показанія, шо в Москвє він сам тоже вчаствував тут у боях, подполковнік чи полковнік він, тоже давав подтвєрждєніє, шо: “Я помню шо брав язика, но тіки не помню, які фамілії не всіх помню, тока Бєрєжной. Ці два хлопця, шо переправляли на ту сторону, а ці шо лодки несли, їх охраняли – цих не помню”.

...Ці вже хлопці, подпольщікі, вже бєз плєнного, його ранило і... Та тут же все єсть, як і радіоприйомнік був у їх, врач, Назаренко помойму, в нього був. І Мозговий, був радіоприйомник, вони слухали Москву, передачі слухали. Ну якби в це врем’я, як ви думаєте... Або, шо в оцій хаті ховали в подвалі оружиє. Як ви думаєте? Тут же все написано, шо у Худякових у хаті переховували оружиє. У погрібі. Как ви думаєте?

Моя мама розказувала, шо вони були проти, а в їх же вся сім’я така була, батько був – дєпутат робочє-крєстьянской власті. Це ж революція. Може ви знаєте?

Батько мого чоловіка, Худяков Віктор Юхимович, – на трибуні, це ж во время революції, попа знімав. Це ж раньше попи – Боже сохрани, це ж преступлєніє. Піп виступає, він зайшов на трибуну, за шкірку взяв його і, значить... А тут кричать, кричать йому шо: “Віктор Єфімович, тікайте, бо оно їдуть біляки на конях”. І він... Мама, свекруха, була бєрємєнная старшим сином, у пєчкє ховалася. Пєчка така руська, ховалась у пєчкє. А батько і в житі ховався, як ото Котовський, так і він оце.

Я свекра не застала. Він сам із Стрюківки. Батько вмер якраз пєрєд войною на курорті. Поїхав на курорт і через нєдєлю він там умер. Я коли приїхала сюди, ми приїзжали в отпуск... ну і ще живі були всі... Тут же подтвєрждєніє єсть і на батька, який батько був, його ж ще ж всі були живі ті... Да. І тут грузин у нас жив, старенький вже. А цей грузін вмєстє з свекром моїм були подпольні, вмісті були революціонєрами. І оце ж мій Вікторовіч каже: “Ідьом, зайдем до нього, бо приїхали”. Зайшли, він такий дядько вже пожилий, ну тоже пожилий вже

був. І каже: “Ну ми з Віктор Юхимовичем давали розгон гадам”. Вспоминав, який він був протів цих всіх кулаків, як він боровся, понімаєте. От розказував. Так це я все, це я все знаю. Ну щас же ж...

Вони не розкуркулювали, ну просто, понімаєте, вони були за ту власть, а вони за бідняків, шоб вони, понімаєте. Вони не могли цього переносить, шо це така несправедливість. Батько був прєдсєдатєлєм колхоза в Стрюковкє, вобщєм, вони грамотні, я ж кажу, от.

Та не тіки, грузін казав ось оцей же ж, шо я вам розказую, шо ми приїзжяли. І тут же єсть подтвєрждєніє цих, шо бачили його, шо він во время революції це все, ховався... Вони не білянські, вони Дніпропетровській області. Вони приїхали із Стрюковки сюда. Стрюковка тут недалеко, Дніпропетровської області. Вони в Бєлєньке приїхалі, тому шо там школи не було десятирічки, вони сюда переїхали із-за школи, діти вже стали підростать, а там не було. Тут купили ту хатинку, тут жили. А от коли, оце вже я вам не скажу. Вони стали ж уже хлопці ці старші, Ваня, Пєтя, стали уже в старші класи ходить. А там не було старших класів, понімаєте, тіки в Бєлєнькім були старші класи. І він із-за того, шо оце діти в школу ходить, він оце там продав хату і переїхав. Оце так по материнським словам – і ото таке. Як мати казала, так я оце вам розказую. Отаке. І вони сюда оце переїхали із-за того шо діти. І оце розказує свідєтєлі, все подсказують, оце все, там же все написано, подтвєрждєніє, там все, все оце єсть.

Він [свекор] робив у сільпо. В совхозі робив він бугалтєром, в совхозі робив бугалтєром, а потом в сільпо робив касіром. В общєм, на таких работах він отвєтствєнних робив. І потом... в 39-м году, в 40-м году по-моєму, в Одесу на курорти поїхав – і всьо. І там в його ізліяніє получілось. І він там умер, там син його і поховав. Тому шо там син, сина туди в Одесу направили.

Колхоз [свекор] создавав у Стрюковкє все це робилось навєрноє. У Стрюковкє. Мати як розказувала, шо вона ходила бєрємєнная оце ж пєрвим, Павліком, і каже: “Отакий живіт здоровий, і в пєчку залазю, бо тут же гонка, в пєчку залазила і ховалася в пічі”. Це мати мені, свекруха, розказувала сама. Колись кіно ми дивилися, вона каже, оце плачє і розказує: “Дєткі, дивися, оце Котовський ховавсь, оце так і наш батько ховався по житах, по все”. Вобщєм, я ж кажу, шо вся сім’я їх була така прєдана страшно як. Ну ви самі бачите по карточках.

Ваня, оце брат, шо начальник [УГРа], він же тоже вмер года два назад, поїхав в Харківське орган МВД, ну раньше НКВД, поїхав в Харков. І пише батьку пісьмо шо: “Папа, так і так, мене не приймають”. – “Как не приймають?” – “А так і так”. От вони прислали оттуда оцей

компартії, шо таке-таке шось накапують. А батько такий був, свекор був страшний, він був таким за совєтску власть, а коли оце попалося і він сказав: “Сини мої! – п’ять синів було, – Сини, нема совєтской власті! Вона продана”. Це до войни, як оце Вані сказав. Він приходе... Мол, з райкома партії прислали, шо така така-то сім’я. Наоборот, понімаєте. Він заходить в райком партії, глядь, – сидить кулацький син за столом, секретар. Так він як узяв за шкірки, чуть не вбив його. Він же тут, дєткі, оціх гирь як візьме було, так він їх разгон давав тіки такий. А його, їх не любили за це. Так він каже: “Ах, падлюки, так ви, – каже, – тоді жили і щас живете, нам і нашим дітям дихать не даєте”. Понятно. Дав розгон, всьо образовалося, і прийняли його, і слова-півслова. Так він приїхав оттуда і каже: “Сини, не дай Бог война начнеться, ми підем, я вас заберу всіх на войну і сам піду. І вас всіх заберу синів на войну, – каже, – нема совєтской власті, її продали”...

[До половини кулачья] казав мій покойний чоловік, шо з хлєбом-соллю встрічали нємцев. От вони канєшно, їм оце, шо ж ви хочте. А не казав сусід, уже вмер, шо: “Худяки йдіть, вийдіть подивіться, яка в них техніка, шо, мол, куди там вашим совєтам, подивіться”. Мовчали, тому шо боялись. І це принесе й каже: “Дивись, на вас написалась, підкинув під двері опять”, – а він же був пєрєводчіком. І приходе і розказує: “На вас... Ідіть у поліцію, бо вас розстріляють усіх”.

Тут збоку жила кулацька сім’я, Чорні. І кричали, їх вже нікого немає, кричали: “Енкеведісти, підіть подивіться, яка в нємцев техніка”. Канєшно ж, Пєтя був політруком, Ваня був в НКВД, Павлік кончив Артилериське Харківське учіліще, от. Всі грамотні. І батько був таким – дєпутат робочє-крєст’янськой власті. Кричали їм, шо ідіть вийдіть енкаведісти, енкаведісти. Це ж вони знали, шо Ваня в НКВД, а Ваня вже і послє войни робив начальніком лагєря, в женской колонії начальніком, в Одесі. Це брат Ніколая.

І тоже ж, кричали шо... Їх би розстріляли, повісили, обязатєльно повісили, понімаєте. А тут у їх був нємєц, пєрєводчік. Він з Павліком [братом чоловіка] умісті ходив в школу, з братом їхнім. І він приходе, каже: “Павлік, от диви, тобі бєзвиходноє положеніє. Тобі нада йти в поліцію”. І рєшила подпольна група одправить його в поліцію, шоб він робив в поліції і робив полєзниє дєла. Він і оружиє... В Германію угоняли, він же їх розпустив, на поле вивів, одпустив їх – ідіть, куди хочте, понімаєте. Ой, це длінна історія розказувать. І брат же ж тоже так само. Його ранили, йому дали отпуск, він місяць був там десь у людей, пока підлічився, прийшов сюда. Він же тут же був, а коли вже наші красні, був в подпольній групі і робив же ж у нємцев. Скіки ж таких

було, повно таких. А люди ж не знали. "А, поліцай, поліцай!" Понімаєте. Ну тут же дві дівчини було, вони роз'їзжяли при нємцах на бричкє. Дудко, це сестри Дудко. Так вони шо роз'їзжяли? Вони були в подпольній групі. Вони роз'їзжяли і видивлялися хто де, де яке оружиє, шо де стоїть, всьо. Так шо ви думаєте? Послє войни їх же, сказали шо вони прєдатєлі, ісключили з партії. Понімаєте, шо получается... Тут все написано. Тут вона пісьма писала Ніколаю, шо: "Так і так, мене, мол, ісключили з партії, і я добиваюся, все..." От тє пожалуйста, справедливість, да. І тоді била брехня, і тоді були гади сиділи, і щас. А скіки ж таких було, шо нада було це робить, понімаєте. Шо у нємців і переводчіками робили. І оцей же, шо пєрєводчіком робив, якби не він, так їх би всю сім'ю розстріляли, всю сім'ю розстріляли. Потому шо вся сім'я така, шо куди більше.

Тут же, дєткі, й погібло скіки. Чоловік тридцять погибло. Мальчик один, Махмед був, погиб. Їх як оце побили нємці, я вам розказую, на Мєдянке, як оце Кудрявцев з автомата. Їх же за це чоловік тридцять розстріляли оце. І мальчік маленький Ахмєдов, тут написано який він патріот був. Чотирнадцять год було, маленький був, а такий він був патріот. Моєму чоловіку тринадцять чи чотирнадцять год було, а він тоже дома не жив пошти. Отам на полі, каже, повиривали ями, травою прикрили, оце там і жили. І туди їсти носили, і прибирались. Шо, не обідно? Вони це все робили не за то, їм просто... Люди в Германію добровільно поїхали, а вони ж ховались, вони ж не поїхали, не здались, переховувались. Отож і обідно, дєткі. І он бачите, хто нічого не робив, тот уже, я знаю таких людей, шо нічого пошти не робили...

Ох, дєткі, тут [кулацьких сімей] навалом. Я ж не білянська. Тут їх навалом було. У Бєлєнькій, казала моя свекруха, шо половину надо їх... Це щас уже понаїхало вже разних, а то як тіко зразу як приїхала, каже, з хлібом-соллю встрічали нємцев і шо хочеш. Як вони тіки живі [остались], я ж кажу оце, благодаря Йосипу, пєрєводчіку. Так він оце все переховував: "Павлік, хочеш-не хочеш, а йди". Ну і прийшов він, давай хлопцям казать, і подпольная організація рішила так – іди, там будь, а заданіє будеш своє виполнять. Ото таке. Ну й тоже тикали: "Поліцай, поліцай, в поліції був". Тоді "енкаведісти", а тоді стали "поліцаї", понімаєте? Люди ж не знають. Так як оце сестри Дудко. Їм заданіє було, шо роз'їзжять і розвєдку робить. І пожалуйста, послє войни їм хтось капанул, шо вони каталися на бричкє. А було таке діло, шо вони із нємцем заігрували. Понімаєте, нада було, нада було. Ви ж бачили, фільми дивитесь, як дівчата єсть такі молоді, не хочуть, а їх горе, война заставила, шо вони із офіцерами, для того шоб взнать всьо, може шось

пробалтається, вип'є другий раз, от. А послє войни на його [батюра] і компартії, "вони були у нємцев, вони прєдатєлі, німецькі шлюхи". Понятно! Отак. От і пожалуйста. Ісключили з партії. І де не була, де не їздили, кажуть, всьо на мєстну власть – і всьо. Ті шо ісключили, до тіх і обращайтесь. А хто ж буде защіщать, як ті виключили тебе з партії, шо вони будуть у защіту тобі йти? Вони себе вже защіщають. Я ж кажу – не розбирають, понімаєте. Тут, по-моєму, десь у пісьмі єсть у цьому шо... а то брат його писав пісьмо, як ісключили з партії, шо він же, дєткі, на почві цього... приключилося... серце в нього. Як ойкнув. Йому дуже обідно було, шо він такий був прєданний цій власті, і його ні за шо, ні про шо ісключили.

А брат пише пісьмо йому, шо: "Коля, не розстроюйся, билі падонки – остануться падонками". І його зняли з партії. І нема причини! Нема! Пішов, заступився за одного, він же тут в сільпо робив, в мєстном комітєтє був, в народном контролє був, ну от. І заступився, поїхав в райком і каже: "Отак і так, за что ви ісключілі? Він хороший чоловік". – "А, то-сьо.." Всьо, началось: "Ви во время войни билі в нємцев". Найшли, дєтки, причину, і його оце от тобі і все. Ой, я вже не помню [в якому це році було]. І він приїхав оттуда. "А!" – як айкнув, як взявся за серце, ми його єлє врятували. І валідол йому, і одливали його усе, і з тіх пор серце в нього, аритмія началась у нього. І так оце він умер. І він скіки жив, його мучило оце, понімаєте.

Ну він, я вам шо скажу, спасіба тому, шо люди його знають хароші. Тоже в нас тут Данілов, він учасник, в Ленінграді, от. Його люди почітали і почітали всігда. І от він був прєдсєдатєль по охоті, трідцать лєт він був прєдсєдатєль по охоті і по рибє. І до самой смерті він робив. В нього колєктів був великий, його всі уважали. Ховали його, приїзжяли із Запоріжжя, з охоти начальство, і з Хортиці приїзжяли. Тут на могилкє висказується, все. Ну я шо хочу сказать, спасібо, благодаря тому, шо він зразу пав духом, йому ж обідно, а патом він так каже: "Я бил чєловєком – і останусь чєловєком. Я не буду так як другі – зняли з партії, запили вони, я – нєт". І він як остався чєловєком, він не запив, він ніякої... Він трудився, так це його всі уважали, на роботу його прийняли, потому шо люди считали, шо це несправедливо. Які люди його знали, їхню сім'ю, вони не вірили цьому, понімаєте. І він оце і в почтовому ящику робив послєднєє врємя, і в школі робив, а потом уже на пенсію пішов. Ну він на пєнсію пішов рано, в 50 год на пенсію пішов, а потом послє пєнсії робив. Но він не так як другіє, шо мол, ісключілі з партії, він уже опустив крила. Він – нє, він боровся за жизнь. Він доказував те, шо він невіноватий, понімаєте. Він невинуватий, от. І люди поняли,

поняли і піддержали його. Спасібо людям, шо вони його піддержали. І він чєловєком бил, і остался чєловєком. Тіки то шо він вже серце своє нарушив. Йому ж обідно, дєткі.

Поїхав в Київ, тоже на апеляцію, і там же, розказував мені, шо там робилось. Тоже, познімали з партії людей, таких шо і прєдсєдатєль колхоза, шо вони ні за шо, ні про шо. Комусь не вгодив – всьо, зняли. Знаєте, раньше тоже ж таке було. Я робила тєлєфоністкой в почтовом ящику, почті тридцять год. Як тюрма началася, так я ото начала робить і до самої пенсії. А це ж вчора до нас приносили – сорокалєтіє почтовому ящіку нашому. Да. Так я оце надивилась і наслухалася, як воно це все робиться. Я надивилася це, дєткі, і скіки несправедливості, шо він не виноватий, його сключили з партії. Він і в Москву, він і в Київ, то бєсполєзно, шо сказав...

В Бєлєнькій давно-давно, це мені так баба розказувала, я ще помню, отут церква їх була, де автобусна остановка. І тут були поховані оце Миклашевські, чи як. Це ж школа – це була помєщіка усадьба, тут де школа оце щас стоїть. Ну я ж кажу шо була церков, то ж її розрушили, а тепер же тут уже зробили церкву. [А в якому році] я тобі не скажу, коли це церкву. Це навєрно ще при... як тіки революція началась, по-мойому. Тоді вже церкву ту вже зняли, бо я помню, ще розказувала мені свекруха, шо тут же були їхні склєпи поховані. Ну а хто? Навєрно ж приказ совєтской власті, дали указаніє, хтось розбирав уже. Шо з священниками тими случілося, я не знаю.

А тут оце, де Дом культури, тут труба була велика... Я помню, як ми приїжжяли з чоловіком в отпуск, в 51-м году, злізли з парахода і йшли пішком додому сюда. А він каже: “Пойдьом, я покажу, гдє ми ховались во врємя войни, переховувалися”. І ще труба та сохранилася, така здорова широка труба. “Оце в цій трубі, – каже, – ми переховувалися. Таке було врем’я, шо ми в цій трубі ховались”.

Чумак Антоніна Никифорівна, 1922 року народження, с. Біленьке Запорізького району Запорізької області[1]

Чумак Антоніна Никифорівна: Чумак Антоніна Никифоровна, була то я Книш, а тепер я Чумак. Тут у Біленькім жили. Батьки – Книш Никифор Гордійович і Книш Мотря Самійлівна. Я не помню, чи папаша 9-го, чи мама 9-го. Оце спитайте в мене, хто з їх, по-моєму мама з 9-го, а папаша старші.

---

[1] Опитування провели Ю.І. Головко та В.М. Циберт, 24 червня 2002 р.

Жили вони тут, у Біленькій. Мама дівчиною жила на Широкій, а замужем тут на Гарбузовкі. Мами дівоче прізвище було Паталах.

А дідів, та! Я не пам'ятаю їх. Бачила я їх, чого ж не бачила, бачила. Їхні хати ще живі і досі [сміється]. Да, ще дід мій строїв. Та я хіба знаю, в якому це году було. Ще жива хата.

Донька, присутня при опитуванні: Та наверно вже більш ста год тій хаті.

Антоніна Никифорівна: По оцій вулиці, да, 46-й номер. Це мій онук щас там живе, у прадідовій хаті.

Донька: Розкуркулювали їх, коні були в них. Раньше ж це куркулі були. Як сейчас 75 лошадиних сил, це не куркулі, машина допустим, а раньше куркуль був. Скільки у діда коней було, одне, двоє чи скільки?

Антоніна Никифорівна: Коней? Та ні, мать, штук шесть. І лошаки бігали, а ми тікали од їх, за скирду з соломою [сміється]. І мама батька розкуркуленого, і папаша. То дід був не розкуркулений, ну папаша вже був. Не знаю, може дід не занімався кіньми, я за діда вже не знаю. Ну за того знаю, шо возили на Урал, вивозили діда.

Донька: Розкуркулили і вивезли.

Антоніна Никифорівна: Дід там умер і баба вмерла там, а діти поверталися, і вже тут померли.

У батьків були і корови, і вівці, коні, через шо і розкуркулювали. Ну вони пішли, папаша пішли в колхоз в 39-м году, по-моєму. А діди ж не були в колхозі.

Я знаю, як розкуркулювали? Ну не доходило мені, шоб я удумувалась, які года. Я знаю, як і вивозили, на станцію везли гарбами. [Як визначали кого розкуркулювать?] Не знаю. Не розказували батьки, хто організовував колгоспи.

[Скільки землі було у батьків до того як колгоспи були?] Не знаю, скільки там було землі. Не буду казать, не знаю. Садили усе на степу, земля була це у батьків. І сіяли і зерно всяке, і кукурудзу, і соняхи і насіння. Пшеницю.

У батьків, ну ось, можна і подивиться на неї, яка хата була, під черепицею. Оце вона така і була, її не перекривав при мені ніхто. А коли її строїли, не знаю.

Донька: Якщо їй сейчас 80 год, допустім, і вона ж була дитиною, вона ж жила, там народилася в тій хаті, значить їй год сто.

Антоніна Никифорівна: Дід умер, було 80 год йому, так дід той коли умер.

Донька: А то і за сто.

Антоніна Никифорівна: Куди там за сто год, їй більше набагато.

До войни, конечно, у 33-м году голод був. У нас дід, мій свекор, робив у плавні. Там город садили, в нас кукурузяний хліб був. Не хліб, а блини пекли. Голодували страшне. А пшениці не було в плавні, не було, кукурудзу ми садили та і все.

Кукуруза, квасоля... У нас там у дворі сарай був, раньше ж для зерна сараї строїли, косарки там закачували, шоб не на дворі стояли. І совхоз найняв у нас цей сарай, і квасолю завезли. Завезли квасолю, а папаша сторожом були і вони робили в совхозі плотником. Так вони ото сторожували. А начальство приїде, квасолі брать, та й папаші наберуть [сміється], чи півмішка, чи стіки. Вони беруть і папаші дають. І все, і так ми ото і вижили квасолею. Варили її, їли. Просто варимо і все, була олія, помастимо, не було, – так їмо.

[А по селу люди голодували]. Конечно! А у 47-м году, це вже я знаю, в мене вже дочка народилася у 47-му году, то я замужем була. Ну тут тоже хороший голод був, багато людей пухли і шо хоч. [А чого тоді голод був?] А Бог його знає. Недорід видно ж був по степах.

[Як малі були, в чому ходили?] Ну у чому, у мами була одежа і перешивали із свого на нас, щоб не ходили ж голі. Ну і дід мій робив у тому, у сільхозі сторожом, і матерію тамочки той уже. Було і голод, а було може у когось і не було голоду, ну очеріддя були у магазині за матерією. І дід там всєгда первий, візьме і матерію. Хоч не багато, а таки візьме, кому необходимо.

Та була у нас на нашім краю, шила. То їй якись клапоть матерії даси, бо грошей так не має, – і вона пошиє. А мати не шили, а вишивали. А шо, ну от например, раньше було рушники висять по іконах. Ну і то на рушниках і рози, і шо хоч, те і вишивали. Було ж мулине, це не так там, шо прості. На рушниках красні були рози. Десь, по-моєму, вони і сейчас єсть, мамині рушники, ну не знаю точно.

Я вишивала, і тоже кружево плела. Мама учила мене. Вчила не довго, бо то школа, уроки, а тоді ж Германія і всьо. А то ж дивилися, у того он щось вишите, давай і я вишию таке, а та на того дивиться, – ото так і вишиваєм. Ні, одежу не вишивали. В наших цих, шо ми дружили, не було. Рушники знаю, шо вишивали, а це ні.

[У дитинстві хворіли], да, і корі були, і шо ти хоч. Я знаю, шо врача привозили, а шо робив, шо він давав, а в больниці не ложили. Не лежали ми в больниці. А мати сама то молоко закіп'ятять, то смальця вкинуть [сміється]. Ото таке лікування. [А як самі простудяться], тоже ж таке саме, і мед, і молоко. В нас пчоли були до війни, так мабуть два уліка. І ті в скорості, не знаю, де їх діли, чого їх. Дуже мало їх було.

[Мати не водила нас ні до кого лікувать]. Може і були такі люди по селу, та по-моєму, вони і раньше були, но тепер їх хватає. Чи на хороше, а на скверне їх хватає. Так як у городі, так і в селі. Не знаю, я не ходила ворожить.

Церкву я пам'ятаю, ще несли паски святить, а комсомол організував, і комсомольці у мене [сміється].... паски. Там стояв пам'ятник Леніну і вони там заховалися. А люди ідуть відтіля з тих країв, доходять туди, а вони отнімають, а ті кричать: "Рятуйте, рятуйте!" [сміється]. Тоді позаходили в церкву, без пасок, без нічого, і стоять. Паски уже поотнімали у їх.

Батьки ходили в церкву святить паски, самі пекли. А як мати пекла, чи воно мені доходило в голову? Ну мажуть зверху крашоночкою було та пшоно красили. Як вони його красили я не знаю, ну знаю шо красили і трусили, біленьким обмазували, цей сахар збивали в стаканах, чи... ой! Форми були обикновенні такі, і більші, і менші, які хочеш, желізні, з нержавеючки, такі біленькі були. Знаю шо пекли, а де вона її взяла, [конешно десь купляла].

Мати в церкву ходила, і нас водила. По-разному, там субота та неділя, а так же ж у степу земля, надо ж туди їхать, оброблять. А у неділю ходили в церкву. Нас коли брали, коли ми ідемо, коли і не ідемо. А шо, лучше ж побігать, чим стоять в церкві. Нас в сім'ї дітей було троє.

Мати приходила із церкви, сідали обідать, всі до столу і всі вмісті. І так ото із однієї миски їли, не те шо каждому у мисечку. І борщ так їли, тягнеш з тої миски той борщ. Ну це зразу було, а тоді вже не було такого, шо оце тягали миску ту. Нас троє малих і четверо, баба і дід, і папаша і мама. Це всі сидимо за столом і тишина, ніхто не балака, нічого. А ми же діти, той на того гляне, той на того, та й "Пр-р-р", – "Пр-р-р" [сміються про себе]. А те чмихне, а раньше ложки дерев'яні, батько по лобу "Цок", шоб не начинав сміяться.

Мати, шо тепер варимо, то і тоді варили. Шо єсть, шо було, те і варили. Дітям печене всігда було, в голод то не було, а у таке врем'я печене всегда пекли. У пічі і хліб пекли самі. Пиріжки пекли, аякже, чи з капустою, чи картошка, чи вишні.. Там це на сковороді, – це небагато, а як листах, це ж пиріжки ці, такі шо не перевертаються нічого. Всунув, як тепер духовка, в пічі. Були і на весь лист торт печуть і так квадратами зроблять, шоб не весь закритий був, шоб сок не витікав. З фруктами робили. Взимку пекли з сохою фруктою, суха була, розпарювали абрикоси, все, пекли.

Сахар купляли, аякже. Був і пісочний, був і кубиками, був і такими грудками. Сахарь був, та й по 80 копійок, не так як сейчас три рублі.

А тоді ж в школу ходили, надо ж уроки учить. Нас до уроків ганяли, шоб ми учили уроки. Як скверно получиш, ще й кричать або й наб'ються. Три, то це вроде і стидно було, шо тройка [сміється]. Заставаляли учить уроки, а у нас був старший, старший за нами дивився. Що не той, поможе, що там примерно не понімала там чи шо, не получалося щось, він поможе. Старший 20-го, а я 22-го, а третій – 25-го.

Багато було в класі, ну вже ж не більше тридцяти чоловік. А обично клас і всьо. Закінчила десять класів, ще до войни. Це я 22-го году, раньше з восьми ішли. Ну в 30-му, і десь в 40-му – десять класів, правильно. А тоді хто як, хто бросав і серед путі, бросали і всьо. Може у людей не було такої возможності, шоб учиться далі.

Книжки купляли. Вчителів було, мабуть, так як і тепер. Чи по четверті класи, чи по які, – один учитель, а тоді вже по предметах. Їх і нікого немає вже, тих що вчили нас, нікого. Вчителі були, ну як, обикновені, як знаєш уроки, то не кричать, а як не знаєш, то можуть і накричать.

До школи ходили, зимою – валянки, а літом – тухольки куплять, там шо. В нас папаша були такі, шоб діти ходили чисті, шоб усе в дітей було.

[Піонеркою була]. Да! Галстуки носили. Питайте мене, як вони приймали [сміється]? Не помню нічого дітки. Це ж шо, почепили галстук, як це не ходить в ньому? Галстук купляли, аякже. А комсомолкою я не була. Чи приймали, чи не приймали, ну я знаю, шо я не була. А чого не була, не знаю.

Чорнило купляли, да. І ідеш із чорнилами і розіллєш, і обіллєшся, шо тільки не було! Фартушки ті, біленький, знаю, в мене був. Но я не обливалася, а були ж такі діти [сміється], шо... Нам мама пошила такі сумочки, і туди в сумочку чорнильничку цю, і несеш. І не обливалися. А то несуть у руках, і руку пообливають.

Форми школьної не було. Ну фартух чіпляли, щоб не замазать плаття, яке ти там надів.

[Як малі були, всі втрьох гралися]. Конешно [сміється]. Ото скирди соломи, у тому, за хатами, на город туди. І бігаємо там, шо нам! А лошата за нами ганяються, і боємося. А папаша було кричать: “Як ударять коні, то знатимите”, шоб не бігали. Не давали нам бігать. А так, гойдалка, ото і все. Іграшки? Коли там їм думать було за іграшки, як в їх роботи було багато, коли думати про іграшки, вони на роботу ходили.

Батьки, – сонце сходе, і приходять сонце заходе. А ми були з бабушкой. Із папашиними батьками жили, дєд і баба були. Разом жили, ра-

ньше ж було так. Це тепер як тільки поженилися і нада десь квартиру шукать, а тоді жили і по дві, і по три невістки у хаті жило. І нормально.

[Бабуся доглядала нас], аякже. [Чи розказувала вона нам щось, пісні співала?] Ні-і [сміється], які там пісні. Сім'я, їсти нада наварить і надо за хазяйством там подивиться, бо ті ж на степу, а дома ще щось єсть. Бабуся, це як ще мала була, вчила готовить. Бабуся вмерла до войни. А ми в Германії навчилися їсти варить, брукву, боби там їхні, а тоді вже прийшли додому.

Дома, як вже ми були такі, ну поприбираємо у хаті. Ну я дівчина, конечно. Позамітаєш, раньше ж долівки були, не поли. Позамітали і все, а долівки вже там мама маже. Долівки були заслані самотканними застьолами.

Мама ткала, да. У нас станок був той, верстат вєрнєє він назививався. І ото вони ткали. А з чого ткали? Ну це ж примерно плаття порвалось, чи рветься, його порвали на такі ж завширшки [показує] і зшивали, і так клубочки змотували, а тоді ткали. Рушники вони ткали. А нитки теж як, коноплі і ото тоді везуть вимочують у Дніпрі. А тоді беруть такий верстачок і вони б'ють, б'ють, і він уже вродє, тоді вже з середини там все вискакує, [нерозбірливо] робиться, а тоді повибивають... А тоді уже начинають ткать. Крутять веретено оте і вони крутять оце, нитки получаються, а тоді рушники. Ну вони для рушників матерію не красили. Ви знаєте, я вродє і не бачила..

Батьки собі одежу купляли, купляли. І рубашки, і світера були. Ще мама й плели світера, і носки плели, чулки плели ото з вовни, бо вівці ж були. Ой, лучше його не згадувать, те шо ми прожили.

Донька: Да, таке страшне було.

Антоніна Никифорівна: Та де купували одежу? В магазінах. Воно ж нас тоді не інтересувало, привезли, той привезли. Ой, красиве! Може його б щас і не надів, а тоді було красиве.

Базар був у Біленькому. Та шо в кого є, то везли, несли продавали. [Тутешні торгували, а чи приїжджали з товаром сюди люди?] Не знаю. Це якби ми знали, шо нас колись це питатимуть, так ми б усе запам'ятали б, додивлялися б. Базар, по-моєму, у суботу тільки та в неділю був, серед дня чи серед будня, по-моєму, не було базару.

А батьки як в колхоз пішли, працювали на конях. І мама на конях робили, і папаша. І хліб косили, комбайнів то не було, косили і хліб....

А коли молодою була, який там клуб чи кіно. Ну оце ходили, то мене не пускали гулять. Ну раньше ж строгота була у батьків. Це як ідти гулять, – дівчата зайдуть, а мене не пускають. Я вийшла до воріт, вирядила дівчат і пішла в хату. А вони підуть туди, шо вони там. Чи

вони довго, чи не довго, поприходили додому, кажуть, аби ноги бить. Шо там було, як після войни?

В мене до войни була коса, оце дві коси заплету, товсті і отак аж ниже пояса. І ото ж я заплету, я сама і не заплітала, було то мама заплетуть. Іду, а мене коси прямо по полу тянуться. Конєшно ходили дівчата з косами, мало було підстрижених. Так я коли так носю, а коли ото візьму віночком зроблю, обкрутю, а тут ще й причеплю якусь ленту, зроблена, як і тепер роблять. А як попала туди у Германії, а там мазали нам чимось голови, ну шоб вошей не було, так волос повилазив. Вони ж боялися вошей.

Я робила, в школу ходила, а тоді в швейпром пішла, на старім базарі там, а тоді война, забрали і все. І ото робота така. [Де швейпром був], тепер уже там люди живуть, хати зробили, не знаю, шо там було до цього. У швейпромі може душ десять учеників було і всьо. Три машинки. Так машинки були, я примєрно іду туди на роботу, і в мене дома є машинка, я везу свою машинку. Потому шо ми не государствені були. А шили, шо люди заказували. І шинелі перешивали, то московки шили, то шо. Отаке-во все, все перешите. Ми ж училися, то нам помоєму нічого не платили. От даже не могу опріділить, не знаю. А тоді нас забрали, не знаю, чи вони ще робили чи нє.

Як війна в селі почалася, аякже, конечно пам'ятаєм, ще. Стоїмо коло воріт, летить чи снаряд, свистить щось, тільки бубух, аж там де ферма була. А щось ж це таке, що це таке? Ми і не знаємо, шо це воно таке. Коли той, "Та война началась!", – біжать мужики якісь. Та ми давай же ховаться, ну вони ото один вибух получився і більше не кидали, не знаю. Тоді як тіки кажуть, самольоти летять, а на базі вихідний погріб був. Ми туди пів вулиці забігаєм в той погріб і сидимо, бо дома ж бомбоубєжища нічого не було. А погріба у каждого, то сторчове, то... а це на складі був хороший. Тут куркуль жив і ото в нього погріб був хороший. Ой!

Конєшно бачили [як німці прийшли в село]. В нас в хаті не стояли німці, а літали вулицями: у кого побачать птицю, забирають, то корова, молоко, то ще щось. У нас корова конєшно була, далеко і позакривано все і всьо, там солома, там полова. Вони туди і не ходили. А тоді один каже: "А ну подивіться". Узяли розкрили папаша, там де полова, солома, він подивився і всьо, бросив. А там далі і коні...

Вже як німці одступали, тоді гоняли всих мужиків, [і батько попав]. І вони дорогою похворіли, тіф. Переправили їх у Дрезден, я була в Магдебургі, у 42-м году в Германію нас забрали. А вони уже це десь у 45-му, мабуть як кінчалась война... [Четвериків, усіх забрали] десь у

таких годах, і там вони і померли, у больницю їх привезли. Хто їх там лічив? Може ще щось і дали, шоб померло. Не знаю.

А нас визивали, от примерно такий год, чи 22-й чи який там. Визвали, ще провіряли чи годні чи негодні, а тоді на підводи і везли в Хортицю до вагонів. Утекти ніяк було і куди ти тікатимеш, як хто думав. На шість місяців брали, так би ми і самі подумали, хто нас через шість місяців привезе? Це вже тепер ми умні, а тоді були дурні. Казали, шо везуть на роботу. На роботу везли і все. А там як приїхали, як роздивилися, київці вже там були, плачуть! Нас привезли, а вони як побачили, плачуть, тужать! Це ужас один. І голод, і холод, шо хочеш, і б'ють.

В Магдебургі там усі ж стали воєнні заводи, і там ото робили на воєному заводі. Отакі гільзи і ми такі завбільшки. Бо вагонєтка на таких коліщатах і гільза, і ото у рівні вже з нами. І ото тоді везимо у другий цех. А були в нас воєннопленні, тоже ж, які попалися ж туди, і учили нас, як робить, шоб гільзи були браковані. Ото, кажуть, візьміть пісочку, пісок, оті ж стоять пожарні, от. І візьмемо там жменю чи дві піску, принесли. Такі чани стоять, ми туди піску кинемо, і начинають гільзи драть. Як у два пальця смуга на гільзі, а воно ж должно буть гладеньке, а воно все подране. Кричемо на мастєра "[нерозбірливо]", – брак, – біжить, сюди туди. Почистив, почистили ж це кольцо у станку. Тільки пропускаєм гільзу, оп'ять дере. Він викидає кольцо і друге ставляє, ну все равно. Ну не піймали нікого, шоб оце узнали, шо брак, шо оце тут пісок.

Воєннопленні тоже ж десь видно забрали ж. Не знаю я. Вони тоже там робили, смєна їх, а смєна наша. Жили ми, – бараки дерев'яні, під проволкою ото обгорожені і ми, і ці ж воєноплєнні обгорожені. Колюча проволока в чотири ряди. Кажуть, шо підключають і ток, щоб не лізли відтіля. Ми не лазили, не знаю, чи там був коли ток чи не був. Не знаю.

Ой, кормили бруква, кольраба, картошку це десь ріденько, десь у чомусь, а то і не бачили. Варили брукву і кольрабу. Капуста варена, а там такі хробаки зелені. Може ви бачили коли чи не бачили, шо в капусті єсть такі робаки, черви. І зварені, а їсти хочеться. Ти побачив той робак, взяв ложкою на стіл гепнув, а далі їси, бо їсти хочеш.

Хліба давали такий кірпічік, як і в нас кирпичики такі печуть. Це в п'ятницю було, вроде як добавка була, на трьох дадуть. А то не знаю, такий береш, кусочок той шо вони дають, а воно і ломається...

Там же бомбили і після бомбьожки привозили на завод тряпки. Там ми вибирали собі, кажда модистка була, і кофточку пошиє, і юпочку пошиє.

[Скільки годин працювали?] Це я і не знаю. По-моєму, з восьми до п'яти. Точно, уже шіісят год, позабувала все. Вихідні ж були, у неділю. То пісьма додому пишем, то плачимо. Писали, їсти хочеться, і кажемо. "Ой, це і те, і пироги хочемо".

Я вернулася в 45-м году, [нерозбірливо] уже в декабрі місяці. Уже мороз був, бо як ми із вагонів, а їхали в откритих платформах, і уголь, ну вообщем не вмивалися. Де ж ти умиєшся, як їдеш, і їдеш, і їдеш. Прийшли сюди вже на вокзал, давайте хоч повмиваємося. І давай умиваться по отак тіко, – протерли очі, а шо тут чорне, так то нічого. І позамерзали тут, позашерхав волос. Ой [зітхає]. Ну там же переночували, [нерозбірливо] на вокзалі. А тоді приїхали, пором був там, як теплоход, моторка і пором. І ото ми на поромі були, привезли нас там з нашою подругою, шо вмісті були, вмісті і приїхали. Брат робив на цій моторній лодкі, і він нас привіз без грошей. А там з вокзала, як їхали, а в нас грошей то немає, а чим-то дядькові надо заплатить. А ми як робили в Германії, уже при освобожденії, були в Берлінє, і там считали як ми воєнні, і нам давали пайок воєних. То там папіроси такі, тот табак. А хто брав той табак, а хто нє. А ми там були старшими, там був білянський і він поставляв командір ротний, та зводний, ну як по-воєному. І в нас остається цей табак і ми його забрали із собою, не викинем же. Так ми як заплатили цьому дядькові табаком, шо він нас привіз, який він був довольний! А ми кидали йому, не думали, шо це хтось ще дома хоче курить там чи шо [сміється]. Приїхали, а тут страдають наші без табаку в селі. Тут каждий дома виращував, конєшно, а де ж його, не купляли. Но я знаю, шо у нас папаша не курив.

Ну ми ж їхали, так діти, малі вродє, а приїхали, мнє кажеться, Господи! І хати якісь низькі і вулиці широкі. А ми ж побільшали і хати показуються нам низькі. І як жили? Ходили на роботу та і все, як кому вдавалося. Коли востанавлювали колхоз, я не знаю.

Після войни, да, швейпром тоже був, на тім місці. Трохи я там поробила, а тоді ж заміж вийшла, дитина, і не робила після того. Дома була поки дитина підросла.

В 45-м году з Германії приїхали, в 46-м году у маю місяці заміж вийшла. Я ж з ним ходила ще у довоєнне, до войни начили з ним встречаться. Я з чоловіком своїм у школу ходила, в один клас ходили [сміється]. А тоді прийшла і ото в 46-м году у маю поженилися. А в 49-м умер, бо хорошо було в Германії. Він вернувся... Там робили, іспитували і хвороби, і шо хочеш. "Ми знаєм, дають уколи, а шо вони дають, відкіль ми знаєм". Вообщем...

Та яке тоді весілля? Прийшов хрьосний, хрьосна, отаке, посиділи і пішли. О, це раньше як подарок, якийсь платок, раньше ж ну випиналися і молоді, і старі. Це як платок дали, так це хорошо. Дав крьосний платок і рушник вишитий [сміється]!

Придане, аякже, було. Подушки, кровать, раньше ж не шифанер, а сундук. А в сундуку то одежа там, то простині, таке все. Аякже, скриня непорожня була. Як раньше казали: "Як год, так і рубашку шиють". Кладуть на придане, так шо двадцять год, – двадцять рубашок. Не я збирала, а батьки збирали. У нас папаша плотніком був і скрині робив. Не те шо вони мені спеціально, а може вони і робили спеціально, відкіль я знаю. Знають, що дівчина колись ітиме заміж, да, та і зробили... Обикновену скриню. Скриня темною фарбою була покрашена і такими розами красними усередині. Ми близько жили, через дві хати, можна було і в руках перенести. Я і не знаю, як ми перевозили, та...

Ну це ж ми до його пішли, я пішла до його. У їхній хаті їхня сім'я і мене привели, і все. У нас окрема спальня була, у їх, у дівчат отдєльно, а у батьків отдєльно і все. Хата була така, нормальна. Поміщались.

І я уже од їх у швейпром ходила. А по дому, у мене була така свекруха, шо прийдеш із роботи: "Іди Тоня до мами, мама на роботі, іди там може управиться, корова прийде, здоїш корову". Була свекруха хороша. Я до неї звертались, – мама, мама, папаша. Нормально, а шо. І утром, раньше ж казали, надо вставать невістці первій, шоб їсти наварить. Я тільки начну ворушиться вставать, а вони почули, ще лежать: "Так, Тоню, іди і лягай, тобі іти на роботу. Я їсти наварю, снідать є шо. Іди і лягай". Не давала, шоб я до роботи, шоб я щось робила, ні.

Свекруха, мама, ходили по людях мазали. Там строїться хтось, мазали під дощечку. Хіба там раньше було так шо, надо каждому на роботу... Оце ж свекруха мазала по людях. Моя мама, то на степу була, а ця мазала.

Тоді я ходила в колхоз на роботу, у зерносклад. Не те шо там була, в мене робота така, штатня. Пішла, потому шо той, у заготзерно. Зерно ж здавали, коло зерна. А тоді на степ, тоже ж там таке, і молотили зімою...

А дома топить нічим, носимо в'язки соломи з степу, не носимо, у нас підводи єсть, в зимнє время сани, і на сани ото в'язки понав'язуємо і попритуляємося. Привезу по в'язкі, натопимо, і в хаті трусили соломою, щоб тепліше було. Така жизня була! А чим же топить, вугля ніхто не привезе. Зразу після войни, де воно візьметься, хто його добува? А дровами, як зима, їдемо у плавні. Плавня була. Наріжемо тамочки сушняка, на саночки положили і веземо. То хіба багато натопиш тим, су-

шняком? Це надо на день двоє санок привезти, шоб було хорошо в хаті тепло. Ну не то шо, ми двоє санок не витопимо, бо розпологаєш, шо ще і завтра в день надо топить. Ой [зітхає].

В плавні я знаю, може дальше там робили люди, а шо вони там робили не знаю. У земляночках жили, ті шо там робили, не багато. У нас з Біленької більше туди їздило і назад приїжджало, там не жили. Ото свекор мій там десь діляночку собі зробив та кукурузу там сіяли. Та десь повикорчуване дерево, ото ж там і взяли діляночку таку і посіяли може рядочків десять, а там ще десь. І так. Та тут була кукурудза, на блини на кукурудзяні. Бо а шо ж тут землі тієї. Якось і сейчас, шо ж тут землі... У нас садибної десять соток і тих немає, так і раньше було. Ну раньше було, хата і 50 сотих землі. А тепер уже ж у каждом дворі по дві хати.

Конєшно, як праздник, – святкуємо всі. Ну раньше ж які праздники були, релігіозні ж. Хотя це вже і після войни було, ну все равно, на празники нічого не робили. Понаготовляємо їсти та і сидимо, отходили от войни. Ну конєшно празнували Різдво.

Ну да ж, це ж уже було, як це кажуть, при совєтський власті, Перше Травня, дєтка. Ідемо і на парад, і так же дома, понаготовляємо та сидимо. [В селі був свій парад, багато людей], конєшно. [А після парада розходились по домам].

[Чи дні народження святкували?] Та самі сядять, поїдять.

Як дитинка вже, куди будеш ходить гуляти, і свекруха, нікуди ми не ходили. Свекруха була така, аби усі діти дома і вона з ними.

Корови були, і сир. Сепаратори були, з молока віяли сметану, а те отходи – там сир, а сироватка ж, – свині єсть. Дають же свиням. У батьків був сепаратор. Сметану, масло робили.

Погріба були, холодильників не було, щоб у холодильник там примерно шось поставив. Те, шо на городі виросло у погріб ховали.

Солили огірки, помідори, і для борщу солили, і для їжі солили. Помідори і цілі, і зелені були умісті, не було, шо отдельно. Ну таких дуже зелених не солили. Солили ото для борщу, оце помідори для борщу, а морс ніхто не робив. Буряк робили, квасили його у каструлі. Все робили. Та і батьки ж квасили в каструлі, і саморобки були, які хочеш.

В бочках солили, солили у бочках помідори, огірки. І раньше ж дерев'яні робили, самі бочки. Не самі, а спеціалісти тут були такі. Кажне не робило, шоб саме собі.

М'ясо чи сало, як свиню заріжуть засолювали. Сало в мішки складали. Тепер хоч складають у бутильки, а тоді у мішки накладуть. Ну старалися різать, шоб зима була. А як так різать, зарізав та поїв його. А

так на горище на піч повісим зимою, порубаєм. Поліз, обрізав кусок той. Було порубане, ну а держиться на проволік, порізав і єсть вариш. А тоді як вже шо заріжеш, і засолювали, і в каструлі складали... І м'ясо обріжеш... Як зимою, так воно мерзле на горищі висить, а вже як тепло, засолювали і солоне. А варить завтра, знімаємо, кидаємо, вимочуємо. Робим так шо, шо надумаєм.

Ковбаси робили обізательно. І м'ясні були, і кров'янки були, які хочеш, ну з м'яса. Кишки ж там же. М'ясо різали, їлі на м'ясорубку, у кого як було. У нас тоді ще м'ясорубок не було. Ну робили, все робили, все.

Фрукти сушили, у мішки. Передивлялися зимою, висипають у мішки, передивляють, чи немає червей. Сушили, – порізали, порізали і на сонце там, на щось же складаєш його. Ну воно посохло і в мішок. Сушили усі, які єсть фрукти: і абрикоси, і ягоди, і яблука, і груші. Груші було і у пічі – поставили у піч, вони там прижарилися, і давай ще всунуть туди. А уже як вони хорошо піджаряться, на сонечко. Слєдующі сиплять. Раньше ж печі були, на дворі піч поставлять отак. Потім з цієї фрукти варили компоти, озвар раньше казали, озвар варили, пили. Конєшно добавляли сахарю.

Раніше був і чай, коли ще батьки були, кофе було, то яшне, то ще якесь, в пачках було. Купляли.

[Коріна білянка, – це] як, батьки тутешні і я так же само. Та сейчас повно приєзжих. Щас білян, мать, менше, як приєзжих. А раніше не було так скільки. Це хтось приїхав там, а щас... Та хіба вони заразом багато їхало? Після войни, їдуть, приїзджають. Хтозна, чого вони їдуть, лучше шось шукали видно?

Шкуропат Фекла Тимофіївна, 1914 року народження, с. Біленьке Запорізького району Запорізької області[1]

Забула, дєтка, [район], коли це воно було...

[Мені] вісім років було, як нас сюди батько привіз. Ми жили в Київській, Київської... Там же землі мало дають, а хлопців було у нього три. Він каже: "Поїду туди, де багато землі". І нас сюди вивіз. Він сюди нас вивіз, а сам умер. А тоді ми жили із мамкою.

Звали мамку Соломія, а батько – Тимофій. Два брати було, два Миколи було. Бо ото раньше хрестили та понесли хрестить у церкву, так вони обратно Миколу принесли. Ну на шо ж, Микола у нас уже є.

[1]Опитування провели Ю.І. Головко та В.М. Циберт, 21 червня 2002 р.

“Ну то буде Коля, а то Микола”. Так я було гукаю: “Микола, Микола!” А він: “Кого ти гукаєш, хіба я Микола, я ж Коля”. В церков носили, [священик називав].

Мати виховувала дітей. Батько вмер, ми малі були. Вобщем, як ще ми малі були, так і батько, і мати, це ж не запомниш. Раньше якось, шо вони самі хазяйнували, на базар їздили. Так було мене бросять, а самі поїдуть на базар. Вернуться із базару, а я досі їсти готовлю. А батько покойний каже: “Моя дитино! Відать ти, детко, попадеш у велику сім’ю, бо й досі готове”. Отак я прожила. А так...

[Батько робили] там, у Бєлєнькі. Ми малі, а він робив. А мамка дома була, мати моя дома була. [Як малі були, мати нам шила одежу]. Матерію купляли і оддавала вона шить [за гроші], а таке, рубашки вона сама, а плаття так ото отдавала якісь шить...

[Там ще у Київській] ... у другий клас, там я ходила. Мені ж було вісім років чи сім год, і я там ходила в школу. А сюди як я приїхала, уже не ходила. Хлопців у нас було три. Та було як отож, та село те, шо надо було через воду ходить в школу хлопцям. Так батько було на верхи, на коні перевозе туди, у школу. Ну це таке... Хлопці в школу ходили.

Я не помню, воно там не колгоспи, там де ми жили, там багачі жили. Як ми приїхали, так ми там поселилися у тім, де багацько землі. [Де пусте місце було]. Я не запомнила, чи багато [ще було людей-переселенців]. Батько сам строївся. Він сам отаку земляночку построїв, так там ми жили. А як оце Біленька попало під той, під висилку, ну там же Дніпро, а Дніпро занімало.... Як уже батько помер, уже я там робила. Там же не колгосп був, а як це, совхоз. Так я вже там, мені сімнадцять чи п’ятнадцять год було, так я дояркою вже робила.

[Батьки віруючі були], да, да, да. Нас батько молив було по-одному, ото моле. Раньше ж молилися. Так ми ото встаєм по-одному, а як уже йому врем’я не має, так він усіх чотирьох поставить і молимося. Ті молитви я вже забула, время яке... “Отче Наш” і “Отче Наш”. Батько грамотний був. Ну раньше ж грамотні, коли і школу, тепер не читають так, а раньше читали же те. Оце “Во имя Отца...” і оце вони так читали. [Батько] читав, читав, но більше на роботу ходив. Та раньше ж, як отож совхоз був, а тоді, тоді самі.

Як ми сюди приїхали, так у нас коні були, я знаю, і корова ото. Якби ж, а то ж маленька була. Та у нас там же у Київській, які ж сади були. Вишні були отакі, тут нема таких.... Тут мало було, мало. І там були садки тоже. Ми насадили тут, вони повиростали які. Ми сюди як при-

хали в Біленьку, так тут не було отого оріха. Мій син йшов у армію і посадив отого горіха, і який виріс уже!

[А на це дворище ми переїхали], по-моєму, мабуть у 63-й, от я не запомніла, забула. Хату купила. А до того жили у Левонтівці, в Левонтівській, вона туди, за Дніпром. Його сейчас немає того села, но на гору повиходили. Так ми жили отакого у бік, як оце в Бєлєнькій, коло Дніпра. А од Дніпра виселяли нас на гору, на землю, щоб ми строїли. Там і землю давали, щоб строїлися. А хто хотів строївся, хто хотів, де хату собі купляв. Хто як хотів. Но там поселялися.

[Голод 33-го року?] Це голод був. Де ж ми були? Та мабуть у Бєлєнькій, чи де. Єй Богу, не запомнила. Це ж ще були малі мої діти. Коля був малий. [І де ми жили тоді у 33-му році?] Та мабуть у том совхозі, де землю купили, де привіз нас батько на землю.

Що в голод їли? Ну шо в голод. Голод був, – я вже робила як голод був. Дояркою робила, свинаркою, вже робила. В якім це, в якім же в нас голод був? В 33-му.

Я забула у який год [заміж виходила]. Но приходили свати. Я вже робила дояркою. Ну і прийшли. А він там тож робив, десь тут, що приходив мене сватать, Дорохфій. Ну прийшли, посватали: “Прийшли дочку до матері, дочку вашу брать, заберем, засватаєм”, – отак вони казали. Отож і засватали. А я вже робила, я дояркою робила. Тоді була я дома із мамкою. А тоді як засватали мене, забрали туди ж, до його. А він тоже із своєю матір’ю жив, у казьонной квартирі, той, що засватав. Оце хіба запомниш, аби я молодша, а таке я вже забуваю. [А познайомилися з чоловіком], там де робила. Він там був скотарьом. Не скотарьом, там же був совхоз, він же тоже робив, чи скотарем чи так робив. Бог його знає.

Весілля? А так, трошки людей зібралось та дарили мені коє-шо. Тоді ж дарували, тоді ж раньше нічого такого не було. Хто одіяло, хто простінь, – отаке дарили. Отож таке і придане давали. Хто одіяло, хто подушку, хто перину. В мене плаття було таке, що я носила, а на свадьбу не шила нічого. А мама, я вже не помню, шо вона мені, подушечку дала, одіялки дала, як уже забрали мене свати до себе.

Ми [з чоловіком] і коні раньше держали, корову держали. А це як война началась...

[Зі свекрухою жила я] нічо, хорошо жила. А тут і свекруха виїхала у друге село. А ми осталися тут із чоловіком, із цим, шо я жила. А вона виїхала у друге село. Її первий чоловік помер, вона вийшла за другого і ото уїхали у друге село. І ми їздили з ним, коняка ж тоді була. Мій чоловік, це ж уже, як був на войні, так прийшов із войни... Бог його знає,

де він воював, [як война началася, його зразу на війну забрали]... і поставили його председателем. Він ото робив председателем, коняку у бідарку і до матері їздили в гості. А вже в нас було маленьке...

Як війна началася я не знаю, не пам'ятаю, позабувала я вже все...

[Я всю війну у селі пробула]. Та шо тоді було, нічого тоді не було. Їсти не було якого греця. Шо хто де достане, то як, забірали ходили. Такі забірали, ті, щоб не жили, щоб умирали. А хто забірал? Хто що достане, те і забірали, щоб голод був.

У війну це ж Коля був малий і Толька був малий. Малі ще були, як война була. Так я одного за руку, це старший був у мене, Толька. Я на руки одного візьму, а одного за руку. А вони, ото так Дніпро у нас, а там село наше, – б'ють, б'ють через Дніпро гранатами. Но хата у війну ціла була.

[Німці були в селі], були у нас в хаті. Ще цей Коля мій, малий був, так він був такий чутковатий, він було ото бігав-бігав, а вони: "Коля, Коля, Коля, Коля!" А він біга там сюди. Він же ж було бігає, грається, а вони до його: "Коля, Коля, Коля!" [Німців] у хаті було чи шість, чи чотири, та хіба тепер запомниш. Бог знає, скільки їх було. Ну не знаю. Я до їх вніманія не обращала, вони більшество ото до дітей.

А де ж я робила у той час? Та на хвермі, мабуть. На хвермі мабуть я тоді, тоді ж война, на хвермі. Та був же не колгосп, а чи совхоз, чи шо воно було тоді...

А як наші прийшли? Так всі німці повтікали. Німці кажуть прийшли, німці оце зайшли в наше село, а ми у друге село вийшли. Повиходили самі чи повигонили, я тот не запомніла. Бо були ми в нашім селі, а ми в друге село вийшли. А тоді вони там побули, я не запомніла скільки, а ми тоді поверталися назад ото, в свої доми. Нічого не позабирали, отак як оце я собралася... Ще була у нас корова, та мамка-покойниця корову ту взяла, кой-які вузли позав'язувала, повішала так на корову і корову веде і те своє все барахло веде. А я нічого не брала, одних дітей візьму і більш нічого.

Після війни, шо ми держали? Усе держала. Та його ж [чоловіка] поставили [председателем], чи я знаю. Він же як прийшов ото з войни, а я вже робила дояркою, і його поставили председателем. Він то робив председателем і його вбили. Бог його знає, за що його вбили. Я ото ж туди як їздила, так скільки комісія приїжяли, так казали, сам із той... Він же був председателем і їздив на бідаркі. І його прив'язали за бідарку, коняка привела його у конюшню. В якім це годі? Це аби ж його запомнить. Ну це після войни. Мабуть де таки з год [був він председателем], більше він не був.

Оце мій син, сейчас він оце у газеті читав, а чого він ту газетку, де він дів, шо хто його убив. Він же каже, це мого папку убив, отут один був із Деєвки. Так він до його причипивсь: "Ти мого папку убив!" Де він дів ту газетку? Писали ж у газеті, це ж його брат був, тож председателем робив, мого чоловіка брат. Так він помер, а цього вбили. Председателем робив і вбили його. Міліція приїжали, підуть ото туди на гробки, і його там в последствії, "сам себя забив", "сам себя зробив". А уже ми тут, уже время стіки пройшло і ото в газеті читав мій син, шо як будто би його хтось там убив, якийсь хлопець із Бєлєнької, той де ми жили, і вбив. Ні, ми вже тут жили, тут в Білянці.

Як война кончілась, а там як побросали і гранати, і шо хочеш. [Діти] ото бігали, збирали, так я їх було так ганяю: "Не займайте нічого, не беріть нічого". Так вони ж, не наші, а такі зберуться десь там, поназбирають гранатки, і одного вбило, товариша мого [сина], друзья ж були. А він же як його убило, а він тоді хоронили його, він каже, мій синок каже: "Вітя, Вітя, чого ти туди пішов? На шо ж ти брав його?" А я ж було, прибіжать: "Ви брали гранати?" – "Ні, мамо, ми нічого не брали". І оце як вечір, то я їх ганяю, щоб сиділи дома. Так вони знають, що я ото буду ганять, так оце менший, там у мене була діжка у сінях, він тільки туди вскоче і в діжку, бо буду ганять. "Мамо, ми прийдем, ми не займаєм нічого". А дітей багато побило...

Ну оце ж, мабуть, після війни і був голод, чи коли. У 44-м, помоєму, був голод. Як же ми жили? Я жила на свинарні. То там давали такі в свинарні свиням кочани, а ми ж ото кочанчик візьму, принесу додому і здеру [дітям]. Що свиням дають, кукурузяні! І люди так само. Тоді було і в городі, а як воно получилося, що голод став, я вже тут не запомню. Хіба запомниш, це вже воно давно.

В голод шо варили, шо в друге село підеш, достанеш, надерем. Було ж Коля ходив у школу. "Коля, синок, іди звари кашу". – "Мамо, я вже надер і зварив кашу". А вже в школу ходив. "Я зварив, – каже,– і кашу вже зварив. Надер, вообщем і кашу зварив". – "А уроки повчив?" – "Бо я тобі п'ять принесу завтра!"

[Нам грішми давали] зразу, а уже тоді, як голод, уже нічим не платили. Ото так, хто де візьме, поїсть і всьо.

У Біленьке я приїхала за того, що наше там село, не село, а... Вийшло у ... переселення. Там же Дніпро. Ми жили у балочкі, а од Дніпра нас виселяли на землю туди. Там у село, но тільки вище від села, бо там же Дніпро зайняли. Як зайняли, то тепер уже, якби це хто розумів, а я як вже позабувала...

[Як ми приїхали сюди село] таке і було. Ну ми попали під виселеніє ж, виселяло ж нас государство. Государство нам платило. Но а нам можна було там у Леонтівці чи де..., в Леотнівці, ага. Так надо було в степ туди вийти. Там можна було строїться. А хто хотів куди... А тут ніяких родичів не було, знакомі були, так ми тут хату купили та і все.

По господарству все було, все готовили, і садили, і в городі, все було. Отак як тут, все на городі, – і картошка, і córяшники. Як тут садем, так і там. Усе було на городі. Тут от у Біленькій так більше солонці, а у нас же там солонців не було, так там все родило. І вже приперло мене у Бєлєньку, лучше я б там була, построїлася б. Ото бач, наші сусіди їхали і мене грець привіз. І там би була построїлася, та і жила би там.

На роботу ходили пішки. [По дорозі пісні] ніколи я не співала. [А вообще, як праздник якийсь, або там в неділю] співали... То які праздники, я вже позабувала. І праздничні були раньше, співають. Я вже позабувала.

Я тобі скажу, я почти праздники церковні і не празднувала. Як пішла на роботу, мені не праздника не було, не неділі. Раньше були, так я ходила все на роботу, уже як я на пенсію пішла, і то доходилася, чи простудилася, чи Бог його знає. Оказався у мене на льогких нарив. І я ото ходила вже, болить і болить, а я ж хожу, перестою і іду. А тоді ж уже доходилась, що не можу чим дихать. Пішла в больницю, мені признали на льогких нарив. І тут один мене врач лічив-лічив, і послали в обласну, щоб зробили операцію.

Врачі були місцеві, жили тут, в Бєлєнькій. І сейчас є в Бєлєнькій, живуть вони. Мене той, що лечив, жив у Бєлєнькій. Ще молодий врач і помер. Отож як привезли мене з больниці, він мене лечив...

Як я сама лікуюсь? У больниці була. Як простудюся, так ото розітруся тим, ой, як... Раньше я держали гуси, гусиним смальцем лічилась. А сейчас вийшли гуси і не знаю. Гусиний смалець помогає, гріє. І було оте у чай розіллю смалець, у молочко смалець кидаєш, і пить. Мені операцію робили!

Бог його знає, як мати мене не лічила. Вона почти мене не лікувала, я почти все время робила. Діти мої другий раз захворіє, так там ото щось витриш, щось вип’є там, молочка цього, ото таке.

Як коров доїли, раньше? Так це я ще як у совхозі була, так раньше ото подоїм у битони молочко і отправля десь його. Руками, я раньше руками доїла. Група була у мене 20 штук. Три рази в день доїлися. Це мені дадуть двадцять штук. Я ось, например, чи в совхозі я робила, чи в Біленькій. Я вже забула де, у совхозі я робила, так у нас було по 20 штук. І ото ж раньше ж телятка підпускали. Підпустю теля, присосе,

тоді здою. Клєтку откриваю, закриваю, теля випускаю, пососе, тоді те закриваю. А тоді у нас моя напарниця заболіла, і я свою групу доїла і тої подружки моєї. Так було директор прийде, вони ж ревуть, телятка підпускається, вони ревуть. Він загляне, засміявся і пішов. А тоді приїхали із другого начальство. Приходять до мене, спрашують: "А де твоя група?" Кажу: "Оце моя група". – "А де твоєї напарниці?" – "Оце". – "Дайте їй, – кажуть, – корову тільну, шо вона така маленька і дві групи ухажує, за двома". Так у мене тут нігті позлазили. Їх же підпустиш те теля, пока оттягнеш їх, і ноги пооттоптають. Та не дай Бог!

Я своїх усіх коров знала. Була у нас одна Комка, корова, і така була, шо як я її не здою, то ніхто не здоє. Я підійду до неї. "Комка, ну чого ти?" Вона подивиться на мене і стоїть як вкопана. То Комка, то там Маринка, то там якось. Усе поназивали коров, кожду коровку називають. А воно ж, бачиш, понімає. Вибраковували самі, там же начальство і врачі, яка ж не годна, так вони ж ото вибраковують. Ну мало молочка дає, або чогось боліє і ото так. Як захворіє, якесь лєкарство давали врачі. Ну є же такі врачі, що скотарі, лічать, спеціально для коров. Ну дома, якось дома і не хворіли вродє.

Свині хворіли. Сейчас врачі лічили, а раньше захворіє, заболіє, то нічого. Лічать і нічого, тоді дорізають. Було спеціально є такий чоловік, що ріже їх, самі не різали. Свиней не ріжуть, вони колють. Такий єсть ніж, він ото уже знає, куди його колоть. Заколе і всьо. Заколе, а тоді обсмелюють його. Йому за роботу м'яса даси там кусочок, сальця кусочок. Оце і все. Раньше ми були коли, то соломою смалили, а сейчас смалять бензином. Соломкою, то там солома, то там те, попіл попада. А бензином, що він, бензинку включив, смале, смале, смале. А тоді обмивають, обчистюють його. А тоді з торця обдирають, отдєльно...

Коли свиню заколять, м'ясо перемелю. Скільки там надо на ковбаску, стільки і змелем. А то пересолюю більше. А тоді отож кішечки перемиєм і ковбаски чиним. А ото ковбасу, кров перекип'ятять, а тоді туди м'яска трошки, і сальца трошки, всього трошки і таку ковбасу робиш. Ми мало робили із крові. Раньше зберігали ото так, у кастрюльку скласти, а тоді оцим смальчиком перелить і закрить. І вони стоять.

[Не було колись банок, бутилів не було, тоді сало, м'ясо] солили. У кастрюльку, засолять, накривають. А м'ясо хороше, а м'ясо тоді як просоліє, тоді варять, витягать і варять. Як дуже солоне – у водичку миють. Каструлі ставили потом у хаті десь, або в погребі.

Варили холодець, – ноги, ото голову ту обшмалим, обшкребем хорошо, тоді порубаєм і варим. Варим те, м'яско звариться, тоді в мисоч-

ки розсипаєм. Та листочок кладем, а тоді ще шось, шось придумають. Я вже позабувала шо. Шо хто придумає...

Їсти все [готуємо]: і борщ, і все, все готовлю. Борщ – такий колпачок, картошку, буряк. Та тепер варять і так, без буряка. Картошка, і капуста і все. [Раніше борщу варили] на скільки було, [хранили] у холодному, например, у погребі. У погребі ж холод, прохладно. Картошку звариш, там галушки, чи шо і все в погреб ставили. Раньше ж холодильника не було. Та і сейчас у нас холодільніка нема. Так я в погріб.

Галушки варили, – воду закипятю, тісто просте. Муки, і як є молоко, з молочком, тісто замісем і так і варим. З чим галушки їли? І так їли, і з хлібом їли, там же ж юшечка є. Як варим, як коли, картошечки начистим, а як коли і самі галушки без картошечки.

Вареники робили із сиром, із картошкою варили, з капустою варили. Сир самі робили. Корова доїлась, молоко скисне, а тоді одтопем його, а тоді в узличок і камінчиком надавим. Мінутку отдавиться, ставиться і тоді варимо вареники, піріжки. Ну так уже другий раз і кислий сир є, або забудеш, або перекисне те молочко.

Робили сметану. Сметану збирала, ото поставлю я той глечичок, він усядеться і зберу, і тоді ще і другий, і тоді в бутильок і в'ю. І ото ж масло били в бутильку. Глечички такі були спеціально, він і досі той глечичок десь валяється. Оце ж спеціально, щоб молоко збивать. Сироватку – поросятам. Тож було поросятко держеш, то поросятковi молочко.

На зимку заготовляли картошечку, буряк, моркву, капусту. Свіжу і кислу було. Свіжу оставляєм, а тоді кислу, закисається. Квасили капусту, – оце є ножами, а є і тьорочкі такі. Потрем, а тоді те присолем трошечки і в каструльку, і кисне. Так можна заквасить і капусту, і яблучка, і груші, все можна квасить. Буряки, я вже їх давно робила, а ото почистять і в каструльку, і вони тоді прокиснуть, присолить трошки їх. Потом можна борщ варити із кислим бурячком, а більше нічого. А як оце сейчас буряки є такі, ото венегрет, то ту і капусту чистим.

[Взимку компот варили] із фрукти. Ось нападають груші, насушу на зиму на сонечку. Яблучка можна сушить, і абрикоси можна сушить, все можна на зиму. Сушили на сонці. Помідори спілі на зиму оце у каструльку, а тоді трошки присолюю. Морс тоже варим. Оце назбираєм помідори, тоді перемелюєм їх на м'ясорубку, отож є та, я забула, як на неї кажуть, на соковижималку. І потом прокип'ятим і у баночки, в бутилі закриваєм. А раньше банок не було, а ото солили раньше. Ще ми як у Київській жили, так у діжкі. Так і тут я ще солила, у Біленькій...

Хліб пекла і білий, і сірий, усякий. Яка мука є, такий хліб. Оце ж опарку запарю. Тепер же дрожі. Ще я як вийшла заміж, і то вийшла – до свекрухи пішла. А раньше ж були печі... Ні, я вже сама жила, свекрухи вже не було, – духовка була. Так я в духовці пекла ото ж. Я вже забула чи на дрожах чи як. Чи вже дрожі були мабуть, та вже були дрожі, як я. Так я в духовці ото пекла, в сковородці. А свекруха якраз приїхала та каже: “Ой, моя дитина, казали, що ти не вмієш хліба пекти, а ти ж якого напекла, шо і з духовки не витягнеш”. Підійшов же, іспікся же оце, так воно тісто хорошо виходило. А в духовці спеклось хорошо, такий розрісся. А в печі тоже, – натопиш піч, а вже ж чувствуєш, що можно уже садить, а тоді садиш. На сковорідках садили, у жаровничках. Хліба пекли як коли, коли чотири, коли п’ять, коли шість. Хранили, – у холодне більшість клали. Закриєш його було, в каструльку чи десь положеш, накриєш. Можна тиждень держать і не черствіє.

Як ходили на роботу, – обід брали. Візьмеш було хліб і до хлібчика шось. Та було і зварю картошечки. Воно ж раньше і кабанчика заріжеш, салочка візьму, хлібчика, і так і було. А тоді я як на свинарні робила тутички, там печка була в нас. Візьму з дома картошечки і там зварю собі їсти. По сутками були там. Оце суткі діжурю та зварю ото увечорі.

Олію купляли. І раніше купляли олію. Ну раньше ж було воно, били ж раньше якось. Млини були, оце наприклад хазяїн, у його свій млин, молов він. Та оце такі були, а тоді розвелися в колгоспі. Оці. Я тоже в тому, в колгоспі мололи. [А платили за помол] скільки там чи 30, чи 40, чи скільки там. Скільки воно там витягне. Раньше і мірчук брали. Скільки там воно затягне, я вже не знаю. Чи п’ять, чи шість рублів, чи сім. А сейчас тільки гроші брали. Ось наприклад, я пенсіонерка, получала пшеницю. У нас тут була мельниця, повезу і змелю. Так вони безплатно мололи, а сейчас платно мелять.

[Чи наймались люди по селу хати строїть, печі класти, вікна робити?] Ну оце мені осьо строїли землянку, кухню, наймала людей. Платять стільки, скільки скажуть. Це я забула, скільки їм заплатила, шо то вони мені поклали. А желізо, оце я ж робила на роботі і прийшла з роботи, під’їхала машина. “Вам желіза не надо?” А я кажу: “Та чого ж не надо – надо”. Так ото ж жалізо за гроші, я ж робила, а нам платили, за гроші.

[Криті хати були у Біленькому] шифером, желізом. Я як оце ж приїхала, так як купила, так оце у діда було шифером покрита. Но шифер уже був такий, плохенький. А тоді возили шифер, я взяла і перекрила. Той старий зняли, а новим перекрили.

Раньше рушники вішали, а сейчас вийшли із моди рушники. Мамка моя, покойниця, так вишивала хорошо. А я не можу. Учила вона мене, но я сейчас уже нічого не... Рушник там один конечно десь валяється, уже вони вийшли із моди, ці рушники, так я їх і не берегла. А раніше їх вішали у хаті, на патрети вішали. Більшинство на патрети вішали і на ікони.

Ікони у нас були. А де ми їх брали? Купляли. Мати давала ікону як я заміж виходила, давала. І тепер, як оце тепер повиходили із моди, це вже маленькі появились, маленькі портрети. І десь ото у мене на горіщі вони були ікони. А вони вийшли із моди. А сейчас уже появились і ікони, і моляться в церкві.

В церкву ходила раньше. Та хрестили, як малою була, ще як ми у Київській жили, в Київській. А своїх вже дітей – два рази куми возили їх хрестить, і не застали того... попа. В церкву возили, а не похрестили...

У куми брали осьо сусідку. Та кого угодно можна брать, например, оце сусідка, – хоче в куми, іди в куми. Як хочу взять, візьму. Кого як схочеш. Куми там же платять у церкві, принесуть із церкви. І як прийде додому, то там вже приготове, щось-небудь дасть чи п'ятьорку чи дві, надо. Пообідають... Ну як який праздничок, так і кума йде і кум ідуть, приходять.

Яке свято є, як який праздник, ідем. В неділю, например, не робим. Нема, не будем робить сьодні, підем до куми або до кума. А там пообідаєм, по сто грам вип'єм.

Ну є ж праздник, як оце який праздник, так празднують всі люди. Всі люди празднують. [Взимку ходять діти щедрувать, колядувать]. Приходять, "З праздничком поздоровляєм". Ну тепер не ходять, раніше ходили, сейчас уже позабували. Ходила і я, раньше маленька була. Сюди як приїхали вже, осюди на землю, то я вже ніде не ходила. А як була ще маленькою, в Київській, ще ми жили...

До нас приходили, щедрували. "З праздничком, посівать можна?" –"Можна". Кидають зерно на щастя, на здоров'я. А шо їм дають, например, я раньше давала пиріжки, а сейчас більшінство конфети, печеньє. Колядувать приходили: "Можна колядувать у вас?" "Щедрик, ведрик", – я вже позабувала отих.

Новий рік празднували хорошо, всі. На Новий рік ну шо, в телевізор большинство дивляться. А раньше большинство молилося, телевізорів ж не було. А сейчас большинство в телевізор дивляться. Як праздник якись, на стіл ставили що в кого є.

Як оце Пасха, так паску, пасочку, яїчко. Це все на стіл ставлять. Паску пекли, тістечко запарим, і ото дрожечки туди і підходить. А тоді

формочки і у формочки. А коли дрожей не було, так раньше ж було хміль був, хміль ріс. Ну оце вже як холодно збирають, сушать і те, що він плететься, все. Як насушу, так у торбинку чи в шо небудь, так і хранила. Його рвали, сушили, а тоді той хміль перекіп'ячували, тоді юшечку, тією юшечкою перекіп'ячували, запарювали тістечко, а тоді тістечком. А те запарим, а дрожі ж остаються, шо раньше ж печеш, отими дрождіками розчиняєм... Позабувала.

На Трійцю хату прикрашають, например, у мене там уже старе на вікнах, я те старевьке забіраю, а новеньке вішаю. Як у кого є, а як у кого немає, шо чим же буде прикрашувать? Як котрі багатші.

[Як праздники встречали, коли працювали?] Например, як корови дою, здою корову в обід, у вечір, – оце й праздник. Не бросиш ж, це ж корова. Ну і на Пасху так само, піду на роботу, зроблю. В мене ж робота постійна, я так і робила.

Дітей народжувала дома, з бабкою. Її нема сейчас тут, вони там пооставляли. А оцьо у мене умерла сейчас, доця. І оце вже три місяці як умерла. Ходила, і замітала, і прибирала, а я там у хаті, думаю буду готовить, будем їсти варить. А вона замітає тут. Позамітала і внесла, ми там в хаті топили, дровець унесла, думаю, сейчас може буде розпалять. Чую "гуп", шо воно, думаю, гупнуло, заходю, а вона лежить. Я "Валя, Валя", – до неї. І так сюди, вродє і не дихає. Ото упала і главное отак руки склала і кончилась. Ну шо ж, я ж злякалась, побігла до цієї сусідки, її якраз дома не було, тоді до тієї побігла...

Чи були у Біленькій ворожки? Не знаю. Лічить, шоб носили до когось? Не було, не знаю...

Щербак Лідія Полікарпівна, 1924 року народження, с. Біленьке Запорізького району Запорізької області [1]

Я вже в школу пішла переростком. В 34-му розкулачка була, от. А тоді колхози началися, ну в батька вобщем найшли пшеницю. Оце вобщем історія! І батька хотіли посадить у тюрму! А тоді хтось направив, такі люди добрі, плотина строялась, де оце порт Леніна. Ото туди батько попав на роботу, робив. А тоді узнав, шо мати умерла. Воно ж такий переворот, та діти померли з голоду. А я осталася, у приют мене забрали. А з приюта, тітки узнали шо я в приюті та батька розшукали, та батько мене сюди забрав. Оженився в Біленькій, бабу найшов, матір, мачуха, і ото оженився. Оце така історія моя.

[1] Опитування провели Ю.І. Головко та В.М. Циберт, 23 червня 2002 р.

Знаєте, тобі було трудне время, аби не судили. Тоді, знаєте, ми два плана отдали пшениці, здали, а третю найшли в ямі. Ну нас же було троє ілі четверо, маленьке ще було, надо ж то кормить. Ну і найшли яму коло печі з пшеницею, ну і сказали... А бач, ще у нас два ружа було, тоді ж охота, зайці були, лисиці, шкурки були оцівочки, кожухи шили тоді. В степу тамочки зайців тоді ж багато було, лисиць, і вовки були. Тоді ж насєлєніє менше було. А ото як все забрали, це все отпало! Ой, горе та й годі! Пережили. І забрали в нас два ружа, двостволка і одностволка. Забрали, так батько розсердився, двостволку зогнув, така деревина стара була, зогнув. Каже: "Нате, подивіться! Ну що, якби я розкулачений, а шо односібно жили..." В батька четверо коней і одна коровка, качки були у нас, це я помню. І считали, шо яму пшениці найшли, так хотіли... Батько розсердився, в колхоз не йшов. Чого? Того шо каже: "Неправда! Це якби я був багатий, а як в мене там щось четверо коней..."

А був з тим, як їх, фамілія Кучеренки, вони там по-сусідськи мали землю, одне одному помогали, ми не багаті були, середняки, як і всі. Ну а шо, найшли яму пшениці і хотіли його, бо сказали розстрєл, а хоч – у тюрму. Це ж на плотіну, такі разні строїли, чи хтозна куди воно. А був Кучеренко, це наш кум, мій хрьосний, каже: "Знаєш шо, Васильович, тікай куди очі бачуть, шоб поганого не було. Все ж таки троє дітей, їдь на плотіну, там строїться, там приймуть". А тоді ж не дуже... Та ото він там рядовим робив. Разні роботи, дєтка, разні роботи робив. Стройка, стройка. Ну простим [робочим].

Мати в мене умерла в 33-му году. Воно сибірка, якась хвороба була, мєжду бровами, не в мою міру, тут було таке як пшонце. А тоді чи операцію зробили, шо вона ішла додому і десь у сніг зимою попала в яму і приболіла, і в скорості умерла.

Ну а ми під снігом були, тоді ж хати таке, як ви помните, Канівське, оце желєзна дорога як на город їхати, ото таке у нас село було. Снігом нас замело, одна труба була тіки. Ну що ж каже, в Щербаків нікого не видно, а знають що батька немає. А мати ж ніхто не знає де. Ну нас тоді вобщем розрили з-під снігу, забрали нас на санки, зимою було, а ми неділі дві нічого не їли. А тоді в ясла попали в той приют, дали по кусочку сладкого буряка, вобщем сахарний, венегретного. Не було чого їсти, не знаю, на вечерю це нам таке дали. Ну а діти ж не їли, ну а ми ж такого не їли, так все їли, ну а сирого ж не їли, а там уже повечеряли. На другий день пшонна каша, бурячок давали, ото таке трудне время було, ну а вижили.

А тоді батько оказався живий, прислав нам посилочку, невеличку. Знаю, шо великі грудки сахарю і пєчєнєчка. Ну а там жінки открили ту посилочку, я так їла і не їла. А тім, тому год чотири було, а Олі було може год шість, отакі года. І вони поїли чи то сахарю, все ж таки довго не їли, а тоді поїли. Щось повліяло, шо вони в раз тобі і померли. Умирали, не двигались, тільки дивилися, а шо воно з ними сталося, шо вони померли?

Приходе до мене одна женщина, значить, дєвочки, – це страшний суд. Пострижена, а на морді отакий пух, як вродє вона мужик не мужик і баба не така. І каже: "Дуніна Ліда тут?" А там кажуть: "А як фамілія?" – "Щербак". А отаке і отаке, і я виходю. Вот, така тетяночка в мене ще мамина була, а вони кажуть "Твоя мама умерла". Ні, на мені була маїчка, трусики і панамка, це тоді таке було. Ну шо ж, мати то умерла, а мені год дев'ять наверно вже було, величенька. Туди, де ми жили, надо було може з кілометр, може і два іти. І надо мені дорогу, це як я буду іти мене ж впіймають, а як піду через батюшкин двір, а там через річку. А плавать уже научилась, так я перестребнула, за вербу ухватилась, єдва води напилася, а не втопилася. Давай бистренько перепливла і пішла туди до Кучеренків. Не в своїй хаті мати була, у кучеренківській, там їх багато було Кучеренків. Мати вмерла, ну шо ж, як мала, прийшли, там люди плачуть, таке життя трудне. Ну шо ж, постояла, поплакала, матір забрали тоді, десь на кладбище однесли. Тоді ж носили, не возили, нічого. Кладбище далеченько було, туди під Леонтівку. Ну а шо ж, а по мене прийшла з дєтсадіка женщина. Отпорола при людях кропивою, шо пішла самозванно. Ото таке життя-буття було моє. Отпороли, так на мені пухирі такі були довго! Кажуть, це тобі пам'ять, шоб не тікала. Ну я ж, ну мати, ну мене ж, ой, таке трудне. Тоді голод був, страшне шо було. Люди прямо мерли, страшне! Ну ото таке.

А з Біленької дядько Ілько був, моєї мачухи брат, та там робив [на плотінє]. "Знаєш шо, каже, – Васильович, поїхали в Біленьку, я тобі жінку найду". І Моторні ще там були, та багато білян було. І приїхали вони вобщем, прийшли в Біленьку. Найшли цю тітку Марфу, а тоді через якесь время йому доказали, шо в тебе ж таки дочка десь у приюті є. Ну батько розшукав де я, шо. Мене з приюту забрали тітки, а там в однієї вчительки я няньчила дитину і ходила в первий клас, і гусей пасла, от. А тоді мама, оце ж моя мачуха, каже: "Шо ж, батьку, їдь по дочку, в мене двоє дітей і в тебе ж дочка". І ото мене забрали. Забрали, приїхали, а батько мене науштрував, "Шоб ти поздоровкалась, поцілувала, і мамою назвала. Як зразу мамою не назвеш, то ти вобщем і не

назвеш, бо в тебе ж була мати". Тоді ж батько мене приїхали та забрали, і я оказалась у Біленькій оце.

Батько пристав у прийми тут до оцієї мачухи моєї, до Козиряцької Марфи Гордіївни. Хатка була [у неї], корова, бо двоє дітей було, Тоня і Гриша. Я старша була у їх. Ото таке. Мачуха непогана була, як кажуть, гарного не було, всі діти робили, хто слухав, хто понімав батьків, то вони так і жили. Ото таке.

Батьки її [мачухи] були білянські. Дєд і баба жили, ходила до них. Приймала баба Таня, приймала. Ну як у такі года, шо можна сказать, старики є старики. Тоді ж воно таке одно, мали город, в колхозі я і не знаю, чи робили чи не робили, бо це дуже старі люди вже. Діда Гордій Білий звать було, а по-батькові незнаю, і баба Таня. У їх коровка ж видно була, я добре і не пам'ятаю, бо це вже дєтсво було, давно забула. Ну кури, в каждом дворі птиця якась, курочка якась, качечка якась. Напримєр, ми коровку держали, каченят держали, ото таке. Порося кажен год різали, от. А робили як собаки, робили.

Готували, дєтка, шо було. Непогано жили, жито сіяли, чумиз сіяли, кукурудзу сіяли, баштан, все у нас було, люди були батьки наші трудолюбиві. І нас до труда приучали, робили ми. Було кажуть: "Лідка тільки до воріт, а мачуха вже з лопатою стоїть, жде поки піде на город копать". Шо не казали, я нікого не слухала, усі трудились. Я матір-батька понімала і мене мати і прийняла.

Я їсти з семи год навчилася варить, потому шо батьки на роботі були, я і курицю заріжу, і курча заріжу, приучали все робить. Учили, і вишивать, і шить, і хліб пекти, це все, дєтка, вчили. Тіки ткать не вміли, верстат був, застьоли дєлали, ото таке, а от того не приходилось. Бо пішла з 17-ти год, ото ж евакуація була, тоді з евакуації вернулась, пішла в бригаду робить на разні роботи. А тоді в доярки пішла, а з доярок заміж, а тоді воно поєхало-пошло.

Хліб пекли, так як і всі. На дрожжах, саморобні дрожжі, заварювали хміль, а запускали ото опарку дєлали і ото затирали висівкою, висушували і на тих дрожжах. Ото ж воно намоче тепленько водичкою, там у мисочкі. А тоді там чи на сидилочко чи на друшлячок, шоб висівки ото. Ото так і місили хліб. І поки воно підийде, поки разів три його перемісиш, поки воно підийде. А пекли ж, раньше ж печі були. Я і в свекрухи пекла хліб, піч була, тепер вже нема нічого. Пекли самі хліб.

Батько робив у совхозі, а з совхоза прийшов у колхоз в 37-м году. Тоді ж трудодні були, дали на трудодень 7 кілограм пшениці, зерна. І пішов тоді у колхоз, бо вже нема куди діваться. Ото таке.

Була церква, розломали... Ну я це вам добре і не розкажу, це я ще в школу ходила, ще до войни. Поломали, так клуб один та другий построіли.

А у войну, уже пережили, 40-к... трудний год був. Зразу узяли мене учиться на трактористів. Поучилися, тоді война началася, дужче хотіли евакуірувать. Мене мачуха заховала, не схотіли, щоб я їхала. Но все одно забрали, сказали, хоч у Германію підеш, хоч у тил. Ну у доярки взяли, мені було сімнадцять год, забрали мене в доярки, евакуірувалася я, і попала 11 сімей білян було, – комуністи, партійні, таке ото. Чоловіки некоторі в армію пішли, а некоторі, старенькі, – їх не брали. Тут Кравченки, Коваленки, Чиженки, – це були комуністи. Ну і сказали скотину вигнать із села, вигнать, ну і попала я туда. Як трактористом не евакуірувалася в глуб страни, поїдеш ти тоді вобщем із доярками.

Скотину вигнали у плавню, там зірвали плотіну, вода пішла, ми на Кучугурах були тамочки у плавні. А тоді война ж не кінчається, все далі. Переправили на станцію Попова, вобщем далі погнали. І пригнали ми скотину у город Дербент, у Баку. Три місяці, із 22-го цього іюня, три місяці гнали скотину в Баку. Нас 11 сімей, сімейні люди із дітьми, Коваленки, Чиженки, оце. Пригнали ми скотину і здали, не знаю вже куди вони здали.

А тоді як ото война началася, переправляли, ой забула, як вже ж воно, переправляли туди, де скотина стояла... Та чуть не втопили! Ото плавать вміла, у копанку попала та напилась води, а вигреблася. Копанка – це колодязь глибокий, метра два. Як оце нема, суша, вода убиває, а городи ж то посадили і пить водичку то надо. Вода добра, гіркої не було водички там. І ото в ту копанку попала [посміхається], но не втопилася.

Гнали скотину, я забула, вже голова забуває, вода як з плавнів пішла, то єсть із плотіни, метрів два вода ішла вишиной! Ой! І вулики пливли, і бочки, і люди ж то жили. В плавнях же жили люди тамечки, і скотину випасювали, не тільки наш колхоз. І Кірова, і разні посьолки тоже ж, із Запоріжжя там все зарослі були. Було хорошо. А тоді ото переправили нас туди, на Кучугури, вода зійшла, а німець приближається. А наші, председатель Микола Сергійович, наш агроном і той, Коваленко, наш председатель поїхали нам оці не путьовки, а евакуаційні листи привезли. Я потеряла, із завода-то не потеряла, здала в отдєл кадров, а ото потеряла, бо воно на такій тоненькій, на копіровкє напечатана. "В глуб страни евакуіруємось", – каждому по листочку. І наші мужики поїхали, начальство, получили нам гроші вобщем на прожиття, евакуірувались. Туди набрали одиннадцять підвод і ото ха-

рчі, м'ясо, риба, ну все на дорогу брали. Де скотина підобрали і ото ж були і оділи, бо голі і босі евакуірувались. Дали на дві неділі в Андріївський район тільки отправить скотини та і все, а воно на сім год. І ото таке воно.

Нам грошей не давали, а просто кормили, а і одівали. Купили мені пальто, купили валенки там, забула які посьолки проходили. Там биті нам валянки покупляли, бо ж три місяці туди гнали, холод уже був. Так ми і місяця у тих валенках, без колош, без... Ну порвалися на клоччя, от. Так у мене і нариви були на ногах, пообривані були, повдівали нас. А в ... ой, тепер Ставропольський край, на Кавказі ото ж воно. Приїхали в Будьоновск..., не Будьоновск, забула. Так тамочки нас повдівали, овбували. Річку Дон, над Доном, ой, забула який город був, а тоді ото туди ми попали. А тоді евакуірувалися. На окопи нас ще послали. Там побули ми на окапах трошки, а німець-то наближається, і сказали дальше женіть скотину. Воєнні їдуть, ще тамочки і здадуть скотину. Бугай такий здоровий, м'ясо це таке страшне. Не пропадало, або було шо той, і оставляли так.І ото ми аж попали у Баку. Це ж як його....

Развєдка як нас нагнала була! Ой, страшне, тільки позабувала я вже все, де нас разведка нагнала. А мужики не бриті, не чищені, бороди порозводили три місяці спеціально, щоб не придерались. Развєдка нагнала, город Ростов-на-Дону, річка Дон. Ото там перед Доном нас развєдка нагнала. Питали документи, а в нєкоторих ордена Леніна, поховали. Тож їхали, думали, шо це так, курорт, а тоді як труснули, так і потеряли документи. Ну документи сохранилися, усе чисто. Ото таке життя-буття наше [посміхається]. Ой, ну пережили, пережили, ну а тепер оце ж тобі...

[Потім] через Каспійське море нас переправили в Красноярський край. З Красноярського краю, вобщем направлєніє дві вєтки, – на Омськ і на Іркутськ. І якраз ми попали на Іркутськ, от. Там робила я в заводі зразу подсобною, а тоді на токаря. Сказали попрактикуйся, будеш токарні вали отточувать. А я всього чорті бачила, но а робила. Поробила я трошки і не понаравилася, ну а шо ж, спеціальності нема, – буду поли мить, буде те робить. А вони: “Нє, хоч на крановщицю іди”. На маленькому крані робила я, на погрузкє болванки, на погрузку, там гріли болванку, оце холоднопрокатний цех.

Мені у войну легше було, чи то шо я молода була, сімнадцять год. Ішачила як собака, болванку погрузю-погрузю на кранику маленькому, на вагонєтку. Вагонєтка така як оце болванка, така трошки менша за стіл. Погрузять на той, на пєч, приїдуть обратно другу вагонєтку погрузю. А як нема людей, то іду і туди, розкантую ломиком, положу на

пєчку толкачем, на толкатєлі робила послєднє время, на посадкє болванки.

І ото в прокатном цеху я проробила до 47-го году. А тоді взяла отпуск, поїхала у Біленьку додому, вобщем утікла [посміхається]. Не пускали, не пускали, не давали ніде нічого, я паспорт узяла, отдєл кадров був і так як вродє з мєста житєльства в друге общежитіє перейти. І ото я так попала обратно назад, додому. А сім год, до 47-го году була, вобщем поки война кончилась, до 45-го году.

Батько у колхозі робив чабаном, вівців пасли. Ото ішак колхозний! А тоді в Германію, ото як вони коло скотини робили і евакуірувались, вівці потопилися, ну а куди? А тут німці захватили їх. Ми раньше вискочили, а вони осталися із вівцями, і свині. Це все потопилося у плавні. А їх забрали тоді, не знаю чи поліцаї, хто вони, шо вони, не знаю. Ну попав він аж в Германію, у німця був. А тоді як воно получилось, що він у армію попав і поранений в голову був. Тут і вмер, пустили його додому, а воно ж в голову ранений. Шось довгенько, з год наверно щось прожив і вмер. Мама похоронили, а мені ізвєстіє дали, шо батько умер, якщо можна приїдь. Та куди...

Катали рейки, я ж там тоже робила, не пускали і всьо. Поки ото в отпуск стали пускать. Ой, як війна кончилась, старий дід даже поцілував був з радістю [сміється]! Господі! Біжимо на роботу, а я на Комісаровській жила, далеко було до заводу, кілометра два чи три ходить отако, далеченько от завода жила. Приходим, коли кажуть, война кончилась, та не може буть! Коли дід коло магазина встрічає: “Ой, доченька, каже, – война кончилась, наші діти!” А дід старий, поцілував, Господі, з радості.

Батько вмер од ранєнія в 47-м году, от. А мені прислали визов, от шо приїдь-же, бо батько. І визов висилала, а мене з заводу не пускали, не пускали, поки я не втікла. Один Моторний остався Василь тамочки, із нашого села. А то всі і Гавриленки, і Чиженки, ці всі повертались, Брижани, це всі ці поверталися додому. А мене не пускали з завода до 47-го года, поки я в отпуск пішла. А тоді мені підсказали: іди в отпуск, возьмеш паспорт з отдєла кадров, бо так тобі не дадуть. І вони ж мені-то не давали. Я взяла паспорт і поїхала.

Це після войни, трудне время, а мачухи рідна дочка, сестра, була в Германії. Німці забрали в Германію, вона вже умерла.

[А у войну, розказувала мати як у селі було]. У нас хата була глинобитна, на город клуня ж там була, в клуню клалося сіно. Конюшня була поряд з хатою, у конюшні коні стояли. А батько, як живий був, в нас одежка була, пшеничка була, обратно ж батько ховав. Там оце де

скотина стоїть, а тут для стьоку сечі [рештак], і тут батько викопав яму. Туди насипали пшениці, всю одежу склали хорошу, таку шоб носить, обувачку і вдівачку, от. А мені ж купили такий шерстяний красивий платок! Це ж тоді там оце ж коні німецькі стояли, ссяли, і туди протекло, протекла одежа наша. А німці, я не знаю, скільки вони год стояли, шо конюшня там була, коні стояли. А у клуні склад був і там вся консервація, і продукти, і ото двір німецький був.

Ой, моя дєтка, а отак протів хати був у нас погріб, не входний, а сторчовий, шо драбина там стоїть, а поряд колодязь. Батько тоді кладе, це ж горе заставило, з колодязя викопали яму, до колодязя, а там на колодязь поклали якісь двері. Скіки їх хранилось людей у тій ямі, оце я не скажу. Наш брат 29-го году, учитель один, ше і рідня, воно мені то і не рідні, як же забула, і із совхоза якесь начальство. І це вони значить у конюшню у погріб. Оце собака був, назвали Непитай, – “Непитай, Непитай, Непитай!” – гукають, то значить німці ідуть. Був же двір німецький, а поряд люди хранилися, може місяць, а може, шо казали Грицько був білий як стіна, сонця не бачив, не можна було. Отуди і управлялися, то мати після їх все виносила, відро. І ото їсти якусь баланду зваре, туди впусте, якийсь пароль був, і шо укине у відро, дасть похлебать шось, поїсти. Або хтось із жінок принесуть, дадуть, поїдять, і ото обратно.

Та це наверно з місяць, такий штаб був німецький. А були цвіти, хвікуса, коло хати два персики здорові були, но вони ще не родили, батько насадив, – порубали прокляті. А фікуса порубали і викидали, і ото там контора їхня була проклята. А матері отак маленьку кухоньку, – отут живи і все. І вони днем десь уїжають, немає, або ночью немає. Ну а патрулірували вулиці, це мамо розказували.

Ви знаєте, хата і невелика [у мачухи] була, не було защити. Батька ж не було, а мати одна, і вони вперлись, шо клуня є, є де коней поставить і склад у клуні, постройка довга. Воно тоді довгі постройки були у старожителей і ото тобі таке. Склад був, шовковицю велику зрубали, бандіти.

Раз, каже, один німець прийшов до мами і каже, шо вони, начальство водку п’є, а ми горюєм. “Ми такі як і ви, – каже, – нас насильно заставляють”, – німець. Тут він побув... А на городі танк, там повирубували прокляті, а на городі танка була, чи одна чи той, ото так туди на Дніпро. І оце охраняли німці, а проте прорвалися через Запоріжжя! І сюди, ото таке.

Ой, матері було, як тій сучкі, – і наші били, і німці били. От шо, як не є, шо мати винувата? Мати не була винувата і мати ж не встрічала їх

із хлібом і сіллю, шо уперлися бандіти та порубали все чисто, ну хоч хату не спалили. А у людей і хати попалили. Ну такого вродє би не було, хата ціла була. А в клуні банок! Як вже в 47-м году, кажу: "Ма, шо це за банки, консерви?" – "Ой, – каже, – моя доця, то все склад німецький був. Тут же бандіти і консерва була, а ми боялися і їсти, шоб не потравилися". Ото тобі таке.

Оце німецька власть була, та хтозна, вона не дуже, ну остра була на язик. Не дуже в зуби дивилася та і попадала. На роботу пішла, батько вернувся із Германії, а заставляли день у день робить. Батько не годний, і слух паганий, не знаю, шо воно було, як воно було, шо попало їй. Ото на собі "невихід", а тоді ж воно на ноги колхоз ставили, вобще після войни. То ганяли усіх, не було ні одного такого, шоб... Мале, старе, криве, – всі вставали на ноги, шоб поставить на ноги совєтську власть. Життя було трудне, всіх заставляли робить. За невиход наказували, вивозить хотіли. Оце в 47-м, 48-м собирали людей, хто не той, – на Сибір, на каторгу хотіли вивезти за те, що не хотіли робить. Ну аякже ж, надо ж на ноги вже ж після войни вставать, вот. Ми в заводі і спали, і ночували тамочки перед войною. І воно ж требувалось, желізо требувалося на бомби оцівочки, накаляли у печі, от, я на посадкі була. Ото ж оці, із самолета їх кидають, у 3-му чи крильця робили, а у нас виколяли ото, [шишельниці] у ручну робили, от.

Всі робили, всі люди робили, всі жить хотіли, всі їсти хотіли, шоб вродило, шоб усе було, вот. Ну заставляли робить.

[Як вернулася] – помінялося, дєточки, багато коє-чого. А так було два колхози, розорили теперечки. Ну не погано після войни, трудно, важко було, страшне важко. Один год була ланковою трошки. Сіяли в колхозі, ходили на посівну пішки, в три часа ночі встаєм або в два, і ідем пішки на Куликову, це ви не знаєте. Пішки де та Грушівка, де та Новопавловка, ходили. Туди пішки ідемо і назад пішки, ще й бур'яну несуть. Я то не несла, бо в нас було чим топить. Ми бур'яном топили тоді, а люди, жінки несли й бур'ян. Ще й з пєснями і не падали духом, як тепер ось. І хліб єсть і пенсія, і один одного готові утопить... Ой, ми співали гарно. Українські наші пісні, співали разні, – "Є в городі верба рясна..." Та всякі пісні і совремьонні оцівочки тоже. Та я вже забула, вже в голові склєроз, не помню [посміхається]....

В нас коровка була і тьолка, – це німецька власть поїла, забрали. Корову, як бомбили Біленьку і в окоп ховалися, корову на воротах убили, ото одну. А то німці забрали кури, качки і все таке. Я прийшла, в мами нічого не було, це ж за год вони ж зіп'яли, курчата були. Нічого хазяйства такого не було. А тоді як я вже пішла на ферму робить, у

бригаді робила у 48-м году, тоді ми вже курчат купили. А тоді то теля, то корову, ото стяглися таке. Ну все одно, то контрактація була, то таке все... У государство здавали, шоб ферму побільшить. Більші ферми, ну шоб городських кормить надо, аякже, вот. Ну ото тобі таке.

В 47-м неврожай, неврожай. Отака суша була. Тоді ж не поливного не було, як тепер, колодязя і все. А тепер стой, не гуляй, скважину зробив, єсли дома немає, то на колхоз не надійсь. І я робила на огороді, бо тільки 500 грам дадуть, як виробила мінімум, а як в мене малі діти і строїлись, – я не виробляла, от. Я мало получала. А чоловік на фермі, ну шо там 500 кілограм було чи шо, і то багато, це куди там! А таке, з городу жили...

Трудненько було, шось продадуть, шось знаєте, ну розчитувалися, давали все по трошку, по трошку. Ну а шо ж ти зробиш, було життя трудне.

Налоги були великі, 150 крашанок надо, м'яса здать багато надо було. Я й забула уже які норми. Отдавали, отдавали, молоко здавали у государство, от. Платили, платили. Ми усьо недавно, год скіки не стали, города нас тут 20 сотих, 19 рублів платили, ну шо ж ти зробиш, время таке.

Тоді ж раньше огород був та і все, а шоб отак землі, оце паї, тоді ж не давали. Коли це год два, чи три стало воно, а тоді ж не давали ніде нічого. Тільки обробляли 50 сотих города було. А тоді оце після войни стали то продавать, то так отдавать, бо вже не в силах йому старому обробить. Ми заміж з Тонькою вийшли, а Грицько тоже оженився... Ну половину городу чи продали, за 150 рублів та сусіди живуть тепер.

Заміж пішла, як кажуть "за старця, аби дома не остаться". Война, не було гарних хлопців, хто брав, за того і йшли. Та і життя не дуже гарно склалось. А тож таке, тоді ж наших хлопців вибили, а таке, – то сопляк, то каліка, той інвалід, так це таке. Уродє б той хлопець і нічого було, а тоже, дєтка, не важна жизня була, – іспився і ото тобі... Дітки пішли, і ото тобі таке, і оце сюди приїхали.

Ми і в Червоній, чи в 73-м, навєрно в 60-т якімсь годах жили, посьолок туди, кілометрів сім чи восім. Заміж вийшла туди. Село невеличке, посьолочок маленький. Він тоді посьолочок [колхоза] Куйбишева був, до Кірова. Воно у нас у Біленькій два колхоза. Наш Ілліча, а Кірова тож був. А той Куйбишева був колхоз, ото тобі таке. А тоді дітки підростають, а школа там така, до 3-го ілі до 4-го класу. Ну шо, тільки в Біленьку надо переїзжать, хату куплять і все.

А тоді ми купили тут стареньку хату за півтори тищі, от. А тоді год у год стали пльонками заніматься. Копійка до копійки, не доїдали, не

допивали та стяглись на оцю хату. Год десять тягли резинку, зразу цеглі купили, год десять стояла, а тоді фінський домік купили і оце построїлися. А тоді жизня така склалася... Ну як не робили, як не те, а построїлись, год десять тяглися на цю доміну. Поки цеглу, поки все, а життя тепер трудне, діти нас не понімають...

Ой, та чого ж я [плавні] не пам'ятаю! Я іще в свекрів жила. Плавня буда, дєтка! Колись це ж у плавнях було хорошо. Скотину туди переправляли, ожини багато, риби багато було, ой-йо! Було золоте дно у плавнях, а тепер шо, на гімно перевели, ізвеніть за вираженіє.

Колхоз там скотину, молодняк випасювали, вівці були. Городи були людські. Ну життя не погане було. Риби багато було, озера, там таке було.

[У плавнях щуку ловили]. Тоді товстолобика не було, щука, карасі, отака риба була. А товстолобика тоді ще не було. Хто що змог, то і робив з риби. Люди тільки і виживали рибою та ракушками, там якесь растєніє таке, в голод виживали, у войну так це вижили.

Наприме́р, у нас для риби ящик був. Батько налове риби, а ще риби було ой-ой-ой! Отакий ящичок, накуренять, а тоді зімою і в печі сушили, і так і вижили люди. І сушену, і коренну, і каптили, всяку. Коренна – оце посолять, а тоді вимочуть сутки-двоє, а тоді на сонечко, а тоді коли олійкою змажуть, а коли накриють, щоб мухи не сідали, називається коренна риба, в'ялена. Ото таке. Ніхто продавав, бо воно у каждого. Тоді ж риби море було, не такі злидні, як тепер. Тепер воно ходим, купляєм... Тоді риби було багато. А ловили і удками, і сєткою, – це у плавні. Та і так ловили, як це применялось. У нас каюка не було, а так ходив батько з вудочкою.

Каюк – це лодка. По-українські не понімаєш [посміхається]? Лодка, тоді ж таке наприме́р, свекри, у їх доски були напиляні, самі дєлали лодки. Дві, один здоровий дуб, – сіно возить з плавні, бо коровку ж держали. Із плавнів возили сіно, город був, гарбузи там були. А на бугрі у нас був город, картошечка не дуже вродила. А в плавні все хорошо родило, бо вода близько. Особенно 54-й засуха була, неврожай, а там все хорошо вродило, і сіно було, і картошка була, і гарбузи були, все було. А тільки каюками ото, два каюки зв'яжуть, сіно перевозили. Ой, хай йому чортові, ой, слава Богу, що їх затопило, плавню. Наклали сіна і мене зверху посадили, ну і воно ж поки гребеться один же, а один на стерні, поки-поки... А там камінь здоровий стоїть, [Розбой] на Червоній, і на той камінь! Та чуть з сіна не злетіла, ну удержалася.

А з плавнів, як затопили плавні, повиїжджали люди як мухи, пороз'їжджалися скрізь. Пороз'їжджалися, наші, наприме́р, свекри (баба

Саня і дід – Мирон Михаєвич Косолап) вони в плавні жили. Це в 33-м году в їх там розкулачка була, порозганяли, так вони як то, як руді миші порозлазилися по Дніпру. Хто над Дніпром землянку вирив, хто у плавню, а тоді ж не дуже розшукували, пороз'їжджались люди, то тобі таке.

[А у плавнях тоді] ізвєсно яка жизня, тоді ж воно робили, хто скотинку прижене, договоряються. Например, ми тьолку здавали чи теля якесь, то ми договоряємось, скільки в місяць заплатить там чи зерном, чи мукою, чи там шо там таке. От таке життя, отаким люди способом жили, а то більше рибою та щавлем. Щавлю нарвуть та в город отправлять, а на ті грошенятка хліба куплять. Шо то за жизня? Ото на днівне пропітаніє, тоді ж ні консервації не було, нічого не було. Ото так продавали, нарвуть мішок два, ми з Василем з'їздили було, трудно. В колхозі копійки немає, пішли нарвали у неділю, день у день, надо ж мінімум виробить. День у день на роботі, пішли в плавню нарвали щавлю мішки по два, а тоді приїхали в город.

Тут ходив трамвай, або маленький проходчик або моторка, десь до когось, тоді ж машин не було, підвезуть. А там на шарабан та на великий базар. Так це ж ви малі, ви і не помните цього діла. На великому базарі, один базар був тільки, продамо, на ті гроші купимо... Ой, я і забула по чому ми продавали, і на кучки, тоді весов не було. Та хліба наберем чи муки, ото таке життя було. Воно то і тут було, ну а ми ж в посьолку жили, а село є село.

Тут і мельниця була, і сіяли рис комбайном і молотили. Мельниця колхозна була. Двір колись багатого дядька був, а колхоз і широтовка була. Дворище великих людей було, які там злидні колхозні, а тільки колхоз узявся трошки тєхніка і то таке. Робили, широторили рис і ото тобі таке. Мельниця була, а тепер розвалили.

Оце од войни [у Біленьку] западенців багато приїхало. Не скажу, ну багатенько. А чого, видно добре життя було та й потікали. То били їх, кіна ж бачимо, як над ними іздівалися. А живуть, живуть тут люди, і непогані люди. Непогані люди, трудяться, всі трудяться, ось скіки я знаю, трудяться люди...

Якубіна Ніна Олександрівна, 1932 року народження, с. Біленьке Запорізького району Запорізької області[1]

Якубіна Ніна Олександрівна, 32-го року. Тут народилась, тут і постаріла.

[На цій вулиці і жила], оце тільки ми вже построїлися...

Дівоче моє прізвище Лисенко.

Батьки тут народилися, папа 909-го, мама 10-го. [Обидва білянські], обоє постаріли тут.

Дєдушку я згадую. Звали його Лев Трофимович Лисенко. Невеличкий був такий, робив у нас у волості писарем. Ну волость була.

Знаю, що була грамота, його рукою написана, довго мама її зберігала, даже після війни і то була. У війну закопували там, ну що таке цінне, даже ту грамоту закопували. А я там помню, знаю що була за грамота. Знаю, що грамота була. Но вона не залишилася.

Була в нас ще фотографія, папа мені її робив, – з 27-й по 32-й рік на Дніпрогесі, на стройкі, тоже таке...

А материні батьки, вони з Мар'ївки, з другого села, не знаю. Знаю, шо тіки вона ото каже: "Ой, вийшла з тої Мар'ївки заміж". Любов... Яка тут вигода [за білянського вийти], як любов? Та! Хто в молодості дума об престижі. Понравився хлопець, – всьо. [А де вони познайомились?] Та як [сміється], – як Богом дано.

Бабушка, – була [Близнюк] Анастасія Іванівна, – сама мар'ївська, а вийшла за білянського заміж... Вона ніде не працювала, бо четверо дітей одне за одним. Тоді ж хозяйство самі вели. Ну корова як [закон] була, чи конячка, чи двоє коней, земля. Хата була своя..., а он вона і зараз є [сміється].

Хати раніше строїлись зразу глинобитні. Завозять глину, землею, залили водою, соломою посипали, кінь походив потоптав. Погукали людей, вальки поробили, помісили там. Вальки – це ж кусок глини. З неї потім стіни робили.

А кришу робили з всякого. Ну конечно було, хто багатший, той черепицю, а хто бідніший – соломою. [Солому де брали?] А своя ж була земля, сіяли пшеницю. Тоді ж не була така пшениця, була ж висока.

...Довго [дід] прожив, четверо дітей нажив, три сини і дочка була. А навпротів, як їх називали куркулі, вони були багаті. Ото було прийде: "Настя, дай мені когось із хлопців, паганять коней, щоб на степу там..."

---

[1] Опитування провели Т.Г. Бобко та Н.І. Швайба, 24 червня 2002 р.

[Звали куркуля цього] Архіп, забула як по-батькові. Він тут жив, Медянка раніше називалась. Бабушка була плаче, каже, а в нього був син і дочка, каже: "Свого сина не бере, а шо я бідна, дітей багато..." І папа рано вмер, і брати рано померли, а той жив 92 года, тільки не робив.

Куркулі – ну як оце зразу ж осьо, тепер вони одноосібники, я їх називаю всеодно панами...

Це ж був ще пан, в школі тут у нього [приміщення] було. Ну знаю, шо фамілії і Миклашевський казали, і Мазарака казали, вот.

...Земля ж була як у всіх там, десятинами поділена, знаєте? [А скільки було десятин?] Ну мене це не касалося [сміється]. Це я шо чула [з розмов].

[Бабушка водила до церкви], тоді віруючі всі [були]. Зразу скільки невіруючих, а ідуть, як от у Ієгови...

[Церкву розібрали]. Зробили два клуби. В нас такі самодєятєльності були в клубі, такі кіна, Господи, така культура була... Де взявся цей розвал?

В шо гуляли? В гилки, шаматая [сміється]. Шаматай? Шаматай – ну це кидають м`яч, а тоді б`є цей м`ячі всі біжать "поляки [сміється] до якої межі", вертаються назад, а ті що там должжі побить, а кого побили, – той остається [нерозбірливо].

А в квача? Оце так плюєш, – як попала слина на руку [сміється], значить будеш ти бігать, доганять когось...

[У молоді годи], ой, та Господи, дівчата збираються, хлопців приглашають. Ну це вже хлопці були, ну не так, шоб кого попало...

Школа, тоже я в четвертий клас ходила. Канєшно читать учили і считать, оце тільки таке. У нас учитель був, ми на первій парті сиділи з сусідкою. Значить, він, визиває: ну і напиши там дві строчки. В нього була мода мене визивати. Ну я точно вже не пам`ятаю, ну хай буде: "Ой у полі криниченька, там холодная водиченька". Підмет, присудок розбери, ну вобщем кожне слово – граматичне, орфографічне. Визиває слідучу, вона розказує. Оце така граматика була...

Плавні пам'ятаю, да... Ну це вже після войни. Там городи в нас були, там лісничество садило посадки, а між деревами давали людям городи. Це лісничество, спеціально цим займалося. Ну таке, то колгосп, а то рибколгосп, а то лісничество займалося. Земля ж там не поливалися.

Та там була не одна організація. А лісничество займалося посадкою дерев, вирубкою, там куди надо, ту забракували деревину, ту... ну як. Дерева були всякі: і дуби, ну різні, і сосни. Ну вобщем і строітельні

і такі... Я помню тільки як сосни садили, а так же воно природа, Господи...

Не знаю, [чи звір який там водився], не згадували ніколи звірів. Це тепер понавозили там і лисиці, а зайці були. Чи полювали, не знаю, наш папа строітель був, він ніколи не ходив. Піде на базар, купе чи рибу, чи зайця.

У війну тут тоже багатий дядько жив, [черепицею ото, хаті вже більше ста год]... У них погріб був під хатою, ми туди бігали ж, стріляли німці... [нерозбірливо].

[Партизани були тут], канєшно. Ну один у нас був вчитель, оце тут, не знаю чи вона жива, но тоді тут жила тьотка Оришка, от. І вона робила, ото тепер де церква, там раньше був піонерклуб, піонерський клуб, а ще перед клубом була бібліотека. А тоді ту бібліотку розграбили, ну вобщєм не знаю, куди вона ділася. І там стала ця... німецька управа. Вона робила там поварьом. Оце вона там цілий день, вона подслуха, подслуха, а в неї коридор, більше такий покат... Шептун, вже забула як його звать, він у нас до війни робив учителем, що він там... А у войну, оце я знаю, що він там [ото лежить під коридором, а криси жеруть...], як він бідний мучався! Тітка Оришка ото прийде, сидить під хатою, вродє-б до когось там балакає, посаде кота перед собою, вона з котом балакає, а сама розказує йому [нерозбірливо]. Якщо хтось йде – то вона буде мовчать, якщо нікого нема, то вона балакає як до кота, а розказує йому. А він потом ноччу переправляється на ту сторону, ну перепливає. Це я добре знаю, на ту сторону. У плавні, через Дніпро перепливає.

[Голод післявоєнний пам’ятаю]. Було, що люди вмирали. У нас папа в совхозі робив, хліб получав. Ото прийде, поділе нам, перебивалися.

[Причина яка голоду була?] Я в політику не влазила. А про врожай тоді, тоже не знаю. В колхозі получається одна мама в нас робила, папа – нє, чоловік – ні.

...Як був так і був, цей колхоз Кірова, ніхто його не перейменовував.

Сюди даже іностранні делегації приїжджали... на екскурсію. Ну понравилось, а чо, водним транспортом їздили, автобусом, а чо не, зв’язок хороший із городом.

[Багато приїхало нових людей]. Ну це началося із 56-го року, тоді коли був розквіт в усьому, і у культурі... Тепер в кожному дворі нова людина, нова людина.

Приїзджали хто відкілля. Ну аби людина була, а відкілля вона приїхала... Такого нічого не було. [Ну називали їх корінні біляни] “заплава”.